IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

ISSN 2319-4766

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE,2021, VOL - 10, ISSUE - 53

Special Issue of Department of Political Science, Lokmanya Mahavidyalaya Warora, Dist. Chandrapur (MS)

Contemporary India's Foreign Policy: Special Reference SAARC Countries

Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor
Assit. Prof. Tanaji S. Mane

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 **ISSN 2319-4766**

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-53

Special Issue of Department of Political Science, Lokmanya Mahavidyalaya Warora, Dist. Chandrapur

On

CONTEMPORARY INDIA'S FORIGN POLICY: SPECIAL REFERENCE SAARC COUNTRIES

Chief Editor

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor

Assit. Prof. Tanaji S. Mane
HOD, Department of Political Science

© : AUTHOR

Edition : 2021

Disclaimer: We do not warrant the accuracy or completeness of the Information, text, graphics, links or other items contained within these articles. We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused because of reliance on such content. Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

Warning: No part of this book shall be reproduced, reprinted, or translated for any purpose whatever without prior written permission of the Editor. There will be no responsibility of the publisher if there is any printing mistake. Legal aspect is in Warora jurisdiction only in favour of Editor in Chief for this Special Issue on **CONTEMPORARY INDIA'S FORIGN POLICY: SPECIAL REFERENCE SAARC COUNTRIES**

NOTE: Conference proceeding publication / Special issue publication/ Book with ISBN/ **Edited Book with ISBN publication** Contact us on **9881595917** either send your proposal to **srjisarticles16@gmail.com**

An International Peer Reviewed & Refereed
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES**
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-Wing, Ph - II,
1st Floor, F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society,
Dattanagar-Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune – 411046.
Website: www.srjis.com

Chief Editorial……

Lokmanya Mahavidyalay, Warora, Dist. Chandrapur, run by Lok Shikshan Sanstha, Waroda and affiliated to Gondwana University, Gadchiroli faced NAAC and was assessed and accredited with ‘C’ status in the first cycle in 2010 and ‘B’ in the second cycle in 2017.The college could do much in such a small period simply because of the unhindered guidance and support from Prof. Shirkant Patil, President, Principal Anil Dongre, Vice-President, the Secretaries Shri Shrikrishnaji Ghadyal Patil and Dr. Milind Despande and honorable members of Lok Shikshan Santha, Waroda. It is only because of their candid and unfailing support that the college could take the shape that it has today. However, the active and enthusiastic support of the faculty and members of administrative staff cannot be down-played. The entire success story of the college has, in fact, been essayed by the teachers, administrative staff, and the students, who leave no stone unturned for the desired output.

Today, education and research are highly interdisciplinary. Research as a careful critical inquiry of examination in seeking facts or principals or new knowledge through a systematic scientific and analytical approach in any branch of knowledge. Lokmanya Mahavidyalaya has constituted a research committee to promote, monitor and address the issue of research.

It is matter of great pleasure to note that the Department of Political Science has organized One-Day National E-Seminar on June 9, 2021, Wednesday, With the academic objective to deliberate upon **“Contemporary India’s Foreign Policy: Special Reference SAARC Countries.”** Participation of intellectuals and academicians form across the country with defiantly make the endeavor of the department and those who take pains in making it succeed, fruitful.

Obviously, efforts of the Department of Political Science will open up new vistas, and prove to be a step forward in the field of research and new learning. As the chairman of organizing committee, I express satisfaction for the seminar and academic exercises and extend my best wishes to virtual conference. Research Paper are invited form scholars and academicians form the different part of the country. These papers are published in an

International Peer Review, Refereed **Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies** with **ISSN 2319-4766, Impact factor (SJIF) 2021-7.380, April-June-2021, VOLUME – 10, ISSUE-53.**

I am sure the ideas expressed in the research papers will open up new areas of quality enhancement of higher education.

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editorial ….

Till today, various regional and international organizations have been established to achieve collective development. Universal problems that hurdle the progress of a nation are taken into consideration while establishing such organizations. The similar effort was made through the establishment of SAARC to address and solve the problems faced by the South Asian countries. SAARC was established in 1985. The founding members of SAARC are India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, Bhutan, Nepal and Maldives, while Afghanistan was granted membership in 2007. Today, SAARC is moving towards its 40th anniversary. Although SAARC has had some success in resolving the problems faced by the South Asian Nations, it failed to resolve some major problems. The relationship between India & Pakistan has affected the affairs of SAARC. One-Day National e-Seminar on **“Contemporary India’s Foreign Policy: Special Reference to SAARC Countries”** on 09 June 2021 was organized by the Department of Political Science of Lokmanya Mahavidyalya, Warora to deliberate upon the overall relevance of SAARC, the challenges before SAARC, India’s contribution to SAARC, India’s opportunities in SAARC, India’s relationship with SAARC countries and SAARC’s role in global development and peace.

This National e-seminar was inaugurated by Honorable Professor Shrikantji Patil (President, Lokshikshan Snstha Waroda), Dr. Rajkumar Singh (Dean, Faculty of Social Science, Bhupendra Narayan Mandal University, Madhepura, Bihar), was the Keynote Speaker of this seminar. Dr. Sandeep Tunndurwar (Head, department of Political Science, S.B. City College, Nagpur) was the resource person. In the second session of the e-seminar, selected research papers were presented by the professors and research scholars virtually

participated in the seminar. This second session was chaired by Dr. Sanjay Gore (Member of Academic council, Gondwana University, Gadchiroli). A total of 54 researchers submitted their research papers in this national e-seminar. The national e- seminar was attended by 196 principals, professors and research students (registered through Google forms). This one day National e-seminar was conducted under the chairmanship and guidance of Dr. Subodh Kumar Singh, Principal of the college.

Tanaji Sambhaji Mane
HOD, Department of Political Science

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 **ISSN 2319-4766**

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-53

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHORS NAME	PAGE NO.
1	**USA, RUSSIA AND CHINA: CHANGING DYNAMICS OF SOUTH ASIA** *Dr. Rajkumar Singh*	1-4
2	**INDIA'S ROLE IN SAARC** *Dr. Basweshwar Bhimrao Pandagale*	5-8
3	**ROLE OF INDIA IN SOUTH ASIAN ASSOCIATION FOR REGIONAL COOPERATION** *Dr. Bharat L. Rathod*	9-13
4	**INDIA'S NUCLEAR DOCTRINE AND POLICY: EVOLUTION** *Dr. Hanumant Kurkute*	14-17
5	**INDIA'S NEIGHBOURHOOD POLICY IN THE POST COLDWAR ERA** *Dr. Sushanta Kumar Singh*	18-24
6	**HINDI STUDIES IN CHINA AND BILATERAL COOPERATION: SOME IMPORTANT OBSERVATIONS** *Anirban Ghosh*	25-30
7	**INDIA – PAKISTAN RELATIONS SINCE INDEPENDENCE** *Dr. Shriram Yerankar*	31-35
8	**INDIA -SAARC 2020-2021** *Mrs. Meenal M Rajdev*	36-39
9	**CITIZENSHIP AMENDMENT ACT 2019 & INDIA-BANGLADESH BILATERAL RELATIONS: PROSPECT AND CHALLENGES** *Soumalya Ghosh*	40-43

10	**ACADEMIC CONTRIBUTION OF BENGALI SCHOLARS ON CHINA IN THE TWENTIETH CENTURY** *Dr. Anirban Ghosh*	44-52
11	**भारत बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापारिक संबंध : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन** *डॉ. सुरेश कुमार पटेल*	53-58
12	**भारत — श्रीलंका संबंध** *डॉ. प्रभा गुप्ता & श्रीमती कांति अंचल*	59-61
13	**सार्क एवं भारत** *विजय जालिंदर देठे*	62-66
14	**भारत — नेपाल सम्बन्ध** *डॉ. विकास चांदजकर*	67-69
15	**जागतिक राजकारणात सार्कची भूमिका व आव्हाने** *डॉ. संजय गोरे*	70-74
16	**भारत- सार्क संबंधासमोरील आव्हाने** *डॉ. माणिक सोनवणे*	75-81
17	**जागतिक विकासात सार्कची भूमिका** *डॉ. अजय पेत्रस बोरकर*	82-89
18	**भारत -बांग्लादेश संबध** *डॉ. अर्जुन जी. येरगे*	90-94
19	**भारत बांग्लादेश संबंध** *डॉ. डी. एस. पटवारी*	95-98
20	**सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणांपुढील आव्हाने** *प्रा. डॉ. जितेंद्र आनंदा माळी*	99-103
21	**भारत आणि पाकिस्तान संबंध** *प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री*	104-110
22	**कोरोनाच्या संकटात आशियाई क्षेत्रात सार्क संघटनेची भूमिका** *प्रा. डॉ. मारोती घंटेवाड*	111-115

23	**सार्क संघटनेची समकालीन प्रासंगिकता** *डॉ . एन. आर. चिमुरकर*	116-120
24	**दहशतवाद संदर्भात सार्कची भूमिका** *प्रा. डॉ. नागेश खु.गायकवाड*	121-123
25	**भारत-पाकिस्तान संबंध** *डॉ. पी. एस. लोखंडे*	124-126
26	**सार्क संघटनेचे योगदान** *डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे*	127-130
27	**दक्षिण आशियाई राष्ट्राच्या विकासात सार्कची संघटनेची भूमिका** *प्रा. डॉ. राहुल दत्ता मांडणीकर*	131-134
28	**दक्षिण आशियाच्या विकासासाठी सार्क संघटनेची आवश्यकता : एक अध्ययन** *डॉ. राजेंद्र ओ. बेलोकार*	135-138
29	**सार्क संघटना आणि भारताची भूमिका** *प्रा. डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार*	139-143
30	**भारत व भूतान यांचे परराष्ट्र धोरण** *प्रा. डॉ. राजेंद्र एम. झाडे*	144-146
31	**भारताचे समकालीन परराष्ट्र धोरण : सार्क संगठना** *डॉ. सचिन एस वेरुळकर*	147-152
32	**समकालीन भारत—पाक संबंध** *डॉ. संदीप बी. काळे*	153-157
33	**भारत-नेपाळ संबंधांचा राजकीय परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास** *डॉ. संजय काशिनाथ पाटील*	158-161
34	***भारत-मालदिव संबंधाचे विश्लेषण*** *डॉ. संतोष संभाजी डाखरे*	162-166
35	**सार्क आणि भारत** *डॉ. एस.पी. वेल्हाळ*	167-173

36	**भारताचे समकालीन परराष्ट्र धोरण व सार्क संघटनेची उपयुक्तता : एक अवलोकन** *प्रा. डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते*	174-181
37	**भारत-पाकिस्तान मधील व्यापाराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन** *डॉ. सुनील बाळू घुगे*	182-188
38	**भारत पाकीस्तान संबंध आणि सार्कची भूमिका** *डॉ. विठ्ठल ल. मंदुलवार*	189-192
39	**जागतिक विकासात सार्कची भूमिका** *प्रा. डॉ. कृष्णा आनंदराव माहुरे*	193-197
40	**भारत-बांगलादेश संबंध** *डॉ. शरद मधुकर कुळकर्णी*	198-201
41	**भारत – बांग्लादेश संबध** *एन. आर. कन्हाके*	202-204
42	**भारत — पाकिस्तान संबंध एक अभ्यास** *प्रा. महादेव उत्तम तोंडे*	205-209
43	**भारताच्या दृष्टीकोणातून — सार्क** *प्रा. चंद्रकांत. एन. पुरी*	210-214
44	**भारत-श्रीलंका संबंधाचे बदलते स्वरूप** *प्रा. महिपाल रामराव सुळे & डॉ.दयानंद माधवराव गुडेवार*	215-218
45	**भारताचे समकालीन परराष्ट्र धोरण विशेष संदर्भ सार्क देश** *सहा. प्रा. श्रीमती एम. व्ही. चौधरी*	219-223
46	**पंतप्रधान मोदींची व्यूहनीती आणि शेजारी राष्ट्रे** *नितिन नन्नावरे*	224-226
47	**सार्क संघटनेची प्रासंगिकता** *प्रा. सौ. सुहास चंद्रशेखर नागापूरे*	227-233
48	**भारत नेपाळ संबंध** *प्रा. तळणीकर एस. जी.*	234-237

49	**आफ्रिकेसमवेत भारताची लस मैत्री** *शार्दूल अडबाले*	238-240
50	**भारत - पाकिस्तान संबंध** *प्रा. भोये सुरेश मुरलीधर*	241-243
51	**२१ व्या शतकातील भारताचे बदलते पाकिस्तान विषयक धोरण** *प्रा. तानाजी संभाजी माने*	244-250
52	**पंडित नेहरूंचे अण्वस्त्र धोरण** *प्रा. डॉ. माधव कदम*	251-258
53	**दक्षिण आशियासमोरील आव्हाने आणि सार्क** *डॉ. नंदाजी सातपुते*	259-262

USA, RUSSIA AND CHINA: CHANGING DYNAMICS OF SOUTH ASIA

Dr. Rajkumar Singh
Professor and Head University Department of Political Science, Dean, Faculty of Social Sciences, Bhupendra Narayan Mandal University,Madhepura-852113. Bihar, India.
Mobile-8002170422.
Email-rajkumarsinghpg@gmail.com

Abstract

For the last some years, Russia is struggling hard to regain its power and influence in South Asia, it had lost with withdrawal of its forces from Afghanistan at the close of 1980s as there onwards the region witnessed several ups and downs including the emergence of the People's Republic of China as the second largest economy of the world, only next to the US and taking over the position once enjoyed by the old USSR against America. Apart from this region, Russia has been working for long to make US and its allies uneasy in various parts of the world and has succeeded in its objectives in Central Asia, Eastern Europe, creating division in NATO members and to some extent in degrading Western alliance. Although, Kremlin's motives and objectives became clear with its annexation of Crimea in March 2014 after conduct of a referendum there when Barrak Obama was the President of America who refocused its Asia policy and first tried to persuade China to work as a junior partner of the US but failing on the count began to improve its strategic partnership with New Delhi and revived US interest in resurgence of Quad- an association od five maritime democratic nations that include, US, Japan, Australia, India and South Africa, apart from forging new alliances with countries of South and Southeast Asia and nations around the Indian Ocean region to encircle China and contain its hegemony at regional and global levels. However, despite all these today in 2021, the US alliance in South Asia and in its surroundings appears weak and poor in comparison to emerging joint front of China, Russia, and Pakistan, viewed in the light of US withdrawal from Afghanistan, Russia taking keen interest in Kabul peace process and China, a heavyweight power, having its clout on most nations of the region except India and Bhutan who are still not in favour of Chinese Belt and Road Initiative project.

Keywords: *USA, Russia, China, South Asia, Political Power, Hegemony and Influence*

Perceptional background

At the time Second World War ended in 1945, there were two great dominating powers – the United States of America (USA) and Union of the Soviet Socialist Republic (USSR), representing two powerful ideological currents of the time-Capitalism and Communism that prepared the basic grounds for their keen competition and regional as well as global rivalry. It also matched with the timing of a large number of countries mostly from Asia, Africa and Latin America struggling for their independence and sovereignty and the two super powers, USA and USSR became active and aggressively competitive in influencing them and getting their favour in order to dominate the world politics in times to come. This situation brought before the world a war-like circumstances, not hot or declared but a Cold War, a mind game to defeat each other in areas of their influence and for the purpose they founded several military and non-military alliances, such as, NATO, WARSA, SEATO, CENTO and many more. In a significant development in Asia, only four years later in 1949, another state, China emerged as a powerful Communist country which further enhanced US Challenge in the region and in Southeast Asia, in particular, although after some time it also

gave birth to a rivalry between China and USSR itself. The two potent forces of the time had almost opposite ideology, system of government, structural setup, party system, economic mind-set and system of centralized or decentralized control, freedom of individual and press as well. These two variants worked forcefully during the entire period of Cold War which roughly lasted till the disintegration of USSR in early 1990s. However, the same competition between them, with China as forerunner of the Communist group emerged again from the year 2000, and now it has taken an ugly form across the world including the region South Asia.

Polarisation of powers in South Asia

In comparison to other regions of the world, the countries of South Asia are complex, volatile and politically explosive. It is a region that lies between the sea routes of the Indian Ocean, more precisely, Persian Gulf and Asia-Pacific and land routes of Central Asia connecting Europe to the East. It is also a large reservoir of natural and human resources, making it a prime destination for finance capital, a lucrative market for trade and a source of cheap raw material and viewing its potential the region has always been an arena of great power competition and their managements and so it has been famous in previous decades for rivalry among three contending powers- America, China and Russia. At regional level these three big countries have been active to show their influence on India and Pakistan, divided in terms of polarisation. In most of the period while India has functioned as an ally of Soviet Union, Pakistan has been clearly sided with the United States of America in addition to its moderate role in Muslim countries, Middle East and the Gulf areas on behalf of the West but in recent years for China too. In contemporary South Asia, the power dynamics has been changed in last two decades due to the active role of Russia under President Vladimir Putin, emergence of China in parallel to the US and Russia and Pakistan coming with Beijing's side. It all began with the reentry of US, the single super power of the time, in the year 2001 and strengthening of its relations with Afghanistan, Pakistan and India, and at the same time activation of Russia with its close relations and acceptance of China as big power of the region and a potential challenger of America at global level testify the fact that the region South Asia is going to a hot bed of world politics in coming years and decades. Although, viewing the possible polarisation the US had also worked continuously to cap the hegemonic and expansionist China but it was strongly reverted back to the US and the latter had failed miserably to check/stop Beijing's day-night growth of capability at regional and global level. In between these complexed situations a more delicate dilemma has emerged before India in its relations with Russia and Pakistan's relations with America, both being trusted and tested ally of each other. It appears that a renewed wave of new Cold War is at South Asia's doorstep.

Joe Biden and South Asia

The fast-changing global milieu and particularly the region South Asia will provide before the foreign policy of the United States of America more challenges in comparison to any other part of the globe as for its main policy theme- counterterrorism and containment of China. It is the experimental hub or laboratory where affected countries as well as nations

outside the region would judge its success or failure, because on both these counts American policy has shown a poor image or not up to the mark, and India, its most dependable ally in the region, remained virtually defenceless. In this context not to talk of the foreign policy of Donald Trump which proved a disaster for the region and in its relations with China where each and every hostile action of America was met with a hostile Chinese reaction and it appears that in trade sanctions too Beijing had searched so many alternatives to make up the loss incurred by the US sanctions. In case of Afghanistan, the US has said final goodbye being fade up but leaving the country without erecting any viable democratic setup and fully smashing the global terror force 'Taliban' and giving Pakistan a free hand on terrorism against India and all others who are not on good terms with Islamabad and Beijing will invite more dangers for the region. The new alliance -in- the- making that include-China, Russia, Pakistan and Afghanistan more against the US and its allies in South Asia will definitely be a big challenge for the administration of Joe Biden in the days to come and US policy as a whole will remain on the radar of world politics, where countries of the region would be bound to live in constant fear and dilemma as well.

In contrast to his predecessor Donald Trump, the new President of America Joe Biden has promised to revive the old US policy of commitment and multilateralism, protection and promotion of human rights all over the world and reiterated American policy to work genuinely for climate change. In fact, the four years of Trump Administration has itself ruined the world values and international rules that the country had itself created after the end of Second World War and others followed those rules and values because of the moral power of the US. The regime ended the American favoured methods of dialogue, reasoning, persuasion and negotiation and, in place, adopted bluster and bullying which also harmed America in case of Chinese sanctions. In South, Southeast Asia and several European countries US image as a reliable strategic partner has also went low due to over emphasis on bilateralism and intentional ignorance of multilateralism. The several research institutes of Southeast Asia conducted surveys which indicated little or no confidence in United States but the same institution in a fresh survey held in early 2021 expected more American engagements in the region and fortunately, from the year 2019 Chinese reputation as a political and strategic partner has also waned due to controversies and global impacts of Covid-19 and Beijing's role in its propagation. However, on several counts the new President is likely to continue Trump's policy, for example, withdrawal of US forces from Afghanistan, maintaining workable relations with Pakistan and rapidly growing US- India partnership which enjoyed forward movement during the Trump years.

Days ahead in South Asia

Alike Trump, the main South Asia policy of Joe Biden will revolve around its rivalry with the People' Republic of China and increasingly India-China disputes with Beijing's deepening footprints across the region, proliferated by the Chinese Road and Belt Initiative (BRI). The Belt and Road Initiative projects of China has become very popular not only in

Asia but in other continents too and about 140 countries of the world have recognised this development scheme of China, perhaps the biggest challenge for the US not only in this region but across the world. To meet the challenges of BRI, the US-led alliance of maritime democratic countries, a politic- strategic front Quad, stands nowhere. At the juncture, US needs to launch a scheme of infrastructural development for the developing and less developed nations of the world and also provide sufficient funds for the purpose to compete with China at the regional and global levels and get solid support therefrom. A lot of changes have occurred since the Biden left the vice-presidency four years ago and China has taken an even stronger authoritarian turn and in the changed situation, the nations of Asia and South Asia, in particular, is looking for surer policy trend in this part of the globe especially on trade and investment.

At present, the general observation of US policy is largely about the change of style and mode of dealing on the part of America which is going to be softer and kinder as well as more consistent and predictable, however, it does not indicate any basic change in its contemporary South Asian policy and it will receive less strategic focus alike during the earlier term. On the issue of counterterrorism, it is hoped to keep a vigil on Taliban and its allied groups and he may increase the pressure on Pakistan to stop the India-focused terror networks on its soil. In the context, the region South Asia may be affected by the US policies towards its key rivals- Iran, China and Russia, Biden needs to pay more attention on Russia as previous regime was not so serious about the activities of Kremlin in Afghanistan, Pakistan And China. No doubt, a relaxed US relation with Iran and Russia will prove beneficial for New Delhi due to its commercial connections with both but any relaxation given to China will cost India dearly for its decade-old rivalry with Beijing. Washington also needs to keep a close eye on Chinese activities in Pakistan, Bangladesh and Sri Lanka where new strategic schemes are in the formative. Although the new American administration has shown interest in strengthening Quad and also meeting with high-level meeting with Chinese officials, but its policy needs to be more result-oriented than earlier in view of the growing complexed challenges in and around the region, South Asia.

INDIA'S ROLE IN SAARC

Dr. Basweshwar Bhimrao Pandagale
Arts Commerce & Science College, Onde, Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

Introduction:

The South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) was created in 1985 to promote economic development and social progress in South Asia through regional cooperation. Presently, it has eight member countries namely Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, India, Maldives, Nepal, Pakistan and Sri Lanka.

With a combined landmass of 5.12 million square kilometres, a total population exceeding 1.65 billion, more than 60% of whom are below thirty, and an aggregate GDP of over US $6 trillion in PPP terms, the eight- member SAARC grouping was expected to play a critical role in the new Asian century ,provided it could overcome problems of poor domestic governance, export of terror by some, of sporadic outbursts of ethnic, communal and sectarian conflicts and unresolved border disputes gifted by the colonial past.

The establishment of SAARC in 1985 was a milestone in the institutionalization of regional cooperation in South Asia, a region betraying glaring paradox: abundant in human and natural resources but mired in poverty as well. SAARC aims at accelerating the process of socio-economic development in member states through 'collective self-reliance". Its creation, therefore, kindled hopes amongst South Asian peoples for a better marked by prosperity and freedom from want. SAARC has, however, failed live up to such expectations. India, the predominant power in the region, commitment to SAARC, has had tried to ensure that the latter deliver the by focusing on poverty alleviation, infrastructure development, regional economic integration and proper harnessing of region's resources, encouraging people-to people contact, and by taking appropriate measures in this regard. India has urged the member states to put aside their rivalries and concentrate their attention and energies on regional development delivering win-results. Despite this, the hostility between the two developed regional powers- India and Pakistan- as well as the in-built asymmetry in the Indo-centric and the consequent threat perception among smaller countries of the region, frustrated India's sincere but cautious attempts.

India's Role in SAARC:

- India, given its size, population, economy and central location is indeed the pivot of SAARC. It has common land/sea borders with six of the seven other members which places it in an unquestionable leadership role. Unfortunately, due to these very reasons often India willy-nilly becomes the target for its SAARC neighbours who suffer from the "Big Brother Syndrome". India because of its geography, economy, international stature and commitment to the region is central to SAARC. The SAARC region has acute asymmetrical power balance as India encompasses more than 75 percent of the region's

GDP and more than 70 percent of population, territorial dependency in India is high and it possesses enormous military power compared to other countries in the region. Taking the region along in our march towards progress and prosperity is both an economic and demographic imperative. India has so far contributed over US$ 530.- million to SAARC institutions for socio-economic development. India's emphasis is on three central themes of SAARC- trade, connectivity and people-to- people contact.

- India has hosted key meetings of SAARC Ministers of Transport, Home, Finance, Trade, Agriculture, Culture, Health, Environment, Education and Science & Technology. It has organized a number of training programmes /workshops /seminars on subjects as diverse as space technology to performance management, digital economy to tourism.
- Another major contribution of India to cooperation in the SAARC framework, India is home to South Asian University (SAU). It was established through an Inter-Governmental Agreement at the 14th SAARC Summit (April 2008) to provide world class educational facilities and professional faculty to students and researchers from SAARC countries. It offers Master's and M.Phil/PhD programmes in eight disciplines. Presently, there are over 550 students and around 60 faculty members. The university functions from its temporary premises in Akbar Bhavan, New Delhi. India is committed to bear the entire capital cost towards the construction of its permanent campus, which is in progress over 100 acres of land in Maidangarhi in Delhi. The university is expected to move to its permanent campus in the near future. SAU's operational budget is on the basis of contribution by all SAARC countries, with India being the largest contributor.
- At the 18th SAARC Summit in Kathmandu, India offered to develop and launch a satellite dedicated to SAARC countries, monitor polio-free countries and provide polio and pentavalent vaccines to the children of South Asia, liberalize the regime of business and medical visas, increase intra-regional tourism, promote use of solar energy, increase cross-border physical, digital and knowledge connectivity, lshare its expertise in disaster management and mitigation etc. India has contributed US$ 1.05 million for up gradation of the SAARC Tuberculosis and HIV/AIDS Centre laboratory in Kathmandu to a supranational laboratory.
- India has called for a Regional Air Services Agreement and offered to help in creating an enabling environment to reduce telecommunications costs to improve connectivity. It is also the prime mover behind the proposed Motor Vehicles Agreement and the Railways Agreement. India is also actively engaged in implementation of the SAARC Framework Agreement for Energy Cooperation which offers a conducive environment to facilitate cross border electricity trade within the SAARC region.
- India's trade with South Asia accounts for around 5.5% of its global trade. We have been advocating expedited negotiations/implementation of agreements, promoting investments, trade, exchanges in the region. Under SAFTA, India has unilaterally offered duty free access on all items to the SAARC LDCs and has met the Phase II

commitments for non-LDCs. It has zero tariff for goods coming from LDCs. We are eliminating 455 out of 480 tariff lines in our Sensitive Lists for LDCs.

- India is ready with its schedules of commitments for early operationalisation of SAARC Agreement on Trade in Services(SATIS). Our approach is to lead in tariff reduction and eliminate sensitive lists in a calibrated, yet, progressive way.
- The fledgling SAARC Development Fund(SDF) finances sub-regional projects envisaged under its social, economic and infrastructure windows. India is the only country to have paid its assessed contribution(for the entire 5 year period) of US$ 89.9 million and a voluntary contribution of US$ 100 million.
- A currency swap arrangement for the region, with a base fund of US$ 2 billion from India provides short term foreign exchange liquidity requirements of Member States.
- India has been extending financial support to a number of cultural organizations working for regional integration in the SAARC context. SAARC Bands Festival, Literature Festival and Crafts Festivals, Folklore Festivals have become annual features. A SAARC Museum of Textiles and Handicrafts and Training Centre is being established in New Delhi.
- India's initiative of extending its National Knowledge Network (NKN) to the countries of South Asia has been extended to Sri Lanka, Bangladesh and Bhutan. The Prime Minister of India inaugurated the extension to Bhutan in August 2019. Extension to other participating SAARC countries is under progress. India launched a South Asian Satellite (SAS) in May 2017 from Sriharikota. Demonstration terminals of SAS have been installed in Bhutan, Maldives, Afghanistan, Nepal, Bangladesh and Sri Lanka.. Aectors area, security and broader people- to-people contacts.
- India understands and appreciates the concern over the challenge of climate change in the region. It has established an Endowment for Climate Change with a corpus of Rs. 25 crores to finance environment related projects. India has unilaterally undertaken several regional projects in the fields of solar rural electrification, rainwater harvesting, seed testing etc.
- India also hosts the Interim Unit of SAARC Disaster Management Center (IU) at the Gujarat Institute of Disaster Management (GIDM), Gandhinagar. It has been operational since November 2016, serving the needs of all SAARC member states through policy advice, technical support on system development, capacity building services and training for holistic management of disaster risk in the SAARC region. India is fully aware of challenges in South Asia, with cross-border terrorism being the most serious of those challenges. At the last Informal Meeting of SAARC Foreign Ministers held in New York on the sidelines of UN General Assembly on 26 September 2019, India stressed how the problems that beset SAARC were not just a story of missed opportunities but also of deliberate obstacles, terrorism being one of them and that elimination of terrorism in all

its forms is a precondition not only for fruitful cooperation, but also for the very survival of our region itself.

- In this COVID- 19 situation, At the initiative of the Prime Minister, a Video Conference of SAARC¬ Leaders on combating COVID-19 was held on 15 March 2020. It demonstrated the shared resolve of countries in the SAARC region to fight together the unprecedented challenge of the coronavirus pandemic. India created a COVID-19 Emergency Fund with an initial offer of USD 10 million to meet the costs of immediate actions. India's humanitarian relief in the region includes supply of essential drugs, antibiotics, medical consumables, COVID protection and testing kits, and other laboratory and hospital equipment SAARC Disaster Management Centre (Interim Unit) in Gandhinagar, with¬ the assistance of MEA, MoHFW and our Missions, have set up a dedicated website on Covid-19 (http://www.covid19-sdmc.org/) for use by SAARC countries. A video conference of health professionals representing all SAARC countries at the level of Director General of Health Services (DGHS) was held in March 2020. A video conference of trade officials of SAARC countries was held in April 2020 to discuss the impact of travel restrictions and the larger COVID-19 situation on intra-regional trade. India has developed a 'SAARC COVID19 Information Exchange Platform¬ (COINEX)' platform for use by all SAARC countries to facilitate exchange of specialized information and tools on COVID-19 among designated health professionals.

India enjoys excellent bilateral relations with Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, Maldives, Nepal and Sri Lanka. As per our 'Neighbourhood First' policy, India is an active development partner and is engaged in several projects in these countries. Our engagement with these countries is based on a consultative, non-reciprocal and outcome-oriented approach, while focussing on delivering benefits like greater connectivity, improved infrastructure, stronger development cooperation in various India has been steadfast in its commitment of sharing the fruits of technological advances with like-minded countries in its neighbourhood.

References:

1. *India and the SAARC: Implications for the neighbourhood. Distinguished Lecture. Ambassador (Retd) Anil Trigunayat. Indian Institute of Technology (IIT), Bhubaneswar, April 07, 2017*
2. *Indian Journal of Asian Affairs, Vol. 18, No. 2 (December 2005), pp. 55-74.*
3. *Dixit, J. N. (2003). India's Foreign Policy 1947-2003, Picus Books: New Delhi, pp. 149-150.*
4. *Shashi Upadhyaya and Sushma Sharma, "India's Contribution to SAARC" in VirendraNarain et al, ed., SAARC: A Study ofPerceptions and Policies, New Delhi: South Asia Publishers Pvt. Ltd.:, 1991.*
5. *www.globalindiafoundation.org*
6. *www.mea.gov.in*

ROLE OF INDIA IN SOUTH ASIAN ASSOCIATION FOR REGIONAL COOPERATION

Dr. Bharat L. Rathod
HOD, Political Science, Mamasaheb Mohol College, Paud Road, Pune -38

Abstract

SAARC is the Regional intergovernmental organization and geopolitical union of nations in South Asia. its member states include Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, India, Nepal, Maldives, Pakistan and Shri Lanka. India, the largest economy and the most populous country in the region. India is an idealist as well as realist in its ongoing efforts to revitalize the SAARC as the preeminent forum of regional cooperation and integration. For the India Story can't be delinked from the state of south Asia, its choices and its conflicts and its surging hopes and aspirations. Twenty-nine years after its founding and in the run up to the 30th anniversary in 2015, it's time for SAARC to bridge the gap between grand-sounding declarations and concrete action that can make South Asia a potent and effective player in the region and the world at large.

Key Word: *SARC, Role, trade, NSR*

Introduction

SAARC was established in December 1985 during the first SAARC summit that was held in Dhaka. After gaining independence from the British rule, India adopted the policy of NSR or National Self Reliance and next formed SAARC along with 7 other member nation of South Asia namely: Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, India, Nepal, Maldives, Pakistan and Shri Lanka. Which continue to be its members till date.

India is one of the founding member nations of SAARC, or the South Asian Association for Regional Cooperation, and is the home of two regional centers within the organization, the SAARC Documentation Centre and the SAARC Disaster Management Centre. India holds a permanent seat on the SAARC Board of Directors, and Indian representatives have twice served as secretary general of the organization.

India succeeded in building excellent trade relations and cordial relations on social, political and economic front with the SAARC countries.

According to the International Democracy Watch, SAARC was founded by India and 7 other Southeast Asian nations in 1985. The organization was created to promote understanding and cooperation in a variety of fields between countries in the region. India has been a member of SAARC consistently since the organization's beginnings, and Indian representatives were heavily involved in drafting the charter that all the nations eventually signed.

India also frequently plays host to SAARC committee members when they meet for organizational summits. For example, the 1986 summit, in which the duties of the SAARC secretariat were revised and expanded, was held in Bangalore, India. In 2007, the 14th SAARC summit was held in Delhi, India. This summit was notable because it marked the first time a

new country was invited to become a member of SAARC when representatives from Afghanistan signed the charter.

SAARC ‘s prime objectives include: promoting the welfare of the people of South Asia, accelerating the Economic growth, social progress; providing dignified livelihood to all individuals and on a larger scale promoting the self-reliance amongst the South Asian nations and building trust and appreciation for other countries’ problem.

History:

It was back in 1980 when the concept of regional political and economic cooperation in South Asia was first thought of and fired the public imagination. Even before that, the idea was discussed in three major conferences: Asian Relations Conference (New Delhi), Baguio Conference (Philippines) and Colombo Powers Conference (Sri Lanka), which were held between 1947 and 1954. Ex-president of Bangladesh, Ziaur Rahman was the one who made a formal proposal on May 2, 1980. The first SAARC summit was held in Dhaka on 8 December 1985, when the organization was established. Afghanistan is the only new inclusion that happened since SAARC was established.

Objectives

Main Object of the Research is

To study the role of India in South Asian Association for Regional Cooperation.

To promote the welfare of the peoples of south Asia and to improve their quality of life

To accelerate economic growth, social progress and cultural development in the region and to provide all individuals the opportunity to live in dignity and to realize their full potential;

To contribute to mutual trust, understanding and appreciation of one another’s problem;

To promote and strengthen collective sel-fre-liance among the countries of south Asia;

To promote active collaboration and mutual assistance in the economic, social, cultural technical and scientific fields;

To strengthen cooperation with other developing countries;

To strengthen cooperation among themselves in international forums of matters of common interests; and

To cooperate with international and regional Organizations with similar aims and purposes.

Collateral / Secondary object of the Research is

To know about the SAARC, its member countries.

Research Methodology

Sources of Data Collection

Data collection plays an important role in research work. Without proper data available for analysis you cannot do the research work accurately. The whole research has done on the secondary data.

Secondary data collection techniques

Study of various Journals, Notes & reference books.

Study of web links.

Why India needs a strong SAARC

If charity begins at home, then foreign trade should definitely begin with neighbors. Unfortunately, the total value of India's trade with all the other SAARC members, put together, is less than a third of its total trade with just China. PM Modi realized that a meaningful cooperation can materialize only when there is mutual trust and willingness among member countries to resolve and overcome bilateral differences and apprehensions for the greater good of their own people.

The PM plans to forge stronger economic cooperation and increase intra-South Asian trade by removing bottlenecks. He is also likely to focus on improving and expanding connectivity in the region that would lead to better economic partnership. He has also emphasized on energy cooperation, on the lines of power generation and trade with Bhutan and Nepal. He plans to set up a SAARC Bank, on the lines of the BRICS Bank, to take forward his South Asia initiative.

India has a major responsibility in this respect on account of several factors. The most important factor is that India is the only country, which shares borders with all the SAARC countries, barring Maldives and Afghanistan. The implication of this geographical reality is that India has to facilitate the establishment of strong economical linkage with the neighboring countries. More importantly, India should take initiatives to solve difficulties, which the partner countries have been experiencing in trade with India on matters relating transit facilities.

Currently, India runs a huge $ 15 billion trade surplus with other SAARC countries, with Exports worth $ 17.5 billion and imports of just $2.5 billion. The idea is to correct this skewed figure in a way so that Indian businesses can source more from other SAARC countries and build better value chains. For this, India has to invest more in the region by taking advantage of the arbitrage in wage and electricity rates. From Maldives in the south of India to Bhutan in the north several SAARC countries are keen to seek Indian investment and expertise. It is estimated that 555of intra-regional trade potential in South Asia remains untapped.

Bhutan is keen to seek Indian investments in four to five sectors, including power, tourism, construction and industry. In the future, there will be openings for smaller power projects for private sectors companies to consider. In Maldives, Indian investors can look at tourism, hotel, ports, airports and fisheries. It is for the Indian the $1 billion level in the next three years from the current level of about $200 million.

Modi also wants trade to be a key element in improving ties with Pakistan.

Substantial increase in cooperation

Since the formation of SAARC in 1985 ,the level of cooperation among the member countries increased substantially SAARC was established with the objective of improving with other regions of the world during the recent years realizing and development SAARC members have now created a sense of accelerating regional economic development and they advocate

revival of the organization by declarations to practical implementation of the plans and policies to turn this weak region into a potentially developed one this recognition has led towards increasing the pace of cooperation among the member countries. This cooperation can be witnessed in the various programs and forums for mutual benefits.

- South Asian university, new Delhi
- Agreement on judicial cooperation on counter –terrorism
- Establishment of foot bank
- Establishment of development fund
- SAARC international college Bangladesh
- SAARC writes and literature foundation
- Telemedicine network
- South Asia foundation
- Some other related centers include
- South Asia co-operative environment programmer
- South Asia centre for policy studies
- South Asia women's centre

Economic and trade discussions –

For the success of SAARC economic and trade cooperation is very much important and infect the first thing to be focused on for the development of south Asia. Many years of discussions have at least established the bases of cooperation in this particular area .during the 1990 s, SAARC discussed the preferential trading area (SAARC) among the ember countries which was materialized in the shape of free trade agreement which is now know as south Asian free trade area (SAFTA).According to this agreement, the tariff reduction plan was chalked out and since 2006, this reduction had been carried out in two phasesi . e. Pakistan and india pledged to put tariffs on all the goods down to twenty percent within two years and all other countries to thirty percent within three year. While in the second phases, Pakistan and India decided to put the tariffs on goods initiatives taken to trade freely in the region has encountered a lot of problem but still we cannot ignore that the member countries are proceeding ahead with their plans to improve the regional growth and cooperation

Regional Economic Integration

"Deeper Integration for Peace, Progress and Prosperity." The agreement on South Asian Free Trade Area (SAFTA) has led to a scaling up of intra-regional exports to about US$22 billion in 2013 from US$ 10 billion in 2006, but experts say this is just the tip of the iceberg. The best is yet to come, and India is expected to proactively join efforts with other countries for actualizing the vision of a South Asia Economic Union. The economic union envisages greater trade liberalization, the development of cross-border trade infrastructure and the removal of non-tariff barriers, which is hindering the free movement of goods and services in the region. With the Modi government looking to make India a manufacturing powerhouse, Prime Minister Modi is expected to push for creating new cross-border production networks

and joint manufacturing projects. India should also be pushing for proactive implementation of the SAARC agreement on services as the long-range goal of creating a seamless economic space in the region can only be achieved by free movement of not just goods, but through the liberalization of services and the free movement of professionals.

India's disputes and military rivalry with Pakistan is believed to be the cause of ineffectiveness of SAARC in integrating South Asian countries. If Indo-Pak relations improve, many SAARC nations could benefit from it by improved trade relations and creation of better export markets. SAARC has failed to work towards regional co-operation mainly because India has been reluctant to solve major regional disputes which have given rise to economic and problems in south Asia.

Since India has an unbeatable economic, military strength and international influence compared to all 7 members of SAARC the disparity of power brings in the reluctance from smaller states to work with India. They have fear of dominance from India if they co-operate in order to facilitate faster economic growth.

Conclusion

SAARC is the Regional intergovernmental organization and geopolitical union of nations in South Asia. Its member states include Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, India, Nepal, Maldives, Pakistan and Shri Lanka. India. India has been an active member of the SAARC and aims fostering better mutual understanding by supporting people-to-people initiatives. India offers a great source of potential investment in terms of trade and commerce as it is the sole SAARC member to be sharing borders with all 7 members via land or sea. All eight members of SAARC led by India can draw up a common plan to eliminate poverty from the region and make South Asia a global power.

References

1.India and SAARC: Suman Sharma.

2.Official site of SAARC Secretariat: http://www.saarc-sec.org

3.SAARC summit declaration: http://www.saarc-sec.org/SAARC-summit/7/

4.*http://www.reference.com/geography/india-s-role-saarc-3a087b9929890bc9*

5.*http://www.shareyouresssays.com/104890/short-essay-on-role-of-india-in-saarc*

6.*http://www.thedollarbusiness.com/magazine/saarc-and-india-why-india-need-a-strong-saarc/7278*

7.*http://www.thedollarbusiness.com/news/why-saarc-is-important-for-india/8986*

8.*http://www.scribd.com/doc/38575394/India-and-saarc*

9.The SAARC's balance sheet of success is very limited to adoption of several conventions like SAARC regional convention on suppressions of terrorism ,SAARC convention on narcotic drugs and psychotropic substances

There have also been breakthroughs in the form of agreements forming SAFTA and SAPTA, but their success at operational level is still expected.

SAARC totally exclude political issues from its summits ,this is also one of its inherent weakness.

INDIA'S NUCLEAR DOCTRINE AND POLICY: EVOLUTION

Dr. Hanumant Kurkute
Department of Political Science, Sangamner College, SangamnerMaharashtra- 422605, Mo-9766441715

The most significant component of India’s nuclear policy is the government’s consistent claim that nuclear weapons are political instruments, not military tools. India sees its nuclear policy as a way of guaranteeing the sovereignty and territorial integrity against the threats possessed by other nuclear powered states. This is important as India has traditionally believed that states should decide for themselves whether to pursue nuclear power, which often contrasts with what current nuclear powers believe. India’s efforts to depict nuclear weapons as purely political instruments is rooted in the multiple objectives and constraints related to its national security policy. The reluctance-and perhaps inability to pursue a conventional war that threatens either Pakistani or Chinese national survival is seen to result in its being spared the prospect that either of its adversaries will actually use nuclear weapons against India. Since none of the multiple objectives sought by Indian political leaders can be attained through the use of nuclear weapons as military instruments, the use of these as political instruments is reinforced by this declaratory policy. While this policy has changed over time, given the various regimes and technological advances, it is unlikely to significantly shift any further.

India's Nuclear Doctrine –

India shall pursue a doctrine of credible minimum deterrence. In this policy of 'retaliation only', the survivability of our arsenal is critical. This is a dynamic concept related to our strategic environment, technological imperatives and the needs of national security. The fundamental purpose of Indian nuclear weapons is to deter the use and threat of use of nuclear weapons by any state or entity against India and its forces. India will not be the first to initiate a nuclear strike but will respond with punitive retaliation should deterrence fail.

Main Features of India’s Nuclear Doctrine -

i) Building and maintaining a **credible minimum deterrent;**

ii) A **“No First Use”** posture; nuclear weapons to be used only “in retaliation against a Nuclear attack on Indian territory or on Indian forces anywhere”;

iii) Nuclear retaliation to a first strike will be “**massive”** and designed to inflict **“Unacceptable damage”.**

iv) Nuclear retaliatory attacks to be authorized only by **civilian political leadership** Through the Nuclear Command Authority.

v**) Non-use** of nuclear weapons against non-nuclear weapon states.

vi) India to retain option of **retaliating with nuclear weapons** in the event of a major Attack against it with **biological or chemical weapons;**

vii) Continuance of strict controls on export of nuclear and missile related materials

And technologies, participation in **FMCT negotiations, continued moratorium on Testing.**

viii) Continued commitment to goal of nuclear weapon free world, through global and non-discriminatory disarmament.

India's nuclear Policy- Evolution

India's View - NPT & CTBT -

The Lock Sabha debated the NPT on 5 April 1968. The then Prime Minister late Smt. Indira Gandhi assured the house that "we shall be guided entirely by our self-enlightenment and the considerations of national security". She highlighted the shortcomings of the NPT whilst reemphasising the country's commitment to nuclear disarmament. She warned the house and the country "that not signing the Treaty may bring the nation many difficulties. It may mean the stoppage of aid and stoppage of help. Since we are taking this decision together, we must all be together in facing its consequences". That was a turning point. This House then strengthened the decision of the Government by reflecting a national consensus.

Our decision not to sign the NPT was in keeping with the basic objective of maintaining freedom of thought and action. In 1974, we demonstrated our nuclear capability. Successive Governments thereafter have continued to take all necessary steps in keeping with that resolve and national will, to safeguard India's nuclear option. This was also the primary reason underlying the 1996 decision in the country not subscribing to the Comprehensive Test Ban Treaty (CTBT); a decision that met the unanimous approval of the House yet again. Our perception then was that subscribing to the CTBT would severely limit India's nuclear potential at an unacceptably low level. Our reservations deepened as the CTBT did not also carry forward the nuclear disarmament process. On both counts, therefore, yet again our security concerns remained unaddressed. The then minister for External Affairs, Shri I.K. Gujral had made clear the governments' reasoning to this House during the discussions on this subject in 1996.

Nuclear Power- National Security -

Development of nuclear technology transformed the nature of global security. Our leaders reasoned that nuclear weapons were not weapons of war; these were weapons of mass destruction. A nuclear weapon-free world would, therefore, enhance not only India's security but also the security of all nations. This is the principal plank of our nuclear policy. In the absence of universal and non-discriminatory disarmament, we cannot accept a regime that creates an arbitrary division between nuclear haves and have nots. India believes that it is the sovereign right of every nation to make a judgement regarding its supreme national interests and exercise its sovereign choice. We subscribe to the principle of equal and legitimate security interests of nations and consider it a sovereign right. At the same time, our leaders recognised early that nuclear technology offers tremendous potential for economic development especially for developing countries who are endeavouring to leap across the technology gaps created by long years of colonial exploitation. This thinking was reflected in

the enactment of the Atomic Energy Act of 1948, within a year of our independence. All the numerous initiatives taken by us since, in the field of nuclear disarmament have been in harmony and in continuation of those early enunciations.

Nuclear Power – Decarburizing the Environment -

Climate change arising out of Green House Gas Emissions is among the most important challenges facing the world today. The effects of climate changes are expected to be catastrophic, with crop losses, sea-level rise, extreme weather events and other losses predicted by various models. Nuclear power is environmentally benign and the life cycle Greenhouse Gas emissions of nuclear power are comparable to that of wind and solar photo-voltaic power. Nuclear power thus contributes significantly in decarburizing the power sector and arresting climatic changes. Nuclear power, being a compact source of energy requiring lower quantities of fuel in comparison to coal based thermal power station. Therefore, the transport infrastructure needed for nuclear fuel is very small. 10,000 MW nuclear power capacity needs only about 300-350 tons of fuel per annum, as against 35-50 million tons of coal needed for a coal fired thermal power station of the same capacity. It works to about a shipload or 20 trainloads per day. The pressure on rail, port and other infrastructure will be immense when large thermal capacity is added, apart from emissions arising out of transporting such large quantities of coal.

Nuclear Power – Development of Indian Industry-

At the time of country’s independence in 1947 and for several years thereafter, the industry’s capability was limited to manufacturing and supply of equipment for cement and sugar industry. The Indian industry exposure, manufacturing and supply of equipment for high technology requirements was quite limited. Whereas other developed countries at that time had well established industrial infrastructure and capability to manufacture equipment for defence and aviation industry. The nuclear industry development in those countries was a spin-off of the well-established industry. The Indian industry development was initiated and achieved maturity with the development of nuclear technology. Large efforts have been put by DAE and NPCIL to develop the Indian industry to achieve high standards in manufacturing of equipment for nuclear power technology. Currently, the Indian Industry capability in design, engineering and manufacturing of equipment is comparable to the international standards.

Conclusion-

India has fully committed to the promotion of peace with stability, and resolution of all outstanding issues through bilateral dialogue and negotiations. These tests were not directed against any country; these were intended to reassure the people of India about their security and convey determination that this Government, like previous Governments, has the capability and resolve to safeguard their national security interests.

India’s debate on nuclear doctrine, a threat of punitive retaliation may be more credible than massive retaliation, though it does not obviate questions of proportionality and escalation control. The picture may be a bit clearer regarding India’s no-first-use policy, which is very

much integral to India’s image as a responsible nuclear state. Even with a change of view on limited nuclear options and the acquisition of more versatile weapon systems, India faces no need to use nuclear weapons first. To declare otherwise would sacrifice many of the political, moral, and strategic advantages India has gained by sustaining no first use. It is worth noting that China, despite the international community’s concerns about change in its nuclear doctrine, continues to retain a no-first-use policy, and India presumably would not want to attenuate that. if India does decide to move toward development of limited nuclear counterforce options, it is imperative to avoid two mistakes that have been common in past Indian policy and practice. The first is to make premature announcements of capability. There is an unfortunate tendency in India, verging on standard operating procedure, to announce or publicly discuss operational concepts or weapons systems before they actually exist.

Bibliography-

1) Alagappa, Muthiah (ed.). 1998. Asian Security Practice. Stanford;Stanford University Press.
2) Alam Mohammed B. 1995. Essays on Nuclear Proliferation. New Delhi: Vikas Publishing House.
3) Alam, Mohammed B. 1988. India’s Nuclear Policy. New Delhi: Mittal Publications.
4) Albright, David. 1998. India and Pakistan’s Fissile Material and Nuclear Weapons Inventory. Washington, DC: Institute of Science and International Security.
5) Arnett, Eric (ed.). 1997. Military Capacity and the Risks of War. Oxford: Oxford University Press.
6). Amitabh Mattoo, "India's Nuclear Doctrine: In Search of Strategic Autonomy", The Times of India, August 19, 1999
7) Banerjee, Dipankar (ed.). 1994. Security in the New World Order. New Delhi. Institute for Defence Studies and Analyses.
8) C.Uday Bhaskar, "Pakistan's Nuclear Strategy", The Hindustan Times, December 24, 1999.
9) See Paragraphs. 2.3, 2.4 and 2.5 of "Indian Nuclear Doctrine", a Draft Paper proposed by the NSAB. (Publicly released by the Ministry of External Affairs in New Delhi on August 17, 1999.)
10) Matin Zuberi, "The Proposed Nuclear Doctrine", World Focus, no. 244, April 2000.
11) Ninad D. Sheth, "Flaws Dog Nuclear Doctrine Draft", The Hindustan Times, August 18, 1999.
12) Seema Guha, "N-Doctrine Invites G-8 Wrath, Sanctions Stay: It's Our Business Alone, Asserts India", The Times of India, August 20, 1999.

INDIA'S NEIGHBOURHOOD POLICY IN THE POST COLDWAR ERA

Dr. Sushanta Kumar Singh

Department of Political Science, RKDT H.S. School (Junior College), Budharaja, Sambalpur

Abstract

India's neighbourhood policy in the changed dynamic of the Post-Cold War International Order undergone significant transformation with the beginning of liberalization in the Indian economy in 1991. This called for an urgent need for India to reorient and reformulate some of the postulates and promises of its foreign policy, including its policy in the neighbourhood. Such a change was necessary not only to adjunct the post-cold war equations and trends of economic globalization but also to meet the challenges of the subcontinent. Besides, in the post-cold war era notion of national security has also changed from geostrategic to geo-economics and conventional to non-conventional. South Asia is an India-Centric region. The power asymmetry and the geographical Indo-centricity of the region mere South Asia a particularly brittle strategic environment. India is by far the most powerful state in the region. Over the last three decades, India's strategic interests in the subcontinent have been growing and a very principle that guided India's neighbourhood policy since the early 1990s, the notion of collective prosperity and the Gujral Doctrine, then India's 'neighbourhood first policy' during 2014-2020. Moreover there have not been seminal doctrinal changes in the conduct of India's neighbourhood policy but largely continued with the past with some much needed modifications.

Key Words- *Post-Cold War, SAARC, South Asia, Indo-Centric, Neighbourhood, Gujral-Doctrine*

INTRODUCTION

Domestic and external environment in which India's foreign policy is cast has undergone significant transformation since the end of the cold war. The years 1989-1991 were a watershed in the history of the twentieth century. In a series of dramatic and stunning events, the USSR and its proxy regimes in Eastern Europe collapsed. The fall of Berlin Wall in 1991 symbolises the end of Cold War which paved the way for a new world order. The ideological struggle between capitalism and communism melted away and the world marched towards globalization. At this moment, it is very difficult to conceptualize the new world as multipolar, polycentric or uni-polar, but it is more akin of the situation of "non-polarity".(1) However, it is also a fact that at least in military and strategic affairs, dominance of the US continues to exist. In the decade of 1990s, new world order replace the bi-polar system of the Cold War era, economic factors continue to acquire greater priority over geopolitics and strategy. Even growth of economic regionalism started acquiring prominence affecting most of the regions of the world. But the forces striving for the benefit of larger Third World Countries, available earlier, got either weakened or faced problems of their relevance. The old trans-regional multi-lateral forums such as NAM, Group of '77 and UNCTAD were gradually losing their importance. Even the very foundations of the UN became shaky and eroded in the wake of pre-emptive attacks or outside interventions by the major powers.(2)

WHY POST-COLD WAR ?

India's neighbourhood policy is the changed dynamic of the pot cold war international order brought about a paradigm shift with the beginning of liberalization in the Indian economy. Simultaneous invitation of the process of globalization in most parts of the world is strengthened the necessity for a new orientation in India's foreign policy. Such a change compelled India not only to adjust the post-cold war equations and trends of the economic globalization but also to meet the challenges of the subcontinent. Besides, notion of national security has also changed from geo-strategic to geo-economics and conventional to non-conventional. This called for an urgent need for India to reformulate some of the postulates and premises of its foreign policy, including its policy in the neighbourhood, taking into account the new relations of global political developments. Later, the consistent improvement in its GDP growth rate made India to adapt new outlooks and orientation in its economic dealing towards the outside world.

POLITICO-STRATEGIC DIMENSION

South Asia, is considered 'a unique region from global perspective' with its problems and conflicts having their own dynamics. It continues to be a conflict-torn region with most of the countries suffering domestic violence caused by communalism, ethnic conflict, separatism, religious fundamentalism and socio-economic deprivation. The region though often defined comprises small island like Maldives to India a country of continental proportions. Its short six or seven decades old political and independent history has witnessed the amazing functioning of the largest democracy in India to Kingdom in Bhutan to political upheavals through frequent coup de'tats in some countries as well as resurgence of democratic communism in Nepal. Besides two of the major countries like India and Pakistan have nuclear capabilities that is further compounded by the already nuclear China in the larger neighbourhood trying to keep their stilted balance by proxy through some have in the process become the heavens of terrorist groups as part of their unstated policy in order to serve their myopic untenable foreign policy goals and objectives. Given its geopolitical and geo-strategic location with absolutely essential maritime trade lanes in the Indian Ocean and Arabian Sea the countries have fought or had problems with one another or have had proxy wars and conflicts though and sometimes for the cold war adversaries during the decades where efforts were made to contain the resurgent futuristic outcomes of new powers like China and India. Besides the trust deficit among the South Asian nations remains unabated. However, India's policy in the subcontinent has been to build a strategically severe, politically stable and harmonious and economically cooperative neighbourhood.

India occupies a unique position in South Asia – her centrality primarily determines the behavior of other constituent states of the region. A clear implication of this indo-centric nature of South Asia is that in geographical, economic and military terms, the region is decisively influenced by India. It is curious fact of the South Asian map that, while India shares common borders with all other South Asian States, none of the others are linked

together by common frontiers, except Pakistan and Afghanistan. Thus, commonalities in South Asia are mostly bilateral between India and each of its neighbouring countries separately and individually. Despite its internal problems, India is by far the most powerful state in the region: no combination of the states can outstrip Indian power. Not surprisingly, virtually all of South Asia's quarrels are between India and the others. The power and geographical structure of the region, however prevent the emergence of outright polarization: the inability collectively to match Indian power and the absence of common borders mean that India's neighbours can not recognize themselves into an alliance. Thus, given the asymmetrical geo-political structure in the region with the greater prominence of India and its central regional location, have often led here neighbours to harbour suspicion and alleged hegemonic designs in South Asia. This perceptions among the smaller neighbours has enabled extra-regional actors to acquire a role in the region. But maintaining regional supremacy and stability and denying external powers in South Asia have long been key objectives of India's foreign policy.

India's strategic interests in these sub-regions have been growing over the recent years both as a result to India's own domestic interests as well as because of enhanced Chinese influence and presence in these geostrategic region.

With the significant changes in the domestic and international sphere, it is imperative for India to evolve a coordinated and coherent strategy vis-à-vis its neighbours. Since 1991, India has moved from its traditional emphasis on the 'power of argument' to 'argument of power'.(3) Given its noisy democracy, India can not build domestic political support to foreign policy initiatives purely on the argument of power. It would continue to need a set of values and norms to justify its actions on the world stage. As a consequence the tension between power and principle remained an enduring one India's foreign policy strategy. From 1991 to 1995, Prime Minister Narasimha Rao focused on economic liberalization policies basically pursued a friendly regional policy. Since 1996, India has pursued a dual regional policy – positive unilateralism towards smaller neighbours and pragmatic bilateralism towards Pakistan. The policy of positive unilateralism, initiated by India's former Prime Minister I.K. Gujral in 1996 and pursued since then by successive Prime Ministers A.B. Bajpayee and Manmohan Singh. The primary goal of this policy is to win the trust of its regional neighbours that can facilitate the growth of South Asian regionalism. While India may have achieved some success in this policy towards smaller neighbours, its policy of pragmatic bilateralism with Pakistan has remained problematic.

India's search for a cooperative neighbourhood and a peaceful and secure South Asia continued with a renewal emphasis when during a short period of 1996-97 I.K. Gujral became the Foreign Minister and later Prime Minister of India. He advanced a concept known as 'Gujral Doctrine' which envisaged a new approach to resolving disputes and improving relations with neighbouring countries. This principle advocated a practiced the doctrine of non-reciprocity with India's smaller neighbours engaging a flexible, positive approach in resolving bilateral dispute between India and her neighbours.(4) This principle,

however was presumably to be confined to the smaller neighbours like Bhutan, Bangladesh, Nepal and Sri Lanka.

Astute foreign Policy laid the cornerstone in the foundation of India's post-cold war neighbourhood policy, and the subsequent regimes advanced this agenda. The two governments led by National Democratic Alliance (NDA) from 1998-2004 and United Progressive Alliance (UPA) from 2004-2014, respectively pursued by the 'Gujral Doctrine' by paying greater attention to SAARC, and expanding economic and security links with neighbouring countries. However, during the UPA's rule of ten years these efforts were overshadowed by the looming concern of strained bilateral relations. India's ties with Sri Lanka and Nepal deteriorated partly because of domestic compulsions, its ideology and dependence of the government in New Delhi on its regional coalition partners.

Global geopolitical and geo-economic shirts have created remarkable opportunities and challenges for India since Narendra Modi became Prime Minister in 2014. India's neighbourhood policy under the 'Modi doctrine' seeks to focus on tightening the bond between India and its neighbours. Prime Minister Modi has appreciated the much neglected fact that foreign policy begins at the nations borders. First few months of Narendra Modi government has created a series of historical milestones in India's engagement with the immediate neighbours and international community. His first initiative in this direction was extending invitation to all SAARC heads of government for Prime Ministerial oath taking ceremony, first foreign visit by Indian Prime Minister to Bhutan and other SAARC countries like Afghanistan, Bangladesh, Nepal, Sri Lanka and even Pakistan, led remarkable dynamism on foreign policy front.

The 'neighbourhood first policy' has been the striving feature of the Prime Minister Modi's diplomatic approach. India's neighbourhood policy under the Modi government seeks to focus on tightening the bond between India and her neighbours, and better serving India's economic and social development strategy by promoting regional and sub-regional connectivity. However, India's 'neighbourhood policy under the Modi government has faced biggest hurdle in the implementation gap. If India's relations with Pakistan deteriorated and China expanded its strategic footprints in Nepal, Maldives and Sri Lanka. India's cooperation with Bangladesh, Bhutan, Afghanistan and Myanmar showed positive trends. Moreover, there has not been any fundamental transformation of India's foreign policy in the region since Modi's hope to transform India's relations with China and Pakistan and to extend India's influence in South and Southeast Asia has not yielded very positive outcome.(5) Yet, the single major coherent neighbourhood policy has been strained Indo-Pak relations. After 26/11 terrorist attack on Mumbai in 2008, for the next seven years, the composite dialogue process between the two countries was on a halt. Prime Minister Modi after coming to power made efforts to rebuild the relationship with Pakistan and thereby turn the course of history. But finds it difficult to rope in Pakistan in a constructive way. Again after the Uri terrorist attack just before the nineteenth SAARC summit scheduled to be held in Islamabad in November

2016, India along with Bangladesh, Bhutan and Afghanistan, boycotted it and the summit was postponed indefinitely. It is in this context India announced that increasing cross border terrorism in the region and Pakistan's growing interference in its internal affairs are the reasons for its inability to participate in the summit. For the first time Pakistan has been isolated regionally or the issue of terrorism. Besides, the civil-military dissonance on Pakistan's policy towards India is also making it difficult for Pakistan to relate to the states of the region. However, much of the security challenges emanate from Pakistan because it uses terrorism as an instrument of State Policy. India-Pakistan's Kashmir problem and other thorny issues like Siachen or Sri Creek from where the two countries were loggerheads for a long times, has always been an important factor in India's domestic politics and foreign policy approach.

Nevertheless, the ongoing Covid-19 situation has made an economic, social and political impact across the borders of the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) countries. Soon after the WHO, Chief on 11 March, 2020 described the spread of 'Pandemic' and expressed concerns over the alarming level of inaction, India's Prime Minister Modi on 15 March took the first step, by inviting its immediate neighbours of South Asia for a first virtual meet. The virtual meeting emphasized on assessing the current situation and aimed at identifying areas of cooperation to control the spread of virus and limit its economic impact. This is in line with India's "Neighbourhood First Policy" which was also evident, by the presence of state heads during Prime Ministerial inauguration ceremony. In recent initiative, India has shown diplomatic resilience and leadership by fostering Unity among the SAARC countries in the war against Covid-19. So, the focus of India's "Neighbourhood First Policy" initiated in 2014 is an multiple objectives of reinvigorating relations, removing trust deficit and building bridges of mutual beneficial cooperation both on bilateral basis as well as within the framework of SAARC.

ECONOMIC DIMENSION

The Post-Cold war global political-economic developments in 1990s have affected the countries belonging to the South Asian region. The impact of liberalization and opening of the Indian economy gave a new fillip to the economic cooperation in the region as India is the dominant economy and one of the key emerging economies of Asia and the world. India's growth potential and economic stamina further spillover effect to other SAARC countries and encourage liberalization in south Asia.

India's foreign policy started renewed global attention since the beginning of economic reforms in 1991. Domestically, India faced a severe financial crisis in 1990 leading to scarcity of foreign exchange for its imports from the outside world. This necessitated India to adopt structural reforms in the form of liberalization, Privatization and Globalization (LPG) of its economy. Since the initiation of economic reforms in 1991, India experienced an increased pace of growth. India also witnessed an almost uninterrupted 8 percent plus growth rate since 2003.The liberalization of India's economy created the opportunity leading to

greater trade with its neighbours and economic interests in South Asia became focal point of India's engagement with the region.

As a matter of an interesting geographic factor, India is the fifth largest economy in the world with a GDP of $2.87 trillion. It also accounts for 75 percent of the regional economic output and stands apart amongst the bunch of other SAARC countries with its image as an emerging world economy with third largest economy in terms of purchasing power parity (PPP) in 2019. Nevertheless, India is moving ahead of fast tracks of development even though the growth rate has of late slowed down and may not return to 9 percent in near future.

RECENT DEVELOPMENTS: INDIA AND SOUTH ASIA

China's new interest in South Asia and beyond is a focal point of enquiry in India's foreign policy dynamics in recent years. As China increases its presence and influence in South Asia, pushing India to play a more active role in the region and SAARC. Because the growing Chinese influence deepened the trust deficit between India and her neighbours. China's economy grew a record of 18.3 percent in the first quarter of 2021 and it has been the second largest economy in the world after the United States, with nominal GDP $ 14.34 (in trillion) in2019. Interestingly, the year 2020 saw India trading more with China than with the US, even after the last border clashes and economic hardship created by the recent Corona pandemic. Beijing's attempts to establish a formal diplomatic engagement with Bhutan has highlighted internal dynamics of India's South Asian allies can affect the New Delhi's interests. Furthermore, China's Belt and Road Initiative also another challenge India to reconsider the whole gamut of its foreign policy objectives, strategies and structures in the region. However, a power transition is underway in the global order, with the centre of gravity of power shifting towards the Indo-Pacific. India should keep the Quadrilateral Security Dialogue (Quad) option open to better deal with Chinese influence across the Indo-pacific, Africa and beyond. Nevertheless, Quad involving Australia, Japan, the US and India, a significant incentive to invest India's national power and foreign policy reach in the years ahead. China factor is expected to dominant India's relations with her immediate neighbours in the recent decade. Several foreign policy experts argue that India's strategic dealing with China has to begin with South Asia. In this context China's new interest in regional political mediation needs to be monitored carefully. Because, China's rise as a revisionist power, questioning the global order and seeing its domination. The covidisation of the globe not only smashed the façade of the present world order, making visible the unsightly cobwebs of real politics but also markedly catalysed a china-US fallout that is stretching the already strained international order to its limit. The prospects after the pandemic do not offer much consolation either, with the possibility of a Great Recession looming on the horizon. In this context, India's neighbourhood policy objectives is tackling non-traditional security threats such as cyber crime, natural disasters, food and water security, climate change, energy security, migration, pandemics etc. must taken into consideration in regional security dynamics in South Asia and beyond.

CONCLUSION

In the post cold war globalized context India's neighbourhood policy in South Asia has undergone transformation with the realignment in global relations. Both, domestic and external environment compelled India to reorient and reformulate its foreign policy objectives and goals in the subcontinent. India's foreign policy started attracting renewed global attention since the beginning of economic reforms in 1991. India evolved a coordinated and coherent strategy vis-à-vis its neighbours. Though India may attempt to fashion for itself a new international identity through its engagements with all major powers, it cannot mish away the relatives of its difficult and complex continental geography. Continuity with this tradition, the 'Neighbourhood First Policy' has been striving feature of the Prime Minister Modi government's diplomatic approach. Present Foreign Policy aims at making India economically a more prosperous, militarily much stronger and politically a more forceful leader in South Asia and in World affairs.

Notes and References

1. *Richard N. Has, "The Age of Non-Polarity: What Will Follow US Dominance", Foreign Affairs (New York), March-June 2008.*
2. *R.S. Yadav, "NAM in the New World Order", India Quarterly (New Delhi), vol. 49, No.3, July-September 1993.*
3. *Wagner, Christian 2003, 'From Hard Power to Soft Power? Ideas, Interactions, Institutions and Images in India's South Asia Policy', working paper 26, Heidelberg papers in South Asian and Comparative Politics, March, accessed from http://archiv.ub.uniheidelberg.de/volltexserver/5436*
4. *Padmaja Murthy, "The Gujral Doctrine and Beyond", Strategic Analysis, Vol. XXIII, No. 4,July 1999, p. 641.*
5. *S. Ganguly (2018, March 8) Modi's Foreign Policy revolution? Foreign Affairs – Retrieved from https://www.foreignaffairs.com/articles/India/2018-03-08/Modis-foreignpolicy.evolution.googlescholar*

HINDI STUDIES IN CHINA AND BILATERAL COOPERATION: SOME IMPORTANT OBSERVATIONS

Anirban Ghosh
Assistant Professor in Chinese, Address: Centre for Foreign Languages and International Studies (CFLIS), School of Language, Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya (MGAHV), Post – Hindi Vishwavidyalaya, Gandhi Hills, Wardha – 442001 (Maharashtra) E-mail: anichinese@gmail.com Mobile: 09422905742

Introduction:

India and China are two friendly neighbours since last two thousand years. Exchanges primarily started through Buddhism and continued in the Han, Sui, Tang, Song and Qing Dynasties respectively. Study about India and Indian civilization, language and literature was started in China in the beginning of the twentieth century. In the late Qing Dynasty, Chinese scholars went western countries and India for studying English, German, Sanskrit, Pali, Hindi, Urdu, Bengali, history, geography etc. A Chinese scholar Xu Jishang was pioneer to start teaching Indian philosophy in 1916. According to some unofficial sources perhaps in 1917 Hindi Language study first time started in the Peking University. Another Chinese scholar Liang Suming started teaching Indian Philosophy during 1917 – 1924. After May fourth movement in 1919, Chinese intellectuals invited Western and Asian scholars in China for lectures. Noble Laureate Poet Rabindranath Tagore's visit to China (March – July 1924) at the invitation of Liang Qichao, President of the Universities Lecture Association of China helped building up link between scholars and intellectuals. Soon after the visit, many Chinese students, monks, scholars came to India's Visva-Bharati University, Bombay University, Madras University, Benaras Hindu University study Indian languages like Sanskrit, Pali, Hindi, Urdu, Bengali, Philosophy, History, Geography etc. These scholars included Wei Fengjiang, Zeng Shanti, Ba Chou, Jin Kemu, Chen Hansheng etc. In India, Mahendulal Garg (1870 – 1942) was perhaps the first person to introduce China and Chinese civilization to the Hindi readers. In his book 'चीन दर्पण') Chinese Mirror(, he gave introduction about China and Chinese civilisation in 1899. The book was written on the basis of his staying in China during Boxer War. He used to write regularly in the Hindi Newspaper "Bharat Mitra" between June – December 1900[1]. In 1933, scholars and intellectuals of India and China took an effort to establish "Sino – Indian Cultural Society" first in Nanjing and then in the next year in Santiniketan. Then as part of India centre, they had started building a complete 'China Bhavan' (Department of Sinological Studies) in Santiniketan and finally in 1937 (14 April) Rabindranath Tagore inaugurated it with the help of Tan Yunshan. Hindi Language was

[1] The Encyclopedia of India – China Cultural Contacts, The Public Diplomacy Division, Ministry of External Affairs, Government of India, 2014

taught along with others (Sanskrit, Pali, Bangla, Tibetan and Chinese) to the Chinese monks and students from the very beginning[2].

Beginning of Hindi Study in China and Peking University:

In 1942, Two-year Hindi Language course in China was started by the Chinese Ministry of Education in the Oriental Languages College in Kunming. Two years later, in April 1944, a research scholar from China Bhavana Mr. Krishna Kinkar Sinha came China to Hindi Language[3]. The Ministry of Education of China sent request to Professor Tan Yunshan to send a teacher in Hindi. In January 1946, Krishna Kinkar Sinha became Hindi Professor in the China Bhavana and later on joined Hindi Bhavana. After Krishna Kinkar Sinha, another scholar Prahlad Pradhan from Santiniketan came to Peking University for teaching Hindi and Sanskrit. He had stayed nearly three and half years in China. He returned back to India in 1952 and joined in the China Bhavana.

In 1949, the Hindi department of the Peking University was started with two students and the numbers increased to twenty seven in 1956, according to an unofficial source. Since 1950s to till recent few years ago, Peking University was the only institute where Hindi Language taught continuously. The delegates of Indian Goodwill Mission (September – October 1951) had met with Mr. Yin Hung-yun, Assistant Professor of Hindi of Peking University[4]. The functioning of the Peking University Hindi Department and its increasing popularity was confirmed by the Chinese academic delegates in the Osmania University while they were visiting India as part of Chinese Cultural delegation led by Mr. Ding Xilin, Vice Minister of Cultural Affairs in November 1951[5]. Jagdish Chandra Jain (1909 – 1993) was a Hindi scholar and Indologist who had served as Visiting Professor in Hindi in the Peking University during 1952-53. He had authored a book in Hindi titled "चीनी जनता के बीच1954) ") which gave an elaborate picture of contemporary China. During the 'Hindi Chini Bhai-Bhai' era of India – China bilateral relations made progress. Some positive steps were taken by the two countries to promote the two languages mutually. In 1954 – 55, two Governments signed an agreement to send two Chinese to India for learning Hindi and one Indian student to China for learning Chinese Language. Next year i.e. 1955 – 56, both sides decided to increase the number of students' to five for exchange programme[6]. Another important step was taken by

[2] "Studies and researches are being carried on especially in Buddhism as revealed through the different schools of philosophy which crystallized round the doctrines of Buddha in different countries. Some lost Sankrit works have been restored from Tibetan and Chinese and are now awaiting publication. Tan Yunshan, Director of the department has written several interesting as well as informative pamphlets on the subject of the cultural relationship between China and India. Some have already been issued while others are ready for the press. China – Bhavana provides for the teaching of the following languages: Sanskrit, Pali, Hindi, Bengali, Tibetan and Chinese……."
----- Visva – Bharati News, April 1943, Volume XI, Number X, Santiniketan and Srniketan, Page 137

[3] Calcutta, March 17. – Mr. Krishna Kinkar Sinha, a research scholar of the China Bhawan, Santiniketan, has, it is learnt, been appointed by the Chinese Government as the first Professor of Hindi, Kunming University – (A. P.), The Indian Express, March 20, 1944 (website accessed on 15 October 2017)

[4] China Today, Sundarlal, Hindustani Culture Society, Allahabad, Page 77

[5]Google Archive News, The Indian Express, November 22, 1951 (website accessed on 15 October 2017)

[6] Ministry of External Affairs, Government of India, Annual Report, 1954 -55 and 1955-56

the Chinese Government in broadcasting Hindi programmes by China Radio from March 1959. In mid-1959, Chinese Government announced of preparation of first Hindi - Chinese Dictionary in the pattern of Russia. One year later, Shangwu Press announced the publication of 'Hindi – Chinese Dictionary'. The dictionary had more than 40,000 entries and teachers and senior students of the Hindi Section of the Department of the Oriental Languages, Peking University gave their effort to prepare the dictionary[7].

Literary Works on Hindi in China:

Since 1949, after founding of the new China, many Chinese literary works have been translated into Hindi Language. Hindi Newspaper 'Bharat Mitra' published series of articles on China written by Mahendulal Garg between June – December 1900. In the 1950s, 'China Pictorial' Journal was published in Hindi, Urdu and some other languages. The Hindi version perhaps is not available anywhere in India. It is hard for researchers and scholars to find out documents like this in India. A researcher or student either need to come to China or search online version if available, which is very difficult to arrange. Hindi – Chinese Dictionary (1960) by the Department of Oriental Languages of Peking University, Hindi Textbooks (1983) by Yin Hongyuan and Xu Xiaoyang, Hindi Grammar (1993) by Yin Hongyuan, Hindi-Chinese Idiom Dictionary (1988) by Jin Dinghan, Elementary Hindi Couse 4 Volumes (1992) by Jin Dinghan, Hindi – Chinese Dictionary (2000) by the Department of Oriental Languages of Peking University, Hindi Drama Literature (2002) by Jiang Jingkui etc. are the monumental works done by Chinese scholars[8]. But these works are not available in India and maximum people are not aware. Therefore, copies of these of books, manuscripts, journals, newspapers, letters and other related documents require to be in India. Professor Jiang Jingkui's lecture in MGAHV, Wardha on January 15, 2016 focussed on these points: "भारत और चीन को नजदीक लाने का काम दोनों देशों में उपलब्ध साहित्य और संस्कृति ही कर सकती है । हमारे संबंध प्राचीन काल से इसी वजह से मजबूत है । मंबे इतिहास को जारीरखने के लिए हिंदी साहित्य का चीनी में और चीनी साहित्य का हिंदी में अनुवाद होना चाहिए" ।

Hindi Cinema in China:

In October 1955, an Indian film delegation, led by Prithiraj Kapoor visited in the many cities of China for one month. Hindi films like 'Awara', 'Do Bigha Zamin' etc. were shown to the Chinese people. In the 1960s, Hindi film like 'Shakuntala', Heera and Moti' etc. were shown in the China Youth Centre of Beijing on weekly basis. Hindi film became popular in China in the last forty years and many contemporary Hindi films has been dubbed into Chinese Language. 'Karma' was perhaps the first bollywood film which had been dubbed into Chinese

---

7 "Twenty new foreign language dictionaries will be published this year. These include dictionaries in Hindi, Urdu, Indonesian, Arabic, Korean, Czech, Polish, Rumanian, Spanish and other languages. This is the first time that dictionaries in some of these languages are being published in China".
----- 'Cultural News', Peking Review, 9 June 1959, Vol. II, No. 23, page 22;
'Short Notes', Peking Review, 12 April 1960, Vol. III, No. 15, pp. 30-31

8 The Encyclopedia of India – China Cultural Contacts, The Public Diplomacy Division, Ministry of External Affairs, Government of India, 2014

Language and released in Shanghai and Beijing[9]. Adaptation of Indian names (primarily influenced by the Bollywood films) is an important feature for all Chinese students who studies Hindi Language. Actor Amir Khan's visit to China during Indian Prime Minister Narendra Modi's visit for film promotion programme proves that bollywood craze has reached in the middle kingdom also like any other part of the world. Simultaneously, Chinese youths are very much interested to learn Yoga and Indian dance. Some Yoga and dance schools have been started in Beijing and other cities where Chinese youths are taking part.

India – China Bilateral Collaboration:

Bilateral academic cooperation between the two countries has been increased in the last two decades. Indian Book festivals were organized in the principal cities by Indian Council of Cultural Relations (ICCR). Since 1990s ICCR created special Hindi Chair for Peking University and Hindi learning has been increased in the last ten years in China. Some major achievements are as follows:

20 – 28 May 2002: A University delegation led by the UGC Chairman visited Peking University, Qinghua University, Central Minzu University and universities of Shanghai, Guangzhou, Shenzhen etc. and discussed on various kind of co-operations.

19-20 October 2006: Centre for India Studies, Peking University had organized a seminar on India studies and research and observed 60 years of the establishment of the Department of Oriental Studies and 95 year birth anniversary of Professor Ji Xianlin.

14 January 2008: Indian Prime Minister met with the students of the Centre for India Studies at Peking University including Hindi Department students. He announced funding of Rs. 75 Lakh for the Centre. The Centre was inaugurated by the former Indian Prime Minister Atal Bihari Vajpayee in 2003. He had funded Rs. 50 Lakh for five years from 2003 to 2008.

19 June 2008: Shenzhen University has decided to create a Chair of Social Science where an Indian Professor will be appointed every year, Indian Ambassador Nirupama Rao informed 'Shenzhen Daily'reporters. In 12 June 2012, Shenzhen University (SZU) and ICCR signed another MoU.

11 June 2012: Gunagdong University of Foreign Studies (GDUFS) and ICCR signed MoU which will be valid till 31st December 2017. This was the first MoU signed by Indian Government in any Universities in south China. According to the agreement an ICCR Chair was established where an Indian Professor taught Hindi. This was for the first time that Government of India established the Chair in South China.

Since 2006, nearly 200 foreign students and scholars came to Mahatma Gandhi International Hindi University (MGIHU), Wardha to study Hindi. Nearly sixty students from Peking University, Xi'an International Studies University (XISU), China University of Communication (CUC), Beijing Foreign Studies University (BFSU), Guangdong Foreign Studies University (GFSU), Shanghai International Studies University (SISU). MGIHU has

[9] "Hindi Film in Chinese", *China Report, March 1985, 21: 179-195, India-China Relations: October – December 1984, The Statesman, 28 October, 1984*

signed Memorandum of Understanding with 11 institutions of 9 countries across the world including Beijing Foreign Studies University in December 16, 2016. The academic course for foreign students covers Short-term (1-4 Month), One-Year Diploma, B.A., M.A. and Ph.D. Students from U.S.A., Belgium, Italy, Germany, Hungry, Sri Lanka, China, Mauritius, Poland, Croatia, Thailand, Japan, Nepal and South Korea etc. have studied in Wardha.

Few Chinese scholars came after 1950s who studied Hindi Language and Literature in the Delhi University, Benaras Hindu University, Jawaharlal Nehru University etc. But after 1950s, Central Hindi Institute of Agra and Delhi played major role. The Central Hindi Institute was established in 1962 as an autonomous organisation of the Ministry of Human Resource Development, Government of India and is governed by the Central Board of Hindi Teaching. Besides facilitation of Hindi Teaching-Training and higher studies in Hindi language literature, its aim was to promote and propagation of Hindi at the national and International level. In India, Central Hindi Institute (both Delhi and Agra) have played an important role in teaching Hindi as a Foreign Language, particularly after 1991 to Promote of Hindi Abroad Scheme. Among Indian scholars, Professor B. R. Deepak, Centre of Chinese and Southeast Asian Studies, Jawaharlal Nehru University authored Chinese-Hindi Dictionary (2003) and Chinese Poetry. It was he who translated work of 88 classical poems from 11th to 14th Century BC into Hindi. In 2011, Chinese Government honoured Prof. Deepak with "Special Book Award" for his contributions to Chinese studies, translation, publication of Chinese books and cultural exchange.

Conclusion:

Hindi, Indian languages and literatures have a rich heritage in China and Peking University shouldered principal responsibilities in the last one hundred years. But Since 2005 onward at least 10 Universities in China included Hindi Language, nearly 10 other Universities are having research Centre. India and China are neighbouring country and language is one of the principal medium of exchange. Demands for professional engagement through research work, short-term as well as long-term project, translation, interpretation, consultancy work, tourism guiding, short-term language teaching job are day by day increasing.

Therefore, it is require to carry out exchange programmes in the following fields like: exchange of scholars, students and faculty members; organising teacher training programmes; exchange between institutions of higher learning; exchange of teachers of Hindi and Chinese; mutual recognition of degrees; conduct joint research activities; participation in seminars and academic meetings; exchange academic materials as well as information; organising short-term academic programmes; exchange of administrative managers and coordinators, conduct joint cultural programmes; assisting in teaching courses in language and culture etc.

Reference:

1. *Zhong Yin Renmin Youhao Guanxi Shi (中印人民友好关系): 1851-1949, Lin Chengjie, Beijing University Publication, 1993*

2. *Sunderlal, China Today: An Account of the Indian Goodwill Mission to China, September – October 1951, Allahabad, Hindustani Culture Society, 1952 (original copy available in the Gandhi Gyan Mandir Library, Wardha).*
3. *In the Footsteps of Xuanzang: Tan Yun-Shan and India, edited by Tan Chung, Gyan Publishing House, New Delhi – 110002, 1999.*
4. *P. C. Bagchi and China: A Note on a gift from the Peking University by Yun-hua Jan, Page 58 – 62, India and Asia: A P. C. Bagchi Centenary Volume, Editor – in – Chief B. N. Mukherjee, Progressive Publishers, 37 A, College Street, Kolkata – 73, 2009, ISBN: 81-8064-116-3*
5. *India – China Relations: Civilisational Perspectives (印中关系文明视角), Wang Shuying, B. R. Deepak, Manak Publications Pvt. Ltd., New Delhi – 110092, 2012*
6. *The Encyclopedia of India – China Cultural Contacts, The Public Diplomacy Division, Ministry of External Affairs, Government of India, 2014*
7. विश्ववाणी पत्रिका, इलाहाबाद,1944 – 1943 *(translation of many Chinese articles into Hindi by Sri Krishna Kinkar Sinha available), (original copy available in the Swami Sahajanand Saraswati Museum, Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha).*
8. *'Modern China' (*चीन का आधुनिक इतिहास(*of Professor Tan Yunshan, translated by Sri Krishna Kinkar Sinha, published by Pandit Hazari Prasad Dwivedi, Hindi Bhavana, Santiniketan in June 1944 (*अभिनव भारती ग्रन्थमाला(8 – . *(original copy available in the Gandhi Seva Sangh Granthalaya, Wardha).*
9. अनिर्बाण घोष, "भारत – चीन व्यापार :चीन में हिंदी के प्रति बढ़ता रुझान", तथ्यभारती, सितम्बर 2014, अंक2 , *ISSN: 0975* -8763 *, pp. 27 – 29*
10. अनिर्बाण घोष," चीन में हिंदी चर्चा की परंपरा :शांतिनिकेतन की भूमिका", विश्वभारती पत्रिका, खण्ड60 , अंक2 , जुलाई 2014 – सितम्बर2014 , *ISSN: 2348-4977*, पृष्ठ 118 .–129
11. *Anirban Ghosh, "Tagore and China: Sino-Indian Educational Exchanges During the First Half of the Twentieth Century", The Peking University South and South – East Asian Studies - II, Published by the Department of South and South-East Asian Studies, edited by Prof. Jiang Jingkui, ISBN: 978-7-5153-2993-2, pp. 379 -389*

INDIA – PAKISTAN RELATIONS SINCE INDEPENDENCE

Dr. Shriram Yerankar
Professor & Head, Deptt. Of Political Science, Jijamata Mahavidyalaya, Buldana (Maharashtra)

Introduction

India and Pakistan emerged in August 1947 as successor states of British India with distinctive identities. India normatively and constitutionally ensconced secularity, albeit with Hindu majoritarianism. Pakistan, in part because of its relative ethno national diversity, opted for an overwhelming Islamic character for nation-building and securitization vis-à-vis a ' Hindu' enemy. These incompatible state ideologies ensured that the India and Pakistan fought a war after independence over the control of Jammu and Kashmir. Moreover, the two states conflicted over the assessment and distribution of the colonial institutional and financial legacy; in particular how the civil and military bureaucracy would be divided and the appropriation of the capital. In 1965, India and Pakistan fought another inconclusive war over Kashmir and a few years later in December 1971 fought a third war that saw India support East Pakistani rebels and partition Pakistan, creating the independent state of Bangladesh. Nevertheless, Pakistan quest for strategic parity with nuclear-capable India continued in the following decades. The Siachen issue (1984), Brassatacka (1987) and Zarb-e-Momin (1989) further confirmed the deteriorated nature of bilateral relationship..

Though then Indian Prime Minister Rajiv Gandhi visited Pakistan in 1989, the two sides failed to normalize their bilateral relations in the 1990s. Driven by their security concerns and fear of the other's intentions, both states fought once more over the border town of Kargil in Kashmir in 1999. The much – hyped Agra Summit in July 2001 provided a window of opportunity to the two countries' leadership to sit and talk together. However, the embedded misgivings and mistrust remained staunchly intact. Currently, India – Pakistan relations are replete with examples of territorial conflict(namely Kashmir and Sir Creek), security challenges (terrorism), energy deficits and resource shortages (water scarcity), strategic uncertainty (arms race) and geopolitical tussle (proxy war in Afghanistan). This rivalry takes place in the backdrop of an overall abysmal state of human development in both states. In this regard, this paper examines India – Pakistan relations since independence.

Roots of Conflict

Since independence, relations between Pakistan and India have been characterized byrivarlry and suspicion. Although many issues dividethe two countries, the most sensitive one since independence has been the status of Kashmir. At the time of Independence and the departure of the British from South Asia, the princely state of Kashmir, though ruled by a Hindu Maharajah, had a majority Muslim population. At first, the Maharajah hesitated in acceding to either Pakistan or India in 1947, but when tribesmen armed by Pakistan with the

overt support of regular troops began invading occupied Kashmir, the Hindu Maharajah had no option other than to call upon India to repel the invasion and annexed the territory. Following the invasion, the Maharajah offered his allegiance to India. Pakistani troops still continue to occupy the Northern and Western portion of Kashmir referred to as Pakistan Occupied Kashmir (P.O.K.) in India and Azad Kashmir in Pakistan. India and Pakistan agreed with UN resolutions which called for a UN- supervised plebiscite to determine the future of Kashmir. But Pakistan has refused to remove their troops from Pakistan occupied Kashmir and have thereby frustrated carrying out the plebiscite.

Indo- Pakistani War of 1965

Full- scale hostilities erupted in September 1965 when Pakistan attacked India forcing India to attack Lahore in retaliation. Full- scale hostilities erupted in September 1965 when Pakistan attacked India forcing India to attack Lahore in retaliation. Hostilities ceased three weeks later, following mediation efforts by the UN and interested countries at a time Lahore, one of the most important cities in Pakistan was on the brink of falling to the Indian Army. In January 1966, Indian and Pakistani representatives in Tashkent, and agreed to attempt a peaceful settlement of Kashmir and their other differences.

Indo—Pakistani War of 1971

During the Indo-Pakistani war of 1971, the Pakistan Air Force carried out bombing raids on different airfield I India. India was thus drawn into the civil war between the east Pakistanis of Bengal and the Pakistanis of the West, and started helping anti-Government rebels to liberate East Pakistan to form Bangladesh. The war ended in a humiliating defeat for Pakistan in which 90,000 Pakistani soldiers were taken prisoner by India. Large parts of Pakistani territory were also captured by India. Pakistan President Zulfiqar Ali Bhutto and Indian Prime Minister Indira Gandhi met in the mountain town of Shimla, India in July 1972 for the Shimla Accords. India magnanimously agreed to return the large swathes of Pakistani territory captured by India and raptriate the 90,000 captured Pakistani prisoners of war. They agreed to a “Line of Control” (ceasefire line) in Kashmir resulting from the December 17, 1971 case-fire, and endorsed the principle of settlement of bilateral disputes through peaceful means. In 1974, Pakistan and India agreed to resume postal and telecommunications linkages, and to enact measures to facilitate travel. Trade and diplomatic relations wee restored in 1976 after a hiatus of five years.

Nuclear Arm Race

India’s nuclear test in 1974 generated great uncertainty in Pakistan and is generally acknowledged to have been the impetus for Pakistan’s nuclear weapons development programme. In 1983, the Pakistani and Indian governments accused each other of aiding separatists in their respective countries, i.e. Sikhs in India’s Punjab state and Sindhis in Pakistan’s Sindh province. Tensions diminished after Rajiv Gandhi became Prime Minister in November 1984 and after a group of Sikh hijackers were brought to trial by Pakistan in March 1985. In December 1985, President Zia and Prime Minister Rajiv Gandhi pledged not to attack

each other's nuclear facilities. A formal " no attack" agreement was signed in January 1991. In 1996, the Indian and Pakistani governments began high-level talks to resolve the Siachen Glacier border dispute and to improve trade.

Indo- Pakistani Cold War

Bilateral tensions increased in early 1990, when Kashmiri separatists from Pakistan occupied Kashmir backed by the Pakistan's ISI perpetrated violence in Indian Kashmir. Subsequent high-level bilateral meetings relieved the tensions between Pakistan and India, but relations worsened again after terrorist bombings in Bombay, in March 1993. Talks between the Foreign Secretaries of both countries in January 1994 resulted in deadlock.

Improvement in Relations

In the late 1990s, the Indo-Pakistani relationship veered sharply between rapprochement and conflict. After taking office in February 1997, Prime Minister Nawaz Sharif moved to resume an official dialogue with India. A number of meetings at the foreign secretary and Prime Ministerial level took place, with positive atmospherics but little concrete progress. The relationship improved markedly when Indian Prime Minister Atal Bihari Vajpayee traveled to Lahore for a summit with Sharif in February 1999. There was considerable hope that the meeting could lead to a breakthrough. However Pakistan surreptitiously occupied certain border areas forces in Kashmir. By early summer, serious fighting flared up in the Kargil sector. The fighting lasted about a month till the Pakistani forces were driven out of the areas that had been surreptitiously occupied by them.

Relations between India and Pakistan continued to be strained when Pervez Musharraf came to power on October 12, 1999 Pakistani coup d'état. India alleged that Pakistan provided monetary and material support to Kashmiri militants, a charge which Pakistan has always denied even in the face of direct and insurmountable evidence.

War on Terror

In 2001, following the 9/11 attacks , the United States formed an alliance with Pakistan in its War on Terror to use its air bases for operations against Afghanistan and preferring to confer on Pakistan the title of major Non-NATO Ally. However, as Musharraf would later reveal in his book In the Line of Fire, Pakistan was coerced in joining the collation against Taliban in Afghanistan. According to Mussarraf, Richard Armitage, then the Deputy Secretary of State, threatened to bomb Pakistan back to Stone Age if it did not join the war on terror.

Musharraf dropped his insistence that no issues could be discussed until the Kashmir issue was fully solved. Bialateral meetings between the two sides resulted in new people-to-people contacts. Air services and cricket matches were restored. Trains started plying between Sindh and Rajasthan. Bans on Indian movies and TV channels were eased in Pakistan.

Transport links across the Line of Control in Kashmir were reopened. More importantly the intelligence services and armies of the two countries started to cooperate in identifying terrorists who threatened attacks. On June 20,2004, both countries agreed to extend a nuclear

testing ban and to set up a hotline between their foreign secretaries aimed at preventing misunderstandings that might lead to a nuclear war. In 2007 the two countries agreed to start flights between their capitals. Legal trade between the countries reached 2 billion dollars. After the Mumbai terror attacks in 2008, the already fragile have once again worsened.

Relations under Prime Minister Narendra Modi Regime

India – Pakistan relations, under the Narendra Modi government in India and Imran Khan Government in Pakistan, are arguably at the lowest point in their bilateral relationship in this decade. The downward spiral began in 2016, after a series of terrorist incidents targeting India’s civilian and military assets and unrest in Kashmir managed to derail political relations between the two countries. Ceasefire violations along the Line of Control (LOC) have since spiked into four digits, increasing every year.

Against the background of heightened political and military tensions, the bilateral relationship has seen a further collapse in 2018 and 2019 as cross-border trade relations have been suspended and official channels of communication between the two governments remain shut. Diplomatic relations deteriorated further in August 2019 after Pakistan’s expulsion of the Indian High Commissioner to protest the Indian government’s effective abrogation of Jammu and Kashmir’s special status. The international community too, shows little appetite for mediation in an India- Pakistan crisis.

In 2018, Indo-Pak relations continued to traverse a tense political and military climate, even as the newly-elected, army –backed PTI government and Prime Minister Imran Khan sought a breakthrough in the form of dialogue and the opening of the Kartarpur route, a long held request of the Indian Sikh community. The Modi government took a more cautious stance, ahead of the approaching election-phase in India, and refrained from making overtures of its own toward Pakistan. The corridor moved ahead on schedule; however, the Indian side refused to resume formal talks with Pakistan. If a breakthrough in India-Pakistan relations was anticipated after the Indian elections in mid-2019, that eventuality was pre-empted by the crisis in February this year.

The Pulwama-Balakot crisis set the tone of the bilateral relationship in more ways than one. The Pulwama attack not only lent further weight to India’s accusation of cross-border terrorism emanating from Pakistan’s territory but questioned the Imran Khan government’s commitment and capacity to keep in check anti-India groups supported by the deep-state in Pakistan. In India, the Bharatiya Janata Party (BJP) cashed in domestically on the crisis with its “ anti-Pakistan” and “ decisive leadership “ rhetoric which, post-poll studies now show, played an influential role in securing the Modi government a second term. The Balakot airstrikes also reiterated Indian willingness to retaliate militarily to major incidents of terrorism designed and launched by groups based in Pakistan.

While a full assessment of the Balakot airstrikes is still pending, the episode underscores the shift in the regional balance of power in South Asia, in India’s favor: India, the status-quo larger power challenging the nuclear deterrence of the smaller revisionist power, Pakistan.

What the Modi government seems to have learnt from the February crisis is that, with domestic support for its actions and negligible international intervention, it is now in a position to assert its terms and conditions for the resumption of dialogue with the Government of Pakistan. This way, the present Modi government has been able to retain its slogan of "terror and talks cannot go together."

Expectations in Future

The present government in India and Pakistan still harbor deep mistrust toward each other. In India, the Imran Khan government is understood to be functioning thought the patronage of the country's powerful army and ISI. The Modi government doubts Kahn's ability to take decisions vis-à-vis India that do not serve the Pakistani Army's interests. On the other hand, in Pakistan, the Modi government is seen as a Hindu right –wing majoritarian power with hegemonic ambitions in South Asia, a rhetoric that has been prominently at play in Pakistan's attempts to internationalize events since the abrogation of Article 370.

Given the developments in last two years and the shift in the regional balance of power in South Asia, the Modi government is unlikely to extend an olive branch to Pakistan on terms and timelines that can be set by the Imran Khan government. Three factors in particular could play a role in India's position on Pakistan bilateral relations in the coming year. First, the PTI government's willingness to show tangible action towards restraining individuals and groups based in Pakistan from inciting violence and acts of terrorism in India. Second, whether the U.S. position on India- Pakistan relations continues to align with the Indian rhetoric of calling out Pakistan on supporting terrorist groups against India. And third, the satisfactory transition of Jammu and Kashmir into separate union territories as per the reorganization act of 2019.

For Imran Khan, as the Kartarpur fervor dampens, domestic pressures may also play a role in shaping his governmen's stance on relations with India- these pressures may include the urgent need to address the country's economic crisis without losing the narrative on Kashmir. The Kartarpur episode shows that in the absence of a structured formal dialogue process, even the low-hanging fruits cannot create the necessary confidence and atmosphere for conflict resolution.

People in South Asia, home to a vast majority of the world's poor, need the availability of employment opportunities more than anything else. This is essential so that no one takes interest in destructive activities like terrorism. If there is cooperation between India and Pakistan and not conflict, vast opportunities will open up for trade, travel and development that will create prosperity in both nations.

REFERENCES

1. *Bindra S.S. (1984) India & Her Neighbors, New Delhi: Deep & Deep*
2. *Chander P. (2003) Pakistan, Past & Present,New Delhi: APH*
3. *Choudhari,G.W. (1969) Pakistan's Relations with India:1947-1966,London:Pall Mall*
4. *Nayak Pandav (1985) Pakistan Dilemmas of a Developing State, Jaipur: Aaalekh Pub.*
5. *Yerankar Shriram (2014) Indo-Pak Relations, New Delhi: Adhayayan Pub.*

INDIA -SAARC 2020-2021

Mrs. Meenal M Rajdev

Asst Prof. Commerce, VMV Commerce JMT Arts & JJP Science College

Wardhaman Nagar Nagpur

Abstract

The Paper aims to evaluate the opportunities for India with reference to SAARC. Prime Minister Narendra Modi asserted that foreign policy will actively focus on improving ties with India's immediate neighbours especially south Asian countries. The efforts made by our Prime Minister Narendra Modi for establishing regional cooperation among south Asian countries especially during the pandemic times, reflect the foreign policies adapted by the government for stronger and more substantive cooperation A common plan can be drawn up to eliminate poverty from the region, promote bilateral trade ,enhance cooperation and make South Asia a global power.

Introduction

The main objectives of SAARC are to promote welfare of people of South Asia, accelerate economic growth and increase collaboration and mutual assistance in economic, social, culture, technology and scientific fields. Role of India as a founder member of south Asian association of regional cooperation in improving the regional cooperation among the SAARC countries is vital given the fact that it shares boundaries with all of the SAARC countries expect for Maldives and Afghanistan. India has to create strong bilateral linkages to augment regional cooperation among the member countries ,through establishment of strong economical linkages with neighbouring countries, to promote the development and progress of all the member countries.

Objectives of SAARC

The main motto of the organization is to work towards a common goal of achieving social, cultural, economic growth for all the people belonging to the above regions.

The Regional Integrated Programme of Action covers the following aspects:

1,Agriculture and Rural Development

2.Women, Youth, and Children

3.Health and Population Activities

4.Science and Technology and Meteorology

5.Environment and Forestry

6.Human Resource Development, and

7.Transport

To achieve the objectives of SAARC, India has taken credible steps to assist the nations of South Asia in the following areas which are listed below.

1,Offered to set up a Special Purpose Facility to finance infrastructure projects.

2.SAARC Supra Reference Laboratory at Kathmandu would be upgraded.

3.Vaccines would be supplied to protect the health of children in South Asia.

4.Launch of SAARC satellite for South Asia in 2017.
5.Building of South Asian University at the cost USD 240 million.
6.Voluntary contribution of US $ 100 million to the SAARC development fun

Dysfunctionality of SAARC in the past

SAARC has been dysfunctional in the past many years . Thirty six years after it first began, the south Asian Association for Regional Cooperation , appeared to be all dead in the water .

- The leaders of SAARC member countries met for sixth time in the year 2020 since its inception
- The relationship between India and Pakistan has been plagued by hostility and suspicion have impacted the meetings of SAARC.
- International agencies .other countries as well as member countries of SAARC are dealing with south Asian countries in fragments groups because of its inactiveness
- India's refusal to allow Pakistan to host the SAARC summit is akin to giving Pakistan a 'veto' over the entire SAARC process.
- The events of 2020, particularly the novel coronavirus pandemic and China's aggressions at the Line of Actual Control (LAC) shone a new spotlight on this mechanism.
- This should make the government review its position and reverse that trend.

Reasons India should review its position on SAARC

1) India attend other forums with Pakistan

- India continued to attend Shanghai Cooperation Organisation (SCO) meetings along with their Pakistani counterparts.
- While China's incursions in Ladakh constituted the larger concern in the year, India did not decline to attend meetings with the Chinese leadership at the SCO, the Russia-India-China trilateral, the G-20 and others.
- No concerns over territorial claims stopped the government from engaging with Nepal either.

2) Pandemic caused challenges

- Reviving SAARC is crucial to countering the common challenges brought about by the pandemic.
- Studies have shown that South Asia's experience of the pandemic has been unique from other regions of the world.
- This experience needs to be studied further in a comprehensive manner in order **to counter future pandemics**.
- Such an approach is also necessary for the distribution and further trials needed for vaccines, as well as developing cold storage chains for the vast market that South Asia represents.

3) Impact of the pandemic on economies of South Asia

- Apart from the overall GDP slowdown, global job cuts which will lead to an estimated 22% fall in revenue for migrant labour and expatriates from South Asian countries.
- World Bank have suggested that South Asian countries work as a collective to set standards for labour from the region, and also to **promoting a more intra-regional, transnational approach towards tourism,** citing successful examples including the **'East Africa Single Joint Visa' system.**
- In the longer term, there will be a shift in priorities towards health security, food security, and job security, that will also benefit from an "all-of" South Asia approach.
- While it will be impossible for countries to cut themselves off from the global market entirely, **regional initiatives will become the "Goldilocks option".**

4) Dealing with the China challenge

- In dealing with the challenge from China too, both at India's borders and in its neighbourhood, a unified South Asian platform remains India's most potent countermeasure.
- At the border, tensions with Pakistan and Nepal amplify the threat perception from China, while other SAARC members (minus Bhutan), all of whom are Belt and Road Initiative (BRI) partners of China will be hard placed to help individually.
- Significantly, from 2005-14, China actually wanted to join SAARC.
- Despite the rebuff, China has continued to push its way into South Asia

Initiatives undertaken by India in Recent Past to promote regional cooperation among SAARC Nations

The problems faced by neighbouring countries while trading with India on matters of border trade and transit facilities has been resolved by India through preferential trading arrangements like SAPTA.India need to resolve bilateral differences through meaningful cooperation and mutual trust .To achieve regional cooperation , India has hosted 3 SAARC summit, for closer cooperation in diverse areas like greater connectivity, improved infrastructure, border security, energy.culture,,education ,food security agriculture etc

India has successfully fulfilled its commitment of sharing technological advancement through extending its National Knowledge network to south Asian countries. Through inter governmental agreements agreed upon at 14th SAARC Summit India is committed to provide world class educational facilities to researchers and students from SAARC Countries

India has set up Special Purpose Facility to finance infrastructure projects in the region, upgradation of the SAARC Supra Reference Laboratory at Kathmandu, supplying vaccines for the children of South Asia, tele-medicine projects in Afghanistan, Bhutan and Nepal, launching of SAARC satellite by 2016, building of South Asian University at the cost of around USD 240 million and made voluntary contribution of US $ 100 million to the SAARC Development Fund.

As SARS COV 19 Virus loomed a threat to almost all the countries of the world .Prime Minister Narendra Modi announced $10m emergency fund for Covid to SAARC Member countries to compensate the cessation of economic activities due to the fears of the Virus. The ministry of external affairs is also committed to supply Covid Vaccines to SAARC Nations under grant assistance

India also hosts the Interim Unit of SAARC Disaster Management Center (IU) at the Gujarat Institute of Disaster Management (GIDM), Gandhinagar. It has been operational since November 2016, serving the needs of all SAARC member states through policy advice, technical support on system development, capacity building services and training for holistic management of disaster risk in the SAARC region.

India is fully aware of challenges in South Asia, with cross-border terrorism being the most serious of those challenges. At the last Informal Meeting of SAARC Foreign Ministers held in New York on the sidelines of UN General Assembly on 26 September 2019, India stressed how the problems that beset SAARC were not just a story of missed opportunities but also of deliberate obstacles, terrorism being one of them and that elimination of terrorism in all its forms is a precondition not only for fruitful cooperation, but also for the very survival of our region itself.

Conclusion

PM Modi’s call for a regional response to the pandemic has been a laudable step. The opportunity to turn the crisis into an opportunity will depend on India’s willingness to co-design a collective road map for South Asia. Initiatives undertaken by our Prime Minister to revive the SAARC platform are commendable and will portray India as a credible global player in preserving and promoting common global good.

India can fuel its national recovery by being the economic engine of the neighbourhood. This is what is needed to meet the Indian aspirations of being a regional power and curb the Chinese influence in the region.

References

https://www.civilsdaily.com/story/foreign-policy-watch-india-saarc-nations/
hediplomat.com/2020/03/why-did-india-decide-to-activate-saarc-during-the-covid-19-pandemic/
https://economictimes.indiatimes.com/topic/saarc-trade-official/news
https://mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/India_SAARC_2020.pdf

CITIZENSHIP AMENDMENT ACT 2019 & INDIA-BANGLADESH BILATERAL RELATIONS: PROSPECT AND CHALLENGES

Soumalya Ghosh

Assistant Professor, Department of Political Science, S.R.Fatepuria College, Murshidabad, West Bengal & Research Scholar , Department of Political Science, University of North Bengal, Darjeeling, West Bengal, email: soumalyaghoshcsc@gmail.com, Mob: 8653467983

Introduction: Since its inception in 1947 India has made every effort to maintain its secular image in international politics. After partition in order to achieve trust of its minorities country's leaders decided to grant equal citizenship status to all with upholding the principles of Secularism which has barred state from making any discrimination among its minorities and majorities on the basis of religion. Not only in its domestic policies India has continued to follow the principles of Secularism but in its foreign policy also secularist approach has been followed. As a member country of SAARC India has always dealt with its other neighbours in a very cautious way through the proper and effective use of its secular identity. But the Hinduvta element of Indian politics has always attempted to justify the two nation theory successful by turning India into a Hindu Rashtra. Under the Prime Ministership of Narendra Modi India is taking shift from its secular outlook towards a religious outlook. This shiftment from secular identity has been provided with more energy with the re-election of Narendra Modi for his 2nd term as the Prime Minister of world's largest democracy. BJP is in its most advantageous position to rewrite the history of the Country. (https://hindutvawatch.org/the-erosion-of-secular-india-many-muslims-resent-narendra-modis-hindu-nationalist-government/, 2020) But the issue which is under consideration is to investigate how changes in India's ideological orientation will affect its relations with other countries in general and with Bangladesh in Particular. This paper is an attempt to explore the impacts of Citizenship Amendment Act 2019 over India-Bangladesh bilateral relationship in very recent years.

India-Bangladesh Relations & History of Mutual Friendship:

It was the then Prime Minister of India, Indira Gandhi who extended her valuable support to the liberation war of Bangladesh in 1971. In the emergence of Bangladesh as an independent sovereign state from the domination of earlier West Pakistan now Pakistan, India's role cannot be denied. Bangladesh a country which was created based upon Language accepted '*Secularism*' as its one of the guiding principles. India was the first country to recognize the sovereignty of Bangladesh and initiated to set up diplomatic relations with the new born country Bangladesh. It has enjoyed with its most trusted neighbor links at multi-dimensional areas whether be, it social, cultural, linguistic etc. (www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Bangladesh_Dec_2016.pdf, 2016). Since the Sheikh Mujibar Rahman's era till now India-Bangladesh relation has gone through different phases of ups and downs. Though bi-lateral relation during BNP's rule has witnessed downturn but

overall both the countries have enjoyed a amicable and friendly relations with each-other. During the rule of congress led UPA government though some issues have generated problems but its secular approach towards Bangladesh has been considered a great security in the conduct of Indo-Bangladesh relation. During the first tenure of NDA government under the leadership of Narendra Modi, relation between India and Bangladesh has gone smoothly. Constant dialogues and negotiations among both the countries have brought fruitful results. But the existing amicable relation between India and its neighbor Bangladesh has started to take when BJP led NDA government in its 2nd tenure has passed CAA to take a step ahead towards the establishment of a Hindu Rashtra. This movement by BJP government has caused serious resentment

CAA and India-Bangladesh Relation: Bharatiya Janata party, a rightist element of Indian Politics, has finally got success in capturing the power at the centre. It came to the centre with a thumping majority after one decade of UPA rule. Narendra Modi, became the Prime Minister of newly formed government. With the coming of BJP at the centre India-Bangladesh bilateral relation has started to flow in new direction. Earlier Awami league in the Bangladesh and Congress (I) in India carried secular ideals and policies in their conduct of bilateral relations. Bangladesh enjoyed special status from India under the UPA regime. But a change from secular to rightist has brought change in the attitude of Bangladesh government. Earlier UPA led government under Congress had remained cautious about the internal politics of Bangladesh. Congress said that it has full faith over the existing Awami League government. It did not force the existing government to go for election. But after the change of regime in India activities of new NDA government produced suspicion in the minds of Bangladesh government. Though Narendra Modi said again and again that India will take care of Bangladesh like the earlier regime but only assurance cannot bring desired results. Take a step ahead Modi urged Sheikh Hasina to go for a fresh election by brining all the political parties into the election particularly the BNP. This statement by Modi government made Hasina depressed as she thought like earlier congress government Modi led BJP government will not interfere in its internal affairs. The major breakthrough in the India- Bangladesh relationship has come in the form of protest against the new CAA 2019 which has been passed by NDA government. The issue of illegal migration is a long standing problem. In the last Assam election we have seen how this issue has been used to win the election. Under the provisions of CAA people of certain religious groups who constitute minority in neighbouring Bangladesh, Pakistan and Afganistan can apply for citizenship in India. But the problem is persecuted Muslim people of these three countries have been kept outside the purview of this newly enacted law. (https://egazette.nic.in/WriteReadData/2020/215314.pdf, 2020) This grant of citizenship on the basis of religion which is against the ideal of secularism which India is being followed since the partition has gave birth wide protest throughout India. This CAA which has been considered as India's internal matter has impacted Country's relation with other

countries. Bangladesh is not an exception to it. India has always blamed Bangladesh for its illegal immigration.

Anupam Debashis Roy, writer and activist, has opined that earlier in relation to India-Bangladesh bilateral relations views can be categorized into two exclusive categories. One approach towards Indo-Bangladesh relations was 'pro-Bangladesh' and other approach was 'anti-India'. But this clear division is getting blurred due to the enactment of much debated CAA 2019 by BJP lead NDA government. Roy writes "*it is because people are becoming increasingly outraged by the atrocities of the BJP and its cronies that they are mistaking the Indian people for its government. A sense of hatred already exists due to the Indian government's actions regarding energy, environment, river water-sharing, border tensions and trade relations. And the direct attack on Muslims and labelling them as 'Bangladeshis' may make Bangladeshis increasingly view India as their enemy and the sharp distinction between Hindutva-hooliganism and the liberal spirit of India may be forgotten*." (Sarkar, 2019)

In this context emergence of such negative attitude in the minds of people in Bangladesh about India will provide leverage to anti-India, religious and political elements in Bangladesh to muster momentum once again after 1 decade through the manipulation of fears of people to come back to political power which will not be considered as a positive sign for bilateral relations. Though it is evident that Bangladesh Prime Minister Sheikh Hasina is continuously striving to maintain cordial relations with India but mere her statement that CAA is India's internal matter is not sufficiently enough. in order to balance in an interview with Gulf News Hasina has opined that though CAA falls under the internal jurisdiction of India and it has nothing to do with the determination of country's foreign policy priorities but she questioned the necessity of brining this type of law into force. (Zaman, 2020)

If we accept that CAA has been passed with a noble objective but if we compare Bangladesh with other Islamist country like Pakistan or Afganistan in South Asian region difference can be found out. Though Bangladesh has accepted Islam as state religion but the way it has dealt with the minority issues particularly when Awami League has ruled the country is quite different from countries like Pakistan or Afganistan. Hence CAA has attempted to depict Bangladesh as a fundamentally theocratic Muslim nation which is unacceptable to Bangladesh. Bangladesh has tried to maintain balance between its minority and majority through the maintenance of communal harmony and peace. Bangladesh has tried its best to secure and protect the rights of its minorities which cannot be denied. So conferment of citizenship status based on religion is nothing but denial of role of Bangladesh in its endeavors to maintain and protect its image as a moderate country.

Conclusion:

Implementation of CAA 2019 without possible rectification will not only affect India's domestic politics but it will also have serious implications for India's foreign policy. Though it is difficult to accept but we need to acknowledge that implementation of CAA in its present form will tarnish India's image at the global stage. It may cause serious damage to country's

trade relations and other exchanges with the SAARC countries. Such anti-India sentiments which are taking place in the context of CAA may produce environment of hostility within Bangladesh towards India. If this happens then Bangladesh Prime Minister Sheikh Hasina will have nothing to do except to turn towards China with the aim to protect its internal political stability. Such a hostile approach may bring real challenges by giving set back to the sub-regional initiatives like BBIN or BIMSTEC. If India does loose her most trustworthy friend Bangladesh with whom it has always enjoyed cordial ties then India's role in the process of integration will be questioned as it will challenge her role as a regional within SAARC and as a global power. It may say that giving of only assurance will not be enough. It is the time when India needs to come forward with the sole intention to control the damage. Apart from setting up communications at the ministerial and bureaucratic level it is necessary to make direct contact with people so that their psychological change can be arrested. Only proper and effective communication and good will of Indian government can regenerate the trust in the minds of the people of Bangladesh that their national interest will be protected at any cost. (https://www.eurasiareview.com/17022020-caa-a-possible-irritant-in-india-bangladesh-relations-analysis/, 2020) Above all, CAA along with NRC and NPR will also damage India's '*neighbourhood first'* policy which may in near future arrest India's bilateral relation with Bangladesh. India cannot bear the cost of losing four decades of relationship with Bangladesh. So in this situation in order to maintain the amicability of Indo-Bangladesh bilateral relation what is the demand of the situation is a cautious foreign policy which will not only endure the existing ties between India and Bangladesh but also flourish the development of South Asian region as a whole.

Bibliography

https://egazette.nic.in/WriteReadData/2020/215314.pdf. (2020, January 10). Retrieved June 9, 2021, from www.egazette.nic.in: https://egazette.nic.in/WriteReadData/2020/215314.pdf

https://hindutvawatch.org/the-erosion-of-secular-india-many-muslims-resent-narendra-modis-hindu-nationalist-government/

https://www.eurasiareview.com/17022020-caa-a-possible-irritant-in-india-bangladesh-relations-analysis/. (2020, February 17). Retrieved June 9, 2021, from www.eurasiareview.com: https://www.eurasiareview.com/17022020-caa-a-possible-irritant-in-india-bangladesh-relations-analysis/

Sarkar, S. (2019, December 18). https://www.firstpost.com/india/impact-of-caa-on-bangladesh-despite-dhakas-efforts-anti-india-sentiment-on-the-rise-among-its-citizens-7796251.html. Retrieved June 9, 2021, from www.firstpost.com: https://www.firstpost.com/india/impact-of-caa-on-bangladesh-despite-dhakas-efforts-anti-india-sentiment-on-the-rise-among-its-citizens-7796251.html

www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Bangladesh_Dec_2016.pdf. (2016, December). Retrieved June 9, 2021, from www.mea.gov.in: www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Bangladesh_Dec_2016.pdf

Zaman, s. (2020, January 18). https://gulfnews.com/opinion/op-eds/citizenship-amendment-act-is-indias-internal-matter-sheikh-hasina-says-1.69027155. Retrieved June 08, 2021, from www.gulfnews.com: https://gulfnews.com/opinion/op-eds/citizenship-amendment-act-is-indias-internal-matter-sheikh-hasina-says-1.69027155

ACADEMIC CONTRIBUTION OF BENGALI SCHOLARS ON CHINA IN THE TWENTIETH CENTURY

Dr. Anirban Ghosh
Assistant Professor, Chinese Language, Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya (MGAHV), Wardha – 442001 (Maharashtra),
E-mail: anichinese@gmail.com Mobile: 09422905742

Introduction:

Academic and Cultural exchanges between India and China in the modern period was started through Buddhism. In the 5th centuries to 9th centuries monks and scholars like Kumarjiva, Kashyap Matanga, Dharmaraksha, Xuan Zang, Fa Xian etc. travelled to each other's country and were engaged in translation of texts, exploring ancient coins, searching old manuscripts etc. In the 18th and 19th, both countries were oppressed by the colonial powers and these works were either stopped or disturbed in many ways. But from the beginning of the 20th century, some scholars started research work in their interest and the result of this work was the publication of books. By the end of the 19th century, the literary movement in Bengal created so many avenues among which studies and research work on oriental and East Asian languages, Buddhist literature started slowly. As China, Hong Kong, Singapore, Malaysia, Japan and Korea are adjacent neighbouring countries of Bengal, a lot of people of Bengal travelled in those areas in the last century and authored books that became a literary treasure. Also before the beginning of Chinese language study in a systematic way in Bengal, literary works in the way of writing articles, books, poetry, essays had started on Buddhism, Tibet, Travelogue, Chinese history, philosophy, literature, religion, geography, politics, development of new China after the 1950s, Economic reform and development in China after 1980s, India – China relations etc. Therefore, these works can be divided into three basic periods:

(a) Literary Works in Bengal on China from 1901 – 1937;
(b) Literary Works in Bengal on China from 1938 – 1980;
(c) Literary Works in Bengal on China from 1981 – 2000

The first book on China was written in Bengal was by Shri **Krishnadhan Bandyopadhaya** (1846 – 1904) titled '*Chiner Itihas*' (History of China, 1865) which was perhaps the first book in any Indian language in India. He was a musician and wrote this book while he was teaching in Gwalior. The reason behind writing this book was that there was no book available in Bengali Language and the author used English books as resource materials for compilation. It was also known from the introduction of the book that Pandit Ishwar Chandra Vidyasagar corrected the final proof of this book. The book covered general introductions on China like rivers, agriculture, society and history of China which covered

dynasty wise analysis, religion, literature festivals, culture etc. The author tried to portray a full picture of China's history and it became a textbook for students in the contemporary period.

Mahendulal Garg (1870 – 1942) was perhaps the first person to introduce China and Chinese civilization to Hindi readers. In his book '*Cheen Darpan*' (Chinese Mirror), he gave an introduction about China and Chinese civilization in 1899. The book was written on the basis of his staying in China during the Boxer War. He used to write regularly in the Hindi Newspaper "Bharat Mitra" between June – December 1900.

(a) Literary Works in Bengal on China from 1901 – 1937:

In India, Bengalis are famous for travelling and food habits. In the 18th century, British rule started in India and Calcutta was the Political capital. Through the establishment of Fort William College, University of Calcutta, Serampore College etc. in Calcutta (later on became Kolkata), a renaissance in the literary field started. A new group of scholars emerged in Bengal who travelled to foreign countries like Europe, America or Asia for attaining academic degrees or for acquiring more knowledge. On the other hand, Chinese Language study started in Serampore for the Missionary purpose of translating the Bible, Old Testament into Chinese Language and Confucian Analects into English. Also, the University of Calcutta started teaching the Chinese Language (1917) through a China-based Belgian teacher, but could not continue long due to a shortage of students. In the 1920s, Rabindranath Tagore started Visva-Bharati (International) University where studies on oriental languages and literature including Chinese were also included. But beyond these Chinese study groups who worked in Santiniketan or in Kolkata, many individual researchers, travellers, authors also worked in their own capacity and created history in that period.

One such example was **Sarat Chandra Das (1849 - 1917)** who created a history of collecting Buddhist manuscripts and books from Tibet at the beginning of the twentieth century. He was perhaps the first Bengali after Atish Dipankara who went to Tibet and China. He is originally from Chattagram (present Bangladesh) and went to Darjeeling to serve as a high school teacher in English. He was also an expert in Sanskrit and Hindi. But later on, he fell in love with Buddhism and learned Chinese and Tibetan Language there. His thirst to know more about Tibet and Buddhism prompted him to visit Tibet first in June 1879 for six months and second in November 1881 for 14 months. In 1884, he visited Peking (present Beijing) as British Government sent him for a private job. In 1885, he wrote a book titled '*Journey to Lhasa and Central Tibet*' and the book was banned by the British Government for several political reasons and published again in 1902. He also wrote a Tibetan – English Dictionary and collected manuscripts, Sanskrit texts, translated books from Tibet. He loved Tibet so much that he named his own house in Darjiling 'Lasa Vila'. At present, there is a museum in his house named 'Himalayan Tibet Museum' where a lot of Tibetan manuscripts, Sanskrit books, documents and memoirs used by Sarat Chadra have been kept. Japanese Buddhist Monk Ekai Kawaguchi visited Tibet and later on wrote a book titled '*Three Years in*

Tibet' in 1909. Kawaguchi stayed in Darjeeling at Sarat Chandra's residence and learned many things from Sarat Chandra (Sen, 2017).

Like Sarat Chandra Das, **Indumadhab Mallick** (December 4, 1869 – May 8, 1917) was a traveller, social reformer, business entrepreneur and also writer. In February 1904, he travelled to Laos, Singapore, Hong Kong and Xiamen of China which had been coincided with the Russia-Japan War, according to eminent Sinologist of India Narayan Chandra Sen. After returning from China, he wrote a book '*Cheen Bhraman*' (Travels in China, 1906) which is perhaps the first travelogue on China from Eastern India. The book illustrates the full description of daily life, social customs of the Chinese people in detail. Indumadhab first wrote his experience of travelling China in contemporary Bengali journals like Bangabasi, Sahitya Bharati etc. and later on compiled all documents into a book (Ghosh, 2020).

Rahul Sankrityan (April 9, 1893 – April 14, 1963) had visited Tibet to collect documents on Buddhism from Tibet, wrote a book titled '*Tibbat Mein Sawa Bars*h' (One and Half Years in Tibet, 1939) originally in Hindi. The book was translated in Hindi by Shri Jaychandra Vidyalankar and in Bengali as '*Tibbate Sawa Bachar*' by Malay Chattopadhaya in 1982). He was an expert in several languages like Hindi, Bhojpuri, Nepali, Urdu, Bengali, Pali, Sanskrit, Arabic, Farsi, English, Tibetan and Russian. Besides these, his other books written in the Hindi Language are a treasure in Indian literature.

Kedarnath Bandyopadhaya (February 15, 1863 – November 29, 1949) was a literary personality and novelist in Bengali in the early twentieth century. He was born in a lower-middle-class family in Dakshineswar (near Kolkata) and continued his early academic career there. Later on, their family shifted to Meerut, Ambala and Lucknow respectively due to his elder brother's job. In his professional life, Kedarnath joined the military in his early life. He was sent to China in 1902 and stayed there till 1905. In 1910, he first wrote two articles about his experience in China in the Bharati Patrika titled '*Cheen Prabasir Patra*' (Letter from a China Visitor). Later on, after he retired from his job, Kedarnath compiled all these documents together in a book titled '*Cheen Jatri*' (Traveller of China, 1926) which was published by Indian Associated Publishing House in Kolkata (Lakkhichara, 2014).

Binoy Kumar Sarkar (December 26, 1887 – November 24, 1949) was a Bengali novelist who travelled to many countries including China. He knew 8 languages and authored many books on philosophy, history, literature etc. He was a social scientist, Professor at the University of Calcutta and nationalist fellow. He authored many books in five different languages like Bengali, English, German, Italian and French. He had visited several countries including England, Switzerland, Germany, Italy, America, Japan, China, Egypt etc. In 1916, he wrote a book in English titled '*Chinese Religion through Hindu Eyes*'. He wrote two books on China titled '*Bartaman Juge Cheen Samrajya*' (Chinese Empire in the Present Era, 1917) and '*Cheena Sabhyatar o oa ko kha*' (ABCD of Chinese Civilisation, 1922). He stayed in China for nearly one year and visited Chinese cities like Shanghai, Peking, Mukden etc. Both books covered the history of China till the Qing dynasty and the beginning of the Republic of China,

philosophy, ancient china, literature, culture, food habits in different parts of China, his experience with contemporary Chinese society etc. (Subrata, 2017).

Prabhat Kumar Mukherji (July 27, 1892 – November 7, 1985) was a renowned author and also wrote the biography of Poet Rabindranath Tagore. He was the first batch student who learned the Chinese Language at the Visva-Bharati University of Santiniketan. Orientalist Sylvan Levi, Giuseppi Tucci, Tan Yunshan were teachers during the beginning year of Chinese study in Santiniketan. In 1931, he wrote a book titled '*Indian Literature in China and the Far East*' and gifted it to poet Rabindranath Tagore on his 70th birthday. Content of this covers includes ancient Buddhist contacts between India and China in detail. Special features of this book are a long alphabetical list of Sanskrit Works translated into the Chinese Language with the name of translators and a list of translators of Chinese Tripitaka. Later on, he wrote another book titled '*Chine Bouddha Sahitya*' (Buddhist Literature in China, 1980) in Bengali which became very useful for research work.

(b) Literary Works in Bengal on China from 1938 – 1980:

Prabodh Chandra Bachi (November 18, 1898 – January 19, 1956) was the most notable Sino-Indologist in the 20th century. He had worked in many languages like Sanskrit, Pali, French, Chinese, English and Bengali. In 1944, he wrote '*India and China: A Thousand Years of Cultural Relations*, a textbook for Indian students to date. Some of his books in Bengali were '*Bouddha Dharma o Sahitya*' (Buddhist Religion and Literature), '*Bharat o Chee*n' (India and China), '*Bharat o Madhya Asia*' (India and Central Asia) etc. Some of his English books were '*Studies in the Tantras, Part – I*' (1939), '*India and Central Asia*' (1955), '*She-Kia-Fang-Che*' (1959), '*Indological Studies – A Collected works of Dr P. C. Bagchi, Vol I*' (1982). His works primarily included recovering ancient Chinese Buddhist text, translation of manuscripts, exploring ancient coins, scripts etc. for developing many unknown documents of Buddhist literature and Indian culture. In 1947, he was sent to the Peking University for two years as the first Chair Professor of Indian History and Culture[10]. In May 1952, he visited China as a member of the Indian Cultural Delegation led by Vijaylakshmi Pandit[11] ((Mukherjee, 2010)

Ramnath Biswas (January 13, 1894 – November 1, 1955) was an Indian revolutionary, soldier, traveller and writer. He had travelled to nearly 30 countries including

---

10 "With a view to strengthen the bonds of friendship between China and India the Government of India have decided to endow a Chair of India History and Culture to the Peking National University, China, for two years in the first instance. Dr. Prabodh Chandra Bagchi, Director of Research Studies in the Visva-Bharati has been appointed to the post as the First Visiting Professor under the scheme. Dr. Bagchi will proceed to Peiping towards the end of February 1947 to assume his new duties from the 1st March, 1947".

------- Visva – Bharati News, January 1944, Volume XV, Number 7, News and Notes, Page 60

11 Visva – Bharati News, May 1952, Volume XX, Number Eleven, News and Notes, Page – 147

China on a bicycle during 1931-33, 1934-36, 1936-40, according to historians. During the first world trip, he travelled through Malay, Siam, Indo-China, China, Korea, Japan etc. countries. In April 1941, he wrote a book titled '*Moron Bijayi Cheen*' (Death-winning China), which depicted Chinese people's struggle against Japan and other colonial forces. During his trip to China, he had covered almost maximum areas of China beginning from Hong Kong, Macao, Canton, Changsha, Hangzhou, Nanjing, Shanghai, Peking, Great Wall of China, Mukden etc. In Peking, he had meetings with the Indian revolutionary hero Raja Mahendra Pratap Singh (December 1, 1886 – April 29, 1979) and so many Indian people. After returning from China, he met Rabindranath Tagore in Santiniketan in 1937 (Jasim Uddin, 2016).

Tripurari Chakraborty was a Professor in History at the University of Calcutta and a founder member of General Secretary of the India – China Friendship Association in 1951 in Kolkata. In September 1951, at the invitation of five Chinese organizations, an unofficial goodwill mission consisting of ten members visited China led by Pandit Sunderlal primarily to celebrate the second anniversary of the People's Republic of China. Professor Tripurari Chakraborty and Professor Nirmal Bhattacharya were part of the delegation team. The objective of the visit was to find potential areas of Sino-Indian bilateral cooperation including trade, politics, culture and to spot China's agricultural, industrial development. The delegation team visited Shanghai textile mills, Peking Federation of Cooperative and Peking University in Beijing, Canton, Mukden, Tianjin, Nanjing, Shanghai, Hangzhou and several other small cities and villages near cities also visited. After his return from China, an article in Bengali titled '*Amar Dekha Notun Cheen*' was published in the Hindustan Standard newspaper on 18 November 1951. Later on, Professor Chakraborty wrote a book titled '*The New China as I have Seen*' (1952) (Sunderlal, 1952).

Manoj Basu (July 25, 1901 – 26 December 1987) was an eminent Bengali novelist in the late twentieth century. As a versatile writer, he authored drama, novels, stories, travel stories and served as editor of many journals. Many of his books have been translated into Hindi, English, Gujrati, Marathi and Malayalam language. In 1952, he travelled to China to participate in the World Peace Conference in Beijing as a member of the Indian delegation. After returning from China, he wrote '*Cheen Dekhe Elam*' (I Saw China) first in many volumes in the leading Bengali monthly Journal Basumati in 1952-53 and later on compiled it together and finally published it as a single book in 1955. In his book, he has given vivid descriptions of new China's development, the National Day programme in Beijing. During the trip, he had meetings with many notable Indians including Mr Jagdish Jain who was visiting Hindi Professor at the Peking University and eminent Sinologist and former Indian Ambassador to China Vasant Vasedev Paranjape (1955-57) and several others.

Narayan Sanyal (April 26, 1924 – February 7, 2005) was an eminent writer in modern Bengali literature. His literary works covered travel stories, children's stories, historical novels, science fiction, detective story. Sanyal wrote '*Cheen – Bharat Long March*' (China - India Long March 1977) which became very popular in Bengali literature. He had

dedicated the book to Dr Bijay Basu, who was a member of the famous Congress Medical Mission (1938-43) to China. The book starts with a long introduction of India – China relations from the ancient period to the present and then discuss in detail the ancient history of China, Buddhism in China, and a detailed analysis of historical dynasties till the period of the foundation of the People's Republic of China. He had analysed a comparative study of Indian history and Chinese history together and made self-analysis which is perhaps a very rare document available in any Indian language. He has described in detail the famous incident in modern Chinese history - Long March (1934-35) and tried to make a comparative study with other revolutionary movements in the world as well as in India. His story also included India – China boundary conflict, the Naxalbari movement, the ideological crisis in the Indian communist movement etc.

Adding to this list there were **Professor Anukul Chandra Banerjee** who wrote a book in English titled 'Studies in Chinese *Buddism*' (1977). **Gouranga Gopal Sengupta** wrote in Bengali a book titled '*Bharat Cheen o Cheen Bharat Paribrajakbrinda*' (India China and China India Travelers, 1977). The book was written at a time when the restoration process of bilateral diplomatic, trade, cultural relations were going on. **Swami Jagadiswarananda** of Belur Math wrote a book on biography of Chinese Philosopher Lao Zi titled '*Chainik Swami Lao Tze*' (1980).

(c) Literary Works in Bengal on China from 1981 – 2000:

China's economic reform and opening up to the outside world since the beginning of 1980 marked the revival of international relations in a new manner. Also, India's relations with China also restored in 1976 after a gap of almost 15 years. Both incidents marked the beginning of new chapters in the literary field also. A lot of people from different fields visited China from India and they authored books on their experiences in a book. Also, books on Chinese literature, philosophy, Buddhism, Poetry, Language etc. were published. Scholars from Santiniketan like Amitendranath Tagore and Narayan Chandra Sen are working still now even if they have crossed ninety. But besides Santiniketan, there are many people who have authored about their understanding about China which is also very important Professor Hara Prasad Ray, an eminent Sinologist contributed largely towards the literary exchanges between the two countries. Kanak Mukhopadhaya and Maitreyi Devi are the only women authors in this list of authors who went to China and expressed their satisfaction through their pen.

Kanak Mukhopadhaya (1921 – 2005) was a communist leader and leading member of the women movement in Bengal and ex-parliament member. Besides participating in the people's movement, she was also a writer. She had visited China and wrote a book titled '*Cheen Bhramaner Dairey Theke*' (From China Travel Diary, 1980). **Maitreyi Devi** (September 1, 1914 – January 29, 1989) was an Indian poet and novelist. Her family had close relations with Poet Rabindranath Tagore. She was awarded the prestigious Sahitya Academy Award for the novel '*Na Hanyate*' (It Does Not Die: A Romance, 1974). In 1978, she had visited China as a member of the Indian delegation. Chinese Association for

Friendship with Foreign Countries honoured her for a dinner on her arrival to China. She wrote a book titled '*Achena Cheen*' (Unknown China, 1978) in which she depicted her experiences with the latest economic development of China.

Dr Haraprasad Ray (1931 - 2019) was a leading Sinologist in the late 20th century who had worked on Sino-Indian as well as Sino-Bengal trade in the medieval period. In 1975, under the inspiration of Acharya Vinobha Bhave he wrote '*Hindi-Chini Primer*', the first textbook of Chinese Language in the Hindi Language. More than ten books he wrote in English some of which are '*India South-East Asia and China: Some Historical Issues*' (1999), '*Trade and Trade Routes between India and China, C. 140 BC. 1500*' (2003), '*Chinese Sources of South Asian History in Translation: Data for Study in India-China Relations through History*' (8 Volumes) etc. He had served as Professor in the Ministry of Defence and JNU respectively and Senior Fellow in the Indian Council of Historical Research. From 2000 to till death, he had served as the Senior Fellow cum Scholar Supervisor in the Asiatic Society, Kolkata.

Amitendranath Tagore (1922 – till date) studied the Chinese Language in the early phase of Cheena-Bhavana. He went to China under the Chinese Cultural Studies Scheme sponsored by the Ministry of Education, National Government of China and studied at Peking University during 1947-1950. In 1952, he joined the National Defence Academy, Dehra Dun and later on taught in several other institutes like the Michigan University of Oakland and Pennsylvania University, USA etc. His literary contributions include an English book titled '*Literary Debates in Modern China (1918-1937)*' of East Asian cultural studies series, 1967) and '*Moments of Rising Mist Sung Dynasty Landscape Poetry*' (1973). In 1961, he and Mohanlal Gangopadhaya jointly wrote in Bengali '*Chinamati*' (China Clay, 1961) which is a collection of short stories written by Lu Xun, Mao Dun, Lao She etc. Besides these, Amitendranth Tagore wrote several other books on Chinese philosophy and literature in Bengali like '*Lun Yu: Confucius er Kathopokathan*' (Lun Yun: Conversation of Confucius, 2007), '*Tao Teching*' (Philosophy of Laozi, 2007). In 2018, Amitendranath Tagore wrote in Bengali his biography titled '*Amit Katha*' which included his experience in Cheena Bhavana, meetings with Tan Yunshan, Chinese Premier Zhou Enlai, Jawaharlal Nehru etc.

Narayan Chandra Sen studied the Chinese Language in Cheena – Bhavana and renowned Sinologist in India. He was awarded a scholarship for the study of Foreign Languages abroad (1954-55) and admitted to Peking University for studying the Chinese Language[12]. In 2013, he wrote a Bengali book titled '*Maobad o Bharat -Cheen Bouddha Darshan*' (Maoism and the Buddhist Philosophy of India China). In 2015, he and Ankan Datta wrote in Bengali '*Cheena Bhasa Nije Sikhun*' (Learn Chinese Yourself), the first book written in Bengali. His son Professor Tansen Sen and his wife Liang Fan also assisted in the making of this book. The unique feature of this book is the use of Pinyin in Bengali pronunciation and

[12] Visva – Bharati News, January 1955, Volume XXIII, Number Seven, News and Notes, Page 90

translation of Chinese conversations into Bengali. His English book titled '*China's Economic Reform Ideological Legitimacy and Deng Xiaoping Theory*' (2011) is also discussed China's reform and opening up and Deng Xiaoping's role.

Conclusion:

A Recent book published in 2013 titled '*Amar Cheen Prabas*' (My China Trip) by **Asutosh Roy** claims that the author was an Indian soldier who went to China from Calcutta during 1912. He had stayed in several places in Hong Kong, China and Singapore. After returning from China, he published his experience about staying in China in the famous Prabasi Patrika. It is impossible to measure literary works in China in Bengal within a couple of words. There are many books, research articles, writings, manuscripts that are still not available. Besides Cheena Bhavana of Santiniketan, there are many documents, books, journals, manuscripts that are still now unavailable. There are enough potentials for future research work and Sinological studies in the University of Calcutta, Asiatic Society, Jadavpur University, National Library in Alipore, Serampore College, Fort William etc. There are many old Bengali newspapers and journals like Bharati, Prabasi, Basumati, Jugantar, Anandabazar etc, which can highlight many areas which are still unknown. Many soldiers from Bengal, Bihar, Assam, Orissa had participated in the Boxer War and stayed there for decades. After founding New China, many people went there for business, religious and academic purposes and their experiences have been published in local journals, newspaper articles, and periodicals and as books some of which are still left unnoticed. Therefore, serious research work will explore all these documents and be helpful for some more unknown facts which will strengthen future research work.

References:

1) *Zhong, Tan (1998). Across the Himalayan Gap: An Indian Quest for Understanding China. Indira Gandhi National Centre for the Arts, Gyan Publishing House: New Delhi.*
2) *Zhong, Tan (1999). In the Footsteps of Xuanzang: Tan Yun-shan and India. Indira Gandhi National Centre for the Arts, Gyan Publishing House: New Delhi.*
3) *Zhong, Tan (1994). Indian Horizons: India and China (Special Issue). Volume 43, Numbers 1-2. Indian Council for Cultural Relations: New Delhi.*
4) *The Encyclopedia of India – China Cultural Contacts (2014). The Public Diplomacy Division, Ministry of External Affairs, Government of India.*
5) *Mukherjee, B. N. (2009). India and Asia: A P. C. Bagchi Centenary Volume, Progressive Publishers: Kolkata – 73.*

In-text reference: *(Mukherjee, 2010)*

6) *Jingkui, Jiang (2015). The Peking University South and South – East Asian Studies – II (pp. 379 - 389). Ghosh, Anirban. Tagore and China: Sino-Indian Educational Exchanges During the First Half of the Twentieth Century. The Department of South and South-East Asian Studies: Beijing.*

In-text reference: *(Jingkui, 2015)*

7) *Sunderlal (1952). China Today: An Account of the Indian Goodwill Mission to China, September – October 1951. Hindustani Culture Society: Allahabad.*

In-text reference: *(Sunderlal, 1952)*

8) Ghosh, Chanchal Kumar (2020, April 12). 'Jagannathdeber Rannaghar Dekhei Icmic Cooker. Anandabazar Patrika. Retrieved June 21, 2020 from Anandabazar Patrika website: https://www.anandabazar.com/supplementary/rabibashoriyo/icmic-cooker-invented-by-indumadhab-mallick-taken-ideas-from-lord-jagannath-1.1134909#

In-text reference: *(Ghosh, 2020)*

9) Sen, Porjonyo (2017, January 22). Pandit Guptachar. Anandabazar Patrika. Retrieved June 21, 2020 from Anandabazar Patrika website: https://www.anandabazar.com/supplementary/rabibashoriyo/unknown-story-about-raibahadur-sarat-chandra-das-an-indian-scholar-of-tibetan-language-and-culture-1.552323

In-text reference: *(Sen, 2017)*

10) Lakkhichara, Kedarnath Bandyopadhaya (2014, November 15). Abasar. Retrieved June 21, 2020 from Abasar website: http://www.abasar.net/uniold_Articles_kedarnath2.htm

In-text reference: *(Lakkhichara, 2014)*

11) Das, Subrata Kumar (2017, August 19). 'Sabjanta', Binoykumar Sarkar. Pratham Alo portal. Retrieved June 21, 2020 from Pratham Alo website: https://www.prothomalo.com/northamerica/article/1295151/%E2%80%98%E0%A6%B8%E0%A6%AC%E0%A6%9C%E0%A6%BE%E0%A6%A8%E0%A7%8D%E0%A6%A4%E0%A6%BE%E2%80%99-%E0%A6%AC%E0%A6%BF%E0%A6%A8%E0%A7%9F%E0%A6%95%E0%A7%81%E0%A6%AE%E0%A6%BE%E0%A6%B0-%E0%A6%B8%E0%A6%B0%E0%A6%95%E0%A6%BE%E0%A6%B0

In-text reference: *(Subrata, 2017)*

12) Jasim Uddin (2016, January 30). Baniachong e bhu-Parjotok Ramnath biswas er Janmjayanti Palon. Retrieved June 21, 2020 from Pratham Alo website: http://www.sylhetview24.net/news/details/Sylhet/49971/print,

In-text reference: *(Jasim Uddin, 2016)*

भारत बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापारिक संबंध : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. सुरेश कुमार पटेल

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, शासकीय महाविद्यालय तपकरा, जिला जशपुर छत्तीसगढ

सारांश

अभी हाल ही मे मार्च २०२१ में भारत एवं बांग्लादेश अपने राजनीतिक एवं व्यापारिक संबंधों के ५० वर्ष पूर्ण किये है। बांग्लादेश इस वर्ष अपनी आजादी की ५० वीं वर्षगांठ मना रहा है। २६ मार्च २०२१ को ढाका में आयोजित इस बार के राष्ट्रीय दिवस कार्यक्रम में मुख्य अतिथि के रूप में भारतीय प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी का शामिल होना एतिहासिक रहा। कोविड—१९ विश्वयापी महामारी के बाद यह भारतीय प्रधानमंत्री की पहली विदेश यात्रा थी। इससे पता चलता है कि बांग्लादेश भारत की 'पड़ोसी प्रथम 'तथा एक्ट ईस्ट नीति का कितना महत्पपूर्ण हिस्सा है। इस एतिहासिक अवसर पर भारत और बांग्लादेश दोनों पक्षों की ओर से द्विपक्षीय व्यापार, निवेश, तकनीकी हस्तांरतण, प्राकृतिक आपदाओं से मिलकर लड़ना, और बांग्लादेशी युवाओं के लिए भारत में शिक्षा एवं खेल के अवसर, को लेकर कुल पांच संधियों पर हस्ताक्षर हुए है। इस समय भारत और बांग्लादेश दोनों के संबधं उच्च शिखर पर हैं दोनो देश दक्षिण एशियाई क्षेत्रीय सहयोग संगठन (सार्क) के महत्वपूर्ण सदस्य देश है। सार्क देशो मे भारत का विदेशी व्यापार भागीदारी बांग्लादेश के साथ ही सर्वाधिक रहा है। वर्ष २०१८ एवं २०१९ में भारत—बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार १० अरब डालर को पार कर गया था किंतु २०२० में कोरोना संकट के कारण द्विपक्षीय व्यापार में गिरावट आया हैं। हाल के वर्षो में सार्क निष्क्रिय सा हो गया है, २०१५ में हुए शिखर सम्मेलन के बाद इसका कोई शिखर सम्मेलन नहीं हो पाया है। हालाकि बांग्लादेश के साथ भारत के व्यापारिक सम्बंध अच्छे रहे है। इसी परिपेक्ष्य में प्रस्तुत शोध पत्र में भारत बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापारिक संबंधों के प्रगति का विश्लेषण किया गया है। साथ ही दोनो पक्षो के बीच की व्यापार की नीति, भविष्य की संभावनाएं एवं चुनौतियों पर भी चर्चा की गई है एवं चुनौतियों के समाधान हेतु सुझाव प्रस्तुत किया गया है।

शब्द कुंजी:— *सार्क, साफ्टा, भारत—बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार, व्यापार संतुलन,*

प्रस्तावना :—

अभी हाल ही में मार्च २०२१ में भारत एवं बांग्लादेश अपने राजनीतिक एवं आर्थिक संबंधों के ५० वर्ष पूर्ण किये है। इस वर्ष बांग्लादेश अपनी स्वतंत्रता की ५० वीं वर्षगांठ मना रहा है। इस बार के राश्ट्रीय दिवस कार्यक्रम में मुख्य अतिथि के रूप में भारतीय प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी का शामिल होना एतिहासिक रहा। कोविड—१९ विश्वयापी महामारी के बाद यह भारतीय प्रधानमंत्री की पहली विदेश यात्रा थी। इससे पता चलता है

कि बांग्लादेश भारत की 'पड़ोसी प्रथम 'तथा एक्ट ईस्ट नीति का कितना महत्पपूर्ण हिस्सा है। इस उत्सव में भारत की ओर से भेंट स्वरूप १२ लाख कोविशील्ड वैक्सीन की सौगात और १०९ अत्याधुनिक रोगीवाहन बांग्लादेश को प्रदान किया गया। इससे निश्चित रूप से बांग्लादेश को कोरोना महामारी को नियंत्रण करने मे मदद मिलेगी।

इस एतिहासिक अवसर पर भारत और बांग्लादेश दोनों पक्षों की ओर से द्विपक्षीय व्यापार, निवेश, तकनीकी हस्तांरतण, प्राकृतिक आपदाओं से मिलकर लड़ना, और बांग्लादेशी युवाओं के लिए भारत में शिक्षा एवं खेल के अवसर, को लेकर कुल पांच संधियों पर हस्ताक्षर हुए है। इस समय भारत और बांग्लादेश दोनों के संबधं उच्च शिखर पर हैं दोनो में सभी प्रकार के आतंकवाद से लडनें, शांति बनाये रखने हेतु प्रतिबद्धता दोहराई है और कई परियोजनाओं का उद्धाटन भी किया जससे द्विपक्षीय व्यापार एवं आर्थिक संबंधों को गति मिल सके। दक्षिण एशिया में विकास की गति आगे बढ़े समूचे इलाके में शांति स्थापित हो इसके लिए भारत बांग्लादेश को साथ मिलकर कार्य करना होगा यही समय की भी मांग है। वर्तमान में भारत दक्षिण एशिया की सबसे बड़ी आर्थिक व्यवस्था है और बांग्लादेश की सबसे तेज गति से बढती अर्थव्यवस्था के चलते इन दोनो में तालमेल बढना जरूरी है। क्योंकी दोनो देश दक्षिण एशियाई क्षेत्रीय सहयोग संगठन (सार्क) के महत्वपूर्ण सदस्य देश है। हाल के वर्षो में सार्क निश्क्रिय सा हो गया है, २०१५ में हुए शिखर सम्मेलन के बाद इसका कोई शिखर सम्मेलन नहीं हो पाया है। सार्क में भारत बांग्लादेश सहित ८ सदस्य देश है किंतु संगठन के कुछ सदस्य देश के बीच राजनीतिक मतभेद, एक सदस्य देश द्वारा छद्म आतंकवाद को बढावा देना जैसे कारणों से यह अपने उद्देश्यों को प्राप्त कर पाने में असफल रहा है। सार्क की स्थापना का मुख्य उद्देश्य समूचे दक्षिण एशिया में क्षेत्रीय सहयोग एवं सदस्य देशों के सामूहिक प्रयास से आर्थिक एवं सामाजिक विकास को बढ़ावा देना रहा है।

ऐसे समय में भारत बांग्लादेश साथ मिलकर बेहतर तालमेल बिठाकर कार्य करते हैं तो निश्चित रूप से दोनो देश नये आर्थिक आयाम को स्थापित करेंगे इससे अन्य सदस्य देशो को सीख मिलेगा और वे भी परस्पर आर्थिक विकास की दिशा में आगे बढ़ेगे। सार्क के ११वें शिखर सम्मेलन (काठमाण्डु २००२) में उच्च स्तर की आर्थिक सहयोग के रूप में दक्षिण एशियाई आर्थिक संघ की जो इच्छा जताई गई थी और आर्थिक एकीकरण हेतु दक्षिण एशिया में उन्नमुक्त व्यापार क्षेत्र बनाने का जो खाखा तैयार किया गया था उसे प्राप्त करने में मदद मिलेगा। इससे पूरा दक्षिण एशिया आगे बढ़ेगा। सार्क के अंतर्गत भारत सबसे बड़े देश होने के नाते सार्क की प्रगति के लिए लगातार प्रयासरत रहा है लेकिन अभी भी अंकटाड हेण्ड बुक आफ स्टेटिसटिक्स के आंकडों के परिकलन के आधार पर सार्क के सदस्य देशों के बीच अंतर्क्षेत्रीय निर्यात उनके कुल निर्यात का ५ प्रतिशत तक ही सीमित रहा है, इसी प्रकार अंतर्क्षेत्रीय आयात भी समूह की कुल आयात का ४ प्रतिशत

तक सीमित है। जबकि यूरोपीय यूनियन,नाफटा,एवं आसियान जैसे क्षेत्रीय संगठन के सदस्य देशो के बीच अंतर्क्षेत्रीय व्यापार का स्तर क्रमशः ६४ प्रतिशत, ४५प्रतिशत एवं २५ प्रतिशत के स्तर पर पहुंच गया है।

सार्क के प्रति बांग्लादेश का शुरु से ही विशेष रूप से लगाव रहा है। सार्क का प्रादुर्भाव बांग्लादेश से ही हुआ है। सार्क का पहला सम्मेलन १९८५ में ढ़ाका में ही सम्पन्न हुआ था। सार्क देशो मे भारत का विदेशी व्यापार भागीदारी बांग्लादेश के साथ ही सर्वाधिक रहा है। वर्ष २०१८ एवं २०१९ में भारत बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार १० अरब डालर को पार कर गया था किंतु २०२० में कोरोना संकट के कारण द्विपक्षीय व्यापार में गिरावट आया हैं।

अध्ययन के उददेश्यः—

१. भारत—बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापारिक संबंधों के प्रगति का विष्लेषण करना।

२. भारत—बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार की नीति, भविष्य की संभावनाएं एवं चुनौतियों का विश्लेषण करना।

शोध प्रविधि :—

प्रस्तुत शोध पत्र के लिए तथ्यों का संकलन द्वितीयक श्रोतो के माध्यम से प्राप्त किया गया है समंको के संकलन हेतु निर्यात—आयात डाटा बैंक, वाणिज्य एवं उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, अंकटाड हेण्ड बुक आफ स्टेटिसटिक्स एवं दैनिक समाचार पत्र में प्रकाशित विषय से संबंधित तथ्यो का उपयोग किया गया है।

भारत बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार की प्रगति :—

सार्क के सदस्य देशो में बांग्लादेश भारत का सबसे बड़ा व्यापार भागीदार देश है जो कि भारत के साथ सार्क को होने वाले कुल व्यापार में ३३ प्रतिशत हिस्सा अकेले निर्मित करता है। सार्क के ७वें शिखर सम्मेलन (ढांका, १९९३) मे दक्षिण एशिया वरीयता व्यापार समझौते (साप्टा) पर सदस्य देशों के हस्ताक्षर किये जाने एवं १९९५ से इस समझौते के लागू होने के बाद भारत —बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार में बढ़ोतरी अन्य सार्क देशों की तुलना में तेजी से हुआ है। इसके बाद २००५ में दक्षिण एशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र (साफ्टा) निर्माण करने पर सहमति बनने और जनवरी २००६ से साफ्टा के लागू होने के बाद से अन्य सार्क देशों की तुलना में बांग्लादेश के साथ भारत का व्यापार भागीदारी सर्वाधिक स्तर तक पहुंच गया। बांग्लादेश ने वर्ष २०११ से साफ्टा के तहत दक्षिण एशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र के तहत भारत से डयूटी फ्री और कोटा फ्री उत्पादो की पहुंच बढने से भारत के कदम की सराहना की है। वर्ष २०१९—२० में भारत से सार्क को निर्यात

२१,९४१ मिलियन डालर का रहा जिसमें बांग्लादेश की अकेले हिस्सेदारी ८,२०० मिलियन डालर अर्थात ३७ प्रतिशत निर्यात केवल बांग्लादेश को किया जाता है। इसी प्रकार भारत का सार्क देशो से कुल आयात ३,८३५ मिलियन डालर में बांग्लादेश की भागीदारी १,२६४ मिलियन डालर रहा अर्थात ३३ प्रतिशत हिस्सा अकेले निर्मित करता है।

निम्न सारणी क्रमांक — १ के अंतर्गत भारत — बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार की स्थिति को समग्र रूप से प्रस्तुत किया गया है।

सारणी क्रमांक — १

भारत — बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार की प्रवृत्ति (मिलियन डालर में)

वर्ष	भारत से बांग्लादेश को निर्यात	निर्यात में प्रतिशत वृद्धि	भारत का बांग्लादेश से आयात	आयात में प्रतिशत वृद्धि	व्यापार संतुलन
२००६ — ०७	१६२९.५७	—	२२८.००	—	१४०१५७
२००७ — ०८	२९२३.७२	७९.४२	२५७.०२	१२.७३	२६६६.७
२००८ — ०९	२४९७.८७	—१४.५७	३१३.११	२१.८२	२१८४.७६
२००९ — १०	२४३३.७७.	—२.५७	२५५.६६	—१८.६७	२१७८.११
२०१० — ११	३२४२.९०	३३.२५	४४६.७५	७५.४३	२७९६.१५
२०११ — १२	३७८९.२०	१६.८५	५८५.७३	३१.११	३२०३.४७
२०१२ — १३	५१४४.९९	३५.७८	६३९.३३	९.१५	४५०५.६६
२०१३ — १४	६१६६.९३	१९.८६	४८४.३४	—२४.२४	५६८२.५९
२०१४ — १५	६४५१.४७	४.६१	६२१.३७	२८.२९	५८३०.१०
२०१५ — १६	६०३४.९४	—६.४६	७२७.१५	१७.०२	५३०७.७९
२०१६ — १७	६८२०.११	१३.०१	७०१.६८	—३.५०	६११८.४३
२०१७ — १८	८६१४.३५	२६.३१	६८५.६५	—२.२९	७९२८.७०
२०१८ — १९	९२१०.०६	६.९२	१०४४.००	५२.३८	८१६५.२६
२०१९ — २०	८२००.७५	—१०.९६	१२६४.७४	२१.०५	६९३६.०१
२०२० — २१	६८७५.८७	— १६.१५	८६२.७४	—३१.७८	६०१३.१३
संयुक्त वृद्धि दर प्रतिशत में	१४.२५	—	१३.०१	—	—

स्त्रोत—: निर्यात आयात डाटा बैंक, वाणिज्य एवं उ़द्योग मंत्रालय, भारत सरकार

नोट—: वर्ष २०२०—२१ के आंकड़े अप्रेल २०२० से जनवरी २०२१ तक के है शेष वर्ष के आंकड़े १अप्रेल से ३१मार्च की अवधि के है।

आंकड़ो के विश्लेषण से ज्ञात होता है कि साफ्टा लागू होने के बाद इन १५ वर्षो के दौरान भारत बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार में कुछ वर्षो को छोडकर उत्तरोत्तर बढ़ोत्तरी हुआ है। वर्ष २००६—०७ में भारत से बांग्लादेश को निर्यात १६२९.५७ मिलियन डालर (१.६ अरब डालर) से १४.२५ प्रतिशत संयुक्त वृद्धिदर से बढकर २०१८—१९ में ९,२१० मिलियन डालर (९.२ अरब डालर) तक पहूंच गया है इसी प्रकार २००६—०७

से २०१९—२० की अवधि में भारत का बांग्लादेश से आयात २२८ मिलियन डालर से १३.०१ प्रतिशत संयुक्त वृद्धि दर से बढ़कर १२६४.७४ मिलियन डालर (१.२६ अरब डालर) के स्तर पर पहुंच गया है। हालाकि इसके पश्चात कोविड— १९ के प्रभाव के कारण जिससे समूचे विश्व के व्यापार पर नकारात्मक प्रभाव पड़ा है, भारत से बांग्लादेश को निर्यात में वर्ष २०१९—२० एवं २०२०—२१ में क्रमशः (— १०.९६) एवं (— १६.१५) प्रतिशत की गिरावट दर्ज हुआ है। जबकि बांग्लादेश से भारत के आयात में वर्ष २०२०—२१ में (—३१.७८) प्रतिशत की गिरावट आया है जो कि बांग्लादेश के लिए ज्यादा प्रतिकुल रहा है।

पूरे अवधि के दौरान दोनो देशो के बीच व्यापार संतुलन की स्थिति को देखें तो ज्ञात होता है कि इन समग्र वर्षो में व्यापार संतुलन बांग्लादेश के प्रतिकुल रहा है, अर्थात बांग्लादेश को तुलनात्मक रूप से हानि उठानी पड़ रही है। हालाकि भारत लगातार प्रयासरत रहा है कि बांग्लादेशी उत्पाद भारतीय बाजार में अपनी व्यापक पहुंच बना सके। वर्ष २००६ में जबसे दक्षिण एशियाई स्वतंत्र व्यापार समझौता (साफ्टा) सार्क देशो के बीच लागू हुआ है तभी से भारत ने व्यापार उदारीकरण कार्यक्रम के अंतर्गत पहले चरण की प्रशुल्क कटौती को ०१ जुलाई २००६ से ही लागू कर दिया हैं इसके तहत भारत में शुरूवात में ही ३८० उत्पादों को बांग्लादेश सहित सभी दक्षेस देशों से आयात पर प्रशुल्क की दरें को घटा दिया है । इसके अलावा चुनींदा उत्पादों की एक संवेदनशील सूची में सम्मिलित उत्पाद जिनके मामले में व्यापार उदारीकरण कार्यक्रम लागू नहीं होते है इस सूची में भी भारत समय—समय पर अपने यहां कटौती करता रहा है। जिससे दक्षेश देशो के उत्पाद भारतीय बाजार में शुल्क मुक्त प्रवेश कर सके। वर्ष २००७ में नई दिल्ली मे आयोजित १४ वे शिखर सम्मेलन में भारत ने बांग्लादेश से सभी आयातो पर शुल्क मुक्त पहुंच देने के निर्णय की घोषणा की जो साफ्टा के तहत भारत के नकारात्मक सूची में शामिल नहीं थे।

वर्ष २०१० में जब बांग्लादेश की प्रधानमंत्री शेख हसीना भारत दौरे पर आई उस समय भारत ने ४७ अतिरिक्त उत्पाद को शुल्क मुक्त कर दिया इसी प्रकार आगे जब भारतीय प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहन सिंह वर्ष २०११ में ढ़ाका की यात्रा पर गये तो वहां घोषणा किये कि बांग्लादेश के लिए भारत की तरफ से कोई नकारात्मक सूची नहीं होगी एवं खासकर व्यावहारिक रूप से उन सभी वस्तुओं जिनमें बांग्लादेश का भारतीय बाजार में निर्यात हित है को नकारात्मक सूची से हटा दिया गया है। वर्ष २०१५ में भारतीय प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी एवं २०१९ में शेख हसीना के पुनः भारत यात्रा के दौरान जो आर्थिक समझौते हुए उसमें प्रशुल्क मुक्त द्विपक्षीय व्यापार को बढाने की दिशा में सकारात्मक कदम उठाये गये है। इस प्रकार के कदम से अब बांग्लादेशी निर्यातको को

अपने घरेलू बाजार के विस्तार के रूप में पूरे भारतीय बाजार में प्रवेश करने मे सुविधा होगी और बांग्लादेश को प्रतिकुल व्यापार संतुलन की खाई को पाटने में मदद मिलेगी।

भारत से बांग्लादेश को निर्यात

भारत से बांग्लादेश को निर्यात की जाने वाली वस्तुओ में खनिज ईधन, खनिज तेल, आयरन और स्टील, गाडियों के कलपूर्जे, इलोक्ट्रिक मशीनरी के समान, फार्मासिटियुकल प्रमुख है।

भारत का बांग्लादेश से आयात

इसी प्रकार बांग्लादेश से भारत में आयातित वस्तुओं में प्लास्टिक एवं प्लास्टिक के उत्पाद रेडीमेड परिधान, मछली एवं समुद्री उत्पाद सीमेंट आयरन एंड स्टील, बुना हुआ और तैयार कपड़ा, कपास, नमक, चमडे का समान, हैंडबैग प्रमुख है।

निष्कर्ष

दक्षिण एशिया में बांग्लादेश भारत का सबसे बड़ा व्यापारिक साझेदार है। भारत—बांग्लादेश द्विपक्षीय व्यापार लगभग एकतरफा हो चुका है। व्यापार संतुलन बांग्लादेश के प्रतिकुल हैं और इसमें संतुलन लाकर ही उसे आगे बढ़ाया जा सकता है। इसलिए बांग्लादेश भारत से उसके सब निर्यात पर शुन्य तटकर (टैरिफ) चाहता है और वह सभी गैर तटकर (नान—टैरिफ) प्रतिबन्धों को समाप्त करने की मांग करता है। कोरोना महामारी के चलते भारत ने जो पड़ोसी देशो से आवागमन और निवेश पर खास अंकुश लगाये थे वह उनको हटाने की भी मांग करता है। मार्च २०२१ में भारत के प्रधानमंत्री की ढाका यात्रा के दौरान सड़क कनेक्टिविटी पर भी अभी हाल ही मे समझौते हुए है, बांग्लादेश के मुजीब नगर से पश्चिम बंगाल के नादियां जिले को जोड़ने हेतु सड़क निर्माण जो कि स्वाधीनता सड़क के नाम से जाना जायेगा पर सहमति बनी है। दोनो ओर से सीमा पार से यात्रा को आसान बनाने हेतु ढ़ाका और जलपाईगुड़ी के बीच मिताली —एक्सप्रेस रेल सेवा शुरू करने पर भी सहमति बनी है। दोनो देशो के बार्डर पर तीन नये हाट बाजार सुनाम गंज, सिलहट और मेद्यालय की सीमा पर निर्माण किये जाने पर सहमति बनी हैं इससे दोनो ही ओर के लोगो को फायदा होगा। इन प्रयासो से निश्चित रूप से आपसी व्यापार मे भी बढोत्तरी होगी।

संदर्भ सूची :—

डॉ. स्वर्ण सिंह भारत—बांग्लादेश रिश्तो के नए अध्याय की शुरूवात'' दैनिक न्युज पेपर हरिभूमि दिनांक ०२ अप्रैल २०२१

पटेल, सुरेश कुमार, भारत — आसियान आर्थिक संबंध वर्तमान परिदृश्य एवं भविष्य की सभावनांए एक विश्लेषणात्मक अध्ययन, शोध—प्रबंध २००९ पेज नं. ४५—४९

निर्यात आयात डाटा बैंक, उ़द्योग एवं वाणिज्य मंत्रालय भारत सरकार

Vilas B. Khandare, someshwar, N. Babar "Trade among SAARC Cointries with special reference to India", Research gate January 2019

भारत — श्रीलंका संबंध

डॉ. प्रभा गुप्ता
सहायक प्राध्यापक (राजनीति विज्ञान), शासकीय महाविद्यालय बिर्रा,
जिला — जांजगीर चांपा (छ.ग.)
श्रीमती कांति अंचल
सहायक प्राध्यापक (राजनीति विज्ञान), शासकीय पातालेश्वर महाविद्यालय मस्तूरी,
जिला — बिलासपुर (छ.ग.)

संक्षेपिका

भारत और श्रीलंका संबंधों का इतिहास २५०० वर्षो से भी अधिक पुराना है। दोनो देशों की राजनैतिक, सांस्कृतिक , बौद्धिक, धार्मिक और भाषायी संबंधों की विरासत है। दोनो देशो के बीच विभिन्न क्षेत्रों में द्विपक्षीय सहयोग में महत्वपूर्ण प्रगति देखने को मिलता है। व्यापार और निवेश के साथ दोनो देशों के बीच संरचनात्मक विकास, शिक्षा, संस्कृति तथा रक्षा क्षेत्र के सहयोग में वृद्धि हुई है। ये अंतर्राष्ट्रीय मामलों के कई महत्वपूर्ण मुद्दों पर व्यापक आपसी समक्ष साझा करते हैं। भारत और श्रीलंका — सार्क (SAARC) और बिम्सटेक (BIMSTEC) के सदस्य है और सार्क देशो में भारत का व्यापार श्रीलंका के साथ सबसे अधिक है। दिसम्बर १९९८ में एक अंर्तसरकारी पहल के माध्यम से भारत—श्रीलंका फाउंडेशन की स्थापना की गयी, इसका उद्देश्य दोनो देशों के बीच वैज्ञानिक, तकनीकी , शैक्षिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रों में सहयोग को बढ़ावा देना है। इस बैठक के दौरान प्रधानमंत्री ने भारत की ''पड़ोसी देश प्रथम नीति'' (Neighbourhood first Policy) और सागर सिद्धांत के तहत श्रीलंका के साथ भारत के संबंधों को विशेष और उच्च प्राथमिकता देने की बात कही, तथा नयी विदेश नीति में ''भारत प्रथम दृष्टिकोण'' को अपनाने और भारत के सामरिक रक्षा हितो की सुरक्षा पर द्विपक्षीय संबंधों को मजबूती प्रदान किया गया है।

भारत श्रीलंका संबंध :—

भारत और श्रीलंका के बीच राजनीतिक संबंध है, दोनो ही पड़ोसी देश द्विपक्षीय आर्थिक दृष्टि से भी घनिष्ट संबंध है क्योंकि यह द्वीप का सबसे बड़ा व्यापारिक भागीदार है और एक उन्नत मंच पर चर्चा के तहत एक एकल बाजार स्थापित करने के लिए एक समझौता भी है। दोनों देशों के बीच गहरे सांस्कृतिक संबंध है। भारत और श्रीलंका एक समुद्री सीमा साझा करते हैं। (भारतीय उच्च आयोग बेवसाइड, कोलबों bttp://www.heicolombo.org)

भारत श्रीलंका का एकमात्र पड़ोसी देश है जिसे पाक जलड मरूमध्य द्वारा अलग किया गया है दोनो देशों ने दक्षिण एशिया में एक रणनीतिक स्थिति पर कब्जा कर

लिया है और हिन्द महासागर में एक सामान्य सुरक्षा छतरी बनाने की मांग की है। भारत और श्रीलंका दोनो राष्ट्र मण्डल राष्ट्र के भीतर गणतंत्र है। दोनो पड़ोसी देश कई क्षेत्रीय और बहुपक्षीय संगठनों के सदस्य राष्ट्र है। जैसे कि दक्षिण एशियाई क्षेत्रीय सहयोग संगठन , दक्षिण एशिया सहकारी पर्यावरण कार्यक्रम 'दक्षिण एशियाई आर्थिक संघ और बिम्सटेक, सांस्कृतिक और राजनैतिक संबंधों को बढ़ाने के लिए काम कर रहे है।

आर्थिक क्षेत्र :—

भारत द्वारा अंतर्राष्ट्रीय गठबंधन के तहत भी साझेदारी की गयी है इसके तहत भारत द्वारा श्रीलंका को १०० मिलियन अमेरिकी डॉलर की एक लाइन ऑफ क्रेडिट की सुविधा प्रदान की गई है। इसके तहत श्रीलंका में २०,००० घरों और १००० सरकारी भवनों में सोलर पैनल लगाए जाने की योजना बनी, इससे लगभग ६० मेगावाट की सौर विद्युत ऊर्जा उत्पादन का अनुमान लगाया गया। भारत द्वारा श्रीलंका में उच्च प्रभाव सामुदायिक विकास परियोजना को २०२५ तक के लिए बढ़ा दिया गया है।

श्रीलंका आर्थिक दृष्टि से भारत का एक प्रमुख पड़ोसी देश है चूंकि हिन्द महासागर में भारत के निकट होने के कारण सैनिक एवं सामरिक दृष्टिकोण से श्रीलंका का भारत के लिए अत्यधिक महत्व है। भारत और श्रीलंका के सांस्कृतिक संबंध सदियों प्राचीन है। श्रीलंका हिन्द महासागर में स्थित भारत के दक्षिण में का एक द्वीपीय देश है। भारत और श्रीलंका के मध्य पाक जलडमकमध्य एक विभाजन कारी चिन्ह है। श्रीलंका के साथ संबंधों में मजबूती भारत के लिए सामरिक दृष्टि से बहुत महत्वपूर्ण है।

पर्यटन और सांस्कृतिक संबंध :—

भारत द्वारा दोनो देशों के बीच बौद्ध संपर्क को मजबूत करने के लिए श्रीलंका को १५ मिलियन अमेरिकी डॉलर के अनुदान दिये जाने की घोषणा की गयी, इस अनुदान का प्रयोग बौद्ध धर्म के क्षेत्र में दोनो देशों के नागरिकों के बीच संबंधों को मजबूत करने में किया गया था, जिसके माध्यम से बौद्ध मठो का निर्माण, नवीनीकरण, सांस्कृतिक आदान—प्रदान की क्षमता का विकास आदि कार्य शामिल है। भारत सरकार द्वारा बुशीनगर अंतराष्ट्रीय हवाई अड्डे पर पहली अंतर्राष्ट्रीय उड़ान के रूप में श्रीलंका के बौद्ध तीर्थयात्रियों के एक प्रतिनिधि मण्डल की कुशीनगर यात्रा की व्यवस्था की गई है।

चीन का प्रभाव :—

पिछले कुछ वर्षो में चीन ने श्रीलंका में भारी मात्रा अवसंरचना परियोजनाओं के लिए निवेश किया है तथा कई अन्य परियोजनाओं के लिए अरबों डॉलर का ऋण भी उपलब्ध कराया है। एक रिपोर्ट के अनुसार, वर्ष २००८ से वर्ष २०१२ के बीच श्रीलंका

द्वारा लिए गए कुछ विदेशी उधार में से ६० प्रतिशत चीन से आया था। वर्ष २०१७ में चीन ने श्रीलंका के हंबनटोटा बंदरगाह को ९९ वर्षो के लिए लीज पर ले लिया था, हिन्द महासागर में श्रीलंका इस तथ्य से भलीभांति परिचित भी है। इसके साथ ही वह चीन तथा भारत दोनो के साथ अपने संबंधों को बनाए रखना चाहता है।

पिछले कुछ वर्षो में चीन ने हिन्द महासागर और आसपास के क्षेत्रों में बंदरगाहों के माध्यम से अपनी और श्रीलंका की स्थिति को मजबूत करने का प्रयास किया है। अतः हिन्द महासागर को चारों तरफ से घेरने की चीन की योजना में श्रीलका की नीतियों का भी योगदान है जो भारत के लिए एक चिंता का विषय है। भारत की चिंता रही है कि हिन्द महासागर अर्थात् श्रीलंका और मालद्वीप में चीन का वर्चस्व बढ़ता है तो इससे भारत के साथ उनके द्विपक्षीय संबंधों को खतरा हो सकता है।

निष्कर्ष :—

भारत और श्रीलंका के मध्य एक साझा संस्कृति है जो दोनो देशों को एक साथ जोड़ने का कार्य करती है। दक्षिण एशिया में महत्वपूर्ण राष्ट्रीय हितों के साथ एक प्रमुख एशियाई राष्ट्र होने के नाते भारत पर अपने निकटतम पड़ोसी देशों में शांति और स्थिरता सुनिश्चित करने की विशेष जिम्मेदारी है। जानकारों की मानना है कि राजपक्षे परिवार चीन का समर्थक जरूर है , परन्तु वे भारत विरोधी नहीं है। पड़ोसी होने के नाते भारत और श्रीलंका दोनो को विकास के लिए एक दूसरे के सहयोग की आवश्यकता होगी, अतः आवश्यक है कि भारत और श्रीलंका एक मंच पर आकर विभिन्न मुद्दों पर विचार कर अपने द्विपक्षीय संबंधों को और मजबूत करने का प्रयास करें।

संदर्भ स्रोत :—

१. *भारतीय उच्च आयोग बेवसाइड, कोलबों* *bttp://www.heicolombo.org*
२. *दिलीप बाजिया, (अक्टूबर, ''एक मूल्यांकनः भारत सुरक्षा कश्मकश— चीन '' (२०१४ वर्ल्ड फोकस, पृ. १९)*
३. *राष्ट्रीय सहारा , मई १४, २०१७*
४. *मधुमिता, (२०१२) '' बदलते वैश्विक सामरिक परिप्रेक्ष्य में भारत '' समकालीन भारत एक परिचय, सम्पा मनोज सिन्हा नई दिल्ली ।*

सार्क एवं भारत

विजय जालिंदर देठे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

प्रास्ताविक :

दक्षिण एशिया में क्षेत्रीय सहयोग का विचार सर्वप्रथम नवंबर १९८० में सामने आया था। इस विचार को वास्तविक स्वरूप को प्रत्यक्ष लाने के लिये सात संस्थापक देशों बांग्लादेश, भूटान, भारत, मालदीव, नेपाल, पाकिस्तान एवं श्रीलंका के विदेश सचिवों के परामर्श के बाद इनकी प्रथम मुलाकात अप्रैल १९८१ में कोलंबिया में हुई थी। परिणामी ८ दिसंबर १९८५ साली दक्षिण एशियाई क्षेत्रीय सहयोग संगठन की स्थापना ढाका में सार्क चार्टर पर हस्ताक्षर के साथ की गई थी। शुरू में सार्क के ७ सदस्य थे बाद में अफगानिस्तान वर्ष २००५ में आयोजित हुए १३ वें वार्षिक शिखर सम्मेलन में सार्क का नया सदस्य बना। वर्तमान में सार्क के ९ पर्यवेक्षक सदस्य देश हैं। सार्क सदस्य देशों का क्षेत्रफल विश्व के क्षेत्रफल का ३% है एवं विश्व की कुल आबादी के २१% लोग सार्क देशों में रहते हैं तथा वैश्विक अर्थव्यवस्था में सार्क देशों की हिस्सेदारी ३.८ % अर्थात् २.९ ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर है। सार्क की स्थापना करते समय संप्रभु समानता, क्षेत्रीय अखंडता, राजनीतिक स्वतंत्रता, अन्य राज्यों के आंतरिक मामलों में गैर-हस्तक्षेप एवं पारस्परिक लाभ इस सिद्धांतों पर हैं।

सार्क की कार्यप्रणाली :

सार्क की कार्यप्रणाली में राष्ट्र या सरकार के प्रमुखों की बैठक, विदेश सचिवों की स्थायी समिति,सचिवालय इसके माध्यम सें कार्य चलता हैं। इसमें सचिवालय की भूमिका संगठन की गतिविधियों के क्रियान्वयन हेतु समन्वय और निगरानी, एसोसिएशन की बैठकों से संबंधित सेवाएँ, अंतर्राष्ट्रीय संगठनों एवं सार्क के मध्य संचार चैनल के रूप में कार्य करता है। इसके बाद सार्क विकास कोष, दक्षिण एशियाई विश्वविद्यालय,दक्षिण एशियाई क्षेत्रीय मानक संगठन,सार्क मध्यस्थता परिषद या संघठन कार्य करते हैं। इस सार्क संघठन की उपलब्धियाँ में मुक्त व्यापार क्षेत्र, मुक्त व्यापार समझौता, सार्क एग्रीमेंट ऑन ट्रेड इन सर्विस, सार्क विश्वविद्यालय है।

सार्क का उद्देश्य

१.दक्षिण एशिया के लोगों के कल्याण को बढ़ावा देना एवं उनके जीवन की गुणवत्ता में सुधार करना।
२.इस क्षेत्र में आर्थिक वृद्धि, सामाजिक प्रगति, सांस्कृतिक विकास में तेज़ी लाना और सभी व्यक्तियों को गरिमापूर्ण जीवन जीने का अवसर प्रदान करना तथा उनकी क्षमताओं को आकलन करना।
३.दक्षिण एशिया के देशों के मध्य सामूहिक आत्मनिर्भरता को बढ़ावा देना एवं उसे मज़बूत करना।
४.एक-दूसरे की समस्याओं का मूल्यांकन, आपसी विश्वास और समझ को बढ़ावा देना।
५.आर्थिक, सामाजिक,सांस्कृतिक, तकनीकी एवं वैज्ञानिक क्षेत्रों में आपसी सहयोग एवं सक्रिय सहभागिता को प्रोत्साहित करना।
६.अन्य विकासशील देशों के साथ सहयोग को मजबूत बनाना।

७.समान हितों के मामलों में अंतर्राष्ट्रीय मंच पर आपसी सहयोग को मज़बूत बनाना।
८.अंतर्राष्ट्रीय एवं क्षेत्रीय संगठनों के साथ समान उद्देश्यों एवं लक्ष्यों के साथ सहयोग करना।
सार्क के विशेष निकाय

- सार्क विकास कोष (SDF)
- दक्षिण एशियाई विश्वविद्यालय
- दक्षिण एशियाई क्षेत्रीय मानक संगठन
- सार्क मध्यस्थता परिषद

सार्क की उपलब्धियाँ

१. सेवाओं में व्यापार संबंधी सार्क समझौता (साप्ता) दिसम्बर, 2012 को लागू हुआ। इस समझौते में सेवा क्षेत्रों, अंतर-क्षेत्रीय निवेश, व्यापार उदारीकरण आदि के विस्तार का प्रावधान है। क्षेत्र के 5 कम विकसित देशें यथा- अफगानिस्तान, बांग्लोदश, भूटान, मालदीव और नेपाल से उनकी विकासात्मक जरूरतों के अनुरूप विशेष और एक अलग तरह का व्यवहार करने की अनुमति दी गई। विशिष्ट वचनबद्धताओं की सूचियों को अंतिम रूप देने के बाद सेवाओं में व्यापार शुरू किया जाना है। बांग्लादेश, भूटान, भारत और नेपाल ने अपनी अंतिम वचनबद्धताओं की सूची तैयार कर ली है और अन्य देश भी ऐसा कर रहे हैं। भारत 'साटिस' को शीघ्र कार्यशील बनाने के लिए अपनी वचनबद्धताओं की सूची के साथ तैयार है। हमारा दृष्टिकोण टैरिफ कटौती में आगे बढना और एक सोचे समझे किंतु प्रगतिशील तरीके से संवेदी सूचियों को समाप्त करना है।

२. ऊर्जा सहयोग (विद्युत) संबंधी सार्क फ्रेम वर्क समझौते पर काठमांडू में आयोजित 18 वें सार्क शिखर सम्मेलन में हस्ताक्षर किए गए थे। यह समझौता संबंधित सदस्यों के कानूनों, नियमों और विनियमों के अध्यधीन स्वैच्छिक आधार पर विद्युत के सीमा-पार व्यापार की अनुमति देता है। यह अन्य बातों के साथ-साथ सदस्य देशों को निबंधनों, शर्तों, भुगतान सुरक्षा तंत्र तथा विद्युत व्यापार की अवधि पर बातचीत का अवसर देता है। भारत ने 30 जुलाई, 2015 को इस समझौते का अनुसमर्थन किया। अन्य सदस्य देश भी इसका अनुसमर्थन कर रहे हैं। समझौते के लागू होने से हमारे पूर्वोत्तर सहित क्षेत्र में बिजली की कमी को दूर करने में सहायता मिलेगी।

३. 18 वां सार्क शिखर सम्मेलन काठमाडूं, नेपाल में 26-27 नवम्बर, 2014 को हुआ जिससे पहले सार्क (विदेश) मंत्रियों की बैठक हुई (25 नवम्बर)। 'काठमांडू घोषणा' में दक्षिण एशिया के लोगों की विकास संबंधी आकांक्षाओं को पूरा करने के एक प्रभावी साधन के रूप में सार्क और क्षेत्रीय सहयोग में पुन: जान फूंकने का आहवान किया गया है। इस 'साप्ता' को शीघ्र कार्यशील बनाने, सार्क विकास निधि (एसडीएफ) की सोशल विंडो को मजबूत करने और उसकी आर्थिक और अवसंरचना विंडो को कार्यशील बनाने, काठमांडू स्थित सार्क टीबी रेफरेंस प्रयोगशाला को एसडीएफ से आवश्यक वित्तपोषण देकर उसे एक सुपर नेशनल रेफरेंस प्रयोगशाला बनाने की भी मांग की गई है। अब एसडीएफ की सभी तीनों विंडो ने काम करना शुरू कर दिया है और भारत ने इसके उन्नयन हेतु 1.05 मिलियन अमेरिकी डॉलर का योगदान दिया है।

४. परिवहन संबंधी अंतर-सरकारी समूह (आईजीजीटी) ने 30 सितम्बर, 2014 को नई दिल्ली में हुई बैठक में सार्क मोटर वाहन समझौते और सार्क रेलवे समझौते को पृष्ठांकित किया था। तथापि, 18वें सार्क, शिखर सम्मेलन में इन समझौतों पर हस्ताक्षर नहीं किए जा सके क्योंकि पाकिस्तान ने अपनी आंतरिक प्रक्रियाएं पूरी नहीं की थी। भारत ने भी सार्क में एक क्षेत्रीय विमान सेवा समझौते की मांग की है।

५. सार्क देशों के बीच आपदा प्रतिक्रिया पर क्षेत्रीय सहयोग को संस्थागत करने के उद्देश्य से प्राकृतिक आपदा पर त्वरित प्रतिक्रिया संबंधी सार्क समझौते पर नवम्बर, 2011 में हुए 17वें सार्क शिखर सम्मेलन के दौरान हस्ताक्षर किए गए थे। भारत ने भी सार्क सदस्य देशों के लिए आपदा प्रबंधन हेतु कई कार्यशालाएं सेमिनार / प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित किए हैं। पिछले वर्ष नेपाल में आए भीषण भूकंप के दौरान भारत ने वहां तत्काल सहायता और विशेषज्ञता मुहैया कराई थी।

६. पिछले कुछ वर्षों से सार्क के अंतर्गत नए क्षेत्रीय संस्थान बनाए गए हैं जैसे- थिम्पू में सार्क विकास निधि (एसडीएफ), नई दिल्ली में दक्षिण एशिया विश्व-विद्यालय, इस्लामाबाद में सार्क मध्यस्थता परिषद (एसएआरसीओ) तथा ढाका में सार्क क्षेत्रीय मानक संगठन (एसएआरएसओ)। भारत सार्क के विकास का इंजन है।

सार्क का भारत के लिए महत्त्व

- पहले पड़ोसी: देश के समीपवर्ती पड़ोसियों को प्रमुखता।
- भू-रणनीतिक महत्त्व: यह विकास प्रक्रिया एवं आर्थिक सहयोग में नेपाल, भूटान, मालदीव एवं श्रीलंका को आकर्षित करके चीन के वन बेल्ट एंड वन रोड कार्यक्रम का विरोध कर सकता है।
- क्षेत्रीय स्थिरता: सार्क इन क्षेत्रों के बीच आपसी विश्वास एवं शांति स्थापना में सहयोग कर सकता है।
- वैश्विक नेतृत्व की भूमिका: यह भारत को अतिरिक्त जिम्मेदारियां लेकर क्षेत्र में अपने नेतृत्व को प्रदर्शित करने के लिये एक मंच प्रदान करता है।
- भारत की एक्ट ईस्ट पॉलिसी के लिये एक गेम चेंजर: दक्षिण एशियाई अर्थव्यवस्थाओं को दक्षिण पूर्व एशिया के साथ लिंक करके मुख्य रूप से सेवा क्षेत्र में भारत के लिए आर्थिक एकीकरण एवं समृद्धि को आगे लाया जा सकता है।

COVID-19 महामारी और सार्क देश एवं भारत :

लगभग सभी सार्क देशों में COVID-19 जैसी संकरामक बीमारियों के बारे में जन-जागरूकता का अभाव इस चुनौती भयावह रूप ले चुकी है। बांग्लादेश, भूटान और नेपाल जैसे देशों के साथ भारत खुली सीमा साझा करता है, ऐसे में यह संक्रमण बहुत ही कम समय में अन्य देशों में भी फैल रहा है। इसकेलिये सामूहिक प्रयासों आवश्यकता होने से भारत ने पुढाकार लिया है। 15 मार्च, 2020 को भारतीय प्रधानमंत्री के आग्रह पर Covid-19 की चुनौती से निपटने की रणनीति पर विचार-विमर्श के लिये सार्क समूह के सदस्य देशों के बीच वीडियो कॉन्फ्रेंस का आयोजन किया गया। इस आयोजन में भारतीय प्रधानमंत्री ने सामूहिक प्रयास से Covid-19 की चुनौती से निपटने के लिये एक 'SAARC

Covid-19 इमरजेंसी फंड' स्थापित किये जाने का प्रस्ताव रखा। इस फंड के लिये भारत की तरफ से शुरुआती सहयोग के रूप में 10 मिलियन अमेरिकी डॉलर देने की घोषणा की।

सार्क की चुनौतियाँ :

- बैठकों की कमी: सार्क के सदस्य देशों के बीच अधिक अनुबंध किये जाने की आवश्यकता है, साथ ही सम्मेलन के अतिरिक्त इन सदस्य देशों के द्विपक्षीय सम्मेलन का आयोजन वार्षिक रूप से कराने की आवश्यकता है।
- समन्वय क्षेत्र व्यापक होने के कारण यह उर्जा एवं संसाधनों में परिवर्तन का नेतृत्व भी करता है।
- SAFTA की सीमाएँ: साफ्टा का क्रियान्वयन संतोषजनक नहीं रहा और यह मुक्त व्यापार समझौता, सूचना प्रौद्योगिकी जैसी सभी सेवाओं को छोड़कर केवल वस्तुओं तक सीमित रहा। वर्ष 2006 में सार्क देशों के बीच व्यापार को बढ़ावा देने के लिये किया गया 'दक्षिण एशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र' (South Asian Free Trade Area-SAFTA) समझौता वास्तविकता में बहुत सफल नहीं रहा है।
- भारत-पाक संबंध: भारत और पाकिस्तान के मध्य बढ़ते तनाव एवं संघर्ष ने सार्क की क्षमताओं को कम किया है।
- दक्षिण एशिया विश्व का सबसे असंगठित क्षेत्र है, सार्क देशों के बीच आपसी व्यापार उनके कुल व्यापार का मात्र 5% ही है।
- भारत के उरी क्षेत्र में हुए आतंकवादी हमले के बाद वर्ष 2016 में इस्लामाबाद (पाकिस्तान) में प्रस्तावित सार्क के 19वें सम्मेलन को रद्द कर दिया गया था। इसके बाद से सार्क के किसी सम्मेलन का आयोजन नहीं किया गया है।
- हाल के वर्षों में बिम्सटेक (BIMSTEC) में भारत की बढ़ती गतिविधियों के बाद सार्क के भविष्य पर प्रश्न उठने लगा था।
- विशेषज्ञों के अनुसार, भारत-पाकिस्तान संघर्ष इस समूह की असफलता का एक बड़ा कारण है।
- भारत के लिये ऐसी स्थिति में पाकिस्तान के साथ सामान्य व्यापार को बढ़ावा देना बहुत कठिन है जब यह सर्वविदित है कि पाकिस्तान आतंकवाद को संरक्षण देता है, जबकि पाकिस्तान समूह में उन सभी प्रस्तावों का विरोध करता है जिसमें उसे भारत का थोड़ा सा भी लाभ दिखाई देता है

सारांश :

सार्क को आधा भरा गिलास के रूप में देख सकते हैं जबकि निराशावादी इसे आधा खाली गिलास के रूप में देखते हैं। तथापि वास्तविकतावादी इस गिलास का पानी पीकर अपनी प्यास बुझा लेंगे। हमें अधिक जनसंख्या, अत्यधिक गरीबी और अंतहीन छोटे-मोटे झगडों पर निराश होने की जरूरत नहीं है। इसके बजाय हमें क्षेत्र पर अत्यधिक युवा और बदलाव वाला तथा कर सकने वाले दृष्टिकोण, चालू सुधार और इसके डायसपोरा तथा विशाल बाजार लाभ के नजरिए से ध्यान देना चाहिए ताकि सार्क को अपना वाजिव स्थान मिल सके। चीनी निवेश एवं ऋण तेज़ी से बढ़ा है, सार्क विकास हेतु और अधिक स्थायी विकल्प प्रस्तुत करने के साथ ही व्यापार शुल्कों का विरोध कर सकता है। इसके

अलावा यह दुनिया भर में दक्षिण एशियाई क्षेत्र के श्रमिकों के लिये बेहतर शर्तों की मांग करने हेतु एक आम मंच की भूमिका निभा सकता है। सार्क एक ऐसा संगठन है जो ऐतिहासिक और समकालीन रूप से दक्षिण एशियाई देशों की पहचान को दर्शाता है। यह प्राकृतिक रूप से बनी एक भौगोलिक पहचान है। यहाँ की संस्कृति, भाषा और धार्मिक संबंध समान रूप से दक्षिण एशिया को परिभाषित करते हैं। सभी सदस्य देशों द्वारा क्षेत्र में शांति व स्थिरता बनाए रखने के लिये संगठन की क्षमता का अन्वेषण किया जाना चाहिये। सार्क को स्वाभाविक रूप से प्रगति करने की अनुमति दी जानी चाहिये एवं दक्षिण एशिया के लोगों, जो कि विश्व की जनसंख्या का एक-चौथाई हिस्सा है, को अधिक लोगों से संपर्क स्थापित करने की पेशकश की जानी चाहिये।

संदर्भ :

१. *निल त्रिगुणायत 'विशिष्ट व्याख्यान : भारत और सार्क : पड़ोस के लिए इसका निहितार्थ' भारतीय परराष्ट्र मंत्रालय, नवी दिल्ली*

२. *देवळाणकर शैलेंद्र, (२०१०) "भारतीय परराष्ट्र धोरण: सातत्य आणि स्थित्यंतर," प्रतिमा प्रकाशन, पुणे*

३. *देवळाणकर शैलेंद्र, (२०१०) "समकालीन जागतिक राजकारण," विद्याबुक पब्लिशिंग, औरंगाबाद.*

४. *दत्त वी. पी., (२००३), "बदलती दुनिया में भारत की विदेश निती", हिन्दी माध्यम कार्यालय निदेशालय दिल्ली विश्व विधालय, दिल्ली.*

५. *भारद्वाज रामदेव,(२००५), "भारत और अन्तर्राष्ट्रीय संबंध", मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, भोपाळ,२००५.*

भारत – नेपाल सम्बन्ध

डॉ. विकास चांदजकर
एम. एस गोटे महाविद्यालय, वाशिम जि. वाशिम
vikaschandajkar@gmail.com Mob.9764294888

भारत और नेपाल के बीच संबंध अनादी काल से है। दोनो पडोसी दश है। इसके साथ ही दोनो राष्ट्रो की धार्मिक, सांस्कृतिक, भाषायी एंव ऐतिहासिक स्थिती में बहुत अधिक समानता है। स्वतंत्र भारत और नेपाल ने अपने विशेष संबंध को १९५० के भारत नेपाल शांती एंव मैत्री संधी के व्दारा नयी उर्जा दी।

नवंबर २००५ में दिल्ली में सात दलो के गठबंधन और माओवादीयों के बीच १२ बिंदू की सहमती से भारत सरकार ने शांतीपूर्ण समाधान और समावेशी लोकतांत्रिक प्रक्रियाओं व्दारा नेपाल में राजनीतिक स्थिरता के लिए नवम्बर २००६ के ऐतिहासिक व्यापक शांती समझोता व्दारा निर्धारीत रोड मॅप स्वागत किया है। शांती प्रक्रिया की सफलता सुनिश्चित करने तथा विधिवत निर्वाचित संविधान सभा व्दारा एक नया संविधान बनाने के माध्यम से तथा बहूउलीय लोकतंत्र के संस्थाकरण के रूप में भारत ने नेपाल के लोगो और सरकार की जरूरती के प्रति लगातार समर्थन किया है। भारत नक सदैव यह माना है की सभी पक्षधारको पर बोर्ड व्दारा व्यापक सहमती से केवल एक समावेशी संविधान ही नेपाल में स्थाई शांती और स्थिरता पैदा करेगा।

राजनीतिक सम्बन्धः– नेपाल की दुसरी संविधान सभा ने २० सितंबर २०१५ को मथोरिया तथा अन्य दलो के विरोध प्रदर्शनो के दौरान एक संविधान का प्रस्थापित किया था। भारत सरकारने चल रहे विरोधीयों बारे में गंभीर चिंता व्यक्त की है और नेपाल से अनुरोध किया है की वह एक विश्वसनीय राजनीतिक वार्ता के माध्यम से सभी मुद्यो को सुलझा ने के प्रयास करे ।

आर्थिक सम्बन्ध :– १९९६ से भारत को नेपाल का निर्यात ११ गुना से अधिक और व्दिपक्षीय व्यापार में सात गुना से अधिक वृध्दी हुई है। वर्ष १९९५–९६ में नेपाल के कुल बाहरी व्यापार के २९.०८टक्के का व्दिपक्षीय व्यापार वर्ष २०१३–१४ में ६६टक्के पहुंच गया। नेपाल से भारत का निर्यात वर्ष १९९५–९६ में २३० करोड अमेरिकी डॉलर से बढकर २०१३–१४ के दौरान भारत का निर्यात १५२५ करोड रूपय से बढकर २०१३–१४ में २९५४५.६ करोड हो गया।

पेट्रालियम उत्पाद, मोटार वाहन और स्पेअर पार्टस, मशिनरी और कलपुर्जे, गर्म रोटिया, तार, कोयला, सिमेंट, धागे भारत नेपाल को निर्याम करता है। पालिस्टर धागा, जुट का सामान, धागा, जडाई शीट , इलायची, पाईप, जुते, सॅडल, पत्थर और रेत भारत नोपाल से आयात करता है।

नेपाल की कुल स्वीकृत प्रत्यक्ष विदेशी निवेश का ३८.३ टक्के हिस्सा भारतीय उपक्रमो का है। १५ जुलै २०१३ तक नेपाल सरकारने ७२६९.४ करोड रूपये का प्रत्यक्ष विदेशी निवेश परियोजनाओ को मंजुरी दी थी। नेपाल से लगभग १५० भारतीय उपक्रम है जो निर्माण सेवा, विद्युत क्षेत्र और पर्यटन उद्योग में रत है।

नेपरल की कुल स्वीकृत प्रत्यक्ष विदेशी निवेश का ३८ टक्के हिस्सा भारतीय उपक्रमो का है। १५ जुलै २०१३ तक नेपाल सरकारने ७२६९.४ करोड रूपये प्रत्यक्ष विदेशी विश सहित कुल ३००४ निदेशी निवेश परियोजनाओ को मंजुरी दी थी। नेपाल में लगभग १५० भारतीय उपक्रम है जो निर्माण सेवा, विद्युत क्षेत्र और पर्यटन उद्योग में रत है। कुछ बडे भारतीय निवेशको में आई टी सी एल एम टी एन एल स्टेट बॅक ऑफ इंडिया, पंजाब नॅशनल बॅक,एशियन पेंटस, जिनर इंडिया, टाटा, भिलई, आदि शामिल है।

वर्तमान संबंध – नेपाल के वर्तमान प्रधानमंत्री के. पी. ओली ने प्रधानमंत्री पद को संभालकर सबसे पहले भारत का दौरा किया। उनके इस दौरे से दोनो देशो के बीच सम्बन्ध और भी मजबूत हूए है। जब २०१५ में नेपाल में भुकंप आया था तब भारत ने तुरंत प्रतिक्रिया देते हुए भारत ये राहत सामग्री एंव एन डि आर एफ के जवान सहयता के लिए भेजे थे। इसी तरह भारत हर संभव नेपाल की सहयता करता है।

भारत और नेपाल के बीच में सबसे बडा तनाव २०१५ में मधोशिया का विरोधसे बढा है। मधेशी वहॉ के तराई क्षेत्र में रहने वाले नोग है। जब २०१५ में नया संविधान बना तो वहॉपर संविधान में इस तरह की व्यवस्था की गई की थारू मधेशी और जनजाति लोगो को नेपाली संसंद में आबादी के हिसाब से प्रतिनिधित्व कम मिला और नेपाली लोगो को अधिक जिसके चलते मधेशियो ने २०१५ में भारत नेपाल जानेवाले सामान की आवाजाही बंद हो गई। नेपाल ने भारत पर आरोप लगाया की आंदोलन भारत समर्थित है।

अभी हल में नेपाल व्दारा अपनी मानचित्र में लीपुलेख का क्षेत्र अपनी मानचित्र मे शामिल किया है। जो भारत आौर नेपाल के बीच वर्तमान विवाद का मुख्य कारण है।

करीबी पडोसीयो के रूप में भारत और नेपाल मैत्री और सहयोग के अव्दितीय संबंध रखते है। जिसमें खुली सीमाओ और जनता के बीव रिश्ते और नातेदारी और संस्कृति के संपर्को का गहरा संबंध है। भारत नेपाल के बीच शांती और मैत्री और संधि १९५० भारत और नेपाल के बीच विशिष्ट संबंधो की शुरूवात को आधार प्राप्त हुवा। इस संधि के प्रावधानो के तहत नेनत्रपरली नागरिकाक ने भारतीय नागरिको के सामान भारत में

सुविधाओं और अवसरो का अभूतपुर्व लाभ उठाया है । वर्तमान में लगभग ६० लाख नेपरली भारत में रहते और काम करते है।

भारत और नेपाल बीच नियमित रूप से उच्चस्तरिय बातचित का दौर चलता रहता है। तथा यात्राय नियमित रूप से होती रहती है। नेपाली प्रधानमंत्री सुशील कोईराला २६ में २०१४ को प्राानमंत्री नरेंद्र मोदी शपथ ग्रहन समारोह मे भाग लेने भारत आए थे। अगस्त २०१४ में प्रधानमंत्री नरंद्र मोदीं ने व्दिपक्षीय वार्ता के लिए नेपाल की यात्रा की तथा नवंबर में सार्क मे भाग लेते समय दोनो देशो के बीच कई व्दिपक्षीय समझोते पर हस्ताक्षर किए गए। भारत और नेपाल के पास भारत नेपाल संयुक्त आयोग सहित कई व्दिपक्षीय संस्थागत संवाद तंत्र है। जिसकी अध्यक्षता भारत के विदेश मंत्री और नेपाल के विदेश मंत्री करते है। जब नेपाल में २५ एप्रिल २०१५ को ७.४ तीव्रता का भूंप आया तब भारत सरकारने नेपाल मे राहत सामग्री भेज दी थी।

भारत नेपाल शांती सन्धी :— भारत और नेपाल के बीच ३१ जुलै १९५० में काठमांडू में हस्ताक्षरीत करी गई एक आंतराष्ट्रीय संधी हैं। जिसके अंतर्बगत दोनो देशो के संबंध निर्धारित किए गए है। इसके अनुसार दोनो देशो की सीमा एक दुसरे के देशो में बीना रोक टोक रहने और काम करने अनुमती होगी। सह संधी दोनो देशो के बीच एक गहरा मित्रता का संबंध स्थापित करती है।

दोनो देशो के बीच फलप्रद संबंध स्थापीत करने के पथ मे मुख्य बाधा स्पष्ट रूप सें दक्षिण एशिया में चीन की नीति कशा में नेपाल को खिचना है। वीन भारत के दक्षिण में हिंद महासागर के पडोसी देश में मोती के हार नाम से जाणी जाने वाली अपने बंदरगाहो और निगरानी स्टेशनो की श्रृंखला बनाने के साथ भारत की उत्तरी सीमाओ पर भी अपनी सामरिक उपस्थिती बढा रहा है। अपने इस रणनीति में उसने नेपाल को अहम भूमिका सोंपी है। वर्ष २००७ में माओवादीयो के सत्ता में आने से नीन की स्थिती वहॉ और मजबूत हो गई हें। एशिया के इन दोनो अग्रनी देशो के इा भू राजनीतिक टकराव में भारत और नेपाल के बीच अपनी अंतर सीमा नदियों के जल संसाधानों के बटवारे को लेकर मौजूद समस्याएॅ बडा महत्व रखती है।

संदर्भ :—

1) M.S.Menon (April 5,2002) Little goodwill for Nepal in India. Retrieved October 17,2015

2) Dick Hodder, Sarah J . Lloyd, Kelth Stanley Mclachlan. Land Locked States of Africa and Asia Page -177, Routledge,1998 ISBN 0-7146-4829-9

3) Nepal's China- card -Scoop News अभिगमन तिथी 17 April 2017

4) दृष्टी The Vision 18 Oct 2019

जागतिक राजकारणात सार्कची भूमिका व आव्हाने

डॉ. संजय गोरे
शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचांदुर, जि. चंद्रपुर ४४२९०८
मोबाईल क्र. ९२२६११६५४० sanjaygore.1462@rediffmail.com

_सारांश_

समान राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक उद्देश्य असणाऱ्या देशांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न या माध्यमातून झाला. सार्कमध्ये प्रामुख्याने भारत, पाक, बांगलादेश, नेपाल, भूटान, श्रीलंका, मालदिव, अफगानिस्तान या देशांचा समावेश आहे. लष्करी संघटनामध्ये सामिल होण्यापेक्षा आपला विकास करण्यासाठी एखादी संघटना असावी यासाठी निर्मिती झाली आहे. दहशतवाद, पर्यावरण, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात सहकार्य एकमेकांशिवाय शक्य नाही हे जाणूनच सार्कची निर्मिती दक्षिण आशियात झालेली दिसते. दक्षिण आशिया खंडातील एक महत्वाचा प्रादेशिक विभाग होय. दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना हिंदी महासागराचे सानिध्य लाभल्यामूळे या राष्ट्रांना महत्व दिले जाते. दक्षिण आशियाई राष्ट्रामध्ये भारत हे सर्वात मोठे राष्ट्र आहे. शांतता प्रस्थापित करणे आपसातील वादग्रस्त प्रश्न संघर्षाच्या मार्गाने न सोडविता परस्पर सहकार्य व सामंजस्याच्या मार्गाने सोडविणे हा उद्देश्य सार्क या संघटनेचा आहे.

आज जगाला भेडसावणाऱ्या ज्या समस्या आहेत, त्यामध्ये आतंकवाद, भूकबळी, पर्यावरणाचा होणारा ऱ्हास, मादक पदार्थाचा होणारा चोरटा व्यापार, दक्षिण – उत्तर गोलार्धात होणारा संघर्ष, निओची मागणी ह्या आहेत. या समस्या सोडविण्यासाठी सार्क देशानी पुढाकार घेतल्याचा दिसून येतो. २००८ मध्ये कोलंबो या ठिकाणी भरलेल्या परिषदेमध्ये आतंकवाद समाप्त करण्यासाठी संयुक्त कार्यवाही करण्याचा निर्णय घेण्यात आला, परंतू प्रत्यक्षात कोणत्याही सदस्य देशाने या बाबतीत पुढाकार घेतल्याचे दिसून येत नाही. सार्क संघटनेचा उद्देश आपल्या विभागाला आर्थिक व व्यापारी सहकार्य करून या भागातील वाढती लोकसंख्या, निरक्षरता, बेकारी, दहशतवाद, पूर, वादळ यासारख्या समस्या दूर करण्यासाठी ही संघटना स्थापन झाली असली तरी या संघटनेला मागील ३० वर्षात पाहिजे त्या प्रमाणात यश प्राप्त झाले नाही.

प्रस्तावना :

सार्कच्या संयुक्त कृती योजनेच्या अंतर्गत कृषीक्षेत्रे, दळणवळण, शिक्षण व संस्कृती, क्रिडाक्षेत्र, पर्यावरण व हवामानशास्त्र, आरोग्य, लोकसंख्या, बालकल्याण, ग्रामविकास, विज्ञान व तंत्रज्ञान, पर्यटन, वाहतूक, महिला विकास इ. क्षेत्रात काम करतात. शितयुध्द काळात भारताचे अलिप्ततावादी धोरण कोणत्याही परतफेडीची अपेक्षा न ठेवता त्यांना दिलेली आर्थिक मदत अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण धोरण भौगोलिक एकतेचा आदर इ. अनेक चांगल्या गोष्टींचा सहभाग परस्पर परराष्ट्र धोरण असल्यामूळे भारताला महासत्ता बनण्यासाठी शेजारी राष्ट्रांचा पाठिंबा आहे. दक्षिण आशियायी राष्ट्रांमध्ये सहकार्य व मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण व्हावे आणि त्याचआधारे समान स्वरूपाचे आर्थिक व सामाजिक प्रश्न सोडविले जावेत या उद्दिष्टाने करण्यात आली आहे. परंतू त्याची अंमलबजावणी होतांना दिसत नाही.

सार्क संघटना स्थापन होऊन दोन दशकांचा कालावधी पूर्ण झाला आहे. आजपर्यंत संघटनेच्या कार्याचा आढावा घेतल्यास अनेक अडचणी व समस्या सोडविण्यास पोषक वातावरण निर्माण केले आहे. संघटनेद्वारे बेकारी, महागाई, गरीबी, महिला व बालकांच्या समस्या, पर्यावरण इ. क्षेत्रात भरीव कार्य सुध्दा झाले आहे. दक्षिण आशियायी राष्ट्रांची संघटना असावी, संघटनेतील राष्ट्रांनी एकमेकांच्या सहकार्याने आर्थिक, सामाजिक विकास करून आत्मनिर्भर व्हावे, एकमेकांबद्दल विश्वास व्हावा अशी भारताची इच्छा होती. भारत, श्रीलंका, पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान, मालदिव, अफगानिस्तान या देशांची ही संघटना स्थापन होऊन जवळ जवळ तीन दशके झाली तरी अपेक्षित उद्दिष्ट्ये साध्य झालेली नाहीत तसेच समकालीन जागतीक राजकारणात सार्कची भूमिका ज्या प्रमाणात वाढली त्याच प्रमाणात आव्हाने ही वाढली आहेत.

सार्क संघटनेपुढील आव्हाने :

सार्क संघटनेच्या गेल्या २८ वर्षांत अनेक पातळयावर यश संपादन करता आले आहे. संपूर्ण आशियासाठी एक अर्थव्यवस्था, एक बाजारपेठ, एक चलन निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट असले तरी सार्कला अनेक आव्हानांचा अडथळा पार करावा लागत आहे. दक्षिण आशियात दिवसेंदिवस लोकसंख्येत होत असलेली वृध्दी ही सार्कपुढे गंभीर समस्या बनत चालली आहे. आज जगाच्या तुलनेत दक्षिण आशियात २१.३ टक्के लोकसंख्या वास्तव्य करत आहे. भारत हा उपखंडातील पहिल्या क्रमांकाचा देश आहे. सार्क सदस्य राष्ट्रांपैकी ७० टक्के लोकसंख्या भारताची आहे. त्यांनंतर पाकिस्तान व बांगलादेश चा क्रमांक लागतो. दक्षिण आशियायी राष्ट्रांत वारंवार येणारी वेगवेगळया स्वरूपाची नैसर्गीक आपत्ती ही सार्क पुढील महत्वाचे आव्हान आहे.

२००४ च्या सुनामीच्या आपत्तीने सदस्य राष्ट्रांना हादरून सोडले होते. श्रीलंका, पाकिस्तान, भारत, बांगलादेश, मालदीव या राष्ट्रांना किनारपट्टीला सतत धोका असतो. २०१३ या वर्षात आतापर्यंत भारत, बांगलादेश, पाक, श्रीलंका, नेपाळ या राष्ट्रात अतिवृष्टीमुळे महापूर आले आहे. दहशतवाद हे सार्क पुढील आव्हाने बनले आहे. भारताच्या विरोधात पाकिस्तन, बांगलादेश रण सुरू केल्यामूळे या संघटनेच्या कार्यावर मर्यादा पडल्या आहेत. तसेच पाकिस्तानकडून वेळोवेळी होणारी घुसखोरी व दहशतवादाला घालणारे खतपाणी यामुळे दोन्ही देशातील संबंध तणावाचे बनले आहे.

भारत पाकचा उदय एकाच वेळी जगाच्या नकाशावर झाला असला तरी भारतातील लोकशाही शासन पध्दती स्थिर आहे या उलट पाकमध्ये नेहमीच लष्करी हूकूमशाही राहिलेली आहे. दक्षिण आशियातील विशेषत: भारत, पाकिस्तान, चीनने आजपर्यंत एकूण ४३ अणूचाचण्या घेतल्या आहेत. आजपर्यंत भारताने ०७, पाकिस्तानने ०६ अणूचाचण्या घेतल्या आहेत. तसचे आज पाकिस्तानकडे लहान मोठे ८०, चिनकडे २४० तर भारत

सरकारकडे ६० ते ७० अण्वस्त्रे असल्याची माहिती स्वीडनच्या स्टॉक होम इंटरनॅशनल पीस रिसर्च इंन्स्टिट्यूट (सिप्री) च्या वार्षीक अहवालात नमूद केले आहे.

सार्कमधील भारत हा देश अण्वस्त्राचा विकास करणारा देश आहे तर पाकिस्तानने चीनच्या मदतीने १९९० मध्ये अण्वस्त्रांचा विकास केला आहे. अफगानिस्तानातही अण्वस्त्रासाठी पर राष्ट्रावर अवलंबून असणारा देश आहे. चीनकडून भारताला शह देण्यासाठी क्षेपणास्त्रे अणुबॉब बनवण्याचे तंत्रज्ञान पाकला दिले जाते त्यामूळे भारतामध्ये वरील युध्दात पाक अण्वस्त्रे वापरण्याची धमकी देत आशियात आण्विक शस्त्र वापरली गेल्यास सर्वच देशांचा विनाश निश्चित आहे. सार्क देशातील सदस्य देशांना फारसा फायदा झालेला नाही. महासत्ताक देशांना दक्षिण आशियाची बाजारपेठ मिळाली असली तरी याचा फारसा फायदा सार्क देशांना झालेला नाही. कारण निर्याती ऐवजी महासत्ताक देशांकडून आयातच मोठया प्रमाणावर करावी लागते.

भौगोलिक, ऐतिहासीक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक असे अनेक समान घटक भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशा दरम्यान आहेत. १९६२ च्या भारत—चीन युध्दानंतर चीन—पाकिस्तान यांच्या वाढलेले मैत्रीचे संबंध पाकव्याप्त काश्मिरचा काही भुभाग पाकिस्तानने परस्पर चीनला देणे या कारणामुळे भारत—पाकिस्तान मधील संबंधात बिघाड निर्माण झाला. भारत—पाक मधील संबंध बिघडण्याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे काश्मिरचा मुद्दा आजही आपण हाताळत आहोत. भूतान भारताच्या उत्तरेस असा निसर्गरम्य देश वसलेला आहे. संरक्षणाच्या बाबतीत भूतान पुर्णतः भारतावर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लगेचच भारताने भूतानबरोबर एक करार केला. या कराराप्रमाणे भारताच्या मार्गदर्शनानूसार आपले परराष्ट्र धोरण ठरविण्याचे भूतानते मान्य केले. भूतान केवळ परराष्ट्र संबंध आणि संरक्षण याबाबतच नव्हे तर व्यापार आणि परदेशाशी दळण—वळण याबाबतही पूर्णतः भारतावर अवलंबून आहे. बांगलादेश सुरूवातीला पाकिस्तानचा एक भाग होता.

१९७१ साली बांगलादेश स्वतंत्र झाला तेव्हा भारताचा त्यामध्ये महत्वाचा वाटा मानल्या जातो. १९७२ साली भारत—बांगलादेश यांनी भारत सोव्हिएत संघ कराराच्या धर्तीवर २५ वर्षाचा मैत्री सहकार्य आणि शांतता करार केला. परंतू नंतर शेख मुजिबुर रहमान यांच्या हत्येनंतर मात्र चित्र बदलले. त्यांच्यामध्ये काही मतभेदाचे मुद्दे निर्माण झाले. भारताच्या दक्षिणेकडे असलेले श्रीलंका हे एक बेट आहे. श्रीलंकेमध्ये बहूसंख्यांक 'सिंहली' आणि अल्पसंख्यांक 'तमिल' या दोन्ही वंशाचे भारताशी घनिष्ट संबंध आहेत. श्रीलंका बेटावर पहिल्यांदा पाऊल पोर्तुगीजांनी १५०५ मध्ये ठेवले. श्रीलंका आणि इंग्लंडदरम्यान १९४७ मध्ये संरक्षण करार झाला हा करार भारताविषयी वाटणाऱ्या काल्पनिक भितीतूनच करण्यात आला. मालदिवला १९६५ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले मालदिवसोबत स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर काही अवधीतच मालदिव आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात संयुक्त राष्ट्राशी जुळले होते. तसेच पर्यावरण संरक्षण, दहशतवादाचे निर्मुलन, निशस्त्रीकरण, मानव अधिकाराचे संरक्षण व

संवर्धन संबंधीच्या करारामध्ये मालदिव सहभागी आहे. मालदिवचे आर्थिक दुष्टिकोनातून भारताने मालदिव मेडीकल कॉम्प्लेक्स च्या निर्मितीसाठी ४२५ दशलक्ष रूपयांची मदत जाहीर केली.

समारोप :

सार्क मध्ये पाक, नेपाल, भूटान, बांगलादेश, अफगानिस्तान हे असणारे देश प्रामुख्याने विशिष्ट धर्मावर आधारीत असलेले दिसून येतात. धर्मावर आधारीत देशाची निर्मिती व प्रशासनही धर्मावर आधारीत चालविले जात असल्याने धार्मिक मुलतत्ववाद सार्क मधील काही देशांत बोकाळलेला दिसून येतो. सार्क मध्ये समाविष्ट असणारे देशांमध्ये प्रचंड लोकसंख्या व त्यामूळे बेकारीचे प्रमाण मोठया प्रमाणावर आहे. शिक्षण आरोग्य यावरील खर्च कमी आहे. बेकारी व निरक्षरतेमध्ये सार्क देशातील लोकांचे उपासमार होत आहे. सार्कमधील समाविष्ट असणाऱ्या देशांमध्ये मोठया प्रमाणावर निरक्षरता असल्याने त्याच बरोबर धार्मिक मुलतत्ववाद मोठया प्रमाणावर स्विकारल्यामूळे परंपरागत मानसिकतेतून महिला व बालकांच्या हक्कांची पायमल्ली होते. सार्क सदस्य देशामध्ये सर्वच ठिकाणी लोकशाही शासन व्यवस्था अस्तित्वात आहे असे नाही.

सार्क च्या स्थापने मागची कारणे म्हणजे आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे, प्रादेशिक तणाव नाहिसा करणे, सार्क देशाअंतर्गत व्यापारांना चालना देणे, दळणवळण क्षेत्रात आधूनिकीकरण करणे, सामूहिक स्वयंनिर्भरता निर्माण करणे ही आहेत. सार्क या प्रादेशिक संघटनेचा मुळ आधार आर्थिक सहकार्य आहे. हस्तकला, कुटीरउद्योग, लघूउद्योग क्षेत्रात आणि वाहतूकीच्या क्षेत्रात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचा सार्क ने यशस्वीपणे प्रयत्न केला.

दक्षिण आशियाई देशातील सहकार्य वाढावे या उदात्त हेतूने स्थापन करण्यात आलेल्या सार्क या संघटनेत प्रादेशिक संघर्ष सतत दिसून येत आहे. परंतू जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विभागीय व्यापार संघ महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे. त्याचे कार्यक्षेत्र आता केवळ व्यापार आणि आर्थिक क्षेत्रापूरते मर्यादित राहिले नसून व्यापक स्वरूपाचे झाले आहे. त्या दृष्टीने सार्क देशांनी आपली भूमिका तयार करणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. प्रा. प्रतिभा टावरी *डॉ. विनोद गायकवाड*	*सार्क देशांचे शीतयुध्दोत्तर* *परराष्ट्र धोरणातील स्थित्यंतरे*	*अर्जुन ऑफसेट प्रिंटर्स* *शेगाव* *प्र.आ.२० डिसेंबर २०१४*
२. प्रा. श्रीनिवास सातभाई	*भारताचे परराष्ट्रधोरण*	*के. सागर पब्लिकेशन, पुणे* *प्र. आ. फेब्रूवारी २०१०*
३. प्रा. आर.पी. भामरे	*सार्क देशांचा परिचय*	*यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र* *मुक्त विद्यापीठ, नाशिक* *प्र. प्रकाशन ऑगस्ट २००४*

४. टिकेकर मनिषा	भारत आणि भारताचे शेजारी	साधना प्रकाशन पुणे प्रकाशन मे २००९
५. बोर्जेस जान्सन	संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना	डायमंड पब्लिकेशन पुणे
६. डॉ. शैलेंद्र देवळणकर	समाकालीन जागतिक राजकारण	विद्या बुक्स शुक्ला पब्लिशर्स औरंगाबाद
७. प्रा. वामन उदगांवकर	विसाव्या शतकातील दहशतवाद	डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
८. प्रा. जगन कराडे	जागतिकीकरण भारता समोरील आव्हाने	डायमंड पब्लिकेशन पुणे

भारत- सार्क संबंधासमोरील आव्हाने

डॉ. माणिक सोनवणे
राज्यशास्त्र विभाग, नेसावी, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे. मोबा.९८५०३३६२८४

प्रास्ताविक:

'सार्क' ही प्रादेशिक संघटना असून दक्षिण आशिया खंडातील एकमेव सहकार्य संघटना आहे. सार्कची संकल्पना बांग्लादेशाचे तत्कालीन (१९७७) राष्ट्राध्यक्ष झियाउर रहमान यांच्या पुढाकाराने साकारली असून १९८५ या संघटनेची स्थापना झाली आहे. अमेरेका आणि चीन नंतर सार्क राष्ट्राची एकत्रित अर्थव्यवस्था तिसर्या क्रमांकाची असून जागतीक लोकसंख्येच्या जवळपास २१% लोक सार्क क्षेत्रात राहतात. आजरोजी सार्कचे आठ देश सभासद असून आर्थिक व व्यापारविषयक सहकार्य वाढीच्या द्रष्टीने प्रादेशिक व्यापाराला चालना देण्यासाठी ६ जानेवारी २००६ रोजी या राष्ट्रांनी ' दक्षिण आशिया मुक्त व्यापार करार केला आहे. या संघटना स्थापनेमागचा प्रमुख उद्देश म्हणजे दक्षिण आशिया उपखंडात एक सामूहिक बाजारपेठ निर्माण करणे होय. भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका आणि मालदिव असे सात सदस्य देश एकत्रित येऊन संघटना स्थापन केली. २००७ साली अफगाणिस्तान या देशाला सार्कचा आठवा सदस्य म्हणून मान्यता देण्यात आली. सार्क (दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना- **SAARC**) या दक्षिण आशियातल्या आठ देशाच्या संघटनेसमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत.

सार्क राष्ट्रांना परस्पर सहकार्याचे वातावरण निर्माण करण्यास फारशी संधीच कधी उपलब्ध झाली नाही. याचे कारण, राष्ट्राराष्ट्रातील समन्वयाचा अभाव. याशिवाय 'सार्क'सारखी संघटना ही दक्षिण आशिया खंडातील एकमेव आणि महत्त्वाची संघटना. या संघटनेच्या माध्यमातून सदस्य देशांमधील परस्पर ताणतणाव दूर होण्यात मदत झाली पाहिजे होती, तसे न होता उलट या संघटनेने स्वत:ला त्यापासून अलिप्त राहण्यात धन्यता मानल्याचे दिसून येते. संघटनेच्या घटनेनुसार या मंचावरून भारत आणि इतर सहकारी सदस्य देशांमधल्या परस्पर वादविवादांची चर्चा केली जाऊ शकत नाही. परंतु सार्कच्या इतर सदस्यांच्या तुलनेत भारत सर्व दृष्टीने मोठा आहे. हे मान्य करावे लागेल. कारण दक्षिण आशिया उपखंडाच्या एकूण आकारमानापैकी एकट्या भारताचे आकारमान ७० टक्के एवढे आहे. स्वाभाविकपणे भारताचा या संघटनेवर प्रभाव पडत असल्याचे दिसून येते. हे सत्य असले तरी भारत आणि सार्क संबंधासमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत.

महत्वाचे शब्द: परस्पर सहकार्य, सीमावाद, दहशतवाद, ताणतणाव, आत्मनिर्भता, शेजारी राष्ट्र, सार्क संम्मेलन, आर्थिक विकास, सांस्कृतिक विकास, कोरोनाचे संकट, गरीबी निर्मूलन, लोकासाही संस्था ई.

संशोधन पेपरची उद्दिष्टे:

- सार्क संघटनेच्या उद्दिष्टांची चर्चा करून ही उद्दिष्ट्ये साध्य झाली आहेत का? याचा लेखाजोखा मांडणे.

- सार्क संघटनेची निर्मिती, वाढ आणि विकासात भारताच्या भूमिकेचा आढावा घेणे.
- सार्क संघटनेच्या राष्ट्रांचा परस्पर सहकार्यातून सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकास साधण्यासाठी व प्रादेशिक सहकार्यातून प्रादेशिक आत्मनिर्भतेसाठी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.
- सार्क राष्ट्रामध्ये परस्पर सहकार्यांचे वातावरण निर्माण होण्यात अडसर ठरणाऱ्या घटकांची चर्चा करणे.

वरील उद्दिष्टांच्या अर्थपूर्ण मांडणीसाठी दुय्यम साधनाचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भ पुस्तके, नियतकालिकात प्रकाशित लेख आणि सार्क संम्मेलनाचे अहवाल ईत्यादिचा उपयोग केला आहे. विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून प्रस्तुत पेपरची उद्दिष्ट मांडली आहेत.

महत्त्वाची आव्हानेः

सार्क संघटनेच्या माध्यामातून दक्षिण आशियायी राष्ट्रांची प्रादेशिक संघटना तयार करून या संघटनेच्या सभासद देशांच्या परस्पर सहकार्यातून सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकास साधण्यासाठी व या प्रादेशिक सहकार्यातून प्रादेशिक आत्मनिर्भता साधने हे या साघंटनेचे सर्वात म्हत्वाचे उद्दिष्ट आहे. तथापि हे ध्येय साधताना अनेक अडचनिचां सामना करावा लागतो. यापार्श्वभूमीवार सार्क संघटनेच्या व्यापक उद्दिष्टांची पाठराखण करीत असताना ज्या घटकांमुळे सार्कची उद्दिष्टे पायदळी तुडवले जातात त्या आव्हानांमध्ये पुढील काही आव्हाने प्रमुख आहेत.

नेपाळमधील अस्थिर राजकीय परिस्थिती-

भारत – चीन यांच्यातील बफरस्टेट म्हणून नेपाळ ओळखले जात. २०१५ साली नेपाळमध्ये भूकंप झाला. त्यावेळी सर्वात पहिले आणि सर्वाधिक मदत भारताने केली. तसेच नेपाळच्या पुनर्वसन कार्यामध्येही भारताने भरघोस मदत केली. त्यानंतर इतर सहकारी देशांनी मदतीचा हात पुढे केला. याशिवाय भारताचा शेजारी राष्ट्र म्हणून भारताने आतापर्यत नेपाळला सढळ हाताने मदत करत आला आहे. याशिवाय अडचणीच्या काळात सहकार्यही केली. तरीही नेपाळचे पंतप्रधान खडगप्रसाद शर्मा ओली यांच्या सरकारचा कल हा चीनकडे अधिक झुकलेला दिसून येतो. अर्थात चीनशी संगनमत करून भारताला पर्याय निर्माण करण्याचा प्रयत्न नेपाळ करत आहे. अर्थात सार्कमध्ये श्रीलंका, मालदीव व भूतानसारखे देश आपले अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि नेपाळही तसा प्रयत्न करत आहे. त्यामुळे याच्यातील योग्य संवाद घडवून आणणे सार्कमधील राष्ट्रांपुढे मोठे आव्हान उभे राहिले आहे.

विश्वासाची कमतरता –

विश्वासाची कमतरता काही देशाच्या आडमुठेपणामुळे निर्माण झाली आहे. अर्थात सार्कच्या विश्वासार्हतेला तडा जाण्यास पाकिस्तान कारणीभूत ठरला. यात 'बिग ब्रदरची' भूमिका पार पाडत असताना भारत देखील काही प्रमाणात याला जबाबदार असल्याचे दिसून येतो. भारत दडपशाही करत असल्याचा दावा बांगलादेश, नेपाळ आणि श्रीलंका ही राष्ट्रे करता आहेत.

कृषी क्षेत्राचा विस्तार–

औद्योगिकीकरणामुळे कृषी क्षेत्राचा अपुरा विकास होत आहे. अर्थात विकसनशिल देशासह अविकसित देशानांही कृषीक्षेत्राचा विकास फारसा करता आलेला नाही. भारत आणि भूटान यांच्यातील धोरणात्मक सहकार्य दृढ करण्यासाठी एक बैठक आयोजित करण्यात आली. निर्यातदारांना आयातदारांना व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यासाठी एपीईडीए **(Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority (APEDA)** पुढाकार घेतला आहे. यशस्वीपणे पार पाडणे भारतापुढे मोठे आव्हान आहे.

जागतिक व्यापारातील वाटा –

जगातील सर्वच राष्ट्रांनी आर्थिक व व्यापारी दृष्टिकोनातून एकीकरण करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. तसेच सार्क देशातील व्यापार वाढावा यासाठी १९९३ साली दक्षिण आशियाई प्राधान्य व्यापार करार **(South Asian Preferential Trading Agreement- SAPTA)** आणि २००४ मध्ये दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र **(South Asian Free Trade Area –SAFTA)** हे दोन्हीची स्थापना करण्यात आली. मात्र त्याद्वारे व्यापार फारसा वृद्धिगंत झालेला नाही याचा अर्थ जागतिक व्यापाराच्या दृष्टिकोनाचा बोध मात्र सार्कमधील राष्ट्रांनी घेताना दिसून येत नाहीत.

आर्थिक विषमता –

भारताच्या २०१९-२० साली जीडीपी ४.७ टक्के होता तोच दर आता घटत जाऊन २३.९ टक्केच्या खाली आला आहे. सध्यस्थितीला सार्कमधील कोणत्याही राष्ट्रांची जीडीपीचा दर वाढताना दिसून येत नाही. काहीचा स्तर हा स्थीर आहे तर भारत आणि पाकिस्तान सारख्या राष्ट्रांचा जीडीपीचा दर घसरला आहे. भारतात जीएसटी लागू केल्यापासून येथील श्रीमंत वर्ग हा अधिक श्रीमंत बनलेला दिसून येतो. तर मध्यम वर्गाची परिस्थिती बेताची बनली अर्थात खालावलेली दिसून येते. तर गरीब हा अधिकच गरीब बनत गेला. त्यामुळे श्रीमंत आणि गरीब अशी दरी अधिक वाढलेली दिसून येते. अशावेळी समाजातील आर्थिक विषमता नष्ट करून आर्थिक नियोजन करणे हे भारताचे मुख्य उद्दिष्टे बनले आहे. १९४७ साली पंडित नेहरूंनी एकदा असे म्हणाले की, भारतातील सर्वात मोठी समस्या आर्थिक आहे. ती आजतागायत पारसी सुधारलेली नाही.

बेरोजगारी –

सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी (सीएमआयई) संस्थेच्या अहवालानुसार ऑक्टोबर २०२० साली भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण ६.९८ टक्के इतका नोंदविण्यात आला आहे. अर्थात २०१४ साली बेरोजगारांची संख्या १४ कोटी होती. ती आता ३० कोटी झाली आहे. कोविड महामारीनंतर ही संख्या पुन्हा वाढू शकते. अर्थात कोरोनाच्या संकटामुळे भारतामध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण झपाट्याने वाढत असल्याचे दिसून येते. सर्वच देशातील घटता व्यापार आणि पुरवठा साखळी खराब झाल्याने भारतासह

जागतिक अर्थव्यवस्थेला संसर्ग झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे वाढती बेरोजगारी हे भारतापुढील जसे मोठे आव्हान बनले आहे तसेच सार्क संघटनेपुढेही मोठे आव्हान बनले आहे.

लोकसंख्या वाढ –

२०१९ मध्ये जगाची लोकसंख्या ७,७१५,४२५,५०० इतकी आहे तर भारताची लोकसंख्या १,३६,८८,९१,३५० इतकी अर्थात १८ टक्के झाली आहे. भारताची ही वाढती लोकसंख्या वाढ हे एक मोठे आव्हान बनले. त्याचा परिणाम सार्कमधील सदस्य राष्ट्रांवरही पडताना दिसून येईल. याचे कारण इतर मूलभूत सोयीसुविधावर होत असतो. ही लोकसंख्या अशीच वाढत राहिली तर येत्या दशकभरात जगात भारत लोकसंख्येच्या बाबतीत चीनलाही (चीनची लोकसंख्या १,४२,०१,१४,३६० इतकी आहे म्हणजेच जगाच्या तुलनेत १८.४० टक्के आहे.) मागे टाकून एक नंबरचे राष्ट्र बनेल. तसेच जगातील सर्वाधिक तरुणांचेही राष्ट्र बनेल. ही वाढती लोकसंख्या भारताच्या शाश्वत विकासासाठी आव्हानात्मकच आहे. शिक्षण, आरोग्य, बेरोजगारी आणि पर्यावरण इ. प्रश्न सोडवल्याखेरीज हे आव्हान पेलवता येणार नाही.

संरक्षण खर्च –

दक्षिण आशियाई देशातील संरक्षणावर सर्वाधिक खर्च करणारा देश भारत आहे. अर्थात ७१.१ अब्ज डॉलर (६.८ टक्के) खर्च करतो. त्यामुळेच दहशतवादी कारवायांवर नियंत्रण मिळवणे सहज शक्य आहे. मात्र चिनसारख्या बलाढ्य राष्ट्राशी करार करून रहावे लागते. अशा बलाढ्य राष्ट्राचे आव्हान संपुष्टात आणता येईल अशी पर्यायी व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे वाटते.

वाढता दहशतवाद –

जागतिक पातळीवरील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे दहशतवादाचे निर्मूलन आहे. सार्क संघटनेच्या सर्व सदस्यांनी दहशतवादाचे निर्मूलन करण्यासाठी सहकार्य करणे आवश्यक आहे. कोणत्याही दहशतवादी संघटनाना पाठिंबा दर्शविले जावून नये, त्यांचे पालनपोषण करू नये, यांचे निर्मूलन करण्यासाठी सामूहिकपणे उपाय शोधणे आवश्यक आहे. याशिवाय दक्षिण आशियात दहशतवाद मूक्त, हिंसामूक्त वातावरण निर्माण केले पाहिजे. यासाठी सामूहिक सहकार्य आणि समृद्धीची पूर्ण क्षमता दर्शविली पाहिजे. अर्थात आजतागायत यासाठीच्या उपायांची तरतूद करण्यात आलेली असली तरी प्रत्यक्षात न येता केवळ कागदावर पूर्तता करण्यात आल्याचे दिसून येते. कारण भारत व पाकिस्तान या दोन देशातील सघर्षांत जो उरी हल्ला, पठाणकोट हल्ला व पुलवामा हल्ला झाला. त्यावेळी अप्रत्यक्षरित्या पाकिस्तानने या दहशतवादी संघटनाना सहकार्य केले होते. त्यामुळे संरक्षण व्यवस्थेचा कमकुवतपणा प्रकर्षाने अधोरेखित होतो. पाकिस्तानमधील जैश-ए-महंमद या दहशतवादी संघटनेने हे हल्ले घडवून आणले आहेत याची कबुली दिली. पाकिस्तानच्या अशा वाढत्या कारवाया पाहून २०१६ साली सार्कचे शिखर संमेलन पाकिस्तानमध्ये भरविण्यात आले होते. त्या संमेलनाला भारताने उपस्थित न राहण्याचा निर्णय घेतला होता. त्यामुळे हे संमेलन त्यावेळी रद्द करावे लागले. अशीच तणावाची परिस्थिती सार्क संघटनेसमोर मोठे आव्हान उभे करणारे आहे.

गरीबी निर्मूलन -

१९९३ साली गरिबीच्या निर्मूलनासंबंधीचा ठराव केला गेला, या उपखंडातील सर्व देशातील २००२ पर्यंत गरिबीचे निर्मूलन करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते तेही पूर्ण करता आले नाही. कोरोना महामारीनंतर अनेक देशांना या समस्येला सामोरे जावे लागणार आहे. पाणी व अन्नाधान्याची टंचाई यासह मूलभूत गरजावर वेळीच उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. भारत व सार्क संबंधासमोरील हे मोठे आव्हान आहे.

लोकशाही –

जागतिक पातळीवर भारतीय लोकशाहीचा स्तर खालावत आहे. जागतिक रँकिगमध्ये भारत सद्यस्थिती ५३ व्या स्थानावर आहे. ही रँकिंग टिकवून ठेवणे आणि भारताला स्थीर ठेवणे भारतासमोरील मोठे आव्हान बनले आहे. (२०१४ साली २७ व्या स्थानावर होते) काही देशातील बहुसंख्यांकवाद, द्वेष, लोकशाही प्रतिकाविषयी तुच्छता, सतत देशाचे गोडवे गाणे आणि इतरावर कुरघोडी करण्याच्या दृष्टिकोनातून विचार करत आहेत. सार्क देशातील काही देशातील राज्यपद्धती ही भिन्न स्वरूपाची असली तरी त्या त्या देशात ती व्यवस्था स्थीर स्वरूपाची आहे.

कोरोनाचे संकट –

सध्या भारताबरोबरच जगाच्या बहुसंख्य राष्ट्रांमध्ये कोरोनाची दुसरी लाट आली आहे. अर्थात पहिल्या लाटेच्या प्रमाणात कोरोनाचा प्रसार खूप झापाट्याने होत आहे. या परिस्थितीत सामुदायिक प्रसाराचा उद्रेक हा सर्वात अवघड टप्पा मानला जातो. या टप्पायवर साथीच्या वा महामारीच्या रोगाचा प्रसार समाजात खूप मोठ्या प्रमाणात पसरत आहे. अशावेळी पहिल्या टप्प्यात जे निर्बंध घालून आटोक्यात आणण्यात आले होते. तसेच ते मुळ स्त्रोत कोणते होते वा आहेत त्यांच्या मुळाशी जावून आवश्यक ती तरतूद करणे गरजेचे आहे. सार्कची २४ सप्टेंबर २०२० ची परिषद नेपाळच्या अध्यक्षतेखाली पार पडली. या परिषदेमध्ये कोविड १९ या महामारीवर चर्चा झाली. यातून कोणते उपाय करता येतील हे एक मोठे आव्हान भारतासह सार्क संघटनेपुढे उभे होते. या परिषदेमध्ये भारताकडून दक्षिण आशियातील सर्व राष्ट्रांना पूर्ण मदत करण्याचे आश्वासन देण्यात आले. आणि ते आश्वासन काही प्रमाणात भारताने पूर्णही केले आहे. अर्थात हॉस्पिटल, औषध, लस, सुरक्षिततेची काळजी इ गोष्टीची जबाबदारी भारताने पूर्ण केली. मात्र हे संकट अजूनही संपलेले नाही. त्यामुळे सद्यस्थितीत दक्षिण आशियाई राष्ट्रासह अन्य खंडातील राष्ट्रांपुढेही कोविड १९ महामारीचे मोठे आव्हान आहे. याशिवाय, धार्मिक-भाषिक विविधता, दळणवळण, सदस्य राष्ट्रातील सीमावाद, धोरणात्मक कार्यक्रम, हवामानातील बदल, शिक्षण, प्रशिक्षण, कौशल्य विकास, दूरसंचार क्षेत्रातील विकास, जनसंपर्क व सार्वजनिक राजनय इत्यादीचा वापर करणे अत्यावश्यक आहे. या सर्वांचे दुष्परिणाम होणार नाहीत याची काळजी भारत व सार्कने घेणे गरजेचे आहेत.

निष्कर्षः

- परस्परांबाबतचे अविश्वासाचे वातावरणामुळे सार्कची उद्दिष्टे पूर्ण होऊ शकत नाहीत.

- बहुसंख्ये सार्क राष्ट्रांच्या सीमा एकमेकांशी निगडीत असून त्यांच्यामध्ये सीमावादाकडून संघर्ष चालू आहेत. परिणामी व्यापक भूमिका घेण्याऐवजी आपआपल्या राष्ट्राच्या हिताला महत्त्व दिले जाते परिणामी प्रादेशिक सहकार्य वास्तवात येत नाही.
- पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद व घुसखोरी सार्क उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसमोर मोठे आव्हान ठरत आहे.
- अमेरिका, चीन व तत्सम राष्ट्रांच्या भूमिकेमुळे सार्कच्या उद्दिष्टांना तडा जात आहे. नुकतेच १९ वे संम्मेलन झाले आहे. त्यामध्ये महत्त्वाचे ठराव घेतले गेले आहेत. पण प्रत्यक्षात अंमलबजावणीकडे दुर्लक्ष केले जाते.
- सार्क राष्ट्रामंध्ये परस्पर विश्वासाचे व सहकार्याचे वातावरणाला तडा जाता आहे.
-

सारांशः

वरील सर्व आव्हानाना सामोरे जावून राष्ट्रात एकात्मिक कृतिकार्यक्रम राबविण्यासाठी काही धोरणात्मक कार्यक्रम ठरविणे गरजेचे ठरते. कारण भारत हा सार्कमधील बलाढ्य देश म्हणून ओळखला जातो. सार्कच्या १९ व्या परिषदेत भारताचे परराष्ट्रमंत्री असे म्हणाले की, सामूहिक दृष्टिकोनातून सर्व सदस्य देशांनी आंतकवादाचे संकट दूर करण्यासाठी त्यांना सहाय्यक ठरतील अशा गोष्टीवर प्रतिबंध आणले पाहिजे. अशी भूमिका घेतली असली तरी त्यांना सहकार्य मिळणे गरजेचे ठरते. त्यामुळे भारताने सार्कमधील राष्ट्रात सामूहिक व्यापार, बाजारपेठ व सहकार क्षेत्रात वाढ झाली पाहिजे. यासाठी सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सांस्कृतिक विकास व विकसनशील देशाबरोबर सहकार्य करण्यासाठी या संघटनेची स्थापना करण्यात आली आहे. तीन दशकांहून जास्त काळ कार्यरत असलेली संघटना म्हणून सार्क संघटनेची ओळख आहे. समकालीन परिस्थितीत सार्कसारखी एक महत्त्वाची संघटना पुढे येत असताना, काही सहभागी सदस्य देशांतील वादविवादांमुळे दक्षिण आशियामधील शांतता आणि सुरक्षिततेचे मोठे आव्हान उभे राहिले आहे. सार्क देशांत सुरक्षा, संस्कृती, व्यापार, आर्थिक धोरण व गुंतवणूक, ऊर्जा, पायाभूत सुविधा, दळणवळण व शांतता प्रस्थापित करणे यावर भर देणे आदी महत्त्वाची उद्दिष्टे बाजूला पडत आहेत. याशिवाय, अन्नसुरक्षा, पर्यावरण, नैसर्गिक आपत्ती, आरोग्य, प्रदेशाचा सर्वांगीण विकास यावरही भर देणे गरजेचे आहे.

सार्क सर्वसमावेशक भूमिका बजावण्याच्या ऐवजी सदस्य देशांना सतर्कतेचे इशारे देण्याहून अधिक काहीही करताना दिसत नाही. त्यामुळे सदस्य देशांमध्ये शांतता आणि सुरक्षितता अबाधीत ठेवणे अवघड झाले आहे. त्यामुळे दक्षिण आशियात शांततास्थापित करण्यासाठी कठोर पावले उचलणे गरजेचे वाटते. दक्षिण आशिया मधली प्रादेशिक सुरक्षितता अबाधित राखण्यासाठी सार्क संघटनेला फार मोठी कामगिरी बजावण्यास वाव आहे. याशिवाय संघटना कार्यरत, सक्रिय आणि आणि सुसंगत ठेवण्यासाठी काय करायची आवश्यकता आहे याचा विचार सतत सार्कला करणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात, सार्क राष्ट्रामंध्ये परस्पर विश्वासाचे व सहकार्याचे वातावरण निर्माण होणे आवश्यक आहे. विशेषत: भारत आणि पाकिस्तान, भारत आणि नेपाळ यांच्या संबंधात सुधारणा होणे गरजेचे आहे. सार्क राष्ट्रांच्या बहुसंख्ये सीमा एकमेकांशी निगडीत असून त्यांच्यामध्ये सीमावादाकडून संघर्ष चालू

आहेत. हे प्रश्न सामनजश्या सोडविणे आवश्यक आहे. सार्क राष्ट्रांमध्ये खर्या अर्थाचे आर्थिक व व्यापार विषयक धोरणे आखणे व त्याची प्रामाणिकपणे अम्मलबजावनी केल्याशिवाय प्रादेशिक सहकार्य वास्तवात येत नाही.

संदर्भसूची:

देवळाणकर शैलेंद्र, २०११, आंतरराष्ट्रीय संबंध, औरंगाबाद, विद्या बुक्स.
पेंडसे अरूणा आणि उत्तरा सहस्त्रबुद्धे, आंतरराष्ट्रीय संबंध : शीतयुद्धोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण, २००८, मुंबई, ओरियंट लॉगमन.
रायपूरकर वसंत, २००६, आंतरराष्ट्रीय संबंध, नागपूर, मंगेश प्रकाशन.
Kumar Rajiv and Omita Goyal (edt.), 2016, Thirty Years of SAARC: Society, Culture and Development, New, Delhi, Sage Publications.
Malhotra Vinaykumar, 1997, International relation, Delhi, Anmol Publications.
Muni S.D., 2010, The Emerging Dimensions of SAARC, New Delhi, Cambridge University Press.
https://www.saarc-sec.org/

जागतिक विकासात सार्कची भूमिका

डॉ. अजय पेत्रस बोरकर
(कार्यकारी प्राचार्य), सिद्धार्थ महाविद्यालय, चिचपल्ली, ता.जि. चंद्रपूर
Mob.No. 7588073465

सारांश

जागतिक पातळीवर सर्वच राष्ट्रे आपले राष्ट्रीय हिसंबध आणि सुरक्षितेकरिता आपआपल्या राष्ट्राचे धोरण उपलब्ध परिस्थितीनुसार व वस्तुनिष्ठ घटकाचा विचार करून ठरवित असतांना जाणवतात. या शिवाय राष्ट्राचे हितसंबध सुरक्षितता, सार्वभौम आणि आर्थिक विकास व राजकीय पकड अधिक मजबूत होणे शक्य होत नाही. त्या करिता जगातील प्रत्येक राष्ट्रे आपले धोरण इतर राष्ट्राशी आर्थिकदृष्ट्या मैत्रिपूर्ण ठरविताना दिसतात. या विचारसरणीचा वेग अलीकडील कालखंडात व्यापक प्रमाणात दिसून येत असला तरी अशा प्रकारचे धोरण प्राचीन कालखंडातील नगर राज्यात कमी—अधिक प्रमाणात ठरवित होते असे जाणवते. काळानुसार यात जागतिक विकासात दर्जात्मक बदल घडून येत असल्याचे दिसते.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला वेगवेगळ्या राष्ट्रांनी आप—आपसात आर्थिक व लष्करी स्वरूपाचे, क्षेत्रिय किंवा स्थानिक संघटन केलेले आढळून येते. क्षेत्रिय किंवा प्रादेशिक संघटना ह्या जागतिक विकासात समान उद्देशाच्या किंवा गरजाच्या प्राप्तीसाठी राष्ट्राच्या समुदयानी एकत्र येऊन केलेले संघटन होय. क्षेत्रिय किंवा प्रादेशिक संघटना आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील एक नवीन प्रयोग आहे. आजचे जग हे जागतिकीकरणामुळे परस्परालंबी बनले आहे. म्हणजे प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या कोणत्या ना कोणत्या पूर्ततेसाठी मदत दुसऱ्या राष्ट्राची घ्यावी लागते. त्यामुळे सार्वभौम राष्ट्रांना एकत्र येऊन हेतु पूर्ण करण्यासाठी क्षेत्रिय किंवा प्रादेशिक संघटना स्थापना करणे आवश्यक वाटू लागले. जागतिक विकास करण्याच्या दृष्टीने शास्त्रास्त्र स्पर्धेच्या आजच्या युगात स्वतःच्या हिताचे संरक्षण करणे अशक्य आहे. म्हणून सामुहिकरित्या राष्ट्रीय हिताची जोपासना करून आपला विकासाचा दर्जा विकसित करणे हे गरजेचे समजले जाते.

प्रस्तावना :

जागतिक विकासाचे धोरण राबवित असतांना विकसित राष्ट्रे अविकसीत राष्ट्रांशी सहकार्य वातावरण निर्माण करणे त्यांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून आवश्यक बनले आहे. त्यात भारत देश हा अपवाद राहू शकत नाही. या विचारसरणीचा वेग पहिल्या महायुद्धानंतर वाढला आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील बहुतांशी राष्ट्रे वसाहतवादाच्या नियंत्रणातून मुक्त झाल्यामुळे या विकासात्मक वाढीचा वेग अधिक घेतला. तरी याच कालखंडात शितयुद्धास पारंभ झाला. या स्थितीवर मात करून भारत आणि भारताच्या शेजारील राष्ट्रांचा विकास कसा साधता येईल या दृष्टीकोनातून भारताने आपल्या हितसंबंधासाठी उपलब्ध असणाऱ्या साधन सामुग्रीचा आणि वस्तुनिष्ठ घटकाचा त्याच बरोबर शेजारील राष्ट्राचा सार्क विकासासाठी सहकार्याचा विचार करून धोरण ठरविण्यास प्रारंभ झाला. या प्राथमिक युगास छमीतने थ्वतमपहद च्वसपबल असे म्हणतात. अर्थात भारताचा परराष्ट्र धोरणावर पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या विचाराचा प्रभाव होता आणि आजही आहे. त्याच बरोबर भारताने

आपल्या राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण ठरवित असतांना त्यावर इतर घटकाचाही प्रभाव असतांना जानवते.

जागतिक राजकारणाच्या समीकरणातील बदलते प्रवाह लक्षात घेता भारताने 'साक' राष्ट्राच्या विकासाचा विचार करूनच आपल्या परराष्ट्र धोरणात काही अंशी प्रमाणात बदल करून विकसित राष्ट्राचे आणि शेजारील राष्ट्रासोबत आपले मैत्रीपूर्ण सहकार्याचे हितसंबंध मजबूत करण्यावर अधिक भर दिला आहे. अगदी भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू पासून ते नरेंद्र मोदीपर्यंत भारताने आपले परराष्ट्र धोरण ठरवितांना शेजारील राष्ट्रांना आपल्या प्रत्येक कार्यप्रणालीत सामावून घेणे अधिक महत्वाचे वाटते. म्हणून 'सार्क संघटना' ७,८ डिसेंबर १९८५ रोजी निर्मौण झाली. या व्यासपीठावरून भारताने शेजारील राष्ट्रासोबत संघटन व मैत्रीपूर्ण सहकार्य करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. भारताने जागतिक विकास परिषदेत सहकार्याची भावना निर्माण करून इतर राष्ट्रासोबत मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित केले. भारताने पाकिस्तान, बांग्लादेश, श्रीलंका, नेपाल, भूटान, मालदीव आणि अफगाणिस्थान या राष्ट्राबाबतीत सातत्याने मैत्रीपूर्ण सहकार्याचे धोरण स्वीकारले आहेत. सर्व सार्क सदस्य राष्ट्रात लोकशाही, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, व्यापार, उद्योग, किसान, तंत्रज्ञान, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रात विकास झाल्याशिवाय भारतासमोर कोणतेही समस्या निर्माण होणार नाही म्हणून आपल्या बरोबर शेजारील राष्ट्राचाही विकास करणे त्यासाठी लागणाऱ्या साधनसामुग्रीची मदत करणे, या क्षेत्रातील सातत्याने वाढत असणाऱ्या दहशतवादाचा सामूहीकपणे मुकाबला करून या क्षेत्रातील दहशतवादाचे समूळ उच्चाटण करणे तसेच या क्षेत्रात लोकशाहीच्या माध्यमातून शासन निर्माण करून जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याकरिता सकारात्मक भूमिका ठेवण्याचा सातत्याने प्रयत्न करित आहे.

१९८५ नंतर भारत शेजारील राष्ट्रासोबत अधिक संबंध निर्माण करून अनेक प्रकारची मदत करून दक्षिण आशियाई क्षेत्रात जेष्ठ बंधूची भूमिका बजावतांना दिसून येते. ७,८ डिसेंबर १९८५ रोजी बांग्लादेशाची राजधानी ढाका येथे सार्कची स्थापना होऊन प्रथम शिखर परिषद भरविण्यात आली. यावेळी प्रथम पुढाकार घेणाऱ्या वांग्लादेशाला पूर्णपणे भारताने पाठींबा देऊन सर्वाधिक आर्थिक मदतीचा हिस्सा ३६ टक्के उचलून सार्कच्या स्थापनेत मोठा हातभार लागला. आशियाई क्षेत्रातील सार्क राष्ट्रामध्ये शांततेचे सहकार्याचे आणि विकासाचे वातावरण निर्माण व्हावे यासाठी लोकशाही प्रथापित करण्याचा प्रयत्न सतत भारत देश जागतिक परिस्थित करित होता. भारताने पंचशिल तत्व, अलिप्तता, शांतता, नि:शस्त्रीकरण, परस्पर मैत्रीपूर्ण सहकार्य, सार्क राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाचा आदर अंतर्गत कार्यात अहस्तक्षेप अशा तत्वाचा स्वीकार करून शेजारील राष्ट्रासमेत मदतीचा हात दिला. जागतिक राष्ट्रामध्ये सहकार्याची भूमिका घेऊन कायमची तटस्था दर्शविली आहे.[१]

दक्षिण आशियाई विभागीय सहकार्य संघटनेतील सदस्य देश —

Member Countries of South Asian Association for Regional Co-operation (SAARC)

मुख्यालय : काठमांडू

अ.क्र.	**देश**	**राजधानी**
१	अफगाणिस्थान	काबूल
२	बांग्लादेश	ढाका
३	भुतान	थिम्पू
४	भारत	नवी दिल्ली
५	मलदीव	माले
६	नेपाळ	काठमांडू
७	पाकिस्तान	इस्लामाबाद
८	श्रीलंका	कोलंबो

जानेवारी १९८७ मध्ये सार्कचे सचिवालय काठमांडू येथे स्थापन करण्यात आले. याचे उद्घाटन नेपाळचे तत्कालीन राजे विरेंद्र वीर विक्रम शहा यांच्या हस्ते जानेवारी १९८७ झाले. या शिवाय सदस्य राष्ट्रामध्ये विभागीय केंद्राचीही स्थापना करण्यात आली. यात कृषी, हवामान, संशोधन, वन, विकासनिधी, दस्तनिर्मिती, आपत्कालीन व्यवस्थापन केंद्र, किनारपट्टी प्रदेश माहिती केंद्र, आरोग्य (विशेषत: टीबी व एचआयव्ही/एड्स) आणि मनुष्यबळ विकास केंद्राचा समावेश आहे. याशिवाय सार्क अंतर्गत सहा उच्चस्तरीय समित्या स्थापन करून त्यात सार्क चेंबर ऑफ कामर्स अॅन्ड इंडस्ट्री (एससीसीआय), सार्क लॉ (कायदेविषयक सहकार्य), साऊथ एशियन फेडरेशन ऑफ अकाऊंट (एसएएफए), साऊथ एशिया फाऊंडेशन (एसएएफ), साऊथ एशिया इनिशिएटीव्ह व्हायलन्स अगेन्स्ट चिल्ड्रन व फाऊंटेशन ऑफ सार्क रायटर्स अॅन्ड लिस्टेचर (साहित्यविषयक सहकार्य) याचा समावेश आहे.[२]

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहयोग संघटना :

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक संघटना या संघटनेत भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान, मातदीव हे सात देश आहेत. परंतु ब्रम्हदेश व अफगाणिस्तान दक्षिण आशियात असले तरी या संघटनेचे सभासद नाही.

सार्क संघटनेचे प्रयत्न :

शीत युद्धाच्या काळात विविध विभागची स्थापना संपूर्ण जगात होत होती. प्रादेशिक सहकार्य व मदतीची गरज सर्वच राष्ट्रांना वाटत होती. त्यामुळे दक्षिण आशियाई देशामध्ये प्रादेशिक सहकार्याच्या माध्यमातून विकास व्हावा यासाठी एखादी प्रादेशिक संघअना असावी अशी ठाम भूमिका प्रथम बांग्लादेशाचे राष्ट्राध्यक्ष झिया—उर रहमान यांनी इ.स. १९८० मध्ये मांडली. त्या दृष्टीने त्यांनी स्वत: दक्षिण आशियायी देशाना भेटी दिल्या. विविध देशांना पत्र पाठवून विनंती करण्यात आली. बांग्लादेशाचे प्रतिनिधींना भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान,

श्रीलंका व मालदीव या देशामध्ये पाठवले. त्यांच्याशी चर्चा करून प्रादेशिक सहयोग संघटनेच्या आवश्यकतेवर अधिक भर दिला. बांग्लादेशासह सात देशाची शिखर परिषद घेण्याची सुचना केली. या आवाहनाला प्रतिसाद मिळून देशाच्या विविध सचिवाची २१ ते २३ एप्रिल १९८१ ला कोलंबो येथे घेण्यात आली. यात काही योजना मांडण्यात आल्या.

कोलंबो परिषदेत ठरविण्यात आलेल्या योजना :

(१) प्रादेशिक सहकार्यासाठी शिस्तबद्ध योजना कार्यक्रम असावे.

(२) ग्रामीण, आरोग्य, लोकसंख्या, व्यापार यासारख्या क्षेत्रामध्ये सहकार्याची निर्मिती करणे.

(३) प्रादेशिक सहकार्य निर्मितीसाठी विविध क्षेत्रातील तज्ञ लोकांची एक समिती नेमण्यात आली.

दिल्ली येथे १ व २ ऑगस्ट १९८३ मध्ये हे भरण्यात आलेल्या सात देशाच्या विदेश मंत्र्यच्या बैठकीत सार्क स्थापना झाल्याचे जाहिर करण्यात आले.[३]

सार्कची उद्दिष्ट्ये :

(१) दक्षिण आशियाई जनतेचे जीवनमान उंचवण्यार्थ त्यांच्या कल्याणाला प्रोत्साहन देणे.

(२) दक्षिण आशियात आर्थिक वृद्धी, सामाजिक प्रगती आणि सांस्कृतिक विकासाचा वेग वाढवून प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या पूर्ण क्षमता साध्य करण्यासाठी स्वाभिमानाने जगण्याच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

(३) दक्षिण आशियातील देशात सामुहिक स्वयंनिर्भयता वाढवणे व मजबूत करणे.

(४) परस्वरांवरील विश्वास, सामजस्य आणि एकमेकांच्या समस्यांच्या आकलनासाठी योगदान देणे.

(५) आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक व वैज्ञानिक क्षेत्रात परस्पर सहकार्य व सक्रिय सहभाग वृद्धिगत करणे.

(६) इतर विकसनशील देशांशी सहकार्य मजबूत करणे.

(७) सामाजिक प्रश्नाबाबत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर परस्परातील सहकार्य मजबूत करणे.

(८) समान उद्दिष्टे व ध्येय असलेल्या आंतरराष्ट्रीय प्रादेशिक संघटनांना सहकार्य करणे.

सार्क मधील सहकार्यासाठी आधारभूत अशा खालील तत्वाचाही अंर्तभाव सार्क जाहिरनाम्यात करण्यात आला.

- सार्वभौम एकता, भौगोलिक एकात्मता, राजकीय स्वातंत्र्य, राजाच्या अंतर्गत बाबीमध्ये हस्तक्षेप न करणे आणि परस्पर लाभ ह्या तत्वावर सार्क संघटनेच्या अंतर्गत सहकार्य अवलंबन आहे.
- हे सहकार्य द्विपक्षिय व बहूपक्षीय सहकार्याला पर्याय नसून पूरक आहे.
- हे सहकार्य सदस्य राज्याच्या द्विपक्षिय व बहूपक्षीय कराराच्या सुसंगत राहील.

तसेच सार्कने कामकाजाबाबत पूढील नियम सुद्धा स्वीकारले आहेत —

- सार्क अंतर्गत सर्वच स्तरावरील निर्णय सर्वसंमतीने घेतले जातील.
- संघटनेतील सर्वच कार्यामधून द्विपक्षीय व वादग्रस्त मुद्दे बाहेर ठेवण्यात येतील.

(१) सार्क सनदेची वैशिष्ट्ये :

संयुक्त राष्ट्र व अलिप्तवादी चळवळ यांच्या तत्वांना अनुसरून सहयोग यांच्या क्षेत्रात शांतता स्थैर्य व मित्रत्वाचे संबंध ठेवून प्रगती साध्य करणे, सार्वभौमत्व, समता राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, शक्तीचा वापर न करणे. अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे व प्रादेशिक एकात्मतेचा आदर करणे.

(२) मित्रत्वाचे संबंध :

सभासद राष्ट्रांमध्ये ऐतिहासिक व सांस्कृतिक संबधात मित्रत्व प्रस्थापित करणे.

(३) संघटित सहकार्य :

सर्व सदस्य राष्ट्रांनी संघटित व एकबंध राहून कार्य करणे.

(४) हितकारक संबंध :

सर्व सभासद राष्ट्राचे कल्याण होईल असे धोरण ठेवणे व प्रगतीसाठी प्रयत्न करणे.

(५) प्रगतीसाठी सहकार्य :

स्वत:च्या राष्ट्राची प्रगती साध्य करतांना सदस्य राष्ट्रांची देखील प्रगती व्हावी यासाठी प्रयत्न करणे.

(६) कृतिशील कार्यक्रम :

सभासद राष्ट्रांची सर्वाभोम प्रगती व्हावी यासाठी रचनात्मक व कृतिशील सहकार्य करणे.

सार्कचे प्रशासन :

सार्कचे मुख्य सचिवालय काठमांडू येथे आहे. त्याच्या प्रमुखास सरसचिव असे म्हणतात. मंत्र्याच्या परिषदेकडून त्याची नेमणूक होते. सचिवालयात सहसचिव सात, संचालक व सामान्य प्रशासकीय सेवक वर्ग असतो. सर सचिव संचालकाची नेमणूक दोन वर्षाकरिता करत असतो. अशी सारखी रचना असून पुढील सात विभागत आहेत —

(१) शिखर परिषद :

सार्क संघटनेच्या रचनेत सर्वात वरिष्ठ स्थान शिखर परिषदेला आहे. सार्कच्या सदस्य राष्ट्राच्या राष्ट्रप्रमुख किंवा शासन प्रमुखाची ही शिखर परिषद असते. शिखर परिषदेचा यजमान देशाच्या प्रमुखांना सार्कचे अध्यक्ष निवडले जाते. सार्कची ही महत्वाची व अंतिम निर्णय घेणारी संस्था आहे. स्थापनेपासून आजपर्यंत १७ शिखर परिषदा झाल्या आहेत. प्रथम शिखर परिषद दरवर्षी घेण्याचे ठरले होते; पण नंतर त्यात बदल करून दर दोन वर्षानी

घेण्यात येते. शिखर परिषदेच्या अधिकृत जाहीर बैठकीला जोडूनच राष्ट्रप्रमुखामध्ये अनौपचारीक बैठक खाजगीरित्या घेण्याची प्रथा मांडली आहे. ज्यामध्ये नेते आपल्या कर्मचाऱ्यांच्या मदतीशिवाय अनौपचारिक वातावरणात चर्चा करू शकतात. त्याचा कायदा कधी—कधी वादग्रस्त मुद्दे निवडण्यात होतो. अधिकृत शिखर परिषदेत सार्कचा प्रगतीचा आढावा घेजला जातो आणि भविष्यातील उद्दिष्टे, धोरणे व कार्यक्रम निर्धारित केले जातात.

(२) मैत्री परिषद :

शिखर परिषदेनंतर दुसरे महत्वाचे अंग म्हणजे मंत्री परिषद. ह्यात सर्व सदस्य राष्ट्राचे परराष्ट्र मंत्री असतात. सार्कची धोरणे व कार्यक्रम ठरवणे, सहकार्याची नवी क्षेत्र ठरविणे, तांत्रिक समित्याची उभारणी करणे आणि सार्कच्या एकूण कामकाजावर देखरेख ठेवणे असे परिषदेचे कार्य आहे. परिषद दर दोन वर्षानी किंवा आवश्यकता असल्यास जास्त वेळा घेतली जातात. परिषदेच्या अहवालावर शिखर परिषद अंतिम शिक्का मोर्तब करते.

(३) स्थायी समिती :

सार्क सदस्य राष्ट्राचा परराष्ट्र सचिवाची स्थायी समिती असते. जी मंत्री परिषदेला जबाबदार असते. गरजेनुसार ह्याच्या बैठका होत असतात. त्या कमेटीचा अहवाल मंत्री परिषदेकडे दिला जातो. सार्कचा विकास करण्याच्या दृष्टीने निर्णय घेणे, इतर प्रकल्प योजना आखणे, आर्थिक सहाय्य ठरविणे, योजनाची प्राथमिकता ठरविणे, दक्षिण आशिया अंतर्गत अन्य इतर देशाकडून मदत मिळविणे. नवे मार्ग व साधने निर्धारित करणे आणि सार्कच्या प्रकल्पाची अंमलबजावणी करणे इत्यादी जबाबदारी पार पाडत असते.

(४) तांत्रिक समिती :

सार्कचे कार्य एकात्मिक कार्यक्रमाद्वारे चालते. त्याकरिता मान्यताप्राप्त तांत्रिक समित्या आहेत. त्याचे कार्य हे त्यांना नेमून दिलेल्या क्षेत्राकरिता कार्यक्रमाची व योजनाची आखणी करणे हे आहे. ह्या योजनाची अंमलबजावणी करून हा अहवाल स्थायी समितीला सादर केला जातो. तसेच सार्क चे सहा समिती कार्यरत आहे.

(१) कृषी व ग्रामीण विकास.
(२) आरोग्य व लोकसंख्या.
(३) महिला, युवक आणि बालक.
(४) विज्ञान व तंत्रज्ञान.
(५) वाहतूक.
(६) पर्मावला.

(५) कार्यक्रम समिती :

स्थायी समितीला मदत करण्यासाठी कार्यक्रम समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. प्रादेशिक प्रकल्पाची निवड करणे, त्याचे कार्य क्षेत्र ठरविणे, बाह्य बदत निर्धारण

करणे व प्रकल्पाची प्राथमिकता ठरवणे. ह्या बाबत कार्यक्रम समिती स्थायी समितीला मदत करणे व सल्ला देणे.

(६) कार्यभार :

सार्क अंतर्गत येणाऱ्या कार्यक्रमांना सुदृढ करण्यासाठी कार्य गटाची योजना करण्यात आली आहे. सार्कच्या जाहिरनाम्यानुसार कार्यगट विविध प्रकल्पाचे समन्वय राखतात व प्रस्तावावर लक्ष ठेवतात. या योजना कार्यान्वित करण्यासाठी योग्य असा तांत्रिक सल्ला देणे आणि आर्थिक बाबतीत मार्गदर्शन करणे इत्यादी कार्य कार्यगटाची आहे. सध्या सार्कमध्ये जीवनतंत्रज्ञान, ऊर्जा, माहिती व दूरसंचार तंत्रज्ञान आणि पर्यटन ह्या क्षेत्रात कार्यगट अस्तित्वात आहेत.

निरीक्षक राष्ट्रे :

सार्क संघटनेच्या स्थापनेनंतर या भागातील विभागीय सहकार्याच्या मुद्यावर सुरू झालेल्या या चळवळीला काही वर्षात जागतिक पातळीवर ओखळ प्राप्त झाली. याच दरम्यान सार्क संघटनेवर निरीक्षक म्हणून विशेष दर्जा मिळावा म्हणून अमेरिकसह अनेक राष्ट्रांनी प्रस्ताव दाखल केले होते.[५] यातील अमेरिका, दक्षिण कोरिया यांना एप्रिल २००६ मध्ये तर युरोपीयन युनियनला ४ मार्च २००७ रोजी निरीक्षक दर्जा देण्यात आला.[६] या शिवाय सार्क संघटनेत निरीक्षक म्हणून दर्जा मिळावा यासाठी आस्ट्रेलिया, चिन, इराण, जपान, मॉरिशिस इत्यादी देशांनीही प्रस्ताव दाखल केले आहे.[७] दक्षिण आशियातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था व सर्वात मोठी लोकशाही देश म्हणून असलेली भारताची ओखळ पाहता इतर राष्ट्रांनी निरीक्षक म्हणून नेमले जाण्यासाठी हे प्रस्ताव दाखल केले असल्याचे दिसून येते.

विभागीय सहकार्यासाठी दक्षिण आशियातील देशांनी नेमकी काय पावले उचलली आहे, याचा लाभ इतर देशांना कशा प्रकारे होत आहे किंवा यात आणखी काही सुधारण्याची गरज आहे का, या बद्दल मत मांडण्याचा अधिकार निरीक्षक राष्ट्रांना आहे. प्रत्यक्ष कार्यवाहीत किंवा कामकाजात ही राष्ट्रे सहभागी होऊ शकत नाहीत. मात्र यामुळे विभागीय स्तरावर होणारे अशा संघटनाचे कामकाज अधिक मार्गदर्शपणे होऊ शकते. म्हणूनच एखाद्या विभागीय पातळीवर स्थापन होणाऱ्या संघटनेवर काही राष्ट्रांना किंवा याच प्रकारच्या विभागीय संघटनांना निरीक्षक म्हणून नेमले जाते.

निष्कर्ष :

दक्षिण आशियामध्ये भारतासह आठ राष्ट्रांमध्ये परस्परांबद्दल विश्वास निर्माण व्हावा हा मुख्य उद्देश समोर ठेवून स्थापन करण्यात आलेल्या सार्क संघटनेचे यशापशाचे मूल्यमापन या संघटनेच्या देशादरम्यान असलेले संबंध, आर्थिक सहकार्य आणि शांतता या आधारेच करता येऊ शकते. या देशा दरम्यान परस्पर विश्वास जेवढा निर्माण होईल तेवढा या देशातील लोकांचाही संपर्क वाढेल. आपोआपच या क्षेत्रात शांती व समृद्धी नांदू शकेल.

आज सार्कच्या स्थापनेला तीस वर्ष उलटून गेल्यानंतर या संघटनेतील सदस्य राष्ट्रांमध्ये विविध क्षेत्रातील सहकार्याच्या संधी खूप वाढल्या आहेत. तुलनेने या सहकार्याचा वेग कमी असला तरी संघटनेचा विविध देशांत कृषी, तंत्रज्ञान, विकास निधी अशी जी केंद्र स्थापन करण्यात आली. त्या माध्यमातून सदस्य देशातील संबंध निश्चितपणे सुधारले आहेत. अन्नसुरक्षेच्या दृष्टीने उभारण्यात आलेली धान्याची कोठारे, दहशतवादाच्या मुद्यावर प्रत्यार्पण करार, व्हिसा नियमात देण्यात आलेली सुट ही सकारात्मक पावले सार्कला यशाच्या मार्गावर नेणारी ठरणार आहेत. युक्त व्यापार हे सार्क सदस्य देशाचे एक स्वप्न आहे. दक्षिण आशिया सार्कच्या माध्यमातून युक्त व्यापार क्षेत्र झाले तर जगातील हे सर्वात मोठे व्यापार क्षेत्र ठरणार आहे. म्हणून चीन, जपान व अमेरिकेसारखे देश आज सार्क संघटनेशी सलगी वाढवण्याचा प्रयत्न करीत आहे. सार्कच्या वाटचालीतील भारत—पाकिस्तानाचे तणावपूर्ण संबंध हा अडसर ठरणारा मुद्दा संवेदनशील असला तरी व्यापारी सहकार्य आणि आर्थिक विकासाच्या संधी जसजशा वाढत जातील तसा तणाव कमी होऊन उत्कर्षाचे मार्ग निघतील. हा विश्वास सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांना आहे.

संदर्भ सूची :

(१) *www.isrj.org भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि सार्क राष्ट्रे रिर्सच पेपर*

(२) *तोडकर बी.डी., 'तुलनात्मक राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१०*

(३) *प्रा. संदीप केशव पगार, 'दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहयोग संघटना—सार्क'*

(४) *भारत, दक्षिण आशिया आणि सार्क Google Search pdf*

(५) *SAARC to grant observer status to USS Korea, EU, Hindustan Time, 2 August, 2006*

(६) *Wakur Rahman, "Usand S. Korea to observe SAARC", BBC News, 11 April 2008*

(७) *"Iran requests for observer status in SAARC", China Daily, 4th March, 2007*

भारत -बांग्लादेश संबध

डॉ. अर्जुन जी. येरगे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, संशोधन मार्गदर्शक, श्री संपतराव माने महाविद्यालय, खानापूर जि. सांगली संलग्नित , शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर ई–मेल, arjunyerge@gmail.com
Mobail-9637462647

प्रास्ताविक –

भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील संबंधांमध्ये गेल्या 50 वर्षांमध्ये अनेक स्थित्यंतरे आली आहेत. बांगलादेशची निर्मिती हे पाकिस्तानच्या संस्थापकांचे सर्वात मोठे अपयश आहे. भारतीय उपखंडातील मुसलमान हे एक राष्ट्र असून ते भारतापेक्षा वेगळे आहेत, ही त्यांची भूमिका अवघ्या 25 वर्षांमध्ये खोटी ठरली. भारताच्या सहकार्याशिवाय बांगलादेश अस्तित्वात येऊ शकला नसता. बांगलादेश निर्माण होताना झालेला हिंसाचार भयकारी होता. 20-30 लाख लोकांच्या हत्या झाल्या.४ ते ५ लाख महिलांचे शिलहरण करण्यात आले . यामध्येही तेथील हिंदूंचे सर्वाधिक हाल झाले. स्वातंत्र्यानंतरही पूर, दुष्काळ आणि गरिबी यामुळे बांगला देश अनेक वर्षे कडेलोटाच्या उंबरठ्यावर होता.

भारताचे अनुकरण करून बांगलादेशने अंगीकारलेली समाजवाद, बंगाली राष्ट्रवाद आणि सेक्युलरिझमवर आधारित लोकशाही व्यवस्था अल्पजीवी ठरली. अवघ्या 5 वर्षांमध्ये लष्करी राजवट आली आणि ती पुढील 15 वर्षे टिकली. त्यानंतर 1990च्या दशकात पुन्हा एकदा लोकशाही प्रस्थापित झाली, तरी ती आत्मविश्वासाने स्वतःच्या पायावर उभी राहू शकली नाही. लष्करी राजवटीच्या आणि बांगलादेशनॅशनॅलिस्ट पार्टीच्या काळात सेक्युलरिझमचीजागा इस्लामने घेतली. भारताविरुद्ध विष कालवायचे प्रयत्न करण्यात आले. पण 2009 सालापासून बांगलादेशमध्ये परिवर्तन घडू लागले. आवामी लीगच्या शेख हसीना पंतप्रधान बनल्या आणि आजवर कायमही राहिल्या. भारताशी वाकड्यात शिरल्यास बांगलादेशला भविष्य नाही, याची यथायोग्य जाणीव बांगलादेशच्या शेख हसीनांना आहे.

भारताच्या दृष्टीने बांगलादेश दक्षिण आशियाई क्षेत्र आणि हिंद प्रशांत क्षेत्रात एक प्रमुख भागीदार म्हणून महत्त्वपूर्ण देश आहे. बांगलादेश भारताच्या एक्ट ईस्ट पॉलीसी आणि नेबेरहूड फस्ट नीतीचा सुद्धा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. भारत सुरुवातीपासूनच आपल्या शेजारील राष्ट्रांशी मैत्रिपूर्ण संबंध ठेवण्यावर भर देत असतो. किंबहुना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा तो एक भाग आहे परंतु चीन सुरुवातीपासूनच भारत व त्याच्या शेजारील देशांच्या परस्पर संबंधांमध्ये हस्तक्षेप करीत असतो. अलीकडे भारताशेजारील राष्ट्रांवर वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न चीन जास्त प्रमाणात करीत आहे. अशा प्रसंगी आर्थिक आणि सामरिक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या बांगलादेशा सोबत भारताला मैत्रीपूर्ण व सहकार्याचे संबंध ठेवणे अधिकच गरजेचे आहे.

भारत बांगलादेश परस्पर सहकार्य :-भारत बांगलादेश यांच्यामध्ये द्विपक्षीय सहकार्याची सुरुवात 1971 मध्ये सुरू झाली होती, जेव्हा भारताने बांगलादेशाच्या समर्थनार्थ आपली शांती सेना पाठवली होती. यामुळेच या दोन्ही देशात एक भावनात्मक बंद निर्माण झालेला आहे. खालिदा झिया यांच्या बांगलादेश

नॅशनल पक्षाचा कार्यकाळ सोडला तर भारत-बांगलादेश संबंधात तणाव निर्माण झाल्याचे उदाहरण नाही .स्वातंत्र्यापूर्वी आजचा बांगलादेश भारताचा एक भाग होता जो पूर्व बंगाल(1905 सली बंगाल च्या फाळणीनंतर)या नावाने ओळखला जायचा. 1947 सालच्या भारत पाकिस्तान फाळणी वेळेस पूर्व बंगाल पाकिस्तानला दिला गेला व पूर्व पाकिस्तान म्हणून ओळखला जाऊ लागला. 1971 च्या भारत पाकिस्तान युद्धात भारताच्या सहकार्याने पूर्व पाकिस्तान हे पाकिस्तानपासून वेगळे होऊन एका नव्या राष्ट्राला जन्म दिला. ते राष्ट्र म्हणजे बांगलादेश होय .भारत व बांगलादेश यांच्यात 4096 किलोमीटरची आंतरराष्ट्रीय सीमा असून ती ईशान्य भारतातील पाच राज्यांना लागून जाते.(पश्चिम बंगाल ,आसाम, त्रिपुरा, मिझोराम, मेघालय).

विद्यमान पंतप्रधान शेख हसीना ह्या बांगलादेशचे प्रथम राष्ट्रप्रमुख व बांगलादेश स्वातंत्र्यसंग्रामाचे नेते शेख मुजीबुर रहमान यांच्या कन्या आहेत. 15 ऑगस्ट 1975 मध्ये पाकिस्तान समर्थक काही दहशतवाद्यांनी शेख मुजीब उर रहमान व त्यांच्या संपूर्ण परिवाराची बांगलादेशची राजधानी असलेल्या ढाका या शहरात घरात गोळ्या घालून हत्या केली होती .सुदैवाने या हत्याकांडाच्या वेळेस शेख हसीना व त्यांच्या भगिनी घरी नव्हत्या. त्यामुळे त्या वाचल्या. अशा अवघड परिस्थितीत घटनेचे गांभीर्य ओळखून भारताने शेख हसिना यांना आश्रय दिला होता .कदाचित या कारणामुळे शेख हसीना यांचे धोरण व राजकारण हे भारताच्या बाजूने झुकलेले दिसून येते. थोडक्यात सांगायचे झाले तर गेल्या दहा वर्षापासून भारत-बांगलादेश संबंध शेख हसीना यांच्या काळात चांगले आहेत.

2018 च्या अधिकृत आकडेवारीनुसार भारत व बांगलादेश यांच्यात व्यापार हा साधारणपणे दहा अब्ज अमेरिकी डॉलर इतका असून 2014- 15 या काळात तो 6.6 अमेरिकी डॉलर्स पर्यंत होता. भविष्यात हाच व्यापार वाढविण्यास मोठा वाव असून त्याचा फायदा दोन्ही देशांच्या अर्थव्यवस्थेला होणार आहे. बंगालचा उपसागर व हिंद महासागर परिसरात भारत-बांगलादेशचे तट रक्षक दल संयुक्त गस्त घालत असून त्यांना सागरी चाच्यांचा ची समुद्रातील दादागिरी ,अमली पदार्थांचे आणि शस्त्रास्त्रांची होणारी तस्करी रोखण्यात यश मिळाले आहे. भारत-बांगलादेश आंतरराष्ट्रीय सीमेवर भारतीय सीमा सुरक्षा दल (बीएसएफ) व बॉर्डर गार्ड ऑफ बांगलादेश यांच्यातही सहकार्य असून बांगलादेशच्या जमिनीवरून भारतविरोधी कोणतेही गैर काम होणार नाही याची पूर्ण काळजी घेत असतात.

सार्क, बिमस्टेक, आशियाई सहकारी संवाद, नाम, इंडियन ओशन रिम असोसिएशन,इत्यादी राष्ट्रीय संघटना व व्यासपीठावर बांगलादेशचे भारताला सहकार्य असून सीमापार दहशतवाद, सामाजिक सुरक्षितता, पर्यावरण, शिक्षण ,रोजगार, अपारंपरिक ऊर्जा क्षेत्र आदि विषयांवर बांगलादेशचा भारतास पाठिंबा आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टपूर्तीत अनेक विभागांवर बांगलादेशने उत्तम कामगिरी बजावली असल्यामुळे बांगलादेश लवकरच अविकसित राष्ट्र असलेल्या दर्जा सोडून विकसनशील राष्ट्रांच्या गटात सामील होऊ शकतो.

भारत-पाकिस्तान संबंधातील मुद्द्यांवर बांगलादेशचा भारत सरकारला पाठिंबा आहे . मसूद अझहर व काश्मीर मुद्द्यावरून बांगलादेशने भारत सरकारच्या कृतीचे जाहीर समर्थन केले आहे. तसेच संरक्षण क्षेत्रात परस्पर सहकार्याच्या उद्देशाने दोन्ही देशांतर्गत सैन्य अभ्यास आयोजित केले जातात .भारत आणि बांगलादेश यांच्यामध्ये भूमी सीमा करार जून 2015 मध्ये लागू करण्यात आला .भारत आणि

बांगलादेश यांच्यामध्ये संयुक्तरित्या 54 लहान मोठ्या नद्या वाहतात . या नद्यांच्या पाणी वाटपासंबंधी विवाद उत्पन्न होऊ नये आणि झालाच तर तो शांततामय मार्गाने सोडविला जावा या हेतूने 1972 मध्ये भारत बांगलादेश द्विपक्षीय संयुक्त नदी आयोग स्थापन करण्यात आले आहे.

मुक्त व्यापाराच्या दृष्टीने भारताने सार्क अंतर्गत स्थापन करण्यात आलेल्या दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र साप्ता अंतर्गत बांगलादेशी मालाच्या निर्यातीवर करमुक्त व कोटा मुक्त धोरणाचा स्वीकार केला आहे. तसेच भारत-बांगलादेश दोन्ही देशांनी परस्पर कनेक्टिव्हिटी च्या दृष्टीने हल्दीबाडी (भारत) आणि चिल्हाटी (बांगलादेश) यामध्ये रेल्वे लाईन सुरु करण्यास सहमती दर्शवली आहे. दोन्ही देशांमध्ये चांगले संपर्क आणि प्रवाशांची व त्यांच्या सामानाची ने-आण करण्यासाठी सोईचे व्हावे याद्दष्टीने बांगलादेश भूतान भारत-नेपाळ मोटार वाहन करार करण्यासंबंधी एकमत झाले आहे. सद्यस्थितीमध्ये बांगलादेश भारताकडून ११६० मेगावॅट वीज आयात करीत आहे . आंतरराष्ट्रीय जागतिक राजकारणामध्ये सुद्धा बांगलादेशचा भारताला पाठिंबा राहिलेला आहे. संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद मध्ये भारताला प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी बांगलादेशने पाठिंबा दर्शवला आहे.

26 व 27 मार्च 2021 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी हे बांगलादेशच्या दोन दिवसीय दौऱ्यावर होते. त्या ठिकाणी त्यांनी बांगलादेश स्वातंत्र्याच्या सुवर्ण महोत्सवी कार्यक्रम व बंगबंधू शेख मुजीबुर रहमान यांच्या जन्मशताब्दी कार्यक्रमात सहभाग नोंदविला. भारताकडून वर्ष 2020 चा गांधी शांती पुरस्कार बंगबंधू शेख मुजीबुर रहमान यांना जाहीर करण्यात आला त्याबद्दल बांगलादेशच्या प्रधानमंत्री शेख हसीना यांनी भारताचे आभार व्यक्त केले. ढाका येथे बंगबंधू- बापू डिजिटल प्रदर्शनाचे संयुक्तरित्या उद्घाटन करण्यात आले.

6 डिसेंबर भारत-बांगलादेश मैत्री दिवस म्हणून साजरा करण्याचे निर्णय घेण्यात आला ,या दिवशीच भारताने 1971 मध्ये बांगलादेशास एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून मान्यता दिली होती. यावेळी भारताकडून दिल्ली विद्यापीठांमध्ये बंगबंधू पीठ स्थापन करण्याची घोषणा करण्यात आली तसेच भारताने त्याच्या नेबरहूड फास्ट पॉलिसी अंतर्गत बांगलादेश सरकारला ऑक्सफर्ड एस्ट्राजेनिक कोवीशिल्ड वाक्सीन च्या 0 .3 मिलियन डोस देण्यात आले. तसेच 26 जानेवारी 2019 रोजी साजरा करण्यात आलेल्या बहात्तराव्या भारतीय प्रजासत्ताक दिनाच्या परेडमध्ये बांगलादेश सशस्त्र दलातील 122 सदस्य सैन्यदलाने सहभाग घेतला होता. अशाप्रकारे एकंदरीत काही विवादित मुद्दे सोडले तर भारत बांगलादेश मैत्रीपूर्ण संबंध असलेले दिसून येते.

भारत-बांगलादेश संबंधातील प्रमुख आव्हाने :

1. बांगलादेशी स्थलांतरितांचा प्रश्न - बांग्लादेशी घुसखोरांचा प्रश्न
2. सीमा सुरक्षा कुंपण
3. तिस्ता नदी पाणी वाटप प्रश्न
4. चीनचा बांगलादेशातील वाढता हस्तक्षेप
5. पाण्याने वेढलेली बेटे आणि त्यांचे आदानप्रदान
6. सीमावर्ती भागातील तस्करी बेकायदा व्यापार

७. सी ए ए आणि एन आर सी कायदा

८. बांगलादेशी नागरिकांची हत्या.

९. भारत-बांगलादेश आयात-निर्यात धोरण यातील तफावत

वरील काही मुद्द्यांवरून भारत-बांगलादेश यांच्यामध्ये मतभेद असल्याचे दिसून येते. जर भारत बांगलादेश यांना मैत्रीपूर्ण संबंध अधिक वृद्धिंगत करायचे असल्यास दोन्ही देशातील विवादित मुद्दे सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. भारताच्या दृष्टीने वर्तमान भू - आर्थिक समीकरणे पाहता बांगलादेश सोबत मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवणे गरजेचे आहे. त्याच बरोबर भारत आणि बांगलादेश यांच्यामध्ये जगातील पांचवी सगळ्यात मोठे स्थलसीमा आहे. सुरक्षा आणि सीमा प्रबंधनाच्या दृष्टीनेसुद्धा भारताला बांगलादेशाबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवावे लागतील .भारत-बांगलादेश या दोन्ही देशांतून ५४ नद्या वाहतात त्यांच्या पाणीवाटपाचा प्रश्न दोन्ही देशांनी परस्पर समन्वयाने सोडविले पाहिजे. विशेषता तिस्ता नदी जलविवाद . तिस्ता नदी संदर्भात भारत बांगलादेशा सोबत करार करायला अपयशी ठरला. त्यामुळे बांगलादेश आज चीन कडे वळला आहे.

तिस्ता नदीशी संबंधित राजकारणाचा वेध घ्यायचा झाला तर त्यासाठी भारताच्या फाळणी पर्यंत मागे जावे लागेल .त्यावेळी ऑल इंडिया मुस्लीम लीगने अशी मागणी केली होती की दार्जिलिंग आणि जलपाईगुडी या जिल्ह्यांचा समावेश पूर्व पाकिस्तानात केला जावा कारण हे दोन्ही जिल्हे तिस्ता पाणलोट क्षेत्राचा भाग आहेत .त्यानंतर भारत आणि बांगलादेश मध्ये सातत्याने विविध प्रकारच्या माहितीचे आदान-प्रदान होत राहिले .अखेर १९८३ मध्ये संयुक्त नदी आयोगाची स्थापना करून भारत आणि बांगलादेश या दोन वर्षासाठी या प्रश्नावर तात्पुरता मार्ग काढला होता पण त्यानंतरच्या काळात दोन्ही देशांनी परस्परांमध्ये कोणताही करार न करताच नदीपात्रात सिंचनाच्या पायाभूत सुविधा विकसित करू लागले यामुळे परिस्थिती प्रचंड हाताबाहेर गेली. तिस्ता नदी पाणीवाटपाचा प्रश्न सुटण्याऐवजी अधिकच वाढत गेला.

भारताने सीएए ,एन आरसी कायदा केला. त्यामुळे बांगलादेशमधील सरकार विरोधी गटाकडून त्या कायद्याला विरोध होत आहे . दोन्ही देशांच्या परराष्ट्र मंत्र्यांनी स्पष्ट केले आहे की सीएए ,एन आरसी कायदा हा भारताचा अंतर्गत मामला आहे .त्याचा भारत-बांगलादेश संबंधावर काही परिणाम होणार नाही. सीएए च्या अंतर्गत ३१ डिसेंबर २०१४ पर्यंत अफगाणिस्तान ,पाकिस्तान आणि बांगलादेश मधून धार्मिक हिंसेच्या कारणामुळे भारतात आलेल्या हिंदू, शीख, जैन ,बौद्ध, ईसाई, पारशी समुदायाच्या लोकांना भारतीय नागरिकता देण्याची तरतूद आहे. त्याचप्रमाणे एन आर सी हे आसाम या राज्यात राहणाऱ्या भारतीय नागरिक आणि अवैध बांगलादेशी प्रवाशांची ओळख करण्यासाठी तयार करण्यात आले आहे. ३.३ करोड अर्जदारांपैकी १९ लाख पेक्षा जास्त लोक ३० ऑगस्ट २०२० रोजी प्रकाशित अंतिम एन आर सी मधून बाहेर आहेत . त्याचाच अर्थ जे बांगलादेशी भारतीय नागरिकत्व सिद्ध करू शकणार नाही त्यांना भारत सोडून बांगलादेशात परत जावे लागणार आहे. त्यामुळे एन आर सी वरून भारत-बांगलादेश तणाव निर्माण झाला आहे .

चीन बांगलादेशमध्ये आपला प्रभाव वाढवत आहे. वर्तमाना मध्ये बांगलादेश चीनचा "बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह" चा एक सक्रिय भागीदार आहे. सुरक्षा क्षेत्रामध्ये चीन बांगलादेशला पाणबुडी

आणि इतर सैन्य उपकरण पुरवीत आहे .तसेच बांगलादेशने "तीस्ता रिवर कॉम्प्रेहेन्सीव मॅनेजमेंट आणि रेस्टरेशन प्रोजेक्ट" चा निर्माणासाठी चीन कडून एक बिलियन अमेरिकी डॉलर कर्ज घेतले आहे. तसेच बांगलादेशने अलीकडेच देशातील विविध क्षेत्रांमध्ये ९ पायाभूत सुविधा आणि विकास प्रकल्पांसाठी चीनकडे 6.4 अब्ज अमेरिकी डॉलरची आर्थिक मदत मागितली होती. अशा प्रकारे बांगलादेशमध्ये चीनचा प्रभाव वाढत आहे हे भारताच्या दृष्टीने धोक्याचे आहे. वर्तमान स्थिती मध्ये बांगलादेशला विदेशी आर्थिक मदतीची गरज आहे अशा परिस्थितीत बांगलादेश चीन व भारत यापैकी कोणत्याही देशाकडून कर्ज घेऊ शकतो. ज्या देशाचे कर्ज बांगलादेश घेईल त्या देशाचा अनुकूल असेच परराष्ट्र धोरण ठरविल. त्यामुळे भारताला चीनला शह देण्यासाठी बांगलादेश सोबत सहकार्याचे व मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवावे लागतील.

निष्कर्ष: -

बांगलादेशच्या स्वातंत्र्य आंदोलनापासून ते आज पर्यंत भारताने वेळोवेळी बांगलादेशास मदत केलेली आहे .अलीकडे काही वर्षांमध्ये व्यापार ,सुरक्षा ,ऊर्जा ,वाहतूक इत्यादी क्षेत्रांमध्ये भारत-बांगलादेश संबंधांमध्ये प्रगती झालेली दिसून येते. बांगलादेशकडून भारताला मोन्ला बंदराच्या वापराची परवानगी दिल्यामुळे भारताच्या पूर्वेकडील राज्यांसाठी समुद्री व्यापार अधिक सुलभ होईल .दोन्ही देशांनी आपल्यातील विवादित मुद्दे परस्पर सहकार्याने सोडवून बाहेरील आव्हानांना (चीन व पाकिस्तान) दोघांनी मिळून तोंड द्यावे लागेल. विशेषता भारत आणि बांगलादेश यांच्यामध्ये कोणताही मोठा विवाद राहिलेला नाही .अधिकांश मुद्द्यांच्या संदर्भात दोन्ही देशांचे समान मत राहिलेले आहे. वर्तमान स्थिती मध्ये बदलत्या दक्षिण आशियाई आणि जागतिक स्तरावरील बदलत्या राजकीय व आर्थिक परीप्रेक्षमध्ये दोन्ही राष्ट्रात क्षेत्रीय आर्थिक सहयोग खूप महत्त्वाचा आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

१. *देवळाणकर, डॉ. शैलेन्द्र – भारत आणि जग –(जून २०१५) प्रकाशक, सकाळ पेपर्स प्रा. लि पुणे*
२. *बिस्वाल तपन – अन्तरराष्ट्रीय संबंध (२०१०) मैकमिलन पब्लिशर्स इंडिया लि. नई दिल्ली*
३. *बाजपेयी अरुणोदय – समकालीन विश्व और भारत (२०१२) डोर्लिंग किंडरस्ले पब्लिशर्स नई दिल्ली.*
४. *गांगुली सुमित (संपादक) भारत कि विदेश नीती (२०१८) oxford university press, new delhi.*
५. *दैनिक प्रभात (संपादकीय), एन आर सी च्या गोंधळात भारत – बांगलादेश मैत्रीवर प्रश्न, १७ सप्टेंबर २०१९.*
६. *दैनिक सकाळ (संपादकीय- प्रशांत पाटील), पन्नास वर्षाचा शेजार धर्म, २७ मार्च २०२१.*

भारत बांग्लादेश संबंध

डॉ. डी. एस. पटवारी
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा, ता. औसा जि. लातूर (महाराष्ट्र)
मो.9823653629

भारतीय उपखंडातील विशेषत: द.आशियातील भारताचा अगदी जवळचा दुसरा शेजारी म्हणजे बांगला देश होय. भारताचा पाकिस्तान इतकाच महत्वाचा शेजारी देश म्हणून बांगलादेशाकडे पाहिले जाते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या पटावर एक सार्वभौम देश म्हणून इ.स. 1971 मध्ये बांगलादेशचा झालेला उदय ही एक अभूतपूर्व घटना मानली जाते. 26 मार्च 1971 हा त्यांचा पहिला स्वातंत्र्य दिन असून 'मुक्ती दिन' म्हणून 16 डिसे. 1971 पासून 16 डिसे. हा मुक्ती दिन म्हणून पाळला जातो. बांगला देश मुस्लीम 90.4% हिंदू 8.2% इतर 1.4% अशी धार्मिक लोकसंख्या असून या देशाची एकूण लोकसंख्या 16.9 कोटी आहे. त्याचे क्षेत्रफळ 1,47,570 चौ.कि.मी. असून तो जगातील 94व्या क्रमांकाचा (क्षेत्रफळानुसार) देश आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत तो जगातील आठव्या क्रमांकाचा देश आहे.

बांग्लादेश -निर्मितीचा इतिहास

इ.स. 1947 मध्ये भारताची फाळणी होऊन पाकिस्तान या राष्ट्राचा जन्म झाला. भौगोलिक दृष्ट्या पाकिस्तानची विभागणी पश्चिम पाकिस्तान व पूर्व पाकिस्तान अशा दोन प्रादेशिक गटात झाली होती. त्यापैकी पुर्व पाकिस्तान म्हणजे आजचा बांगलादेश होय पूर्व पाकिस्ताणातील लोकांची संस्कृर्ती, भाषा, त्याचा आर्थिक विकास इत्यादी गोष्टीकडे पाकिस्तानी राज्यकर्तानी अक्षम्य दुर्लक्ष केले होते. त्यामुळे पूर्व पाकिस्तानातील जनतेच्या मनात पाकिस्तानी राज्यकर्ता विषयी असंतोष निर्माण होऊ लागला. शेख मुजिबूर रहमान यांच्या डिसे. 1970 मध्ये झालेल्या नॅशनल असेंब्लीच्या निवडणुकीत नेत्रदिपक यश मिळवून ही त्यांना सरकार स्थापन करण्याची संधी दिली नाही. त्यामुळे पूर्व पाकिस्तानचे स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्याचा निर्णय अवामी लीगने घेतला. त्यानुसार 25 मार्च 1971 रोजी शेख मुजिबूर रहमान यांनी बांगलादेशचे स्वतंत्र राज्य आस्तित्वात येत असल्याची घोषणा केली. बांगलादेशच्या स्वातंत्र्य प्रेमी जनतेनी पाकिस्तानी लष्कराची दडपशाही मोडून काढण्याची 'मुक्तीवादीनी' नावाने शस्त्रदल उभा करून गनिमी पध्दतीने पाकिस्तानी सैन्या विरूध्द संघर्ष सुरू केला.याच दरम्यान पाकिस्तानने भारतावर विविध प्रकारचे आरोप लावले. भारताने पाकिस्तानचे सर्व आरोप फेटाळले. लगेच पाकिस्तानच्या लढाऊ विमानानी भारताच्या काही हवाई तळावर 3 डिसे. 1971 रोजी अचानक हल्ला केला. पाकिस्तानच्या या आक्रमक कृतीमुळे भारताने पाकिस्तान विरूध्द युध्दाची घोषणा केली. शेवटी 16 डिसें. 1971 रोजी पाकिस्तानी सैन्याने भारतीय सैन्या समोर शरणागती पत्करली अशा प्रकारे पूर्व पाकिस्तानचा प्रदेश पाकिस्तानच्या नियंत्राणातून मुक्त झाला. एकंदरीत अशा प्रकारे 25 मार्च 1971 ला पाकिस्तानने पुर्व पाकिस्तानमध्ये लष्करी कायदा पुकारून सुरू केलेल्या भिषण दडपशाही अत्याचाराचे पर्यावसन बांगलादेशाच्या स्वातंत्र्य संग्रामात झाले. बांगलादेशची निर्मिती स्थानिक जनतेचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि भारताचे प्रचंड लष्करी

योगदान याचा संयुक्त परिणाम होय. बांगलादेश हा तीन दिशांनी भारताने वेढलेला भुप्रदेश होय त्यांच्या पश्चिम व उत्तर दिशाना पश्चिम बंगाल आणि पुर्व दिशेला आसाम, मेघालय, त्रिपुरा व मिझोराम हे भारतातील प्रदेश आहे. दक्षिण दिशेला बंगालचा उपसागर आहे.

भारत – बांग्लादेशातील : प्राथमिक संबंध व मैत्रीपर्व

बांगला देश जेंव्हा स्वतंत्र झाला तेंव्हा शेख मुजिबुर रहेमान यांनी पाकिस्तानच्या बंदिवासातून सुटका झाल्यानंतर 22 डिसें. 1971 ला ते दिल्ली येथे आले, मग तेथून ते ढाक्याला गेले 12 जाने. 1972 ला त्यांनी बांगलादेशाच्या प्रधानमंत्री पदाची, सुत्रे स्वीकारली. ढाका येथे 17 मार्च 1972 ला श्रीमती इंदिरा गांधी यानी भेट दिली . 19 मार्च 1972 ला 25 वर्ष मुदतीचा मैत्री सहकार्य व शांतता करार केला. तत्पूर्वी 6 डिसें. 1971 ला भारताने बांगला देशला एक स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्र म्हणून मान्यता दिली होती. श्रीमती इंदिरा गांधी यानी 6 डिसे. 1971 ला लोकसभेमध्ये बांगला देशला मान्यता देताना असे म्हटले की, “मुझे पूरा विश्वास है कि भविष्य मे भारत तथा बांगलादेश की सरकारे तथा जिनके आदर्श तथा त्याग समान है, एक दुसरे की संप्रभूता, क्षेत्रीय अखंडता, एक दुसरे के आंतरिक मामलो में हस्तक्षेप न करे, समानता और आपसी हितों के प्रति सम्मान परआधारित सम्ब-धों का सर्वोत्तम कालखंड माना जायेगा .” 6 फेब्रु. 1972 मध्ये भारताचा तीन दिवशीय दौरा केला या दौऱ्यात विविध करारही करण्यात आले. पुढे 15ऑगस्ट 1975 शेख मूजिब यांच्यासह 15 ऑगस्ट 1975 ला त्याच्या परिवारातील सदस्यांची हत्या करण्यात आली. मुजिब याच्या हत्ये नंतर झियाउर रहेमान यांनी देशाची सत्ता आपल्या हाती घेतली. झियाउर रहेमान याची 1989 मध्ये हत्या झाली. त्यानंतर एच.एम. इर्शाद देशाची सुत्रे आपल्या हाती घेतली. इ.स. 1975 नंतर या दोन्ही देशात काही समस्या निर्माण झाल्या. या समस्या संबंधात तणाव निर्माण करणाऱ्या ठरल्या सीमा प्रश्न, लोकसंख्या स्थलांतर समस्या, व्यापार व आर्थिक समस्या, नवमुर बेटाची समस्या,फराक्का धरणाची समस्या आदी प्रश्न दोन्ही देशातील तणाव वाढण्यास कारणीभूत ठरल्या.

परराष्ट्र धोरणाच्या अनुषंगानेही बांगला देश निर्मितीला भारताचे वेगळे आयाम होते. भारत -पाक संघर्षात चीन पूर्नत: पाकिस्तानचा पक्षपाती होता. ‘पीपल्स डेली’ या पत्रकातील त्याचा मजकुर भारत विरोधी होता. निक्सन यांनी बंगालच्या उपसागरात सातवे आरमार पाठवण्याचा निर्णय घेतला होता. निक्सन व किंसिंजर याची एक भीती होती की पुर्व पाकिस्तानात लष्कर पाठवून भारत सरकार थांबणार नाही तर पश्चिम पाकिस्तानवरही हल्ले करील आणि रशियाच्या मदतीने ‘काश्मीर’ घेईल यावरून आंतरराष्टीय क्षेत्रात भारताचा दबदबा वाढला होता ही गोष्ट निदर्शनास येते.

संबंधातील तणाव व सता परिवर्तन आणि करार

बांगलादेश मध्ये वारंवार सता परिवर्तन झाली आहेत. विशेषत: मुजिब यांच्या नंतर दोन देशात तणाव वाढला, याची महत्वाचे कारण म्हणजे फराक्का धरणाचा प्रश्न होय इ.स. 1976 मध्ये (मुजिब याच्या हत्ये नंतर) युनोच्या व्यासपीठावर हा प्रश्न उपस्थित करून त्याला आंतरराष्ट्रीय वादाचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. दिव्दपक्षीय चर्चेद्वारे तोडगा काढला जाऊ शकतो अशी भारताची भूमिका आहे. बंगालच्या उपसागरातील नवमुर नावाच्या बेटाच्या मालकी हक्कावरून वाद सुरू झाला. शेवटी दोघांनी समोपचाराने मार्ग काढण्याचे मान्य केले आहे. या दोन देशातील सरहद्दीसंबंधीही वाद आहे. भारतातील त्रिपुरा, आसाम

व मेघालय या राज्याशी लागून असलेल्या बांगलादेशच्या सरहदीसंबंधी असे वाद निर्माण झाले आहेत. नोव्हें. 1977 मध्ये दोन्ही देशात गंगा नदीच्या पाणी वाटपासंबंधी एक करार झाला. इ.स. 1980 मध्ये पी.व्ही. नरसिंहराव यांच्या बांगलादेश भेटीत उभय पक्षानी हा प्रश्न सीमा प्रश्न चर्चेच्या मार्गाने सोडविण्याचे मान्य केले. 1983 मध्ये 'तिन बिघा' प्रश्नांवर दोन्ही देशात एक करार झाला ऑक्टो. 1982 मध्ये इंदिरा गांधी इर्शाद याच्यात एक शिखर परिषद झाली. इ.स. 1986 मध्ये इर्शाद हे भारत भेटीवर आले. 1991 मध्ये बेगम खलिदा शिमा याची पंतप्रधान म्हणून निवड करण्यात आली. मे 1992 मध्ये त्यानी भारताला भेट दिली. याचवेळी 'तिन बिघा' भागाचे बांगला देशकडे हस्तांतरण करण्यात आले. विशेषत: बेगम खलिदा झिमा याच्या कारकिर्दीत बांगला देशात भारत विरोधी प्रचार शिगेला पोहोचला होता. 1996 मध्ये शेख हसिना वाजेद हया पंतप्रधान बनल्या त्यांनी भारताचे पंतप्रधान देवेगौडा सोबत 12 डिसे 1996 पाणी वाटपा संबंधी करारावर सहया केल्या. याच काळात आगरताळा ते ढाका बससेवा सुरू करण्यात आली. बांगला देशाला 400 कोटी रूपयाचे कर्ज देण्याची भारताने घोषणा केली.

त्यानंतर 2001 मध्ये बांगला देशात निवडणुका होऊन बेगम खलिदा झिमा पंतप्रधान बनल्या. त्याचा भारत विरोधी प्रत्यय लवकरच आला. या नव्या सरकारने भारताऐवजी चीन व पाकिस्तान याच्याशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापीत करण्याला प्राधाण्य दिले. बेगम खलिदा झिमा याच्या कारकिर्दीतच बांगला देशाच्या सरकारने दहशतवादाची पाठराखण करण्याचे आणि दहशतवादाला अप्रत्यक्ष मार्गाने समर्थन देण्याचे धोरण अंगिकारले; त्यामुळे बांगलादेश आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचा आणखी एक अड्डा बनण्याचा धोका निर्माण झाला. भारताच्या दृष्टिने ही बाब गंभीर होती. 2008 नंतर पुन: शेख हसिना वाजेद यांनी सत्ता सुत्रे स्वीकारली. सत्ता परिवर्तन झाल्यामुळे भारतासोबत नव्या संबंधाची आशा वाढली. याशिवाय लोकसंख्या स्थलांतर, चकमा निर्वासीतांची समस्या सहरदीवर कुंपण घालणे, आदी आव्हाने भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर आहेत. किंबहूणा ज्या भारताच्या सहकार्याने बांगला देशाची-निर्मिती झाली, त्याच बांगलादेशी सैनिकांनी एप्रिल 2001 मध्ये भारतीय क्षेत्रात 1.5 कि.मी. प्रवेश करून एका गांवावर ताबा मिळविला होता. तसेच बांगला देशाच्या सैनिकांनी 16 भारतीय जवानांची निर्दय व कुरपणे हत्या केली होती. या घटनेमुळे भारतातील सर्व लोक हादरून गेले होते. खरे भारताबद्दल त्याने अजन्म ऋणी राहणे योग्य होते पण प्रत्यक्षात मात्र तसे घडले नाही. ही बाब नक्कीच चिंताजनक आहे. यानंतर 14 ते 15 जूलै 2003 मध्ये दोन्ही देशाच्या परराष्ट्र मंत्र्याची आर्थिक संबंधाला बळकटी देण्यासाठी एक महत्वपूर्ण बैठक झाली. त्यानंतर ऑगस्ट 2004 मध्ये सीमेवरील गुन्हेगारी, अवैद्य घुसखोरी, जणावरांची तस्करी, थांबविण्यासाठी भारतीय सीमा सुरक्षा बलाच्या अधिकाऱ्यानी बांगलादेश राईफळच्या अधिकाऱ्यांसोबत 'कोमिला' बैठकीत विस्तृत चर्चा केली होती.

मोदी कालीन नवे पर्व - भारत बांग्लादेश संबंध:-

नरेंद्र मोदी यांनी सत्ता सुत्रे हाती घेतल्यानंतर, त्यांनी बांगला देशाचा दौरा केला होता. भारतासाठी बांगला देश हा अधिक जवळचा देश असून या दोन देशात 4096 किलो मिटरची सीमारेषा आहे. या दोन देशातील 'लॉर्ड बॉर्डर ॲग्रीमेंट' आणि तिस्तान नदी पाणी वाटपाचा करार महत्वाचा मानला जातो. बांगला

देशाचे 111 भुखंड भारताच्या हद्दीत आहेत, तर 55 भुखंड बांगला देशाच्या हद्दीत आहेत, लॉड बॉर्डर ॲग्रीमेंटनुसार या भुखंडाची अदला बदल केली जाणार आहे. व्हीसा करार, गुन्हेगारांच्या हस्तांतरणाचा करार या दोन्ही ही ऐतिहासिक करारावर यापुर्वीच्या सरकारने 2013 मध्ये करार केले आहेत. अलिकडच्या काळातील भारत- बांगलादेश भू-सीमारेषा करार अत्यंत महत्वाचा असून 7 मे 2015 रोजी भारतीय संसदेने 119 वी घटनादूरूस्ती विधयेक पारित केले. या विधयेकावर 28 मे 2015 रोजी राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी होताच त्याचे रूपांतर शंभराव्या घटनादुरूस्तीत (100 व्या घटनादुरूस्ती अधिनियम,2015) मध्ये झाले. 29 मे 2015 रोजी हा घटनादुरूस्ती अधिनियम अधिसूचित झाला. या अधिनियमाचा उद्देश भारत आणि बांगलादेश या दोन्ही देशांत सन 1974 मध्ये झालेल्या भू-सीमा रेषा कराराला मंजूरी देणे हा होता. बांगलादेशाच्या संसदेने 1974 मध्येच मंजुरी दिली होती. आता भू-सीमा करारानुसार (लॉड बॉर्डर ॲग्रीमेंट) भारतात असलेली 111 बांगलादेशी अंत: क्षेत्रे बांगलादेशाकडे हस्तांतरीत करणे आणि बांगलादेशामध्ये असलेली 51 भारतीय अंत: क्षेत्रे भारताच्या स्वाधीन करणे उद्देशित झाले. त्यानुषंगाने 6 जून 2015 रोजी भारताने बांगलादेश सोबत ऐतिहासिक असा सीमा करार केला. 31 जूलै, 1 ऑगस्ट 2015 दरम्यानच्या मध्य रात्रीपासून हा करार अंमलात आला.

भारत आणि बांगला देशामधील संबंध सुधारण्यास बांगला देशमधील लोकशाही आणि आर्थिक उदारीकरणाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासासाठी बांगलादेशने सुरू केलेले प्रयत्न प्रामुख्याने जबाबदार होते. सार्कच्या व्यासपीठाने यात मोलाची भर घातली. 'गुजराल धोरणामुळे' यास हातभार लागला. दक्षिण आशियायी उपखंडामध्ये लोकशाही शासनप्रणाली आस्तित्वात यासाठी भारताचे परराष्ट्र धोरण अत्यंत महत्वाचे आहे. खरेतर बांगला देशच्या राजकारणावर धार्मिक मुलतत्ववादी वाढता प्रभाव हे भारतासाठी भविष्यात चिंताग्रस्त ठरू शकते.

संदर्भ ग्रंथ.:-

1) के.सागर, 'भारताचे शेजारी राष्ट्रांशी संबध',(1999), के सागर पब्लिकेशन्स पुणे, पृ.114.
2) प्रा.पाटील, भारतीय परराष्ट्रीय धोरण, 2010, के सागर पब्लिकेशन्स पुणे, पृ.109.
3) डॉ.दिवाण चंद्रशेखर "भारताची विदेश निती', विद्या प्रकाशन-नागपुर, पृ.47.
4) डॉ.पवार रांधूं, मिश्रा आरजू, 'भारतीय विदेश नीति', 2013, आर्या पब्लिकेशन्स दिल्ली, पृ.130.
5) तळवलकर गोविंद, 'भारत आणि जग', 2009, मौज प्रकाशन, गिरगांव मुंबई, पृ.368.
6) डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र, 'भारत आणि जग', 2015, सकाळ प्रकाशन पुणे-2, पृ.74.

सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणांपुढील आव्हाने

प्रा. डॉ. जितेंद्र आनंदा माळी

विभागप्रमुख – संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग, कै. न्हानाभाऊ म. तु. पाटील कला महाविद्यालय, मारवड. ता. अमळनेर, जि. जळगांव.

प्रस्तावना –

दुसऱ्या महायुध्दानंतर जागतिक राजकारणात प्रादेशिक सत्तासमतोलाला फार महत्व प्राप्त आले. त्यातुनच जगाच्या वेगवेगळया भागात प्रादेशिक व्यवस्था उदयास आल्या, वास्तविक प्रादेशिक व्यवस्था ही एक भू–राजकीय संकल्पना आहे. प्रत्येक भू–प्रदेशात स्थानिक वेगवेगळे प्रश्न असतात, या प्रश्नांना जागतिक राजकारणात दुय्यम स्थान असते. अशावेळी संबंधीत स्थानिक प्रदेशातुन काही राष्ट्रे एकत्र येवून आपले प्रश्न स्थानिक स्तरावर चर्चेतून, वाटाघाटीतून किंवा सामोपचाराने सोडविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी स्थानिक स्तरावर एक स्वतंत्र संघटनेची निर्मिती केली जाते.

अशाच प्रकारे दक्षिण आशियाचा सर्वागिण विकास व्हावा याकरीता, या भागात एखादे क्षेत्रिय संघटन असावे अशी भुमिका तत्कालीन बांगला देशाचे अध्यक्ष झिया–उर–रहेमान यांनी घेतली. त्यादृष्टिने त्यांनी एक प्रस्ताव तयार करुन सर्व दक्षिण आशियायी राष्ट्रांकडे पाठविला. या प्रस्तावावर सर्व संबंधीत राष्ट्रांच्या परराष्ट्र सचिवांच्या अनुक्रमे १९८१, १९८२, १९८३ मध्ये विविध बैठका व चर्चा होवून एक निश्चित क्षेत्रिय विकासाचा आराखडा तयार करण्यात आला. त्यानंतर दक्षिण आशियातील सात राष्ट्रांचे परराष्ट्रीय मंत्री नवी दिल्ली येथे १ व २ ऑगष्ट १९८३ रोजी एकत्र आलेत. या बैठकीत त्यांनी आतापर्यंतच्या बैठकांचा आढावा घेत, दक्षिण आशियाच्या सहकार्यासाठी दक्षिण आशियायी क्षेत्रीय सहकार्याचे संघटन स्थापन करण्याची औपचारीक घोषणा केली.*(तोडकर,२०१५,३०५)* त्यानंतर भूतानच्या थिम्पू येथे १९८५ मध्ये झालेल्या परराष्ट्रीय मंत्र्यांच्या बैठकीत दक्षिण आशियाई सहकार्यांच्या प्रयत्नांना संघटनात्मक स्वरुप देण्याचे ठरले. त्यानुसार दक्षिण आशियातील भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान बांगला देश, श्रीलंका व मालदीव या सात राष्ट्रांचे प्रमुख बांगला देशाची राजधानी ढाका येथे ७ व ८ डिसेंबर १९८५ मध्ये एकत्र आले. याठिकाणी **''दक्षिण आशियाई क्षेत्रिय सहकार्य संघटन''** अर्थात **''सार्क''** संघटनेची अधिकृतरित्या स्थापना केली. *(सिंह अशोक कुमार,२०१४,२७९)*

सार्क संघटना ही दक्षिण आशियायी क्षेत्रिय सहकार्य संघटना असून तीची निर्मीती मुळात परस्पर सहकार्य व विकास या मुख्य तत्वावर झालेली दिसून येते. परंतु सदयस्थितीत **सार्क** या क्षेत्रिय संघटनेतील सदस्य राष्ट्रांसमोर संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणांबाबतीत विविध आव्हाने निर्माण झालली आपणांस दिसून येते. त्याअनुशंगाने प्रस्तृत शोध निबंधात **''सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणांपुढील आव्हाने व त्यावरील उपाययोजना''** याबाबींचा उहापोह केलेला आहे.

सार्क राष्ट्रे – सन १९८५ मध्ये सार्क संघटनेची निर्मिती प्रसंगी सार्क सदस्य राष्ट्रांची संख्या फक्त सात एवढी होती. त्यात, भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान बांगला देश, श्रीलंका व मालदीव या सात राष्ट्रांचा समावेश होता. परंतु नवी दिल्ली येथे एप्रिल २००७ मध्ये भरलेल्या १४ व्या सार्क परिषदेपासुन अफगणिस्तान हे आठवे सदस्य

राष्ट्र म्हणुन सार्क संघटनेत समाविष्ठ झालेले आहे. त्यामुळे आज रोजी सार्क संघटनेची सदस्य संख्या **''आठ''** एवढी आहे.

सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणांपुढील आव्हाने —

दक्षिण आशियाच्या सर्वांगिण विकासासाठी सार्क संघटनेची स्थापना करण्यात आली. परंतु सदयस्थितीत, सार्क राष्ट्रांना अनेक राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व नैसर्गिक आपत्तींचा सामना करावा लागत आहे. त्याबरोबर काही बाह्य शक्तीही सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्रीय धोरणांपुढे आव्हाने उभी करतांना दिसतात, त्यातीलच काही आव्हाने पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. *(तोडकर,२०१५,३१५)*

१) लोकशाहीला अपयश — सार्क राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासनव्यसस्थेला आलेले अपयश हे खुप मोठे आव्हान आहे. सार्क राष्ट्रांमधील भारताच्या शेजारी असणाऱ्या पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, भुतान, श्रीलंका, अफगणिस्तान आणि म्यानमान या राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासनप्रणाली प्रस्थापीत होवून राजकीय स्थिरता निर्माण व्हावी, यासाठी भारत सुरुवातीपासूनच प्रयत्नशील राहीला आहे. कारण भौगोलिक रचनेमुळे भारताची पर्यायाने दक्षिण आशियाची सुरक्षा या राष्ट्रांच्या सुरक्षेशी जोडली गेली आहे. या राष्ट्रांमधील राजकीय, सामाजिक व आर्थिक घडामोडींचे परिणाम सर्व सार्क राष्ट्रांना सहन करावे लागतात.

२) शस्त्रास्त्रस्पर्धा व वाढता संरक्षण खर्च — शीतयुध्दाच्या काळापासूनच दक्षिण आशिया शस्त्रस्पर्धेला बळी पडलेला आहे. शीतयुध्दाच्या राजकारणाचा भाग म्हणून अमेरिका पाकिस्तानला शस्त्रास्त्रांची मदत करीत आहे. त्या शस्त्रास्त्रांचा वापर पाकिस्तान सतत भारताविरोधी करीत आहे. पाकिस्तानच्या या वाढत्या शस्त्रास्त्र सामर्थ्याला संतुलीत करण्यासाठी भारताला आपल्या संरक्षण खर्चात सातत्याने वाढ करावी लागत आहे. यातुनच सार्क राष्ट्रांमध्ये शस्त्रास्त्र स्पर्धेला चालना मिळालेली आहे. त्याचबरोबर, वांशिक संघर्ष, धार्मिक मुलतत्ववादाचा प्रसार, फुटीरतावादी चळवळी, अंमली व मादक पदार्थांचा व्यापार, लष्करी हुकूमशाहीचा उदय, लोकशाहीला आलेले अपयश व राजकीय अस्थिरता अशा विविध कारणांनी या प्रदेशात शस्त्रास्त्रांचा व्यापार वाढला आहे. विशेष म्हणजे येथील सर्वच राष्ट्रे कमीजास्त प्रमाणात या शस्त्रास्त्रस्पर्धेत सामील झालेली आहेत. यामुळे सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणापुढे मोठे आव्हान उभे राहिलेले दिसून येते.

३) वाढते वांशिक संघर्ष — शीतयुध्दोत्तर काळात वाढत्या वांशिक संघर्षांनी सार्क राष्ट्रांना भेडसावलेले असून त्यात, पाकिस्तान, अफगणिस्तान, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान व म्यानमार ही राष्ट्रे वांशिक हिंसाचाराला बळी पडलेली आहेत. यात शासनव्यवस्थेवर नियंत्रण प्रस्थापीत करणे, आपली स्वतंत्र ओळख जपणे, शासनाच्या विषमतेवर आधारीत धोरणांचा विरोध करणे, स्वतंत्र राज्यांची निर्मिती, इतर वंशाच्या लोकांचा द्वेष, आर्थिक व राजकीय फायदयासाठी शासनाला वेठीस धरणे यासाठी हे वांशिक संघर्ष सुरु आहेत. यात हजारो निष्पाप लोकांचा बळी जात आहे. यातुनच सार्क राष्ट्रांमध्ये प्रादेशिकतावाद व संकुचिततावाद वाढला आहे. महिलांच्या, अल्पसंख्यांकांच्या व मानवी हक्कांच्या संरक्षणाचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. यातुनच सार्क देशांच्या सुरक्षेपुढे मोठे आव्हान निर्माण झालेले दिसुन येते.

४) आर्थिक उदारीकरण व जागतिकीकरणातून निर्माण झालेल्या समस्या — १९९० च्या दशकात बहुतेक सार्क राष्ट्रांनी कमी—अधिक प्रमाणात आर्थिक उदारीकरणाचा मार्ग स्विकारुन आपली अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेबरोबर जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यातुनच आर्थिक व सामाजिक विकास साधण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात

आले, मात्र उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सार्क राष्ट्रांना उपकारक ठरण्याऐवजी, अनेक आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांच्या निर्मितीला कारणीभूत ठरली. मुळातच् सार्क राष्ट्रांमध्ये जीवनमान, साक्षरता आणि दरडोई उत्पन्न यांचे प्रमाण कमी असल्याने, या प्रक्रीयेनंतर येथे गरिबी, बेकारी, उपासमार, दारिद्रय, निम्न जीवनस्तर यांसारख्या समस्या तीव्र बनल्या आहेत. साहजिकच सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणांना आव्हान निर्माण झाले आहे.

५) राजकीय अस्थिरतेचे संकट — सार्क राष्ट्रांमध्ये राजकीय अस्थिरता ही संमिश्र शासन पध्दतीमुळे उदयास आली आहे. १९९० च्या सुरुवातीस नेपाळ, बांगलादेश व पाकिस्तानमध्ये लोकशाही शासनपध्दती उदयास आली, परंतु त्यातुनच तेथे राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. याचा फायदा दहशतवादी, फुटीरतावादी व धर्मांन्ध मुलतत्ववादयांनी घेवून हुकूमशाही शासनव्यवस्थेची स्थापना केली. परिणामी राजकीय अस्थिरता वाढून सार्क राष्ट्रांमध्ये वांशिक संघर्ष, धार्मिक मुलतत्ववाद, दहशतवाद, फुटीरतावादी चळवळी, शस्त्रास्त्रांचा व अंमली पदार्थांचा वाढता व्यापार यांसारख्या समस्या वाढून सुरक्षेला धोका निर्माण झालेला आहे.

६) अण्वस्त्रांचा प्रसार — सार्क राष्ट्रांमधील भारत व पाकिस्तान यांच्यात १९९० च्या दशकातील अण्वस्त्रांचा प्रसार ही सर्वात मोठी घटना असुन, तीचा दक्षिण आशियाई राष्ट्रांवर दुरगामी परीणाम झालेला दिसतो. सुरुवातीस भारताने सर्वप्रथम १९७४ मध्ये शांततामय विकासकार्यासाठी अणुस्फोट केला. मात्र यामुळे दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये भिती व संभ्रमाचे वातावरण निर्माण झाले. त्यातुनच पाकिस्तानने चीनची मदत घेऊन १९९० च्या सुरुवातीलाच अण्वस्त्र बनविण्याची क्षमता प्राप्त केली. तिची औपचारिकता १९९८ मध्ये अणुचाचणी घेऊन पुर्ण केली. आपल्या शेजारी पाकिस्तानने चीनच्या मदतीने अण्वस्त्र क्षमता प्राप्त केल्यामुळे भारतालाही अण्वस्त्रांचा विकास करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. परिणामी १९९८ मध्येच भारताने पाच अणुचाचण्या करुन स्वत:ला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणुन घोषित केले. साहजिकच आज रोजी भारत—पाकिस्तान हे अण्वस्त्र संपन्न असल्यामुळे यांच्यातील एखादा छोटा संघर्षही अणुयुध्दाचे स्वरुप धारण करु शकतो आणि या युध्दाचे परिणाम सर्व सार्क राष्ट्रांना भोगावे लागतील. साहजिकच सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि सुरक्षेसमोर मोठे आव्हान उभे राहीलेले दिसून येते.

७) सार्क राष्ट्रांचे हस्तक्षेपी धोरण — सार्क राष्ट्रांनी परस्परांच्या अंर्तगत कारभारात हस्तक्षेप करु नये, या हेतूनेच सार्क संघटनेची स्थापना झालेली होती. परंतु आज रोजी सार्क राष्ट्रे कोणत्या ना कोणत्या कारणांनी दुसऱ्या राष्ट्रांच्या अंर्तगत कारभारात हस्तक्षेप करतांना दिसून येतात. उदा. पाकिस्तानने अफगणिस्तान मध्ये व काश्मीर प्रश्नावरुन भारताच्या अंतर्गत कारभारात केलेला हस्तक्षेप तर बांगला देश निर्मितीच्या प्रश्नावरुन भारताने पाकिस्तानच्या कारभारात हस्तक्षेप व १९८० मध्ये श्रीलंकेतील तमीळ बंडखोरांना केलेले समर्थन त्याचप्रमाणे १९९० नंतर पाकिस्तानच्या समर्थनावर भारतात फोफावलेला दहशतवाद ही सर्व परस्परांच्या हस्तक्षेपी धोरणांची उदाहरणे आहेत. यामुळे साहजिकच सार्क राष्ट्रांची सुरक्षा धोक्यात आलेली दिसून येते.

८) भारताविषयीची सुप्त भिती — सार्क राष्ट्रांमध्ये भारत हा सर्वच बाबतीत मोठा आहे. आकार, आर्थिक स्थिती, औद्योगिक, व्यापार, विज्ञान व तंत्रज्ञान, अण्विक तंत्रज्ञान, लष्करी साधने व शस्त्रास्त्रे या बाबतीत भारताने भरीव प्रगती केल्यामुळे तो महासत्ता बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. भारतचा असाच विकास होत राहीला तर २०२५ पर्यंत भारत एक विभागीय महासत्ता म्हणुन उदयाला येईल, असे जागतिक अभ्यासकांचे म्हणणे आहे. त्यामुळे भारताच्या श्रेष्ठत्वाविषयीची एक सुप्त भीती सार्क राष्ट्रांमध्ये निर्माण झाली आहे. *(पाटील वा. भा.*

,२०१५,४१) या भीतीपोटी काही लहान सार्क राष्ट्रे अमेरिका, चीन व युरोपीयन राष्ट्रांसोबत करार करीत आहेत. त्यातुन परकीय सत्तांचा दक्षिण आशियाई परीसरात शिरकाव झाला आहे. त्यामुळे सार्क राष्ट्रांच्या परराष्ट्रीय व संरक्षण धोरण प्रभावित झालेले दिसून येते.

९) दहशतवादाची समस्या – सार्क राष्ट्रांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात दहशतवादी कारवाया घडून येतांना दिसतात. सार्क राष्ट्रे देशांतर्गत, सीमापार आणि आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाच्या समस्यांना तोंड देत आहेत. त्यातच काही राष्ट्रे एकमेकांच्या विरोधात दहशतवादी कारवायांना खतपाणी घालतांना दिसून येतात. त्यात भारतात दहशतवादी निर्माण करण्याचे काम पाकिस्तान व बांगला देश करतात, नेपाळ व मालदिव मध्ये बांगलादेश सरकार विरोधी कारवाया करतो, तर श्रीलंकेमध्ये भारताकडून कारवाई होतांना दिसते. आजरोजी दक्षिण आशिया आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचे केंद्र बनले आहे. परीणामी दहशतवादामुळे संबंधित राष्ट्रांच्या विकासाला खिळ बसून, सुरक्षितता धोक्यात तर येतेच शिवाय राष्ट्रीय सुरक्षेपुढे मोठे आव्हान उभे राहते.

१०) बाहयसत्तांचे राजकारण – दुसऱ्या महायुध्दानंतर अमेरिका व सोव्हिएट रशिया यांच्यात सुरु झालेल्या शीतयुध्दाचा तळच दक्षिण आशिया होता. तेव्हापासूनच अमेरिका व सो. रशिया यांनी आपापल्या स्वार्थासाठी सार्क प्रदेशात हस्तक्षेपाचे व विभागीय सत्तासमतोलाचे राजकारण केलेले दिसून येते. आज भारताच्या वाढत्या सामर्थ्याला शह देण्यासाठी पाकिस्तानला हाताशी धरणे, अफगणिस्तान मध्ये लष्करी व राजकीय हस्तक्षेप करणे. *(तोडकर,२०१५,२१३)* चीनच्या वाढत्या व्यापारी सामर्थ्याला संतुलित करण्याठी विरोधीशक्ती म्हणुन भारताचा वापर करणे. तर चीन साम्यवादी व पाकिस्तान अमेरिका प्रणीत म्हणुन सो. रशिया त्यांच्या कारवायांकडे दुर्लक्ष करतो. चीन भारताला विरोध म्हणुन पाकिस्तानला जवळ करतो. परिणामी बाहयसत्तांच्या हस्तक्षेपामुळे सार्क राष्ट्रांचे परराष्ट्र व संरक्षण धोरणांपुढे मोठे आव्हान दिसून येते.

११) अन्य समस्या – उपरोक्त समस्यां बरोबरच सार्क राष्ट्रांमध्ये वैचारिक व धार्मिक भिन्नता, परस्पर सहकार्याचा अभाव, अविश्वासचे वातावरण निर्मिती, महासत्तांची भुमिका, असुरक्षितेची भावना, व्यापारी बाजारपेठांची कमतरता, वाढती लोकसंख्या, बेरोजगारी, गरिबी, दारिद्रय, अशिक्षितपणा व आर्थिक मागासलेपणा वगैरे.*(पाटील वा. भा.,२०१५,४१)* यासारख्या अनेकाविध समस्या आढळून येतात, परिणामी यासर्वांमुळे सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र संबंधांपुढे मोठे आव्हान उभे राहीलेले दिसते.

अशा विविध प्रकारची आव्हाने सार्क राष्ट्रांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणांपुढे निर्माण झालेली दिसून येतात.

उपाययोजना – पुढील काही उपायांनी सार्क राष्ट्रे आपले संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरण यशस्वीरित्या अंमलात आणु शकतात.

१) कुणाच्याही दबावाखाली न येता आपले स्वतंत्र परराष्ट्र व संरक्षण धोरणांची निर्मीती करुन ते अंमलात आणणे.

२) राष्ट्रांतर्गत उपलब्ध असलेल्या साधन संपत्तीच्या आधारावरच आपल्या संरक्षण व परराष्ट्र धोरणाची निर्मीती करणे.

३) परस्पर सहकार्यातून सर्वांगिण विकास हे उद्दिष्ठ समोर ठेवून आपल्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी करणे.

४) सार्क राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासन व्यवस्था स्थापन करण्यावर भर देणे.

५) सार्क राष्ट्रांमध्ये आर्थिक उदारीकरण व मुक्त व्यापाराला चालना देणे.

६) सार्क राष्ट्रांमधील शस्त्रास्त्रे व अण्वस्त्र निर्मिती स्पर्धा थांबवून नागरिकांच्या हिताला प्राधान्य देणे.

७) सार्क राष्ट्रांमधील आर्थिक, व्यापारी व राजकिय हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी विभागीय स्थैर्य टिकवून ठेवणे.

८) महासत्तांच्या जागतिक राजकारणात सहभागी न होता, दक्षिण आशियाई परिसराच्या विकासावर भर देणे.

९) दक्षिण आशियाच्या स्थानिक समस्या, प्रश्न व अडचणींचे निराकरण करणाऱ्या योजनांची आखणी करणे.

उपरोक्त उपाययोजनांचा अवलंब करुन सार्क राष्ट्रे आपल्या संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरणांपुढील आव्हाने कमी करु शकतात.

सारांश —

दक्षिण आशिया हा जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचा प्रदेश आहे. भौगोलिकदृष्टया हिमालयाच्या पायथ्याकडील तसेच अफगणिस्तान पासुन ब्रह्मदेशापर्यंतचे सर्व राष्ट्रे दक्षिण आशियात येतात, ही सर्व राष्ट्रे सार्क संघटनेचे सभासद असल्याने त्यांना सार्क राष्ट्रे असे ही म्हणतात. या सार्क राष्ट्रांच्या राजकारणाचा अभ्यास करतांना केवळ याच राष्ट्रांचा विचार करुन चालत नाही, तर या राष्ट्रांच्या भौगोलिक सीमा, राजकीय व सामरिक संबंध ज्या इतर मोठया राष्ट्रांशी जोडले गेले आहेत, त्यांचाही विचार करणे आवश्यक आहे. दक्षिण आशियातील म्यानमार हे दक्षिण आशियाला दक्षिण—पुर्व आशियाशी जोडणारे महत्वाचे दुवा आहे, परंतु म्यानमार मधील लष्करी हुकूमशाही सार्क राष्ट्रांसाठी मोठी डोकेदुखी ठरली आहे. *(तोडकर,२०१५,३३१)* सदयस्थितीत सार्क राष्ट्रांपुढे अनेकाविध समस्या व अडचणी निर्माण झालेल्या दिसतात. त्यातुन संरक्षण व परराष्ट्रीय धोरणांपुढे मोठे आव्हान उभे राहीलेले दिसून येते. त्यामागील कारणे, घटना व परिस्थिती वेगवेगळी असली तरी वेळेचे गांभिर्य ओळखून सार्क राष्ट्रांनी यातुन बाहेर पडण्यासाठी वरील प्रमाणे काही उपाययोजनांचा अवलंब केल्यास निश्चितच परिस्थितीत फरक पडेल, यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची —

१) Naik J. A., International Relation, Macmillan Pub. India. 1995.

२) Vernon Hewitt., The New International Politics of South Asia, Manchester University Press, Manchester. 1997.

३) Kuashik P. D., International Relation, Kalyani Publishers, Ludhiana. 2005.

४) द्विवेदी धीरेंन्द्र, संजय कुमार, अन्तर्राष्ट्रीय राजनीती, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली. २००३.

५) कौशिक पी. डी., अन्तर्राष्ट्रीय संबंध, कल्याणी पब्लिशर्स, लुधियाना. १९९८.

६) सिंह अशोक कुमार, राष्ट्रीय सुरक्षा, प्रकाश बुक डिपो, बरेली. २०१४.

७) तोडकर बी. डी., भारत आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमधील संबंध, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे. २०१५.

८) देवळाणकर शैलेंद्र, भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. २०१०.

९) देवळाणकर शैलेंद्र, समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. २०११.

१०) पाटील वा. भा., आंतरराष्ट्रीय संबंध, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव. २०११.

११) पाटील वा. भा., भारताचे परराष्ट्रीय धोरण, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव. २०१५.

१२) पेंडसे अरुणा व सहस्त्रबुध्दे उत्तरा, आंतरराष्ट्रीय राजकारण: शीतयुध्दोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण, ओरिएंट लॉगमॅन प्रा. लि. मुंबई.२००८.

भारत आणि पाकिस्तान संबंध

प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री
राज्यशास्त्र विभाग, गोगटे वाळके कॉलेज बांदा, ता. सावंतवाडी, जिल्हा- सिंधुदुर्ग
e-mail- mhetrikishor@yahoo.in

प्रस्तावना:

ब्रिटीश भारतातून जाता जाता अखंड हिंदुस्थानची, भारत व पाकिस्तान या दोन राष्ट्रात फाळणी केली. फाळणी झाली तरी भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक असे अनेक समान घटक उभय राष्ट्रात होते. स्वातंत्र्यानंतर उभय राष्ट्रांत सलोखा, बंधुभाव, प्रेम राहील असे वाटत होते. पण काश्मीर प्रश्नावरून उभय राष्ट्रात तणाव निर्माण झाला. तो आजपर्यंत निवळू शकला नाही. भारत-पाकिस्तानच्या संबंधाचा अभ्यास करताना जसा काश्मीर प्रश्न महत्त्वाचा आहे. त्याचप्रमाणे बलुचिस्तानचा प्रश्न, १९६५ चे भारत-पाक युद्ध, १९७१ चे युद्ध आणि बांगलादेशाची निर्मिती, कारगिल संघर्ष आणि पाकिस्तानचा दहशतवाद्यांना पाठिंबा हे मुद्दे ही तेवढेच महत्त्वाचे आहेत. या मुद्द्याला अनुसरून या शोधनिबंधामध्ये भारत-पाकिस्तान यांच्यातील संबंधाचा आढावा घेतला आहे.

भारत पाकिस्तान संबंध:

भारताच्या अगोदर एक दिवस म्हणजे १४ ऑगस्ट १९४७ रोजी पाकिस्तान हे राष्ट्र स्वतंत्र झाला. १९४७ साली स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताची सर्वाधिक युद्धे पाकिस्तानबरोबर झाली. पाकिस्तानच्या निर्मितीमध्ये हिंदू मुसलमान धार्मिक संघर्ष मोठ्या प्रमाणावर कारणीभूत आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटिशांनी या संघर्षाला खतपाणी घातले. महात्मा गांधीने मुस्लिमांचे एकमेव म्हणून घेणारे बॅरिस्टर जीना यांनी पाकिस्तानच्या निर्मितीचा आग्रह धरला होता. त्या एका उद्देशाने त्यांनी आपले राजकारण केले. शेवटी नाईलाज म्हणून सर्वांनाच त्या फाळणीचा स्वीकार करावा लागला. १९४७ मध्ये फाळणी झाल्यानंतर मोठ्याप्रमाणावर भारतातून मुस्लीम पाकिस्तानात गेले आणि हिंदू आणि शीख भारतात आले. सीमाक्षेत्रांमध्ये त्यांच्यामध्ये चकमकी झाल्या. त्यामध्ये अनेक लोक मारले गेले. दीड कोटीच्या आसपास लोक बेघर झाले. दहा लाखांहून अधिक लोक मारले गेले. एवढे झाले तरी आज भारतात साधारण १५ टक्के लोकसंख्या मुस्लिम आहे आणि पाकिस्तानमध्येही काही हिंदू राहतात. पाकिस्तानातील अगदी अलीकडची जनगणना २०१७ साली झाली. त्या पूर्वीची १९९८ आणि त्या आधीची १९८१ मध्ये झाली होती. २०१७ च्या जनगणनेनुसार पाकिस्तानची लोकसंख्या २० कोटी ७० लाख इतकी आहे. या वेळच्या लोकसंख्येच्या धर्मानुसार वर्गीकरण जाहीर केलेले नाही. पण १९९८ च्या जनगणने प्रमाणे तिथे हिंदू लोकसंख्या १.६ टक्के होती.

भारत-पाकिस्तान संबंध समजावून घेण्याअगोदर पाकिस्तानची भौगोलिक, आर्थिक, राजकीय, लष्करी स्थिती समजावून घेणे गरजेचे आहे. इस्लामाबाद ही पाकिस्तानची राजधानी, कराची हे सर्वात मोठे शहर आहे. इंग्रजी आणि उर्दू येथील अधिकृत भाषा याशिवाय काही प्रादेशिक भाषांना मान्यता दिली

आहे. पंजाबी, पख्तून म्हणजेच पठाण, सिंधी, बलुची, सरयकी, मुहाजीर इत्यादी होय. भारतातून स्थलांतरित झालेले मुसलमान इत्यादी विविध वंशाचे लोक येथे राहतात. सुन्नी मुसलमान बहुसंख्य आहेत. पाकिस्तानच्या दक्षिणेला अरबी समुद्र, पूर्वेला भारत, उत्तरेला चीन आणि पश्चिमेला अफगाणिस्तान आणि इराण हे देश आहेत. पाकिस्तानचे चार प्रमुख प्रशासकीय विभाग खैबर पख्तुनवला यालाच पूर्वी वायव्य सरहद्द प्रांत म्हणायचे जिथे खान अब्दुल गफार खान किंवा ज्यांना सरहद्द गांधी आणि बादशाह म्हणून ओळखले जायचे, यांनी आपली चळवळ येथे चालवली होती. सिंध, बलुचिस्तान आणि पंजाब या शिवाय इस्लामाबादचे राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्र तसेच वादग्रस्त आझाद काश्मिर ज्याला आपण पाकव्याप्त काश्मिर म्हणतो आणि गिलगीट बाल्टिस्तान. शेवटच्या दोन्ही भागावर भारताने आपले स्वामित्व जाहीर केले आहे. भारताच्या अधिकृत नकाशामध्ये हे प्रदेश भारताचा भाग म्हणूनच दाखवले जातात.

बलुचिस्तानचा प्रश्न:

पाकिस्तानच्या बलुचिस्तान प्रांतांमध्ये स्वतंत्र बलुचिस्तान यासाठी चळवळ चालू आहे. त्याला भारताचा पाठिंबा आहे आणि रॉ अधिकारी या चळवळीतील कार्यकर्त्यांना सर्व प्रकारची मदत करीत आहेत असा पाकिस्तानचा दावा आहे. पण पंतप्रधान मोदींनी १५ ऑगस्ट २०१६ मध्ये जाहीरपणे बलुचिस्तानमधील चळवळीच्या नेत्यांचा उल्लेख केला. त्यांनी मला शुभेच्छा दिल्या. त्या सर्व एकशे पंचवीस कोटी भारतीयासाठी होत्या असे पंतप्रधान म्हणाले. त्यानंतर भारत बलूचिस्तानचा मुद्दा उचलून धरेल असा अंदाज काही राजकीय तज्ज्ञांनी व्यक्त केला होता. पण २०१७ पर्यंत तरी भारताने या मुद्द्याचा फारसा उल्लेख केला नाही.

१९४७ साली काश्मीर सारखेच बलुचिस्तानच्या राज्याने पाकिस्तान किंवा भारतात सामील न होता स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. काही काळ ते स्वतंत्र राहिले परंतु नंतर पाकिस्तानने सैन्य घुसवून तो प्रदेश ताब्यात घेतला. १९५५ मध्ये बलुचिस्थान पाकिस्तानचा चौथा प्रांत झाला. या भागात तेल आणि नैसर्गिक वायूचे प्रचंड साठे आहेत. मोठा सागरी किनारा आहे. त्याचा पाकिस्तानला बराच फायदा झाला. चीनच्या मदतीने बलुचिस्तानमध्ये अनेक विकास प्रकल्प राबवले जात आहेत. परंतु त्याचा फायदा स्थानिक लोकांपेक्षा पंजाब आणि सिंधमधील लोकांना अधिक होतो अशी बलुच लोकांची भावना आहे. स्वतंत्र होण्यासाठी बलुच लोकांची चळवळ चालू आहे. पाकिस्तान सरकार दडपण्याचा प्रयत्न करीत आहे असे आरोप केले जातात. एकूणच पाकिस्तानमध्ये प्रचंड अस्थिरता आहे. लिखित घटना आणि लोकशाही व्यवस्थेची चौकट असली तरी प्रत्यक्ष सत्ता लष्कराच्या हाती आहे. लष्कर आणि आयएसआय मिळून पाकिस्तानचा कारभार चालवतात. याच्या जोडीला भ्रष्टाचार, हिंसाचार, धर्मांधता, दहशतवाद, मादक द्रव्यांचा व्यापार, माणसांची तस्करी, इतर मौल्यवान वस्तूंची तस्करी, गुन्हेगारी टोळ्या आणि वाढती गुन्हेगारी हे प्रश्न आहेत. प्रशासन व्यवस्था खिळखिळी झालेली आहे. त्यामध्ये सातत्य नाही. भारताने फाळणी स्वीकारली नाही, त्यामुळे कधीतरी ते आपल्यावर हल्ला करतील ही भीती पाकिस्तानच्या नेत्यांच्या मनात कायम असते. काही वेळा राजकीय दृष्ट्या सोयीची असल्यामुळे अंतर्गत राजकारणातील महत्त्वाच्या मुद्द्यावरून सामान्य जनतेचे लक्ष हटवण्यासाठी भारत-पाकिस्तान संघर्षाच्या मुद्द्याचा वापर केला जातो.

काश्मीरचा प्रश्न:

काश्मीर प्रश्नामध्ये चर्चा करण्यासारखे काही असेल तर पाक व्याप्त काश्मीर भारतात सामील करणे एवढेच शिल्लक राहिले आहे. असे विधान सध्याच्या भारताच्या केंद्र सरकारमधील संरक्षण मंत्री राजनाथ सिंह यांनी ऑगस्ट २०१९ मध्ये केले होते. काश्मीर प्रश्न खूप गुंतागुंतीचा आहे. या प्रश्नात प्रामुख्याने तीन पक्ष आहेत एक, संपूर्ण काश्मीर हा भारताचा अविभाज्य भाग आहे, अशी भारत सरकारची ही सध्याची अधिकृत भूमिका आहे. दोन, काश्मीर हा स्वतंत्र सार्वभौम देश असला पाहिजे, अशी जम्मू आणि काश्मीर संस्थांनच्या राजाची महाराजा हरिसिंग यांची सुरुवातीला हीच भूमिका होती. काश्मीरमधील काही संघटना आज ही भूमिका मांडतात. तीन, काश्मीर पाकिस्तानचा भाग आहे, अशी पाकिस्तानची निर्मिती करू इच्छिणाऱ्यांची आणि आजच्या पाकिस्तान सरकारची हीच भूमिका आहे.

भारत स्वतंत्र झाला त्या आधी एक दिवस म्हणजे १४ ऑगस्ट १९४७ रोजी पाकिस्तान स्वतंत्र झाला. भारताचा बराचसा भाग संस्थानिकांच्या अधिपत्याखालील होता. अंतिमत: हे संस्थाने ब्रिटिशांच्या नियंत्रणाखाली गेले होते. भारताला स्वातंत्र्य देताना ब्रिटिशांनी संस्थानिकांना पर्याय दिले होते. एक, भारतात सामील होणे. दोन, पाकिस्तानमध्ये सामील होणे आणि तीन स्वतंत्र राहणे.

बहुतेक संस्थानिकांनी आपल्या भौगोलिक विभागाप्रमाणे भारत किंवा पाकिस्तानात सामील झाले. काही संस्थानिकांनी स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. काश्मीरच्या राजाने स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. काश्मीर संस्थानाचे भौगोलिकदृष्ट्या तीन भाग होते. बौध्द बहुसंख्य असलेला लडाक, मुस्लिम बहुसंख्य असलेले आणि निसर्गसौंदर्याने नटलेले काश्मीर खोरे आणि हिंदु असलेला जम्मू विभाग. काश्मीर संस्थानचा भाग सुरुवातीस पंजाब संस्थानचा भाग होता. ब्रिटीशानी हा भाग जिंकला जम्मूचा राजा गुलाबसिंगला विकला. स्वातंत्र्य मिळाले तेंव्हा काश्मीर संस्थानाचा राजा हरिसिंग होता. काश्मीर खोऱ्यात मुस्किम लोकसंख्या अधिक असल्यामुळे काश्मीर नैसर्गिकरित्या आपलाच भाग आहेत असे पाकिस्तानला वाटत होते. पाकिस्तानचा काश्मीरवर डोळा होता. पाकिस्तानने त्यांच्या वजीरीस्तान प्रांतातील आक्रमणे आणि लढवय्ये म्हणून प्रसिद्ध असलेले आदिवासी घुसखोर काश्मीरमध्ये पाठवायला सुरुवात केली. त्याच बरोबरीने पाकिस्तान लष्कराचे सैनिकही काश्मीरमध्ये घुसले. त्यावेळी राजा हरीसिंगने भारताकडे मदत मागितली. भारत सरकार राजा हरसिंग यांच्यामध्ये अनेक चर्चा, वाटाघाटीनंतर आणि संयुक्त राष्ट्र सहित अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी मध्यस्थी केल्यानंतर करार झाला. काश्मीरला विशेष दर्जा देण्याच्या अटीवर राजाने भारतात सामील होण्याचे मान्य केले होते. त्यानंतर भारतीय सैन्याने काश्मीरमध्ये घुसलेल्या पाकिस्तानी सैन्याला परतून लावले आणि काश्मीरचे संरक्षण केले. हे भारत आणि पाकिस्तानमधील १९४७-४८ चे पहिले युद्ध होय.

भारताने हे प्रकरण संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परीषेदेकडे नेले. सुरक्षा परिषेदेने २० जानेवारी १९४८ रोजी एक ठराव मंजूर संमत करून भारत आणि पाकिस्तान साठीचा संयुक्त राष्ट्र संघाने आयोग स्थापन केला. संयुक्त राष्ट्रांच्या मदतीने युद्धबंदी घोषित करण्यात आली. दोन्ही देशांनी आपले सैन्य काही प्रमाणात माघारी घेतले. काश्मीरची सीमा निश्चित होईपर्यंत एक तातपुरती सीमा ठरवण्यात आली. ती न ओलांडण्याचे बंधने दोन्ही सैन्यावर करण्यात आले. या देशाला पुढे १९७२ च्या सिमला करारामध्ये नियंत्रण रेषा किंवा

'एलोसी' असे म्हटले जाते. आजही तात्पुरती सीमा त्याच नावाने ओखळली जाते. नियंत्रण रेषेच्या उत्तरेकडील भाग पाकिस्तानच्या नियंत्रणाखाली आहे. दक्षिणेकडील भाग भारताच्या ताब्यात आहे. पाकिस्तानने काश्मीर ताब्यात घेण्याचे प्रयत्न कायम चालू ठेवले आहे. पण जवाहरलाल नेहरू यांच्या सरकारने काश्मीरचा मुद्दा हा संयुक्त राष्ट्र संघटनेकडे मांडला. तिथेही तो प्रश्न आजही सुटलेला नाही आणि आजही भारत-पाकीस्तानातील राजकीय नेते काश्मीरच्या मुद्द्यावरून राजकारण केले जाते. आज काश्मीरचा हा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय प्रश्न म्हणून त्याच्याकडे पहिला जातो.

१९६५ चे भारत-पाक युद्धः

१९६५ मध्ये काश्मीर मुद्द्यावर भारत आणि पाकिस्तानमध्ये पुन्हा एकदा साधारण २२ दिवसांचे युद्ध झाले. पाकिस्तानने पुन्हा घुसखोर काश्मीरमध्ये घुसवले. त्यांच्यापाठोपाठ सैन्याच्या हालचाली चालू केल्या. परंतु भारत सरकारने वेळीच भक्कम पाऊले उचलून पाकिस्तानचे सर्व इरादे उद्ध्वस्त केले. १९६२ च्या चीनबरोबर झालेल्या युद्धामध्ये माघार घ्यावी लागल्यामुळे भरतीय सैन्याचे मनोबल खचली असेल, त्यांची लढण्याची फारशी तयारी नसेल, याच वेळी आपण हल्ला केल्यास फारसा प्रतिकार होणार नाही आणि अगदी काश्मीर प्रश्नाचा पूर्ण निकाल लागला नाही तरी भारताला वाटाघाटीच्या टेबलावर येण्यास भाग पाडता येईल असे पाकिस्तान सरकारचे व्यूहरचना होती. एवढी मोठी युद्ध होईल, त्याचा पाकिस्तान सरकारला अंदाज नव्हता.भारतीय सैन्याने जबरदस्त प्रतिकार केला 'हाजी पीर पास' ओलांडून भारतीय सैन्य लाहोर जवळ जाऊन पोहोचले. त्यानंतर अमेरिका, इंग्लंड आणि रशियाने मध्यस्थी करून ते युध्द थांबवले. ताश्कंद येथे दोन्ही देशामध्ये करार झाला. या करारानंतर लालबहादूर शास्त्री यांचा अकाली मृत्यू झाला. त्यामुळे कराराची अंमलबजावणी काहीशी लांबली. परंतु ११९६६ मध्ये दोन्ही देशांना आपल्या फौजा परत मागे नेल्या. युद्धामध्ये हार होवूनही आम्हीच युध्द जिंकले अशा वल्गना पाकिस्तानी नेत्यांनी केला. २०१५ मध्ये या घटनेला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली त्या निमित्त भारत सरकारने काही कार्यक्रम आयोजित केले होते. १९६५ च्या युद्धातील विजयामुळे चीन बरोबरच्या युद्धामुळे खचलेले भारतीय सैनिकांचे मनोबल वाढले. त्यानंतर त्यांनी अधिक चांगली तयारी केली आणि त्यामुळे १९७१ साली परत झालेल्या युद्धात भारतीय सैनिक चांगले काम करू शकले. त्यानंतर भारताने आपली भूमिका बदलली. १९७२ च्या सिमला करारामध्ये काश्मीरचा प्रश्न भारत आणि पाकिस्तान आपापसातील चर्चेनेच सोडवतील असे ठरले. दोन्ही देशांचे त्यावर एकमत झाले. परंतु पाकिस्तान नेहमी काश्मीर प्रश्न आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न करतो असतो. त्यानंतर १९७१ मध्ये भारत आणि पाकिस्तानमध्ये तिसरे मोठे युद्ध झाले. या युद्धात भारताचा विजय झाला आणि या युद्धातून बांगलादेशाची निर्मिती झाली. कारगिल संघर्ष हा १९९९ मध्ये पाकिस्तान सैन्यांनी कारगिल भागात घुसखोरी केली. त्याला भारतीय सैन्यांनी तोडीस तोड उत्तर दिले आणि पाकिस्तानी सैन्याला माघार घ्यावी लागली.

पाकिस्तानचा दहशतवाद्यांना पांठिबाः

पाकिस्तानने काशमीरमध्ये दहशतवादी घुसवून तेथील संघर्ष चालू ठेवण्याचा 'स्वस्त युद्धाचा' प्रयत्न नेहमीच केला आहे. भारताच्या सुरक्षा संघटनानी पकडलेल्या दहशतवाद्यामध्ये कांही दहशतवादी

अफगानिस्तान, इराक, चेचेन्या इत्यादी विभागातून आल्याचे आणि त्यांना पाकिस्तानच पाठवल्याचे निष्पन्न झाले आहे. काश्मीरमधील दहशतवाद्यांना सर्व प्रकारची मदत करण्याची भूमिका पाकिस्तान नेहमी पार पाडली आहे. पाकिस्तानचा वजिरीस्तान ही जगातील सर्वात भयंकर धोकादायक जागा आहे असे विधान अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा यांनी २००९ साली केले होते. पाकिस्तान जगभरातील दहशतवाद्यांना आसरा देतो हे अनेकवेळा सिद्ध झाले आहे. अल-कायदा या आंतरराष्ट्रीय दहशतवादी संघटनेचा प्रमुख ओसामा बिन लादेन बराच काळ पाकिस्तानमध्ये लष्करी तळाच्या अगदी जवळ लपून राहिला होता. २ मे १९११ रोजी अमेरिकेच्या सैनिकांनी त्याचा पत्ता शोधून त्याच्या राहत्या ठिकाणी जाऊन त्याला ठार मारले.

ऑगस्ट २०१९ मध्ये भारत सरकारने काश्मीर संबंधित काही निर्णय घेतले. त्यानुसार त्या राज्याचा विशेष दर्जा काढून घेण्यात आला. त्याची जम्मू आणि काश्मीर आणि लडाख असे दोन विभाग करून दोन वेगळी केंद्रशासित प्रदेश करण्यात आले. त्यामुळे आता या प्रदेशाचे नियंत्रणथेट केंद सरकारकडे गेले आहे. त्यानुसार भारतीय राज्यघटनेच्या '३७०' आणि '३५-अ' या दोनही कलमामध्ये बदल करण्यात आले. बरेचसे स्थानिक नेते बंदिवासात आहेत. लष्करी आणि निमलष्करी दलांची उपस्थिती मोठ्या संख्येने वाढवण्यात आली आहे. पाकिस्तानने या घडामोडी संबंधी आपली नाराजी व्यक्त केली. त्याला उत्तर देताना हा आमचा

अंतर्गत मुद्दा आहे त्याची पाकिस्तानाने दखल घेण्याची गरज नाही, पाकिस्तानने बेकायदेशीरपणे आपल्या ताब्यात ठेवलेला काश्मीरचा भाग भारताला परत करावा अशी भूमिका भारत सरकारने घेतली. अलीकडेच ऑगस्ट २०१९ मध्ये अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी भारत-पाकिस्तान वादामध्ये मध्यस्थी करण्याची तयारी दाखवली. पाकिस्तानने हे वक्तव्य लगेच उचलून धरले. भारताने याची काही गरज नसल्याचे स्पष्ट केले. भारत हा हिंदू धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र म्हणून पुढे आला तर पाकिस्तान बहुसंख्य इस्लामिक राष्ट्र आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारत आणि पाकिस्तान त्यांनी एकमेकांशी राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले परंतु अनेक वाद आणि संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर त्याला फारसे महत्त्व नव्हते.

मोदी सरकारचे पाकिस्तान विषयीचे धोरण:

२०१४ मध्ये नरेंद्र मोदी यांचे शासन सत्तेत आले. हे शासन एनडीएचचे असल्यामुळे अटलबिहारी वाजपेयी यांच्याप्रमाणे तेदेखील शांततेची प्रक्रिया सुरू करतील असे वाटत होते. असे वाटण्यामागचे प्रमुख कारण म्हणजे नरेंद्र मोदी यांनी आपला शपथविधी सोहळ्यासाठी पाकिस्तानचे पंतप्रधान नवाज शरीफ यांना आमंत्रित केले होते. त्यामुळे एक प्रकारचे आशादायी चित्र निर्माण झाले होते. परंतु भाजपा शासनाकडून दोन्ही देशातील परराष्ट्र पातळीवरची चर्चा अचानकपणे खंडित करण्यात आली. त्यानंतर पाच महिन्यात पाकिस्तान कडून जवळपास २५० वेळा शस्त्रसंधीचे उल्लंघन झाली आहे. सीमेवरील गोळीबारामध्ये निष्पाप लोक मारले गेले आहेत. परिणामी दोन्ही देशातील संबंध अतिशय तणावपूर्ण बनले होते. मोदी सरकारने पाकिस्तान बाबतचे धोरण बदलून 'जशास तसे' धोरण अलंबवले होते. गोळीबाराचे उत्तर गोळीबाराने दिले पाहिजे, अशी भूमिका घेतली होती. तसेच द्विपक्षीय चर्चा ही फक्त दोन्ही देशादरम्यान व्हावी, त्यामध्ये हुर्रियतला स्थान दिले जाणार नाही. याबाबतच्या भूमिकेवर भारत ठाम

राहिला. दुसरीकडे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाकिस्तानची दुटप्पी भूमिका उघड केली. त्यामुळे पाकिस्तान एकाकी पडत असल्याचे चित्र होते. चीनचे अध्यक्ष शी झिनपिंग, अमेरिकेचे अध्यक्ष बराक ओबामा यांनी भारत दौर्यावर आल्यानंतर पाकिस्तानला जाण्याचे टाळले. या सर्व घडामोडीमुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाकिस्तान एका बाजूला पडला होता. मोदी सरकारचे धोरण जवळपास आठ महिने चालले. या काळात मोदी हे वाजपेयींच्या शांतता प्रक्रियेचा मार्ग पुढे चालू ठेवत नाहीत असे म्हणत या सरकारवर टीकाही झाली. मात्र तरीही या धोरणामध्ये बदल झालेला नव्हता. तसेच चर्चा आणि शांतता प्रक्रिया भारताने खंडित केली असल्याने पुढाकार भारतानेच घ्यावा अशी पाकिस्तानची भूमिका राहिली.

भारत-पाक संबंधातील अडथळे:

पाकिस्तानच्या अंतर्गत राजकारणाचे चार मुख्य सूत्रधार आहेत. एक म्हणजे, पाकिस्तानमधील राजकीय नेतृत्व. दोन, पाकिस्तानी लष्कर. तीन, पाकिस्तान मधील धार्मिक मूलतत्त्ववादी गट आणि चार, पाकिस्तानमधील दहशतवादी संघटना. या चार गटांमध्ये सत्तेवर प्रभाव पाडण्यासाठी सातत्याने सुंदोपसुंदी चालू असते. त्यापैकी केवळ पाकिस्तानमधील राजकीय नेतृत्वालाच भारताबरोबर संबंध पुन्हा एकदा सुरळीत व्हावेत असे वाटते. इतर तीन घटकांना भारत-पाकिस्तान संबंध सुधारण्याला स्पष्ट विरोध आहे. हे तीन घटक भारताला मुख्य धोका मानतात. याच तीन गटाने हाफिज सईद आणि ए. क्यू. खान यांना हिरो केला तर मलाला हिला व्हिलन ठरवले आहे. पाकिस्तानचे अमेरिकेतील माजी राजदूत आणि प्रसिद्ध लेखक हुसेन हक्कानी यांच्या मते या तीन गटांनी पाकिस्तानातील सामान्य जनतेची मने भारत, अमेरिका आणि इस्राईलला विरोधाने कलुषित केले आहेत. त्यांच्या नकारात्मक प्रचारामुळे पाकिस्तानी जनता दहशतवादाला नाही तर पाकिस्तानचा अंतर्गत सुरक्षेपुढील मोठा धोका मानतात. या तिन्ही घटकांना सातत्याने एक भीती जाणवते, कि भारत आणि पाकिस्तान संबंध सुधारले तर भारताचा केवळ पाकिस्तानवरच नाही तर अफगानिस्तान आणि मध्य आशियावर देखील प्रभाव वाढेल. भारत सध्या अफगाणिस्तानात मोठी विकासात्मक भूमिका बजावत आहे. भारताने २०१८ मध्ये अफगाणिस्तान बरोबर एक महत्त्वपूर्ण संरक्षण करार देखील केला आहे. राष्ट्राध्यक्ष हमीद करझाई यांची भारताची अफगाणिस्तानातील भूमिका वाढावी अशी इच्छा आणि प्रयत्न आहेत. नरेंद्र मोदीच्या शपथविधीलाही ते उपस्थित होते. या सर्व गोष्टी पाकिस्तानी लष्कर, धार्मिक मूलतत्त्ववादी आणि दहशतवाद्यांना खटकणाऱ्या गोष्टी आहेत. पाकिस्तान मधील पंजाब प्रांताचे मुख्यमंत्री आणि पंतप्रधान नवाज शरीफ यांचे लहान बंधू शहानवाज शरीफ यांनी पाकिस्तानी लष्कराचा भारत-पाकिस्तान संबंध सुधारण्याला असलेला विरोध बोलून दाखवलेला होता. भारत-पाकिस्तान संबंधाचे अभ्यास स्टीफन कोहेन यांनी आपल्या नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या 'शूटिंग फॉर ए सेंचुरी: फाइंडिंग अन्सर टू इंडिया-पाकिस्तान' या पुस्तकात भारत-पाकिस्तान संबंध सुधारण्यात त्यातील घटकांचा कसा अडथळा आहे हे स्पष्ट करत आर्थिक भागीदारीतून उभय देशांमध्ये संबंध कसे सुधारू शकतात याचे विश्लेषण केले आहे.

निष्कर्ष:

या शोध निबंधामध्ये भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशामधील सहकार्यापेक्षा संघर्षाचेच मुद्दे अधिक दिसून येतात. या संघर्षातील सर्वात महत्वाचा मुद्दा आहे तो म्हणजे काश्मीरचा प्रश्न होय. काश्मीरचा प्रश्न हा

युद्धातून अथवा संघर्षातून न सोडवता तो चर्चेतून आणि वाटाघाटीतूनच सोडविणे हे दोन्ही देशाच्या दृष्टीने अधिक महत्वाचे होईल. त्यमुळे दोन्ही देशामध्ये चर्चा सुरु होणे गरजेचे आहे. कारण बरेचदा चर्चा खंडित झाल्यानंतर तणावाचे वातावरण निर्माण होते. तसेच दोन्ही देशादरम्यान चर्चा खंडित व्हावी ही पाकिस्तानच्या लष्कराची नेहमीच इच्छा राहिलेली आहे असे दिसते. पाकिस्तानमधील लष्कर आणि पाकिस्तानी दहशतवादी संघटना हे भारताबरोबर चर्चा होऊ नये, संघर्ष वाढवा यासाठी सातत्याने प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते. पाकिस्तानी नेतृत्वाला भारताबरोबर संवाद सुरु व्हावा असे वाटते. पण तो खंडित झाल्यामुळे लष्कराला जास्त महत्व प्राप्त झाले आहे. पाकिस्तानमधील लष्कर, दहशतवादी संघटना यांचे महत्व कमी करायचे असेल तर तेथील राजकीय नेतृत्वाबरोबर चर्चा, वाटाघाटी आणि संवाद सुरु ठेवणे हे भारतासाठी गरजेचे आणि आवश्यक आहे आणि काश्मीरचा प्रश्न हा या माध्यमातूनच सुटू शकेल असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर- समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
२. प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी- आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
३. डॉ. डी. ए. मांढरे, डॉ. पी. आर. पाटील व प्रा. बी. डी. तोडकर- भारताचे परराष्ट्र धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षितता, प्रतिमा पब्लिकेशन, अहमदनगर.
४. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर- भारताचे परराष्ट्रीय धोरण-सातत्य आणि स्थित्यंतर, सकाळ प्रकाशन पुणे, नोव्हेंबर २०१६.
५. हर्षद भोसले व शुभाराज बुवा - आंतरराष्ट्रीय संबंध , शेठ प्रकाशन, मुंबई, जानेवारी २०१९.
६. वसंत र. रायपुरकर- आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
७. डॉ.पंदित नलावडे - आंतरराष्ट्रीय संबंध, कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा औरंगाबाद.

कोरोनाच्या संकटात आशियाई क्षेत्रात सार्क संघटनेची भूमिका

प्रा. डॉ. मारोती घंटेवाड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख , वसुंधरा कला महाविद्यालय, जुळे सोलापूर.

प्रास्ताविक:- जागतिक स्तरावरील सर्वच राष्ट्रेआपल्या राष्ट्रीय हीतसंबंधासाठी आणि सुरक्षिततेकरिता आप आपल्या राष्ट्रांचे धोरण उपलब्ध परिस्थितीनुसार व वस्तुनिष्ठ घटकांचा विचार करून ठरवित असतांना दिसुन येतात.याशिवाय राष्ट्राचे हितसंबंध, सुरक्षितता, सार्वभौमत्व आणि आर्थिक विकास व राजकीय पकड अधिक मजबूत होणे शक्य होत नाही. असा विचार पुढे येत होता म्हणूनच जगातील प्रत्येक राष्ट्रांनीआपले धोरण इतर राष्ट्रांशी आर्थिकदृष्ट्या मैत्रीपूर्ण सहकार्याचे ठरवितांना दिसून येतात. अशा विचारसरणीचा वेग पहिल्या महायुद्धानंतर वाढला आणि द्वितीय महायुद्धानंतर या विचार प्रणालीने अधिक वेग घेतल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात शीतयुद्धास प्रारंभ झालेला प्रकर्षाने दिसून येतो. त्याच बरोबर द्वितीय महायुद्धानंतर जागतिक स्तरावर आशिया, आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका खंडातील बहुतांश वसाहती खाली असणारी राष्ट्र नव्याने स्वतंत्र होऊ लागली आणि जागतिक पटलावर आपले अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी पुढे येऊ लागली. अशा प्रकारच्या नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांना शीतयुद्धात सहभाग घेणे विकासाच्या दृष्टिकोनातून धोक्याची घंटाच दिसत होती. कारण दोन राष्ट्रांच्या युद्धाच्या धुंदीत निष्पाप नवस्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांचा बळी जातो.हे सर्व नवोदित राष्ट्रांना समजलेले असल्यामुळेच नवोदित राष्ट्रे शीतयुद्ध पासून तटस्थतेची भूमिका घेतली.कालांतराने आलीप्त चळवळीचा एक गट आंतरराष्ट्रीय ऊदयास येउन आपले आस्तित्व बळकट करण्यासाठी तीसरी शक्ती म्हणून पुढे आला.

द्वितीय महायुद्धानंतरची स्थिती:-

1945 ते 1980 च्या दशकापर्यंत जागतिक स्तरावर साम्यवादी विचाराविरोधात भांडवलशाही अशा प्रकारचा तणाव निर्माण झालेला दिसून येतो.अशाही वातावरणामध्ये आशिया,आफ्रिका,लॅटिन अमेरिका खंडातील नवोदित स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांनी आपापल्या पद्धतीने विकास करण्यासाठी प्रयत्न करीत होती. त्याचबरोबर जागतिक क्षेत्रांमध्ये युरोप खंडातील विकसित राष्ट्रांनी आपला सामुहिक विकास करण्यासाठी जागतिक संघटनेपेक्षा प्रादेशिक सहकार्य संघटना स्थापन करून त्या माध्यमातून सामूहिक विकासावर अधिक भर देऊ असा एकमुखी विचार मांडुन प्रादेशिक सहकार्य संघटना स्थापन करण्यावर भर दिला.

प्रादेशिक संघटनेची आवश्यकता :-

प्रादेशिक संघटनेची आवश्यकता असण्याचे महत्त्वाचे कारण असे की, जगातील कोणतेही राष्ट्र एक दुसऱ्यावर अवलंबून न राहता स्वतंत्रपणे विकास करणे शक्य नसते. त्यांना इतर राष्ट्रांचे सहकार्य घेणे आवश्यक असते.त्यामुळे परस्परावलंबन व सहकार्य या तत्त्वांच्या आधारावर विविध क्षेत्रात विकास करण्यासाठी मदत मिळते व मानवी विकासाचा जीवनस्तर उंचावला जाऊन तेथील शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होण्यास मदत मिळते. याकरिता प्रादेशिक संघटनेचे आवश्यकता आहे असे विकसित राष्ट्रांनमध्ये एकमत झाल्यामुळेच युरोप खंडामध्ये प्रादेशिक संघटना निर्माण झालेल्या दिसून येतात.

उदा:- आठ विकसित राष्ट्रांचा समूह (Group of 08 Development Countries),अमेरिकन राज्याची संघटना (Organization of American State),युरोपीय आर्थिक समूह (European Economic Community),पश्चिम युरोपीय संघ (Western European Union), युरोपियन मुक्त व्यापार संघटना (European Free Trade Organization),पेट्रोल निर्यातदार राष्ट्रांची संघटना (Organization of Petrol Exporting Countries) इत्यादी प्रादेशिक सहकार्य संघटनांची निर्मिती करण्यात आली .याव्यतिरिक्त सुद्धा 1945 पूर्वी व राजकीय क्षेत्रात राष्ट्रसंघाव्यतिरिक्त सुद्धा काही संघटनांची नोंद केली गेली. ज्यामध्ये ब्रिटिश राष्ट्रकुल (British Comman Wealth),अरब लीग (Arab League),अमेरिकन राज्याची संघटना (Organization of American State)या त्या दिसून येतात.

नवस्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांची विकासाकडे वाटचाल:-

1945 नंतर ब्रिटिश वसाहतवादातून स्वतंत्र झालेल्या नवस्वतंत्र राष्ट्रांनी देखील विकसित राष्ट्रांचे प्रादेशिक सहकार्य संघटना निर्माण केल्याचे उदाहरण लक्षात घेऊन त्यांचा ही सर्वस्पर्शी विकास साधण्यासाठी परस्पर सहकार्याची गरज प्रतिपादित केलेले दिसून येते. त्यामुळेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रामुख्याने आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका खंडातील राष्ट्राने आफ्रिकन एकता संघ (Organization of African Union),दक्षिण -पूर्व आशियाई राष्ट्रांची संघटना (Association of South East Asian Nation)यासारख्या प्रदेश संघटना निर्माण केल्या. या संघटनांच्या निर्मितीचा मुख्य उद्देश ही विकसित राष्ट्रांच्या प्रादेशिक संघटने सारखाच दिसून येतो.

प्रादेशिक संघटना सार्क:- (दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना: सार्क):-

युरोप खंडातील प्रादेशिक संघटना आणि आफ्रिका खंडातील प्रादेशिक संघटना यांच्या निर्मितीच्या आदर्शाने ध्येयाने व उद्देशाने प्रेरित होऊन दक्षिण आशियाई क्षेत्रातील ऐतिहासिक ,भौगोलिक ,आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या जवळीक असलेल्या त्याचबरोबर समान समस्या आणि विकासाची मंदगती असणाऱ्या विविध राष्ट्रांचा सर्वतोपरी सर्व स्तरावर विकास करण्यासाठी बांगलादेशाचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष झिया-उर-रहमान यांच्या अथक प्रयत्नातून आणि भारताने दिलेल्या पाठिंब्यामुळेच 7 डिसेंबर 1985 रोजी दक्षिण आशियातील ,भारत ,पाकिस्तान ,बांगलादेश ,श्रीलंका ,भूतान ,नेपाळ व मालदीव या आशियातील सात राष्ट्राला संघटीत करून दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना सार्क नावाची प्रादेशिक संघटना निर्माण करण्यात झिया-उर-रहमान यांनी यश मिळविले. त्यामुळे परस्पर सहकार्याचे वातावरण निर्माण करणे, सामाजिक ,आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्तरावर आदान-प्रदान करणे, विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रात विकास घडवून आणणे ,जनतेचा जीवनस्तर उंचावणे ,महिला व बालकांच्या समोर येणाऱ्या समस्या नष्ट करून त्यांचा विकास करणे ,एकमेकांच्या कार्यात हस्तक्षेप न करणे, वादाचे आणि संघर्षाचे प्रश्न सामंजस्याने सोडणे इत्यादी उद्देश साध्य करण्यासाठी या संघटनेची स्थापना करण्यात आली. सार्क संघटना स्थापन करण्यासाठी आशिया खंडातील राष्ट्रांपैकी भारताने सर्वाधिक प्रयत्न केले त्याचबरोबर सार्क संघटनेला मजबूत करण्यासाठी पुढाकार घेऊन आर्थिक मदत सर्वाधिक देऊ केली .त्यामुळे भारताला आज सार्क मध्ये बिग ब्रदर म्हणून ओळखले जाते. भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी त्यानंतर श्री राजीव गांधी यांनी पुढाकार घेऊन सार्क संघटना निर्माण केली.खऱ्या अर्थाने सार्क संघटनेचे भवितव्य राजीव गांधी पासून ते डॉ.मनमोहन सिंग यांच्या कारकीर्दीपर्यंत अतिशय महत्वाचे होते.1985 पासुन प्रत्येक

भारतीय पंतप्रधानांनी दक्षिण आशियामध्ये शांतता निर्माण करण्यासाठी सार्क संघटनेच्या माध्यमातून सकारात्मक भूमिका घेऊन सार्क राष्ट्रांचे संबंध मजबूत करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करीत होती. सार्क संघटना मजबूत करण्यासाठी भारतीय पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी, श्री राजीव गांधी ,इंद्रकुमार गुजराल ,अटल बिहारी वाजपेयी ,डॉ.मनमोहन सिंग यांची अतिशय महत्त्वाची भुमिका आहे. त्याचबरोबर सध्याचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आपल्या शपथविधीलाच दक्षिण आशिया खंडातील सात राष्ट्रांच्या काही सदस्यांना निमंत्रित करूनच पंतप्रधानपदाची शपथ घेतली यामुळे सात राष्ट्रांचे भारतासोबत संबंध अधिक मजबूत करण्यासाठी सार्कच्या व्यासपीठ महत्त्वाचे ठरल्याचे दिसून येते. तसे पाहताना अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या कालखंडात आणि नरेंद्र मोदी यांच्या कालखंडात थोड्या प्रमाणात सार्क राष्ट्रांचे संबंध काही प्रमाणात तणावाचे तर काही प्रमाणात सलोख्याचे दिसून येतात परंतु पुढे चालून या दोन्ही पंतप्रधानांनी सार्क राष्ट्रांचे संबंध सुधारण्यासाठी प्रयत्न केलेले सुद्धा दिसून येतात. उदाहरणात पंतप्रधान वाजपेयी यांनी दिल्ली लाहोर बस सुरु करुन मैत्रीचा नवा मार्ग सुरू केला.

नरेंद्र मोदी यांचे कोरोनाच्या कालखंडात पाकिस्तान सोबतचे संबंध:-

नरेंद्र मोदी यांनी ३७० कलम रद्द केल्यानंतर पाकिस्तान-भारताचे संबंध अतिशय तणावाचे निर्माण झालेले होते. परंतु पाकिस्तानचे पंतप्रधान इम्रान खान यांना कोरोना झाल्यामुळे कोरोनातुन सावरण्यासाठी नरेंद्र मोदी यांनी पत्र पाठवून त्यांची तब्येतीची शहानिशा केली आणि भारत पाकिस्तानच्या सीमेवरील तणाव कमी करण्याची विनंती केली त्याला सकारात्मकता पाकिस्तानच्या पंतप्रधान इम्रान खान यांनी दर्शविली याचा अर्थ पाकिस्तान हा कोरोनाच्या संकटात सापडला असल्यामुळे अनेक प्रकारच्या संकट पाकिस्तान वर आले होते. अर्थव्यवस्था कोलमडली ,महागाईचा प्रत्येक क्षेत्रात स्फोट झालेला दिसून येत होता. त्यामुळे घाबरलेल्या पाकिस्तानने आपली अर्थव्यवस्था सुधारण्यासाठी नरमाईची भूमिका घेतल्याचे दिसून येते.अर्थात सार्क संघटनेच्या माध्यमातून तणाव कमी करून संबंध वाढविण्यावर भर दिल्याचे दिसते. म्हणून सार्क संघटना ही आशियाई क्षेत्रात शांतता निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाची ठरलेली दिसते.असे जरी वाटत असले तरीसुद्धा काही कळीचे मुद्दे निर्माण करून या क्षेत्रात अशांतता कायम रहावी सार्क राष्ट्रात एकमेकाबद्दल संशयाचे वातावरण निर्माण व्हावे. या राष्ट्रांच्या विकासात अडथळे यावेत. अशी नीती काही विकसित राष्ट्रांनी आणि आशिया खंडातील स्वतःला श्रीमंत म्हणून घेणारा चीन देश करीत असल्याचे दिसून येते.

जागतिक राजकारणाचे बदलते स्वरूप:-

आज जागतिक राजकारणाच्या समीकरणाचे बदलते स्वरूप लक्षात घेताना असे दिसून येते की ,प्राथमिक अवस्थेत रशिया विरुद्ध अमेरिका असा संघर्ष दिसून येत होता समकालीन जागतिक संघर्षात साम्यवादी चीन अमेरिका असा संघर्ष निर्माण झालेला दिसून येत आहे. कोरणा सारख्या रोगाचा प्रसार चीनच्या हुआन शहरातून निर्माण झाला असा आरोप अमेरिका आणि जगातील बहुतांशी राष्ट्र स्पष्टपणे बोलू लागले त्यामुळे संपूर्ण जग समकालीन कोरोना च्या संकटाचा सामना करीत आहे हे सुद्धा जागतिक राजकारण चीनने केल्याचे दिसून येते. परंतु हा आरोप चीनने फेटाळत आहे. चीन आरोप फेटाळत असला तरीही चीन खरोखरच डावपेचाचे राजकारण करणारा जागतिक स्तरावरचा एक प्रमुख देश दिसून येतो हे सर्व जगातील राष्ट्रांना स्पष्ट पद्धतीने समकालीन स्थितीमध्ये कोरोनाच्या संकटातून दिसून आले आहे.

चीनचा समकालीन जागतिक डावपेज :-

चीनचा समकालीन जागतिक डावपेच संपूर्ण जगाच्या लक्षात आलेला आहे चीन हा देश असा आहे की आशिया खंडातच नव्हे तर संपूर्ण जगाला उध्वस्त करण्याच्या मार्गावर उभा राहिलेला आहे हे कोरोना सारख्या भयानक रोगाची निर्मिती करून जगभर तो व्हायरस पसरून स्वतः मात्र शांत बसलेला दिसतो त्यामुळे संपूर्ण जग या व्हायरसमुळे मानवाचे प्राण वाचविण्यात मग्न झाले आहे त्यामुळे एकंदरीत जगातील बहुतांशी राष्ट्रांची अर्थव्यवस्था संकटात सापडली दिसून येते याला अमेरिका सुद्धा अपवाद नाही. त्यामुळे चीन हा देश दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये भारताचा शत्रू राष्ट्र म्हणून 1962 पासून सतत भारताच्या विरोधात कुरघोडी करीत असल्याचे दिसून येते .आजही भारताच्या विरोधात चीनने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा समितीमध्ये कायम सदस्यत्वासाठी बहुतांश राष्ट्राने भारताला पाठिंबा दर्शविला असताना देखील चीनने मात्र प्रखर विरोध केलेला दिसून येतो. अशाप्रकारची चीनची नीती भारताच्या संदर्भात असल्यामुळे भारताने सुद्धा सार्क राष्ट्रांमध्ये चीनला सदस्यत्व देण्यासाठी विरोध दर्शविलेला दिसून येतो. चीन हे राष्ट्र सार्कचा सदस्य नसल्यामुळे सार्कमधील राष्ट्रांना चिथावणी देऊन आपलेसे करून घेण्यात आणि भारताला एकांगी पाडण्यात सतत डावपेच करीत असल्याचे दिसून येते. परंतु भारत हा एकमेव लोकशाहीप्रधान राष्ट्र असल्यामुळे दक्षिण आशियाई राष्ट्रातील सार्क मधील सदस्य राष्ट्रांतर्गत लोकशाही निर्माण करण्यासाठी त्या देशांमधील सर्व समस्या दूर करण्यासाठी भारत सदैव प्रयत्न करीत आला आहे.भारताने सार्क राष्ट्रांमधील ज्या ज्या समस्या निर्माण झालेले आहेत त्या समस्या नष्ट करण्यासाठी पुढाकार घेतलेला दिसून येतो. दारिद्य, बेकारी कुपोषण ,वाढती लोकसंख्या, गुन्हेगारी पर्यावरण, आरोग्य, सीमापार दहशतवादी कारवाया, विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रात विकास घडवून आणणे, जनतेचा जीवनस्तर उंचावणे ,महिलांच्या समस्या सोडवणे, बालकांचा विकास करणे ,सामाजिक ,आर्थिक व सांस्कृतिक स्तरावर आदान-प्रदान करणे ,परस्पर सहकार्याचे वातावरण निर्माण करणे यासाठी सातत्याने भारताने सुरुवातीपासून आजपर्यंत पूर्णपणे सकारात्मक भूमिका दर्शवित आलेला आहे.

कोरोनाच्या संकटात आशियाई क्षेत्रात सार्क संघटनेची भूमिका:-

दक्षिण आशियाई क्षेत्रांमध्ये सार्क संघटनेची भूमिका अतिशय महत्त्वाचे आहे 1985 पासून ते आजतागायत सार्क संघटनेच्या माध्यमातून सारख्या व्यासपीठावरून अनेक प्रश्न सोडविण्यासाठी तपशील आशय राष्ट्रातील सार्क सदस्य राष्ट्रांनी सारख्या व्यासपीठाच्या माध्यमातून सारख्या राष्ट्रात एकजूट निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. त्याचबरोबर सार्क सदस्य राष्ट्रांमधील जे मतभेद आहेत ते नसतं करण्यासाठी सारख्या माध्यमातून प्रयत्न करीत आहेत. सार्क सदस्य राष्ट्रांनी एकमेकांबद्दल विश्वास संपादन करणे अतिशय महत्त्वाचे आहेत या दृष्टिकोनातूनच भारताने अतिशय महत्त्वाची भूमिका घेऊन एकमेकांबद्दल विश्वास संपादन करण्यासाठी पुढाकार घेत असल्याचे दिसून येते. दक्षिण आशियाई क्षेत्रामधील अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होत आहेत त्या समस्या नष्ट करण्यासाठी भारताने सार्कच्या माध्यमातून पुढाकार घेत सार्क राष्ट्रांमध्ये मैत्रीसंबंध दृढ करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करीत आहे. दक्षिण आशिया खंडामध्ये वाढत असणारा सीमापार दहशतवाद यासारख्या समस्या नष्ट करण्यासाठी दहशतवादी गटांना खतपाणी घालणाऱ्या राष्ट्रावर सामूहिक दबाव टाकण्याचे काम सार्क संघटनेच्या व्यासपीठावरून भारताने करीत आहे. दहशतवादी गटाला सहकार्य करणाऱ्या एखादा सार्क राष्ट्र असेल तर त्याला आर्थिक निर्बंध लावण्याचे सर्व प्रयत्न सार्क व्यासपीठाच्या माध्यमातून सार्क सदस्य राष्ट्रे करीत

आहेत. दक्षिण आशियाई क्षेत्रात समस्या निर्माण करणाऱ्या राष्ट्रांना योग्य धडा देण्यासाठी भारताने सार्कच्या व्यासपीठावरून वेळोवेळी पुढाकार घेतला आहे. या क्षेत्रात शांतता,विकास , परस्परांना सर्व क्षेत्रात सहकार्य करण्यासाठी एकमेकांच्या हातात हात देणे आवश्यक आहे असे आव्हान करून भारत पुढाकार घेत आला आहे. यासाठी भारताने जे प्रयत्न करीत आहे त्याच सारखे प्रयत्न सार्क राष्ट्रे सुद्धा करणे आवश्यक आहे . आज समकालीन परिस्थितीमध्ये जागतिक राजकारणाच्या समीकरणात बदल होत आहेत त्या पार्श्वभूमीवर भारताने सुद्धा आशिया खंडातील सार्क सदस्य राष्ट्रांच्या मैत्री संबंधाबद्दल सकारात्मक होती का घेऊन कोरोना सारख्या समस्यांचा सामना करण्यासाठी भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी कोरोनाची लस भारतात निर्माण केल्यावर आशिया खंडातील सदस्य राष्ट्रांना देण्याचे आश्वासन मागणी करण्याऱ्या राष्ट्रांना देउन सहकार्यही केले आहे.त्याचबरोबर इतर अनेक राष्ट्रांना सहकार्य करूनच या संकटातून बाहेर काढण्यासाठी भारताने कोरोणावर निघालेली दिलस देऊन जागतिक राजकारणात आणि दक्षिण अशियाई क्षेत्रातील राजकारणात संकटाच्या विरोधात भारताने पुढाकार घेऊन कोरोनाचा सामना करण्यासाठी सार्क राष्ट्रांच्या बाजूने खंबीरपणे उभे राहून मानवतावाद अंगीकारलेला दिसून येतो. तसे पाहता नरेंद्र मोदी यांचे परराष्ट्र धोरण थोड्याफार प्रमाणात का होईना सकारात्मक दिसून येतात. पण असे नव्हे की नेहरूजीची तुलना कोणीही करू नये नेहरूजीचा कालखंड आणि समकालीन परिस्थिती यामध्ये जमीन आसमानचा फरक आहे.जर सार्क राष्ट्रांनी परस्पर मैत्रीसंबंध दृढ केल्यास दक्षिण अशियाई प्रादेशिक क्षेत्रातील मानवी समुदायाच्या विकासाला हातभार लागेल. परिणामी दक्षिण आशियाई प्रादेशिक क्षेत्रात कायमची शांतता निर्माण होण्यास वेळ लागणार नाही. या क्षेत्राचा प्रभाव जगातील विकसित राष्ट्रांवर सुद्धा पडल्याशिवाय राहणार नाही.त्यामुळे आशिया खंडात शांतता नव्हे तर संपुर्ण जगामध्ये शांतता निर्माण होईल यात शंका नाही.

संदर्भसची:-

१) रुकमी बसू, आंतरराष्ट्रीय राजकारण - संकल्पना, सिद्धांत आणि समस्या, साग पब्लिकेशन्स नई दिल्ली,२०१७
२) शिवम पाल - आंतरराष्ट्रीय संबंध, वंदना पब्लिकेशन नई दिल्ली.२०१२
३) मुन्द्रिका प्रसाद - आंतरराष्ट्रीय संबंध, अर्जन पब्लिकेशन हाउस नई दिल्ली. २०१३
४) दिनेश मांडोन, आंतरराष्ट्रीय संघटन, अंकित पब्लिकेशन जयपूर. २०१०
५) बी. सी. नरुला, आंतरराष्ट्रीय राजनिती, अर्जुन पब्लिकेशन नई दिल्ली. २०१३
६) डॉ.रुक्मी बसू - संयुक्त राष्ट्रसंघ सिद्धांत व व्यवहार, जवाहर पब्लिकेशन नई दिल्ली, २०११.
७) ए.के.मिश्रा - दक्षिण आशिया एवं भारत का विकास प्रिझम बुक्स जयपूर, २०१२.
8) व्हि. एन. खन्ना आंतरराष्ट्रीय संबंध, विकास पब्लिकेशन हाऊस नवी दिल्ली, २००७.
९) बी. सी. नरुला- प्रमुख राष्ट्रों की विदेश नीती, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, २०१२.
१०) डॉ. बी. सिंह गहलोत - भारतीय विदेश नीती, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली २००६.
११) विवेक यश. राज - भारतीय विदेश नीती, सिविल सर्व्हिसेज टाइम्स, नवी दिल्ली, २०११.
१२) नीरज सिंह, नेहरू- पटेल, अग्रीमेंट विदिन डिफरनसेस सेलेक्ट डॉक्युमेंटस अॅन्ड करस्पाँडन्स (१९३३-१९५०), नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, २०१०.
१३) डॉ.शशी शुक्ला आंतरराष्ट्रीय संघटन, भारत प्रकाशन लखनऊ, २००९.
१४) पी. बी. दत्त - स्वतंत्र भारत की विदेश नीती, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, २०११.
१५) दैनिक लोकसत्ता मधील अनेक लेख व संपादकीय लिखाण 2019
१६) गुगल सर्च २०१९.
१७) Pawar Yadav , International Relational ,Srishit book Distributors ,New Delhi 2012.
१८)Andreas Wenger, International Relations: From Could War to the Globalized World,Viva Books,New Delhi.2004.

सार्क संघटनेची समकालीन प्रासंगिकता

डॉ . एन. आर. चिमुरकर
सहा. प्राध्यापक, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर
nrchimurkar1@gmail.com

गोषवारा

व्दितीय महायुध्दानंतर आंतराष्ट्रीय राजकाराणात आर्थिक व राजकीय सहकार्य नागरीकांचा सर्वागीन विकास व्हावा. या उदेशाने प्रेरीत होउन, अनेक राज्यांनी प्रादेशीक स्वरूपाचे संघटन निर्माण केले आहे. यामध्ये दक्षिण आशियातील सार्क ही क्षेत्रीय संघटना अतिशय महत्वपूर्ण आहे. त्यामुळे या राज्यात परस्पर बंधुभाव व परस्पर सहकार्याचे नवे दालन खुले झाले. त्यामुळे या संघटनेला 'युगांन्तरकारी' घटना 'सामुहीक समझदारी' व राजकीय ईच्छाशक्तीची अभिव्यक्ती अशी उपमा देण्यात आली.

दक्षिण आशियायी संघटनेची स्थापना अशा काळात आली की, या संघटनेतील काही राज्यांचे परस्पर सबंध मित्रत्वाचे नसून शत्रुत्वाचे होते. आणि ते संबंध समकालीन परिस्थीतीत देखील सामान्य स्वरूपाचे नाही त्यामुळे सार्क संघटनेच्या विकासावर व उद्देशावर विपरीत परीणाम आलेला दिसून येते, तरी पण सार्क संघटनेतील राज्यात राजकीय विग्रह असला तरी, आर्थीक, सामाजीक, सांस्कृतीक आणी व्यापारीक सहकार्य वाढीस लावण्यासाठी व या प्रादेशीक भुखंडावर वास्तव्य करणाऱ्या नागरीकांच्या विकासाकरीता ही संघटना आजही महत्वपूर्ण आहे.

बिजशब्द — *क्षेत्रीय सहकार्य, साप्टा आत्मनिर्भरता सक्रीय सहयोग, आंतराष्ट्रीय राजकारण, शिखर संमेलन, राजकीय इच्छा*

प्रस्तावना —

संयुक्त राष्ट्र संघाप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रादेशिक स्तरावर वेगवेगळया राज्यांनी प्रादेशिक स्वरूपांचे संघटन स्थापन केले आहे. या प्रादेशिक संघटनांना संयुक्त राष्ट्राची संमती असून संयुक्त राष्ट्रांच्या संसदेत या संघटनांना वैधानिक स्थान देण्यात आले आहे. सनदेच्या कलम नं ५२ प्रमाणे संयुक्त राष्ट्राच्या उददेश व सिध्दांतानुसार शांतता व सुरक्षिततेसाठी क्षेत्रीय संघटनांना मान्यता देण्यात आली आहे. कलम नं. ५४ नुसार अशा संघटनांना शांततेच्या स्थापनेसाठी कोणतीही कारवाई करण्यापुर्वी सुरक्षा मंडळास सुचना देणे बंधनकारक असते.

दक्षिण आशियायी क्षेत्रातील नागरीकाचा कल्याण व जिवनमानाचा स्तर उंचावणे तसेच आंतरराष्ट्रीय मंचावर आपसी सहकार्य मजबुत करण्यासाठी सार्क संघटनेची स्थापना करण्यात आली आहे सार्क संघटनेचा मुळ आधार राज्याराज्या मधील क्षेत्रीय सहकार्यावर भर देणे आहे.

सार्क संघटनेची स्थापना व स्वरूप

दक्षिण आशियायी प्रादेशिक सहकार्य संघटना (सार्क) या संघटनेची स्थापना ८ डिसेंबर १९८५ बांग्लादेशाची राजधानी ढाका येथे करण्यात आली. यात दक्षिण

आशियातील भारत, बांग्लादेश, भुतान, पाकिस्तान, श्रीलंका, मालदिप व नेपाल ही संस्थापक सात राज्य आहेत. परंतु सध्या यात आठ राज्य असून २००७ ला अफगानिस्थान ला सभासदत्व देण्यात आलेले आहे. सार्कच्या स्थापनेमुळे या देशामध्ये सदभावना बंधुभाव आणि आपसी सहकार्याचे नवे युग निर्माण होईल, अशी अपेक्षा होती त्यामुळे या संघटनेला नव्या युगाचा शुभारंभ असे म्हटले होते.

दक्षिण आशियातील देशांचे प्रादेशिक संघटन असावे अशी भुमिका सर्वप्रथम बांग्लादेशाचे राष्ट्रपती जिया उर रहमान यांनी मांडली होती. त्यांनी १९७७ ते १९८०या दरम्यान या राज्याचे दौरे करून यावर चर्चा केली व संघटनेसंबंधीचा दस्तावेज करण्यात आला. पुढे १९८३ ला विदेश मंत्र्याची बैठक दिल्ली येथे आयोजीत केली होती या बैठकीत या संघटनेची औपचारीक घोषणा करण्यात आली आहे. त्यांनतर सवैधानिक स्वरूप निश्चित करून १९८५ ला या संघटनेची स्थापना करण्यात आली आहे.

सार्क संघटनेचा मुळ गाभा प्रादेशिक स्वरूपाचा, सहकार्याचा आहे. कृषी आरोग्य, विज्ञान, मौसम, डाक तार सेवा, ग्रामीण विकास, खेळ सांस्कृतिक सहकार्य, संकटकालीन सहकार्य, दहशतवादाची समस्या मादकद्रव्याची तस्करी, महीला विकास व भुमिका या सर्व विषयावरील क्षेत्र निर्धारीत करून आपसी सहकार्य भुमिका, घेण्यात आलेली आहे.

दक्षिण आशियायी देशांमधील सामुहीक आत्मनिर्भरता मध्ये वाढ करणे, आर्थिक, सामाजीक, राजकीय, सांस्कृतिक स्तरावर विकास करणे, आपसी विश्वास, सद्भावना व समस्यांचा निपटारा करणे, अन्य विकसनशील देशांना मदत करणे तसेच सामान्य प्रश्नांवर आंतरराष्टीय स्तरावर आपसी सहयोग करणे. या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी सार्क संघटनेची निर्मिती करण्यात आली आहे.

सार्क संघटनेच्या मुख्य सिध्दांतानुसार अंतर्गत सहकार्य, समानता, प्रादेशिक अखंडता, राजकीय स्वतंत्र तसेच कोणत्याही देशाच्या अंतर्गत व्यवस्थेत हस्तक्षेप न करणे व्दिपक्षिय किंवा बहुपक्षिय स्थान न देता त्यांना पूरक निर्माण केले आहे. या सिध्दांतावर आधारीत सार्क संघटनेची निर्मिती होवून, या प्रादेशिक संघटनेमधील सर्व देशांनी आपसी सहकार्य व प्रादेशिक विकासावर भर दिले आहे.

सार्क सभासद देशांचे क्षेत्रफळ जागतीक क्षेत्रफळाच्या केवळ ३ टक्के आहे. परंतु या प्रादेशीक स्तरावर वास्तव्य करणा—या लोकांची संख्या ही जागतीक एकुण लोकसंख्येच्या २१ टक्के इतकी आहे तसेच जागतीक अर्थव्यवस्थेत सार्क देशाची भागीदारी केवळ ३.८ टक्के आहे ही २.९ टिलीयन अमेरीकन डॉलर इतकी आहे यावरून सार्क देशाचा विकास व त्या देशातील नागरीकांचे राहणीमान व दर्जा यांचा अंदाज येवू शकतो.

सार्क संघटनेचे यशापयश

क्षत्रिय आशियायी संघ हा लोकसंख्येच्या दृष्टीने जगातील सर्व प्रादेशीक संघापेक्षा अधिक लोकसंख्येवाला संघटन आहे. या क्षेत्रात प्राकृतिक संसाधने, लोकसंख्येची प्रतिभा

भरपूर आहे. परंतु तेथील लोकसंख्या अजुनही गरीबी, कुपोषण, निरक्षर या समस्यांचा सामना करीत आहे.

सार्क देशामधील राजकीय सुरक्षात्मक वाद—विवाद असले तरी आर्थिक विकास व सहकार्य करीता ही संघटना अतिशय महत्वपूर्ण आहे. या देशामध्ये राजकीय स्वरूपांचे संघर्ष असले तरी आर्थिक, सामाजीक, सांस्कृतीक, व्यापारी सहकार्य वाढीस लावून, सार्क देशांच्या विकासावर भर देता येते. परंतु सार्क देशांच्या संघटनेला स्थापना होवून ३५ वर्षे झाले असले तरी, या संघटनेचा व प्रादेशिक सहकार्याचा विकास अतिशय कासव गतीने सुरू आहे युरोपीयन संघटन तसेच आशियान याप्रमाणे एक आर्थिक शक्ती म्हणून निर्माण झालेली नाही तसेच सार्क नी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विशेष कोणत्याही प्रकारची राजकीय ओळख किंवा प्रतिष्ठा निर्माण केलेली नाही.

दक्षिण आशियाई संघटनेला कोणत्याही प्रकारची स्वतंत्र ओळख नसल्याने या क्षेत्रीय सहकार्याचे प्रयत्न म्हणजे मृत शिशुच्या समान आहे असे म्हटले जाते सार्क सभासद देशामध्ये विविधता दिसून येते. पाकिस्तान हा स्वत:ला दक्षिण आशियाचा अंग न समजता इस्लामिक मध्य—पूर्वचा अंग समजतो नेपाल कधी चिनकडे तर कधी भारताकडे झुकतो श्रीलंकेमध्येही चिनचे वर्चस्व वाढीस लागले आहे तसेच मालदिप वरही चिनचा फार मोठा प्रभाव दिसून येतो सार्क संघटनेच्या उपदेशानुसार परस्पर सहकार्य करण्याचे निश्चित केले असले तरी यांचे धोरण व दृष्टिकोन परस्पर विरोधी आहेस आंतरराष्ट्रीय स्तरावर समान मत असावे असे असले तरी संयुक्त राष्ट्र संघात एक दुस—याच्या विरोधी मतदान केले आहे भारत आणि पाकिस्तान हे पारंपारीक एकमेकांचा शत्रु राष्ट्र मानत असतांना भारत आणि नेपाल यांचे ही संबंध मधुर स्वरूपाचे नाही नेपालचा चिनकडे झुकणारा कल हा भारतासाठी डोकेदुखी ठरली आहे. नेपालने २०२० ला भारताच्या सिमेवर गोळीबारही केला होता भारतातील दहशतवाद आतंकी हमले यामुळे सार्क संघटनेतील प्रभावी राष्ट असले तरी भारत व पाकीस्तान हे परस्परांना कट्टर शत्रु समजतात त्यांचा फार मोठा प्रभाव सार्क संघटनेच्या सहकार्यावर व विकासावर झालेला आहे भारत व बांग्लादेश यामधील अनेक प्रश्नावर मतभेदआहेत त्यामुळे प्रादेशिक सहकार्यावर विपरीत परिणाम होत आहे.

सार्क संघटना प्रादेशीक सहकार्य व विकास या क्षेत्राकरीता स्थापन झाली असली तरी भारतासोबत अनेक राज्यांचे मतभेद असल्याने त्यांनी जगातील इतर राज्यासोबत संबंध स्थापन केले आहे नेपाळ ने चिनला तर पाकिस्तानला अमरीकेला जवळ नेले आहे त्यामुळे सार्क संघटनेच्या बांग्लादेशाच्या प्रधानमंत्री बेगम खालीदा यांनी Divided House असे म्हटले आहे.

असे अनेक मतभेद व आपशी संघर्ष असले तरी सार्क देशांनी परस्परांतील अनुभव व तंत्रज्ञानाचे आदान—प्रदान करून उत्पादकता वाढीस लावली तर, तसेच उत्पादीत वस्तु व सेवांचा परस्पर देवान—घेवान केली तर प्रादेशिक स्तरावर सामुहीक स्वरूपांची आत्मनिर्भरता

प्राप्त होईल, त्यामुळे जगातील महाशक्तीच्या प्रभावातुन मुक्त होवून हा प्रदेश आंतराष्ट्रीय आर्थिकदृष्टया समृध्द होवू शकतो.

सार्क संघटनेची समकालीन प्रासंगिकता

दक्षिण आशियाई प्रदेशातील आठ देशांची सार्क संघटना स्थापन झाली असली तरी, परस्परातील मतभेद व वाद—विवाद तसेच परस्परातील अविश्वास यामुळे या संघटनेला अपयश प्राप्त झाले आहे. दक्षिण आशिया जगातील सर्वात मोठा असंघटीत क्षेत्र आहे. सार्क देशांचा जागतीक जो व्यापार आहे. त्यापैकी फक्त ५टक्के व्यापार परस्परात होतो सन २००६ ला सर्व देशांमध्ये व्यापारी वृध्दीं करण्यासाठी दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र साफटा करार करण्यात आला, असला तरी वास्तविक परिस्थीतीत अजुनही सफल झालेले नाही. भारतीय उरी क्षेत्रावर आतंकी हमला झाल्यानंतर भारत व पाकीस्तान मध्ये अतिशय संघर्ष निर्मान झाल्याने पाकीस्तानमध्ये होणारे सार्कचे शिखर सम्मेलन रद्द झाले व ते अजुनही त्यानंतर संम्मेलन न झाल्याने आपशी वाद—विवादातील चर्चा झालेल्या नाही याचा विपरित परिणाम सार्कच्या विकासावर होत आहे भारत व पाकीस्तान मधील संघर्ष हा सार्क संघटनेच्या असफलतेचा महत्वाचा कारण आहे भारत हा **'बिम्सटेक'** (BIMSTEC) चा सभासद आहे. यात भारताची वाढती कार्यवीधी हा एक कारण सार्क संघटनेच्या प्रासंगिकतेवर व भविष्यावर प्रश्नचिन्ह निर्मान करीत आहे. या सर्व देशामध्ये भारत हा मजबुत स्थितीत आहे. त्यामुळे पाकिस्तान वारंवार भारताला कायमचा शत्रु माणून विरोध करीत असते सार्क संघटनेत भारतामार्फत प्रस्तााावित सर्व प्रस्तावाला पाकिस्तान नेहमीच विरोध करीत असतो.

सार्क देशातील एकुण लोकसंख्येच्या जवळ—जवळ अर्धी लोकसंख्या ही निम्न उत्पन्न गटातील आहे. तसेच या लोकांपर्यंत आरोग्य सेवाही पोहोचलेल्या नाही त्यामुळे Covid-19 सारख्या संक्रमक विषाणू पासून संरक्षण करण्यासाठी सार्क देशांनी केलेल्या सुविधांचा व जागरूकतेचा अभाव दिसून आलेला आहे अशी अनेक कारणे व वास्तविक परिस्थीतीमुळे सार्क संघटनेच्या उपयोगीतेवर व औचित्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण होतात त्यामुळे ज्या उद्देशासाठी सार्क संघटनेची स्थापना झाली ते उद्देश साध्य न झाल्याने सार्क संघटनेची प्रासंगिकता कमी झाली आहे असे म्हटले जाते.

असे असले तरी सार्क संघटनेची समकालीन प्रासंगिकता कमी न होता Covid-19 च्या सक्रमण अवस्थेत अधिक वाढीस लागली आहे. सार्क देशातील निम्न जनता आर्थिक निम्न स्तरावर जीवन जगत असतांना त्यांना Covid-19 पासून संरक्षण करायचे असेल तर सार्क देशांनी प्रादेशिक स्तरावर एकत्रीत सहकार्य करावे मार्च २०२० ला सार्कच्या विडीओ—कॉन्फरन्समध्ये भारताच्या पंतप्रधानाने Covid-19 ची समस्या निपटण्याकरीता सार्क Covid-19 इमरजंसी फंड स्थापीत करण्याचे प्रस्ताव ठेवले होते १० लाख डॉलर सुरवातीची सहयोगी राशी जाहीर केली. त्यामुळे सार्क देशामध्ये महामारीच्या काळात एक आत्मविश्वास निर्माण झालेला आहे. सार्क देशामधील भारत असा एक देश आहे की Covid-19 ची औषध

व लस विकसीत करू शकतो त्यांचा फायदा सर्व आशियाई देशांना होवून मानवी जीवनाचे संरक्षण होवू शकते या करीता सार्क देशाचे संघटन महत्वपूर्ण आहे. सार्क देशातील प्रबळ आरोग्य सेवांचा अभाव वाढते दारीद्रय, महाशक्तींचा वाढता प्रभाव, चिनचे वाढते हस्तक्षेप, सार्क देशातील राज्यांवर वाढते विदेशी कर्ज, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात निम्न भागीदारी व वाढती आयात, व आर्थिक शत्रांच्या बाबतीत परांवलंबीत्व व वाढता आतंकवाद, नक्षलवाद, निर्वासितांचा प्रश्न परस्पर राजकीय संघर्ष व मतभेद अशा अनेक समस्या सार्क देशामध्ये प्रामुख्याने अस्तीत्वात असुन यांचा गंभीर परिणाम या देशांच्या राजकीय, आर्थिक विकासावर होवून हे क्षेत्र अशांततामय झाले आहे.

या सर्व समस्यांचा निपटारा करावयाचा असेल तर प्रादेशिक स्तरावरील सार्क संघटना अतिशय महत्वपूर्ण आहे. सार्क देशांनी आपसी संघर्ष व मतभेद विसरून परस्पर सहकार्य व सेवांचे आदान—प्रदान केले तर, या संघटनेतील सर्व राज्यांचा विकास होवून, या प्रादेशिक स्तरावर असणा—या सर्व नागरीकांचा सर्वांगीन विकास होवू शकतो या करीता सार्क देशांनी सर्व प्रथम आत्मनिर्भर होणे आवश्यक आहे. यासाठी सार्क संघटन महत्वपूर्ण भुमिका निभावू शकतो. त्यामुळे सार्क संघटनेची प्रासंगिकता आजही कायम आहे.

मुल्यमापन :

प्रादेशिक सहकार्यासोबतच संघटन अंतर्गत सहयोग समानता, प्रादेशिक अखंडता, राजकीय संरचना व आर्थीक, सामाजीक, सांस्कृतीक विकास साध्य करण्यासाठी स्थापन झालेली सार्क संघटना ही अतिशय महत्वपूर्ण पाउल मानले जाते या संघटनेला युगान्तकारी घटना असेही म्हटले गेले होते. यातच या संघटनेची उपयोगीता सामावलेली आहे परंतु सार्क देशामधील परस्पर मतभेद वाद—विवाह संघर्ष व परस्परावरील अविश्वास यामुळे ही संघटना अपयशी ठरली आहे असे म्हटले जाते भारत व पाकिस्तानचा वाढता संघर्ष हा सार्क संघटनेवर व त्यांच्या उपयोगीतेवर तसेच संघटनेच्या अस्तीत्वावर प्रश्न चिन्ह निर्माण करीत असते असे असले तरी सर्व देशातील असलेल्या समस्यांचे निवारण करण्यासाठी सार्क संघटनाच अतिशय महत्वपूर्ण व उपयोगी ठरू शकते.

या सार्क संघटनेत भारताची भुमिका, दृष्टिकोन अतिशय महत्वपूर्ण आहे समकालीन जगाच्या अनिश्चित वातावरणात भारत एक अतिशय जबाबदारपूर्ण नेतृत्व क्षमतेचा प्रदर्शन करून, सार्क देशामध्ये सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करू शकतो त्यामुळे सार्क देशातील प्रादेशिक सहकार्य वाढीस लागून सार्क संघटनेची प्रासंगिकता कायम राहील.

संदर्भ :—

डॉ. वसंत रायपूरकर, २००१ आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर.
वर्मा दिनानाथ, आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री. ज्ञानदा प्रकाशन पाटणा.
डॉ. वि. एल. फाडीया, २००५, आंतरराष्ट्रीय संबंध, साहित्य भवन पब्लीकेशन आगरा.
डॉ. शर्मा मथूरालाल, आंतरराष्ट्रीय संबंध, कॉलेज बूक डेपो जयपूर

दहशतवाद संदर्भात सार्कची भूमिका

प्रा. डॉ. नागेश खु.गायकवाड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शि.प्र.मं.तात्यासाहेब महाजन कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

चिखली.जि.बुलडाणा.४४३२०१

आज संपुर्ण विश्वामध्ये सत्तेसाठी गलिच्छ राजकारण होत असल्याचे दिसत आहे. त्यातच विकसित राष्ट्रे आपल्या आर्थिक संपन्नतेचा फायदा घेऊन मागास राष्ट्रांना मदत करतात व त्यांच्या संपूर्ण शासकीय व्यवहारावर नियंत्रण मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. त्याचा परिणाम विकनसनशिल राष्ट्रांसोबत मागास राष्ट्रांनी आंतरराष्ट्रीय दृष्टिने स्वातंत्र्य राहत नाही. असा प्रकार दुसऱ्या महायुध्दानंतर मोठया प्रमाणात वाढल्याचे दिसते. त्याचे कारण दुसऱ्या महायुध्दात रशीया व अमेरीका सोबत लढले, परंतु एकमेकांना विश्वासात न घेता लढले.त्यात अमेरीकेने रशियाला अंधारात ठेवून बॉम्ब निर्मिती केल्याने, रशीया अमेरीकन निती विरोधात गेला आणि यांच्यात तेंव्हापासुन शितयुध्द सुरु झाले त्यांनी आपआपले प्रस्थ वाढविण्यासाढी नव नविन गटांची स्थापना केली, त्यामध्ये सिटो, नाटो, वारसा इत्यादी त्याचा परिणाम जगात जे राज्य आपला विकास करुन ईच्छित होते, परंतू या दोन्ही देशाच्या बंधनात न राहता इतर सहकारी संघटना स्थापन करुन त्या माध्यमातून विकास व्हावा अशी अपेक्षा करत होते.

अशा राष्ट्रांनी युरोपीयन महासंघाची प्रेरणा घेऊन ओपॅक,आशियन आणि सार्क अशा प्रादेशिक सहकार्य करणाऱ्या संघटनांची निर्मिती केली.

सार्क :—

युरोपियन महासंघाच्या धर्तीवर, एकमेकांना सहकार्य करण्याच्या उद्दिष्टाने दक्षिण आशिया क्षेत्रातील राज्यांनी, त्यामध्ये भारत, पाकीस्तान, नेपाळ, बांग्लादेश, श्रीलंका, मालदिव आणि भुतान एकत्र येऊन ८ डिसेंबर १९८५ ला सार्क (SAARC) ची स्थापना केली, आणि आज अफगणिस्तान २००७ ला सार्क सदस्य झााल्याने संघटनेची संख्या आठ झाली आहे.

सार्क सात देशाची परस्पर सहकार्यासाठी स्थापन झालेली आग्नेय आशीयाची राष्ट्रांची विभागीय सहकार्य संघटना आहे दक्षिण आशीया उपखंडातील सात राष्ट्रांमध्ये आर्थिक आणि व्यापारी एक सहकारी व्यासपिठ असावे अशी मूळ कल्पना प्रथम १९८० साली बांगला देशाचे तत्कालीन अध्यक्ष झिया—उर—रहेमान यांनी मांडली होती. त्यासाठी त्यांनी १९७७ ते १९८० या काळात भारत, पाकीस्तान,नेपाळ, श्रीलंका या देशांना भेटी दिल्या. त्यांच्या प्रयत्नना अनुसरुन प्रथमत: दक्षिण आशियाची देशांच्या परराष्ट्र सचिवांची बैठक घेऊन त्यामध्ये कोणकोणत्या क्षेत्रात या देशांना सहकार्य करता येणे शक्य आहे यावर विचार विनिमय झाला. एप्रिल १९८१ मध्ये या राष्ट्रांच्या परराष्ट्र सचिवांची कोलंबो येथे पहिली बैठक झाली. त्यांनतर काढमांडू. नोव्हेंबर—१९८१, इस्लामाबाइ—१९८२,ढाका—मार्च १९८३ अशा तीन बैठका झाल्या. त्यानंतर परराष्ट्र मंत्र्याची बैठक झाली त्यामध्ये संघटनेच्या एकात्मिक कृती कार्यक्रमाबाबत सहमती झाली. शेती (कृषी), ग्रामीण विकास, हवामान शास्त्र, आरोग्य, लोकसंख्या या क्षेत्रात सातही राष्ट्र परस्परांशी सहकार्य करुन शकतात यावर सातही राष्ट्रात एकमत झाले आणि शेवटी ७ व ८ डिसेंबर १९८५ ला बांग्लादेशाच्या राजधानित (ढाका) येथे सातही राष्ट्रप्रमुखांची बैठक झाली आणि त्यात सार्कच्या स्थापनेवर शिक्कामोर्तब झाले.

सन १९८५ पासुन आजपर्यत सार्क संघटनेने आर्थिक क्षेत्रात सहकार्य वृध्दीगंत केले. सोबतच महिला व बालकल्याण, शांतता, विकास,दारित्र्य निर्मूलन, पर्यावरण संरक्षण अशा विविध क्षेत्रात महत्वपूर्ण योगदान दिले. त्यात २००६ मध्ये दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र (SAFTA) या संघटनेची स्थापना करुन मुक्त व्यापारास चालना दिली. एकंदरीत सार्क इतर क्षेत्रात मध्ये उत्तम कार्य करत असल्याचे त्यांच्या मागील कार्यावरुन निदर्शनास येते. परंतू तरीही सार्कला जगातील इतर यशस्वी प्रादेशिक संघटनासारखे यश अद्यापही मिळालेले नाही. त्याचे प्रमुख कारण काय ? याचा शोध जेंव्हा घेतला जातो तेंव्हा सदस्य राष्ट्रामध्ये आपसात असलेले टोकाचे वैमनस्य हे प्रमुख कारण असल्याचे निदर्शनास येते. या वैमनस्याचे प्रमुख कारण पाकीस्तानकडून दहशतवाद रोखण्यासाठी कोणताही प्रतिसाद न मिळता उलट त्याला प्रोत्साहन मिळत असल्याचे अनेक वेळा पुराव्यानिशी स्पष्ट केले आहे. तरीही दहशतवादी कारवाया अजून थांबलेल्या नाहीत त्यात सार्कने वेळोवेळी आपली भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

दहशतवात थांबविण्यासाठी सार्कचे प्रयत्न :—

भारत,पाकीस्तान,श्रीलंका, बांग्लादेश, अफगणिस्तान आदी सार्क संघटनेची सदस्य राष्ट्र दहशतवादाच्या समस्येला तोंड देत आहेत. काढमांडू येथे नोव्हेंबर १९८७ मध्ये झालेल्या सार्कच्या तिसऱ्या शिखर संमेलनात दहशवाद दडपून टाकण्याच्या करारावर सर्व सदस्य राष्ट्रांनी सहया केल्या, म्हणजे दहशवाद दडपून टाकण्याच्या कराराला मंजुरी दिली. दहशतवादी गुन्हयांबाबत आंतरराष्ट्रीय कायद्यात नमुद असलेल्या मुलभूत सिध्दांताची दक्षिण आशीया या प्रदेशात अंमलबजावनी करण्याचे या कराराने सर्व सदस्य राष्ट्रांनी मान्य केले. उदा. दहशवादी कृतीबाबतच्या माहितीचे आदान—प्रदान सर्व सदस्य राष्ट्रांनी करणे, अंमली पदार्थाचा चोरटा व्यापार, हवाला मार्गाने पैशांची देवाणघेवाण, अन्य प्रकारचे संघटित गुन्हे आणि दहशवादी संघटना यांच्यात परस्पर संबंध आहेत. दहशवादाला पायबंद घालावयाचा असेल तर या सर्व प्रकारच्या गुन्हयांवरही हल्ला करणे व त्यांचा बंदोबस्त करणे आवश्यक आहे. हे लक्षात घेवुन यामध्ये २००२ ला सुधारणा करण्यात आली सोबतच २००४ मध्ये इस्लामाबादच्या १२ व्या शिखर परिषदेत सदस्य राष्ट्रांनी दहशतवादी संघटनाच्या आर्थिक संसाधनावर प्रभावीपणे नियंत्रण ठेवण्यासाठी एक करार केला. ऑगस्ट २००८ च्या बैठकीत दहशवाद व तत्सम गुन्हयातील माहितीचे देवाण घेवाण करण्याच्या दृष्टिने पंधराव्या सार्क परिषदेत Convention on Mutual Legal Assistance Treaty (MALT) करण्यात आला आणि पुन्हा नोंव्हेंबर २००८ मध्ये भारतातील मुंबई शहरात फार मोठा दहशतवादी हल्ला घडून आला. यामधुन पुन्हा भारत—पाक संबंध ताणल्या गेले आणि भारताने UNO पासुन सार्क पर्यंत सर्व ठिकाणी या हल्याला पाकीस्तानने मदत केल्याचे निदर्शनास आणुन दिले.

याशिवाय नोव्हेंबर २०१६ मध्ये पाकीस्तान येथे होणाऱ्या सार्क परिषदेत भारतात पाकस्कृत झाालेल्या उरी हल्ल्याच्या निषेधार्त भारत, बांग्लादेश, भूतान व अफगाणिस्तान या राज्यांनी सहभाग नाकारला. सोबतच सार्कच्या प्रत्येक संमेलनात दहशवादावर प्रतिबंध घालण्यासाठी हा विषय अजेंडयावर असतो. त्याचाच प्रत्यय म्हणून यावर्षी २४ सप्टेंबर २०२० रोजी झालेल्या सार्कच्या ऑनलाईन बैठकीमध्ये भारताचे परराष्ट्रमंत्री श्री जयशंकर यांनी पाकचे नाव न घेता दहशतवादाला खतपाणी घालण्याऱ्यांनी बंद करावे व दहशवादाला पायबंद घालण्यासाठी मदत करावी असे नमुद केले. असे सार्कने दहशवाद थांबविण्यासाठी वेळोवेळी प्रयत्न केलेले आहेत, आणि प्रत्येक बैठकीमध्ये दहशवाद ही समस्या अजेंडयावर ठेवली जाते.

निष्कर्ष –

१९८७ पासनुच्या तिसऱ्या शिखर संमेलनापासुन २०२० च्या शिखर संमेलनापर्यत जवळपास सर्वच संमेलनात शिखर परिषदांच्या कार्यक्रम पत्रीकेवर दहशवाद हा विषय असल्याचे दिसून येते व प्रत्येक बैठकीत राष्ट्रप्रमुखांनी एकमताने दहशतवादावर ठराव मंजुर केलेले आहेत. परंतू अद्यापही दहशवादाच्या प्रभावातून सार्क संघटनेच्या सदस्य राष्ट्रांची सुटका झालेली नाही. कारण ते आमलात आणण्यासाठी त्या त्या राज्यातील विधिमंडळानी त्याला पुरेशा प्रमाणात मंजुरी दिल्याचे आढळून येत नाही त्यासाठी सार्कने कालमर्यादा निश्चित करणे आवश्यक आहे. आज एक प्रादेशिक संघटना म्हणून सार्कचे योगदान नक्कीच चांगले आहेत परंतू सदस्य राष्ट्रांनी आपसामध्ये सार्कच्या बैठकीत घेतलेल्या निर्णयांची अमंलबजावणी प्रामाणिकपणे करणे अपेक्षित आहे. तेंव्हाच दहशतवाद रोखण्यासाठी सार्क यशस्वी होऊ शकेल अशी आशा आहे.

संदर्भ –

१. *रासम वासंती व खापरे करिअप्पा (२०११) आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण, फडके प्रकाशन कोल्हापुर.*

२. *पाटील व्ही.बी. जुलै (२०१२) भारताचे परराष्ट्र धोरण, के सागर पब्लीकेशन, पुणे*

३. *Countering Terrorism in South Asia : Strengthening Multilateral Engagement, Eric Ros and, Naureen Choudhary Fink, and Jason Ipe (May-2009)(ipinst.org/wp-content/uploads/ publications/ct_in_south_asia_epub.pdf)*

भारत-पाकिस्तान संबंध

डॉ. पी. एस. लोखंडे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी-४३१४०१

lokhps@gmail.com

प्रस्तावना :

इस.१९४२ मध्ये भारतामध्ये महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली 'चलेजाव आंदोलन' झाले. प्रस्तुत आंदोलन ब्रिटिश सरकारच्या विरोधातील आत्तापर्यंतचे सर्वात मोठे आंदोलन होते. स्वतः महात्मा गांधीजींनी या आंदोलनासंदर्भात आपली भूमिका स्पष्ट करताना असे सांगितले होते की, 'ब्रिटिश सरकारच्या विरोधातील माझ्या आयुष्यातील हे शेवटचे व निर्णायक आंदोलन असणार आहे, त्यामुळे देशहितासाठी करा किंवा मरा' परिणामस्वरुपी इस. १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनाला अभूतपूर्व पाठिंबा मिळाला. समाजातील सर्व स्तरांतील लोक या आंदोलनामध्ये उत्स्फूर्तपणे सहभागी झाले. या आंदोलनाची तीव्रता लक्षात घेऊन ब्रिटिश शासनाच्या हे लक्षात आले की, भारताला लवकरच स्वातंत्र्य दिल्याशिवाय पर्याय नाही. परंतु त्या वेळेला जगामध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू होते. हे महायुद्ध दोन गटामध्ये लढले जात होते यापैकी एका गटाचे नेतृत्व 'इंग्लंड' या देशाकडे होते. त्यामुळे इंग्लंड सरकारने अशा प्रकारची भूमिका घेतली की, दुसरे महायुद्ध समाप्त होईपर्यत आम्हाला मदत करा, या युद्धामध्ये लोकशाहीच्या विजयासाठी तुमच्या सहकार्याची गरज आहे. त्यानंतर लवकरच आम्ही भारताला स्वातंत्र्य बहाल करू, त्यामुळे खऱ्या अर्थाने येथेच भारताला लवकरच स्वातंत्र्य मिळेल हे निश्चित झाले होते. तिकडे 'मुस्लीम लीग ' कडून मात्र मुस्लिम बांधवांसाठी 'पाकिस्तान' या स्वतंत्र राष्ट्राची मागणी होत होती. मुस्लिम लीगचे प्रमुख नेते बॅरिस्टर महंमद अली जिना यांनी अशा प्रकारची भूमिका घेतली की, स्वतंत्र भारतामध्ये अल्पसंख्य समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची संधी मिळणार नाही,आमचे हितसंबंध सुरक्षित राहणार नाहीत. बॅरिस्टर जिनांना समजून सांगण्याचा प्रयत्न अनेक महत्त्वाच्या नेत्यांनी केला. परंतु जिना आपल्या मागणीवर ठाम होते. शेवटी हिंदुस्थानची फाळणी करण्याशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय नव्हता. अशाप्रकारे अखंड हिंदुस्थानची फाळणी होऊन 'भारत' व 'पाकिस्तान' ही दोन स्वतंत्र राष्ट्रे अस्तित्वात आली.

दोन्ही देशातील तणावपूर्ण संबंध :

पाकिस्तान या राष्ट्राची निर्मितीच मुळामध्ये धर्माच्या आधारावर झालेली होती. इस.१९४७ मध्ये फाळणीच्या दरम्यान 'हिंदू' आणि 'मुस्लीम' अशा प्रकारची भीषण दंगल उसळली. या दंगलीमध्ये लाखो निष्पाप लोकांना आपला जीव गमवावा लागला. अशाप्रकारे भारत व पाकिस्तान या दोन राष्ट्रांच्या संबंधांची सुरूवातच भयंकर हिंसेने झाली. याच दरम्यान मुस्लीम लीग व बॅरिस्टर जीना हे हिंदुस्थानच्या फाळणीवर समाधानी नव्हते. कॅबिनेट मिशन योजनेनुसार असे ठरले होते की, ज्या भागामध्ये मुस्लीम लोकसंख्या जास्त आहे तो भाग पाकिस्तानला मिळावा, परंतु 'काश्मीर' संस्थानाचे राजे हरिसिंग यांनी आपले संस्थान

पाकिस्तानमध्ये विलीन करण्यास स्पष्ट नकार दिला. सुरुवातीस त्यांनी स्वतंत्र राहण्याची भूमिका घेतली होती, परंतु पाकिस्तान च्या घुसखोरांनी सैन्याच्या मदतीने काश्मीरच्या दिशेने वेगाने आगेकूच केली होती, त्यामुळे राजे हरिसिंग यांनी तातडीने तत्कालीन पंतप्रधान नेहरूशी संपर्क साधत भारतीय सैन्य पाठवण्याची विनंती केली होती व लागलीच विलीनीकरणाच्या करारावर त्यांनी सह्या केल्या. परंतु काश्मीर संस्थानाचे अशाप्रकारे जे विलीनीकरण झाले ते पाकिस्तान या राष्ट्राने अमान्य केले.

पाकिस्तानने सुरुवातीपासून अशाप्रकारची भूमिका घेतली आहे की, भौगोलिकदृष्ट्या काश्मीर हे संस्थान पाकिस्तानला लागून आहे, त्याचबरोबर या भागामध्ये बहुतांश प्रजा ही मुस्लीम आहे. काश्मीरच्या मुद्द्यावरून या दोन्ही राष्ट्रांमध्ये इस. १९४७ मध्येच संघर्ष सुरू झाला. तेव्हापासून ते आजतागायत या दोन राष्ट्रांमधील संघर्ष दिवसेदिवस तीव्र बनत गेला. फाळणीच्या दरम्यान महात्मा गांधीजींनी लोकांना शांततेचे आवाहन केले. परंतु तरीदेखील लाखो लोकांच्या मृत्यूला ते रोखू शकले नाहीत. या दंगलीमुळे महात्मा गांधीजी प्रचंड व्यथित झाले. दुर्दैवाने या दोन देशांमध्ये आतापर्यंत चारवेळा युद्ध झाले. या चारही युद्धामध्ये पाकिस्तानला दारुण पराभव स्वीकारावा लागला. त्यामुळे ९० च्या दशकापासून पाकिस्तानने अप्रत्यक्षपणे दहशतवादाचा मार्ग स्वीकारला. सुरुवातीच्या कालखंडामध्ये दोन देशांच्या सीमा भागातून ज्या नद्या वाहतात त्या नद्यांच्या पाण्यावरून वाद झाला, त्या काळामध्ये महात्मा गांधीजींनी सुद्धा पाकिस्तानला त्यांच्या हक्काचे पाणी द्यावे अशा प्रकारची भूमिका घेतली होती. त्याचबरोबर पाकिस्तानला नुकसानभरपाईपोटी विशिष्ट रक्कम दिली जावी अशा प्रकारचे मत गांधीजींचे होते. वास्तविक पाहता पाकिस्तान या राष्ट्राची निर्मिती भारत विरोधातून झालेली आहे. त्यामुळे कधीही या दोन देशांमध्ये फारसे समाधानकारक संबंध निर्माण होऊ शकले नाही. निश्चितपणे वेळोवेळी दोन्ही देशांतील राष्ट्रप्रमुखांनी संबंध सुधारण्यावर भर दिला.परंतु ते फार काळ टिकले नाही. संपूर्ण जगामध्ये भारत आणि पाकिस्तानची ओळख पारंपरिक शत्रू राष्ट्र अशा प्रकारचे आहे. कारण या दोन देशांचा संघर्ष अनेकदा UNO मध्येदेखील पाहण्यास मिळाला. पाकिस्तानचे माजी पंतप्रधान 'झुल्फिकार अली भुट्टो' यांनी तर UNO मधेच जाहीरपणे आपला प्रचंड रोष व्यक्त केला होता. या दोन देशांमधील संघर्षाला शीतयुद्धाची पाश्र्वभूमी देखील आहे. शीतयुद्धाच्या दरम्यान पाकिस्तान या राष्ट्राने NATO या अमेरिका प्रणीत लष्करी संघटनेचे सदस्यत्व स्वीकारून उघडपणे अमेरिकेच्या गटात प्रवेश केला होता. भारताने जरी अलिप्ततावादाचे धोरण स्वीकारले असले तरी, भारताची जवळीकता रशियाशी होती हे वास्तव नाकारता येणार नाही. त्यामुळे ज्या ज्या वेळी UNO किंवा वेगवेगळ्या आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर काश्मीरचा प्रश्न उपस्थित झाल्यानंतर अमेरिका हा देश पाकिस्तानची बाजू घेत असे, तर रशिया भारताला समर्थन देत असे, अशाप्रकारे काही राष्ट्रे पाकिस्तानला समर्थन देत होती, तर काही राष्ट्रे भारताच्या बाजूने होते.

इस.१९९८ मध्ये भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान श्री अटलबिहारी वाजपेयी व पाकिस्तानचे तत्कालिन लष्करप्रमुख परवेझ मुशर्रफ यांनी दोन्ही देशांचे संबंध सुधारण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले होते, परंतु दुर्दैवाने इस. १९९९ मध्ये कारगिलचे युद्ध घडून आले. त्यानंतर उभय देशांच्या संबंधांमध्ये पुन्हा कटुता निर्माण झाली. इस.१९९८ मध्ये भारताने अणुबॉम्बची चाचणी घेतली. तर अगदी काही दिवसांनंतर नवाज शरीफ यांच्या नेतृत्वाखाली पाकिस्ताननेसुद्धा अणुबॉम्बची चाचणी घेतली. अशाप्रकारे या उभय देशांमध्ये सुरवातीपासून स्पर्धात्मक आणि संघर्षमय संबंध राहिलेले आहेत. जर या उभय देशांमध्ये संबंध

सुधारण्याचे असतील, तर दोन्ही देशांतील राष्ट्रप्रमुखांनी आणि जनतेने व्यापक भूमिका घेणे अत्यंत गरजेचे आहे.भावनिक न होता या प्रश्नाचे राजकारण न करता जनतेच्या विकासाकडे अधिक लक्ष देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१.आंतरराष्ट्रीय संबंध - डॉ.शैलेंद्र देवळानकर
२. भारत की विदेशनीती - डॉ.महेश भटनागर
३. Pakistan Mai - Khushvant Singh
४.Indian Express

सार्क संघटनेचे योगदान

डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे
न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अॅन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दुसऱ्या महायुद्धानंतर बहुतांशी राष्ट्र पारतंत्र्यातून स्वतंत्र झाले. स्वतंत्र राष्ट्रांनी आपल्या सार्वभौमत्वाच्या संरक्षणाकरिता प्रादेशिक संघटना स्थापन करित आहेत. प्रादेशिक संघटनेचा उद्देश प्रादेशिक सुरक्षा व्यवस्था मजबूत करणे अथवा परस्पर राष्ट्रातील आर्थिक आणि सामाजिक समस्यावर उपाय शोधणे आहे. संघटणाच्या माध्यमातून स्वतंत्र आणि सार्वभौम राष्ट्रे क्षेत्रिय हितपूर्ण करण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. अशा प्रयत्नातूनच प्रादेशिक संघटनेचा उदय आंतरराष्ट्रीय समुदायात झालेला आहे. क्षेत्रिय किंवा प्रादेशिक संघटना दोन प्रकारच्या असतात. त्यापैकी एक क्षेत्रिय संघटना सैनिकी कराराच्या संदर्भातल्या आहेत. उदा. नाटो, सेन्टो, सिएटो, वार्सा करार इत्यादी. दुसरी क्षेत्रिय संघटनेचा उद्देश आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, व्यापारी आणि जनकल्याण या क्षेत्रामध्ये कार्य करण्याच्या संदर्भात प्रयत्नशील असतात. उदा. अरबलीग, एशियन व सार्क इत्यादी. सार्क संघटना ही लष्करी किंवा सैनिकी कराराची संघटना नाही. तर आपल्या क्षेत्राचा राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, व्यापार, आर्थिक व वैज्ञानिक विकास झाला पाहिजे म्हणून प्रयत्न करणारी आहे.

सार्कला मराठी भाषेत दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना असे म्हटले जाते. सार्क ही दक्षिण आशियाई राष्ट्राची संघटना डिसेंबर १९८५ साली स्थापन झाली. आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक विकासाकरिता सामूहिकरित्या काम करण्यासाठी सार्कचे सदस्य एकत्र आले आहेत. बांगलादेश, भूतान, भारत, मालदिव, नेपाळ, पाकिस्तान आणि श्रीलंका हे सार्कचे सदस्य आहेत. नोव्हेंबर २००५ मध्ये अफगाणिस्तान सार्कचे सदस्सत्व दिले आहे. सार्क संघटनेत एकूण आठ सदस्य आहेत. सार्क संघटनेचे कार्यालय नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे आहेत.

- **सार्क परिषदेचे प्रमुख उद्दिष्टये खालीलप्रमाणे आहेत.**

१. दक्षिण आशियातील लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा उंजावून लोकांचे कल्याण साधणे.
२. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात विकासाची गती वाढवणे.
३. लोकांना सन्मानाने राहणाची संधी उपलब्ध करून देणे.
४. दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे.
५. ऐकमेकांच्या समस्या समजून घेवून त्या सोडविण्यासाठी प्रयत्न करणे.
६. ऐकमेकांमध्ये विश्वासाचे आणि सहकार्याचे वातावरण निर्माण करणे.

७. इतर विकसनशील राष्ट्रांबरोबर सहकार्याची भावना वाढीस लावणे.

८. परस्परात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक आणि तांत्रिक क्षेत्रात सहकार्य करणे.

९. सामूहिक हितासाठी सहकार्याची भावना वाढीस लावणे.

आपला देश म्हणून अफगाणिस्तानही भारत—पाक संबंध सुधारावेत या मताचा आहेत. अफगाणिस्तानबरोबरचे संबंध वाढविण्यासाठी भारतालाही पाकिस्तानच्या सहकार्याची आवश्यकता आहे. शिवाय युरोप, अमेरिका, अरब राष्ट्रे, रशिया या साऱ्या देशांनाही काही कारणास्तव भारतीय उपखंडातील या दोन मोठ्या राष्ट्रात तणावाचे संबंध नकोत असे वाटते. हीच भावना युनो येथील व्यासपीठावरून झाली. सार्क क्षेत्रातील दळणवळण विकासाचा भाग म्हणून रेल्वे तसेच सागरी संपर्क मार्गाच्या निर्मितीसाठी कालबद्ध कार्यक्रम आखण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

सदस्य राष्ट्रात मुक्त व्यापार समझोत्यांची अंमलबजावणी व्यापारी निर्बंध हटविण्यास प्राध्याण्य, मानकांच्या समक्षीकरणास प्राध्याण्य व आयात निर्यातीबाबतच्या संवेदनशील विषयांवर निर्णय अशा बाबींही सार्कच्या वाढीच्या कार्यक्रम पत्रिकेवर असाव्यात अशी सदस्य राष्ट्रांची इच्छा आहे व ती काठमांडू येथील कामकाजात व्यक्त केली आहे. गेली काही वर्षे या बाबींवर एकमताने अनुकूल निर्णय होत असले तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणी अत्यंत धीमी असल्याने एकूण क्षमतेच्या केवळ १० टक्केच इतकाच मुक्त व्यापार प्रत्यक्षात होत आहे. तो वाढवावा अशीच सर्वांची इच्छा आहे. आणि गरजही आहे. वास्तविक पाहता या मुक्त व्यापार क्षेत्राची संकल्पना २००६ मध्येच मान्यता पाावली आहे. तथापि फारशी प्रगती व्यवहारात झालेली नाही ही वस्तुस्थिती आहे. सार्कमध्ये प्रारंभी असणाऱ्या सात देशांमध्ये काही वर्षापूर्वी अफगाणिस्तानची भर पडली. आता भारत, पाकिस्तान,नेपाळ , भूतान, बांग्लादेश, मालदिव, श्रीलंका असे आठ सदस्य आहेत. चीनचीही सार्कमध्ये समाविष्ट होण्याची इच्छा आहे. व ब्रम्हदेश हा सुद्ध सार्क संघटनेत असावा अशी सदस्यांना वाटते. परंतु त्यासाठी तेथे प्रथम लोकशाही स्थापन झाली पाहिजे.

काठमांडू येथील शिखर परिषदेत अफगाणिस्तााानचे अध्यक्ष हमीद कारजाई, बांगलादेशाच्या पंतप्रधान शेख हसीना, भूतानचे पंतप्रधान लिनोचेन जिगमी योसीर तिनली, भारताचे पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग, मालदिवचे राष्ट्राध्यक्ष मोहम्मद नशीद, नेपाळचे पंतप्रधान बाबुराम भट्टराय, पाकिस्तानचे पंतप्रधान युसूफ रजा गिलानी, श्रीलंकेचे अध्यक्ष महिंद्रा राजपक्षे असे सर्व शासन प्रमुख उपस्थित होते. या शिखर परिषेदेत युरोपातील आर्थिक पेंचप्रसंगाचा उल्लेख अटळ होता. या अनुषंगाने प्रादेशिक सहकार्य संघटनांच्या भूमिकांवर विचार विनिमयही आवश्यक होता. तथापि उपखंडातील तणावांच्या पार्श्वभूमीवर चर्चा इतकीच पुढे गेली आहे

- **सार्क संघटनेचे योगदान**
- **दक्षिण आशियातील जनतेच्या विकासाठी**

सार्क संघटनेचा उद्देश दक्षिण आशियातील जनतेचा सर्वांगिंन विकास आणि कल्याणाला प्राधाण्य देणे आहे. त्या अनुषंगाने सार्क संघटनेने वेगवेगळी कार्य केलेले आहे. सार्क संघटनेच्या शिखर परिषदेत दारिद्रय निर्मूलन, अमलीपदार्थाचा व्यापार थांबविणे, महिला विकास, आरोग्य ,कुपोषण इत्यादी क्षेत्रात चर्चा झाली. २०१० च्या भूतान देशात सार्क संघटनेचे शिखर परिषद झाली. त्या परिषदेत जलवायू परिवर्तन यास हरित क्रांती म्हणून नाव दिले आहे.

- **आर्थिक क्षेत्रांत**

सार्क संघटनेच्या उद्देशात आर्थिक विकासावर अधिक भर देऊन सामूहिक स्वावलबंन निर्माण करणे आहे. त्या संदर्भातही सार्क संघटनेतचे जे शिखर परिषद पार पडल्यात त्यात या दृष्टीकोनातून कार्यक्रम राबविले आहे. सार्क संघटनेच्या क्षेत्रात येणाऱ्या देशातंर्गत मुक्त व्यापार धोरण स्विकारले. सार्क एग्रीमेंट ऑन दे इन सर्विस सुरू केले. सार्क संघटनेच्या देशातंर्गत आर्थिक गुतूंवणुक करण्यावर भर देण्यात आला. भारताचे नेपाळ व भूतान सोबत ५० टक्के व्यापार आहे. २०१३—१४ मध्ये सार्कच्या एकूण व्यापाराच्या ३३.३७ टक्के बांग्लादेशा सोबत आहे.

- **आरोग्य**

दक्षिण आशियातील देशात लोकसंख्येची समस्या आहे तसेचे रोगराईची ही समस्या आहे. या अनुषगांने सार्क संघटनेच्या व्यासपिठावर आरोग्यांच्या संदर्भात चर्चा करण्यात आली. १५ मार्च २०२० सार्क देशासंबधित कोविड१९ ची सामुहिक समस्या सोडविण्यासाठी सार्क कोविड १९ इमरजेन्सी फंड स्थापित करण्याचा प्रस्ताव भारत देशाने ठेवला. त्यात १० मिलियन अमेरिकन डॉलर देण्याची घोषणा केली.

- **सांस्कृतिक**

दक्षिण आशियाई क्षेत्रातील देशांना आपली संस्कृती जोपासता यावी तसेच सामुहिक सांस्कृतिक कार्यक्रम करण्यावर भर देण्यात आला. नविन दिल्ली येथे सार्क टेक्सटाईल आणि हॅडिक्रॉप्ट सेटंर स्थापन केले. एकत्रित परस्पर देशातील तरूण वर्ग एकत्र येऊन सांस्कृतिक सहकार्याची भूमिका वाढीस हातभार लावत आहेत.

- **दहशतवाद**

सार्क संघटनेच्या अंतर्गत येणाऱ्या देशा— देशामध्ये दहशतवादाची समस्या आहे. भारत—पाकिस्तान, श्रींलका, नेपाळ या देशात दहशतवादाने धुमाकूळ घातला. त्या दहशतवादाचा बिमोड व्हावा या विषयावर शिकर परिषदेतेत चर्चा झाली. सार्क संघटनेतील देशामध्ये दहशतवाद थांबविण्याच्या करिता कठोर पावले चालविली दिसून येत नाही.

दहशतवादाला काही देशांनी आपल्या पाठीशी घातले. पाकिस्तान व भारतता दहशतवादाच्या संदर्भात वेगवेगळी भूमिका आहे. त्यामूळे दहशतवद ही समस्या सोडविण्यास अवघड आहे. असे असले तरीही सार्क संघटना दहशतवाद विरोधी भूमीका घेत असल्याचे दिसून येते.
अशा प्रकारे आरोग्य, शिक्षण, दहशतवाद , सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्रात सार्क संघटनेचे योगदान आहे. सार्क संघटनेच्या सदस्य राष्ट्रांमध्ये एकमेका बाबत विश्वास नाही त्यामुळे सार्क संघटना प्रभावी कार्य करू शकली नाही असे असले तरी आपल्याला सार्क संघटनेचे योगदान नाकारता येत नाही.

- संदर्भ

१. *http://en.wikipedia.org/economist.com/ graphical detail*
२. *रोकश कुमार झा पुनम गर्ग: भारतीय राजनीती विज्ञान शोधपत्रिका वर्ग १ अंक जुलै ते डिसेंबर २००९, आतंकवाद की समस्या गांधीय विकल्प*
३. *लोकमत दिनांक २९.११.२०१४*
४. *अमीत कुमसा सिंग : इस्लामीक आंतकवाद : एक त्रृटीपूर्ण अवधारण भारतीय राजनैतिक शोध पत्रिका*

दक्षिण आशियाई राष्ट्राच्या विकासात सार्कची संघटनेची भूमिका

प्रा. डॉ. राहुल दत्ता मांडणीकर
राज्याशात्र विभागप्रमुख, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,कोल्हापूर

प्रस्तावना

दक्षिण आशियाई देशांनी एकत्रीत येऊन स्थापन केलेली संघटना म्हणजे सार्क संघटना होय.या देशांनी एप्रिल १९४७ ते डिसेंबर १९८५ या काळात प्रदीर्घ चर्चा करून०५ डिसेंबर १९८५ रोजी ढाका येथे सार्क संघटनेची स्थापना केली.दक्षिण आशियाई देशामध्ये सहकार्य होण्याच्या दृष्टीने सार्क संघटनेच्या बाबत किमान तीन परीषदामध्ये चर्चा झाली.बांगलादेशाचे राष्ट्रपती झियाउ रहेमान यांनी दक्षिण आशियाई देशांना या बाबत अधिकृत पत्र पाठवले तसेच नेपाळचे राजे बिरेंद्र यांनी नद्याच्या पाणी वाटपा बाबत सहकार्याची आवशकता बोलून दाखवली झियाउ रहेमान व राजे बिरेंद्र यांच्या अहवानाला प्रतिसाद देत सात देशाच्या परराष्ट्र खात्यचे उच्च अधिकारी १९८१ मध्ये एकत्र भेटले. बांगलादेशाच्या प्रस्तवाला नेपाल,श्रीलंका,भूतान.व मालदीव यांनी पाठींबा दिला.मात्र भारत व पाकिस्तान संयमी भूमिकेत व्होते. छोटे देस मिळून भारत विरोधी आघाडी उभारतील अशी भारताला भीती वाटत होती.पाकिस्तानला असे वाटत होते की भारत छोट्या देशांना एकत्र आणून प्रादेशिक बाजारपेठेत मक्तेदारी निर्माण करण्यची ही भारताची खेळी असेल असी पाकिस्तानला भीती वाटत होती.१९८३मध्ये दिल्ली येथे भरलेल्या अंतरराष्ट्रीय परिषेदेत तत्कालीन विदेस मंत्री पी. व्ही. नरसिंह राव यांनी सार्कचा जाहीरनामा स्वीकारला.

सार्क संघटनेत सुरवातीला ७ देश संस्थात्मक सदस्य आहेत भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश,नेपाल,मालदीव भूतान श्रीलंका व २००७ साली अफगानिस्तान हा आठवा देश नवीन सदस्य बनला. सार्क संघटनेचे निरीक्षक राष्ट्रे म्हणून ऑस्ट्रेलिया,चीन,जपान,इराण, युरोपिअन, युनियन, मॉरीशीस, म्यानमार, दक्षिण कोरिया अमेरिका यांचा समावेश आहे.सार्कची १२ प्रादेशिक केंद्रे आहेत तर ०६ उच्यतम संस्था आहेत.

सार्क संघटनेची कार्य

नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे १६ जानेवारी १९८७ रोजी सार्कच्या साचीवालायाची स्थापना करण्यात आली.सार्कच्या सरचिटणीसाची नियुक्ती सदस्य देशामाधूम आळीपाळीने केली जाते. सार्कच्या सदस्य देशामधील विवीध शहरातून विविध समित्यामार्फत कार्य चालते.सार्कची वार्षिक परिषद वर्षातून एकदा सदस्य देशाच्या नावाच्या आकार विल्हेनुसार भरते.तत्पूर्वी या देशाच्या परराष्ट्र मंत्र्याची वर्षातून दोनदा बैठक होत असते.आणि त्या बैठीकीला सदस्य देशाचे राष्ट्रप्रमुख उपस्थित राहतात.

दक्षिण आशियायातील देशांचे समाजकल्याण आणि लोकांचा जीवनविकास आर्थिक स्थिती सुधारणा इत्यादी उदिस्थे डोळ्या समोर ठेऊन सार्क संघटनेची निर्मिती झाली. या सर्व देशांनी त्या वेळी कृषी,ग्रामीण विकास, दूरसंचार,हवामान,आरोग्य आणि लोकसंख्या वाढ या क्षेत्रात एकात्मिक कृती कार्यक्रम राबविण्याचे ठरवले.२०१५ च्या आकडेवारीनुसार सार्कमध्ये जगाच्या क्षेत्रफळाच्या ३ टक्के भूभाग सामिविष्ट होतो.तर जगाच्या लोकसंख्याच्या२१ टक्के लोकसंख्या दक्षिण आशियायातील

होती.सदस्य देशामध्ये आर्थिक आणि क्षेत्रीय सहकार्य वाढावे या साठी सार्क नेहमीच प्रेय्तनसील असते.निरीक्षक या नात्याने सार्कचे संयुक्त राष्ट्रासंघाशी कायमस्वरूपी राजनैतिक सबंध आहेत.युरोपियन युनियन व अन्य अनेक अंतरराष्ट्रीय संघटनाबरोबर सार्कने मैत्रीपूर्ण सबंध ठेवले आहेत.

सार्क संघटनेने अल्पकाळात विविध आघाड्यावर लक्षणीय प्रगती केलेलीकेली आहे.दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्राची स्थापना२००६ मध्ये सार्क संघटने अंतर्गत करण्यत आली.सदस्य देशामधील व्यापाराबाबत सार्क संघटनेला चांगले येश मिळाले आहे.सार्क अंतर्गत देशामधील प्रवासाच्या व्हिसाच्या २४ प्रकारच्या अटी शिथिल करण्यात आल्या आहेत.महिला व बालकल्याण शांतता,विकास, दारीद्या निर्मुलन,पर्यावरण रक्षण,इत्यादी विषयी सार्क संघटनेने कार्य केलेले दिसून येते.आणि तसेच प्रादेशिक सहकार्य करणार्यांना परीतोसक जाहीर केली आहेत.

भारताने सार्क देशातील संपर्कासाठी एक दळण वळण उपग्रह देण्याचे मान्य केलेआहे. या उपग्रहासाठी २३५ कोटी रुपये खर्च येणार असून तो सर्व खर्च भारतच देणार आहे.मात्र पाकिस्तानचा या योजनेला विरोध आहे.त्यामुळे पाकिस्तान वगळता अन्य सार्क देशांनी या उपग्रहाचा वापर करण्याचे ठरवले आहे."सिमाविरहीत ज्ञान" असे घोषवाक्य असलेले एक दक्षिण आशियाई विद्यापीठ भारताने नवी दिल्ली येथे स्थापन केले आहे.सार्क आणि अन्य देशातील विध्यार्थी २०१४ पासून या विद्यापीठात शिक्षण घेत आहेत.सुमारे ७ हजार विध्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षण घेऊ शकतील. संघटनेच्या सदस्यामध्ये या विध्यापिठाच्या सलाग्न शाखा असतील व थेतेही विध्यार्थीना संशोधन करता येयील .

सार्क परिषदामध्ये सदस्य राष्ट्रांनी परस्पर सहमतीने दहशतवाद विरोधी करार, अन्न शुरक्षा विषयक करार,मादक पदार्थ विरोधी करार , परस्पर व्यापार सहकार्यासाठी करार,या सारखे महत्वपूर्ण करार केले आहेत .रल्वे,रस्ते,जलवाहतूक,मार्ग या सारख्या आधारभूत संरचनाचा अभाव दळण वळण सुविधा काही भागात प्रचलित असणारी निरक्षरता या विषयी सार्क संघटनेने कार्य केलेले दिसून येते. दहशतवादी कारवाया आणि त्यांना होणाऱ्या अर्थ पुरवठ्यला आळ घालण्यासाठी सार्क सदस्य राष्ट्रांनी १९८७ ते २००४ साली करार करून एक आचारसंहिता तयार करण्यात आली आहे.महिला व मुलांची तस्करी थांबविन्याबाबत आणि बाल कल्याणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी,आवश्क प्रादेशिक यंत्रणा मजबूत करण्यासाठी सार्क राष्ट्रांनी दोन करार केले.द रिजनल इनीशिएटिव्ह फॉर साउथ आशिया ह्युमन राईट्स मेय्कानिझाम यातून सार्क राष्ट्रांनी आपली मानवी हक्काबाबतची भूमिका विषद केलेली दिसते.सार्कच्या स्वायत दारीद्रे निर्मुलन आयोगाने २००२ साली तयार केकेला दारीद्रे निर्मुलन कृती अहवाल २००६ ते २०१५ दारीद्रे निर्मुलन दशक जाहीर केले आहे.२००७ साली सार्क फूड ब्रांडची स्थापना करण्यचा केलेला प्रयोग या वरून सार्कचे सर्वसमावेशकतेचे धोरण दिसून येते.सार्कने २००४ साली दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार करार (SAFTA) वर स्वाक्षरी केली.व जुलै २००५ पासून हा करार अमलात आला.या कराराअंतगर्त सार्क सदस्य राष्ट्रांनी २०१२ पासून सार्क अग्रीमेंट ओन ट्रेन इन सर्विसेस अमलात आणले आहेत.या बरोबरच सार्क विद्यापीठ सार्क उपगृह सामुहिक विद्दुत जाळ उभारणे सार्क विकास बँक आदि उपक्रमाची दखल सार्कने घेतलेली आहे. १६ ते २९ एप्रिल २०१० रोजी सार्कची १६ वी शिखर संमेलन भूतानची राजधानी थीम्पू येथे पार पडली. या परिषदेत हरित व सुखी दक्षिण आशियाई या विषयावर सखोल चर्चा करण्यात

आली.यामध्ये दक्षिण आशियाई राष्ट्रांतील देशामध्ये वस्तू व सुविधा आणि लोकांना येण्याजाण्या साठी अधिक सूट देण्यात आली आहे.भारताकडून दहशतवाद थांबविण्यासाठी काही उपया सुचवण्यात आले आहेत. परंतु या बाबत भूतानचे पंतप्रधान यांनी दहशतवाद या विषयी विचार मांडण्याची परवानगी दिली नाही.या परिषदेत सार्क युथ समिती स्थापन करण्यात आली.जेंडर इकविलिटी वाढविण्यासाठी भरदेण्यात आला.तंत्रज्ञाणासाठी पशिमी देशावर अवलंबून न राहता तंत्रज्ञाणात प्रगती सार्क राष्ट्रांनी केलेली दिसूनयेते.जागतिक बाजार पेठेत आशियाई राष्ट्रांतील देशाचा सहभाग वाढवणे या विषयी सार्कने कार्य केले आहे.

सार्क संघटनेच्या कार्याचे मूल्यमापन

भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशामुळे सार्क संघटना कायमच अडचणीत येत असल्यची सार्कमधील बहुतांस देशाची तक्रार आहे.२०१६ मध्ये सार्कची १९ वी शिखर परिषदेचे आयोजन पाकिस्तानमधील ईस्लामाबादेत केलीहोती.मात्र ही परिषद रहद करण्यात आली.भारतीय मुत्सदीपणामुळे ती परिषद न झाल्याचे काही देशाचे म्हणेने आहे. मात्र या देशात विशेतहा बांगलादेश आणि नेपाळ व श्रीलंका आणि मालदीवसारख्या देशात पाकिस्तानकडून दिली जाणारी मदत आणि दहशतवादी कारवयासाठी खातपाणी घालण्याचे प्रमाण कमी झाले नाही.याचा त्यांना सोयीस्करपणे विसर पडला आहे.ते सुद्धा मागील काळात किंवा संभाव्यता आयएसआयच्या दहशतवादाचे बळी ठरलेले आहेत.त्याचे निर्णय हे इतरापेक्षा स्वंतत्र होते.आणि भारताच्या बाबतीत वेगळे होते.त्यातल्या त्यात वर्षी इतर ठिकाणासह पानकोट ऊरी आणि बारामुल्ला हल्यानंतर वाढ झाली.

सार्क देशामध्ये परस्पर सहकर्याचे वातावरण निर्माण होण्तात फारशी कधीच संधीउपलब्ध झाली नाही.आणि या अपयशाचे मुख्य कारण मानले जाते की ते ‘ भारत आणि पाकिस्तान यांच्या मधले शत्रुत्व’. दक्षिण आशियाई देशामध्ये परस्पर विश्वास आणि सुरक्षा संदर्भातील गतील्शील परस्पर सहकर्यात मर्यादा पडलीआहे.’ ती भारत पाक तणावाची’. पुलवामा येथे झालेल्या दहशदवादी हल्यानंतरभारत आणि पाकिस्तान या दोन देशामध्ये टोकाचा तणाव निर्माण झाला आहे.अशा परीस्थित सार्क संघटनेचे नेतृत्व सांभाळणारे नेपाळने दोन्ही देशांना संयम आणि सबुरीचा सल्ला दिला.अर्थात सार्क संघटनेच्या माध्यमातून आजवर दक्षिण आशियामध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यामध्ये यापुर्वी तरी कोणतेही ठोस पाऊले उचलण्यात आली नाहीत.हा दहशवादी हल्ला झाला तेंव्हा त्याचा निषेध करण्यासाठी सार्क देश सर्वात आधी पुढे आलेला दिसतो.नेपाळचे पंतप्रधान खड्गप्रसाद शर्मा ओली याने लगेच भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना संम्पर्क केलाआणि या दहशवादी हल्याचा निषेद केला. तसेच श्रीलंका आणि मालदीव या राष्ट्रांनी दहशवादी हल्याचा निषेद केला.भूतानच्या पारराष्ट्रमंत्र्यांनी या हल्याची कठोर सब्दात निंदा करून आपणही या प्रसंगी भारताच्या सोबत उभे असल्याचे सांगितले.भारत पाकिस्तान दरम्यान पुलवामा हल्यानंतर परस्पराची जेट विमाने पाडल्यामुळे या तणावातच अनिखीन भर पडलीआहे.त्यामुळे दक्षिण आशियाई देशामध्ये शांतता आणी स्थेर्य नांदायला हवी याची जाणीव सगळ्यांना झाली. भारत पाकिस्तान यांच्यातला संघर्ष दक्षिण आशियायला हितावह नाही.आणि त्यामुळे शांतता आणि सामोपचारच्या मार्गाने यातून मार्ग काढण्याच्या सगळ्याचा आग्रह दिसून योतो.

उपाययोजना

SAFTA अंतर्गत मुक्त व्यापार व गुंतवणुकीची जलद अंमलबजावणी करणे यासाठी प्रगत प्रादेशिक संपर्क सुविधा उपलब्ध असणे व राष्ट्रामधील तणाव आणि अविश्वास दूर करणे गरजेचे आहे.सार्क सदस्य राष्ट्रातील सिमा वीषयकवादाचा आणि दहशतवादाचा लोकहिताशी समंधीत धोरण कार्यक्रमावर व आर्थिक एकीकरणावर दुष्परिणाम होणार नाही याची खबरदारी सदस्य राष्ट्रानी घेणे गरजेचे आहे. हवामानातील बदल पाणी व अन्नधान्याची टंचाई यांचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम लक्षात घेता सार्क संघटनेच्या पातळीवर प्रतिबंधात्मक उपाययोजना राबवणे गरजेचे आहे.

सार्कच्या स्थापनेला ३० वर्षाहून अधिक काळ झाला आहे गेल्या ३० वर्षातील सार्क संघटनेची वाटचाल असमाधानकारक असलेली दिसून येते.सार्कच्या अधिवेशनात महत्वपूर्ण निर्णय घेतले जातात पण ते कागदोपत्रीच राहतात.त्यांचा अंमलबाजावणी साठी आवश्यक ती राजकीय इच्छाशक्ती सदस्य राष्ट्रे दाखवत नाहीत.यांचे उत्तम उदाहरण म्हाणजे दहशतवादासंबधीचा ठराव(२०१३) गरीबीच्या निर्मुलना संबधीचा ठराव, असे अनेक ठराव आहेत ते पूर्ण झाले नाहीत. यावरून एक गोष्ट स्पट होते की ती म्हाणजे या संघटनेची मुख्य समस्या अंमलबाजावणीची आहे.

सार्क संघटनेच्या येश्स्वी वाटचालीकरता सार्क सदस्य राष्ट्रांनी प्रादेशिक एकीकरणाच्या प्रक्रेयची अंमलबाजावणी ऊर्ध्वगामी दृष्टीकोनातून करणे गरजेचे आहे. शेजारी राष्ट्राशी शिक्षण,प्रशिक्षण,कौशल्य विकास, दूरसंचार, दळणवळण, गोर गरिबी निर्मुलन, दहशतवाद निर्मुलन या विषयी सार्वजनिक राजनयाचा वापर करणे आवश्यक ठरेल.

संदर्भ सूची

१) डॉ. वसंत रायपूरकर अंतरराष्ट्रीय संबध मंगेश प्रकाशन नागपूर
२) दि.वा.इंदापवार अंतरराष्ट्रीय संघटना मंगेश प्रकाशन नागपूर
३) डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर अंतरराष्ट्रीय संबध विद्या बुक्स औरंगाबाद
४) लोकसत्ता टेलिग्राम
५) प्रवीण चौगुले लोकसत्ता संपादकीय लेख
६) http/WWW.saarch.sec.org
७) sadrc-sec.org

दक्षिण आशियाच्या विकासासाठी सार्क संघटनेची आवश्यकता : एक अध्ययन

डॉ. राजेंद्र ओ. बेलोकार

सहा. प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, एस. एन. मोर कला, वाणिज्य आणि

श्रीमती गोदावरीदेवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर, जि. भंडारा

प्रस्तावना :

दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये प्रादेशिक सहकार्यातून विकास होण्यासाठी एखाद्या प्रादेशिक संस्थेची आवश्यकता बांगलादेशचे अध्यक्ष झिया उर रहेमान यांना १९७० नंतरच्या काळात जाणवू लागली. यादृष्टीने त्यांनी स्वत: दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना भेटी दिल्या व नंतर परिपत्रकांद्वारे व स्वत:चे प्रतिनिधी पाकिस्तान, नेपाळ, भारत, श्रीलंका, मालदीव व भूतान देशांना पाठवून अशा प्रकारची प्रादेशिक संघटना स्थापन करण्याचे आव्हान करून याकरिता जोर दिला. या सर्व राष्ट्रांनी त्यांच्या या सूचनांचे स्वागत करून त्यावर विचार विनिमय करण्यासाठी भारत, बांगलादेश, पाकिस्तान, भूतान, श्रीलंका, नेपाळ व मालद्विप अशा सात राष्ट्रांची पहिली बैठक २१ ते २३ एप्रिल १९८१ पर्यंत कोलंबो येथे संपन्न झाली. शेती, आरोग्य, ग्रामीण विकास व लोकसंख्या इत्यादी बाबतीत सहयोग करण्याच्या दृष्टीने एक योग्य दिशा ठरविण्यात आली.

पुढे १ ऑगस्ट १९८३ रोजी दिल्ली येथे सात देशाच्या विदेश मंत्र्याच्या बैठकीमध्ये “South Asian Association of Regional Co-operation” ची औपचारिक घोषणा करण्यात आली. यामध्ये ‘दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय सहकार्याचा जाहीरनामा’ आणि त्या अंतर्गत एकात्मिक कार्यक्रमास मान्यता देण्यात येऊन डिसेंबर १९८५ मध्ये ढाका येथे झालेल्या शिखर परिषदेत ‘दक्षिण आशियाई सहकार्याचा करारनामा’ (Chapter of the SAARC) मंजूर करण्यात आला. वर्तमानामध्ये बांगलादेश, भूतान, भारत, नेपाळ, पाकिस्तान, श्रीलंका, मालदीव आणि २००५ मध्ये अफगाणिस्थान असे एकूण आठ देश सार्कचे सदस्य राष्ट्र आहेत. प्रचंड आर्थिक मागासलेपण, निरक्षरता, वाढती लोकसंख्या, विज्ञान–तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील मागासलेपण, संसाधनाचा अपुरेपणा व आरोग्याच्या समस्या इत्यादींनी ग्रस्त असलेली सदस्य राष्ट्रे सार्कच्या निमित्ताने एकत्र आली. अशा सर्व विपरित परिस्थितीतून विकासाकडे वाटचाल करीत असतांना आपल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक गरजेतून स्थापन झालेली विभागीय संघटना म्हणजे सार्क होय.

सार्कच्या घोषणापत्रामध्ये ९० अनुच्छेद असून सदस्य राष्ट्रातील गरीबी निरक्षरता दरिद्र्य, निकृष्ट दर्जाचा आहार, आरोग्य आणि राहणीमान यावर सामुहिकरित्या लढा देण्यासाठी संघटितरित्या प्रयत्न करण्यावर सार्क संघटना भर देते.

सार्क उद्दिष्ट्ये :

- ❖ दक्षिण आशियाई राष्ट्रातील लोकांचे कल्याण साधून जीवनमानात विकासात्मक बदल घडवून आणणे.
- ❖ सदस्य राष्ट्रांमध्ये सामूहिक आत्मनिर्भरता तयार करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ❖ सदस्य राष्ट्रांमध्ये एकमेकाबद्दल सामंजस्याची भावना वृद्धिंगत करणे.
- ❖ आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक व शैक्षणिक विकासासाठी सहकार्य करणे.

- ❖ आपआपसातील वाद, परस्पर समस्या व प्रश्न सोडविण्यासाठी सदस्य देशामध्ये विश्वास संपादन करून सहानुभूती निर्माण करणे.
- ❖ इतर विकसनशील राष्ट्राबरोबर आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सुद्धा बळकटी प्राप्त करणे.
- ❖ आंतर प्रादेशिक व आंतरराष्ट्रीय संघटनाशी सारख्याच उद्दिष्टांनी व हेतूंनी सहकार्य करणे.
- ❖ प्रादेशिक सहकार्याने सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे.

सार्कची प्रमुख तत्त्वे :

१. सदस्य देशांचा, स्वातंत्र्याचा, सार्वभौमत्वाचा व प्रादेशिक अखंडत्वाचा परस्पर आदर करणे.
२. सदस्य राष्ट्रांच्या अंतर्गत राज्यकारभारात हस्तक्षेप न करणे.
३. सर्व देशांनी समतेच्या तत्त्वाची जोपासना करणे.
४. परस्पर हिताच्या संरक्षणासाठी सर्वांनी मिळून प्रयत्न करणे.
५. आपसातील हेवे दावे सामंजस्यानी सोडविणे.

दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र :

सार्क संघटनेने आपल्या सदस्य राष्ट्रात व्यापारामध्ये वाढ होऊन आर्थिक सहकार्य वृद्धिंगत व्हावे. यासाठी SAFTA १९९५ मध्ये लागू केले. या माध्यमातून व्यापाराला प्रोत्साहन देऊन करात कपात करणे, व्यापारासाठी सवलती देणे, सदस्य देशात आर्थिक गुंतवणूक वाढविणे अशी SAFTA ची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत.

सार्कची संरचना व कार्यप्रणाली :

सार्क संघटना आपला विकास शिखर संमेलन, मंत्रिपरिषद, स्थायी समिती, तांत्रिक समिती, कार्यकारी समिती, सचिवालय व वित्तीय तरतूद आदीच्या माध्यमातून ध्येय–धोरणे ठरवून नीतीचे निर्धारण करीत असते.

सार्क संघटनेच्या स्थापनेला जवळपास ३५ वर्षापेक्षा अधिक कालावधी झाला आहे. या संघटनेच्या आजपर्यंतच्या कार्याचा आढावा घेतल्यास अनेक समस्या व अडचणी असल्या तरीही काही क्षेत्रांमध्ये सहकार्य निर्माण होण्यास मदत झाली आहे.

- ❖ आर्थिक प्रश्नापासून राजकीय प्रश्न वेगळे करण्याची मानसिकता बदलणे आवश्यक असल्याची जाणीव सदस्य राष्ट्रांमध्ये तयार झाली.
- ❖ दारिद्र्य, बेकारी, गरिबी, पर्यावरण व महागाई आदी समस्याबाबत चर्चा करून सार्कच्या व्यासपीठावरून सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.
- ❖ भारताविषयी इतर सदस्य राष्ट्रांमध्ये असणारी अकारण भीती सार्कमुळे कमी झाली. सदस्य राष्ट्रांना भारताने कोणत्याही परतफेडीची अपेक्षा न ठेवता आर्थिक मदत केली.
- ❖ शेती विकास, आरोग्य, विज्ञान–तंत्रज्ञान, पर्यावरण, तसेच खाद्यान्नाच्या सुरक्षिततेसाठी करार करून विविध समित्या स्थापन करण्यात आल्या.
- ❖ माहितीच्या देवाण–घेवाण साठी तसेच वेगवेगळया क्षेत्रातील संशोधनासाठी विभागीय केंद्राची स्थापना करण्यात आली.

- ❖ मुख्यत: दहशतवाद आणि अमली पदार्थाच्या तस्करीला आळा घालण्यासाठी सार्क व्यासपीठावरून अनेक उपाययोजना करण्यात आल्या.
- ❖ मानवाधिकार, महिला व बालकांच्या विकासासाठी करार करण्यात आले.

सार्क समोरील समस्या :

नव्या परिस्थितील नव्या समस्यांना सोडविण्यासाठी सार्कची सदस्य राष्ट्रे प्रयत्नरत असल्याचे दिसून येते. आज महासत्ता समजल्या जाणारी अमेरिका व त्यांच्यासोबत असणारी बहुतांश युरोपीय विकसित राष्ट्रे (उदा. इंग्लंड, फ्रान्स आदी) यांच्या दावणीला बांधलेल्या जागतिक संस्था ज्यामध्ये संयुक्त राष्ट्र संघ, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँक इत्यादी हया संस्था सार्क सदस्य राष्ट्राच्या समस्या सोडविण्यासाठी फारसी मदत करीत नाहीत आणि आपल्या अटीवर बांधून ठेवतात.

सार्कने आपल्या स्थापनेपासून आजपर्यंत फारसी प्रगती केली नाही असेच लक्षात येते भारत आणि पाकिस्तान या सदस्य राष्ट्रातील संघर्ष हे सार्कच्या अपयशाचे मुख्य कारण मानले जाते. भारताच्या तुलनेने इतर सदस्य देश सर्व दृष्टीने लहान व मागास असल्यामुळे भारताविषयी भितीचे वातावरण आहे.

सार्कच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास केल्यास पुढील प्रश्न समोर येतात.

- ❖ **परस्पर अविश्वासाचे वातावरण :**

  संघटनेच्या यशस्वीतेसाठी आपसामध्ये विश्वास असणे आवश्यक असते. परंतु सार्कच्या सदस्य देशांमध्ये अजूनही परस्परांविषयी अविश्वासाचेच वातावरण असल्याचे दिसते. पूर्णत्वाने सांघिक वृत्ती आणि एकरुपता आढळत नाही.

- ❖ **भारताच्या भूमिकेविषयी शंका :**

  सार्कच्या इतर सदस्य देशांमध्ये भारताविषयी भीतीचे आणि शंकेचे वातावरण आहे. भारतापेक्षा इतर सदस्य देश गरीब व कमकुवत, मागास आहेत. भारत पुढे आपल्यावर वर्चस्व गाजवलेली काय? अशी शंका नेपाळ, भूतान व श्रीलंका सारख्या राष्ट्रांना वाटते.

- ❖ **महासत्ताचे राजकारण :**

  पाकिस्तानने अमेरिकाद्वारा निर्मितीत लष्करी संघटनेचे सदस्यत्व घेतल्याने अमेरिकेचा दक्षिण आशियाच्या राजकारणात हस्तक्षेप वाढला. यामुळे भारत व पाकिस्तान संबंधांमध्ये तेढ निर्माण होत आहे. रशिया आणि अमेरिकाकडून सार्क सदस्य राष्ट्र मोठ्या प्रमाणात लष्करी सामुग्री खरेदी करत असल्याने शस्त्रास्त्र स्पर्धा सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे.

- ❖ **दहशतवादाने ग्रसित :**

  सर्वच सदस्य राष्ट्रांना देशांतर्गत दहशतवाद, सीमापार दहशतवाद आणि आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाने ग्रासले आहे. दहशतवादामुळे या राष्ट्रांना जीवित वा वित्त हानीची झळ सोसावी लागली. अफगाणिस्तान हे दक्षिण आशियातील दहशतवादाचे केंद्र बनले आहे.

- ❖ **राजकीय अस्थिरता :** भारतात लोकशाही, पाकिस्तानमध्ये ल करशाही, भूतान—नेपाळमध्ये जवळपास राजेशाही व बांगलादेशमध्ये धार्मिक मूलतत्त्ववाद अशा वेगवेगळया शासन पद्धतीमुळे तसेच तेथील राजकीय अस्थिरतेमुळे सार्कला कार्याची अंमलबजावणी करतांना अडचणी येतात.

❖ **वंश वाद :**

सार्कच्या सदस्य राष्ट्र देशांमध्ये वांशिक संघर्ष मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. पाकिस्तानमध्ये शिया–सुन्नी, श्रीलंकेमध्ये तामिळ व सिंहली, बांगलादेशातील हिंदू अल्पसंख्यांकामध्ये सुद्धा वांशिक संघर्ष दिसून येतो. तसेच आपल्या हितसंबंधाच्या विरोधी असणा–या शासनाच्या धोरणाचा निषेध करणे असे चित्र नेपाळमध्ये माओवाद्याकडून पाहायला मिळते.

❖ **वाढती अण्वस्त्र निर्मिती :**

१९७४ आणि १९९८ मध्ये भारताने तर १९८८ मध्ये पाकिस्तानने अण्वस्त्र चाचणी करून आणि पुढे अण्वस्त्र क्षमता वाढवून दक्षिण आशियामध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण केले आहे. यामुळे सुद्धा सार्कच्या विकासामध्ये अडथळे उत्पन्न होत आहेत.

सार्क संघटनेसमोरील समस्येवर उपाय :

१. सार्क सदस्य रा ट्रांनी अमेरिका, रशिया, चीन सारख्या बडया देशाचा हस्तक्षेप हा कोणत्याही देशामधील हस्तक्षेप न मानता पूर्ण दक्षिण आशियामधील घुसखोरी समजून त्याला एकमताने प्रखर विरोध करणे आवश्यक आहे.
२. व्यक्तीच्या सर्वांगिण विकासासाठी आवश्यक असणारे स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधूत्व, मुलभूत अधिकार, मुलभूत कर्तव्य, एकात्मता व धर्मनिरपेक्षता आदी मौलिक तत्व संसदीय लोकशाहीतच प्राप्त होऊ ाकतात म्हणून लोकशाहीचा अंगिकार करणे.
३. शिक्षण आणि आरोग्यावरील खर्चात वाढ करणे.
४. 'वसुदैव कुटुंबकम' या तत्वानुसार कार्य करणे.
५. एकमेकांच्या अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप न करण्याचे तत्व ख–या अर्थाने प्रत्यक्ष कृतीत उतरविणे.
६. सदस्य रा ट्रांनी आपल्या पुरती संकुचित विचारधारा बाजूला ठेऊन संपूर्ण सार्कचे हित लक्षात ठेवणे.
७. नैसर्गिक आणि कृत्रिम संकटाचा सामना एकमुखाने करणे.
८. स्वत:चा राक्षसी स्वार्थ बाजूला ठेऊन मानवजातीच्या कल्याणासाठी दहशतवादाला दक्षिण आशियातून कायमचे न ट करणे आदी उपाय सार्क समोरील समस्यांवर सांगता येतील.

एकंदरीत सार्कच्या स्थापनेमध्ये सर्व सदस्य देशांचे सहकार्य असले तरी सार्कच्या विकासामध्ये मात्र सदस्य देशाचे सहकार्य दिसत नाही. यासाठी सदस्य राष्ट्रांनी परस्पर विश्वास, सामंजस्य आणि सर्वांचे हित लक्षात घेऊन योग्य दिशेने वाटचाल केल्यास सार्कचा सर्वांगीण विकास व्हायला वेळ लागणार नाही.

संदर्भ सूची :

१. *तोडकर बी. डी., ''भारत आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमधील संबंध'', डायमंड पब्लिकेशन्स्, पुणे २०१५.*
२. *कुलकर्णी बी. वाय., ''नाईकवाडे अशोक, आंतरराष्ट्रीय संबंध सिद्धांत आणि व्यवहार श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, २००४.*
३. *टिकेकर मनीषा, ''भारत आणि भारताचे शेजारी'', साधना प्रकाशन, पुणे, २०११.*
४. *पेंडसे अरुणा, सहस्त्रबुद्धे उत्तरा, ''आंतरराष्ट्रीय संबंध शीतयुद्धोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण'', ओरिएंट ब्लॅकस्वान प्रायव्हेट लिमिटेड, मुंबई, २०११.*
५. *फाडिया बी. एल., ''आंतरराष्ट्रीय राजनीती'', साहित्य भवन पब्लिकेशन्स्, आगरा, २००७.*
६. *देवळाणकर शैलेंद्र, ''समकालीन जागतिक राजकारण : भारताच्या परराष्ट्र आणि संरक्षण धोरणापुढील आव्हाने'', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१४.*

सार्क संघटना आणि भारताची भूमिका

प्रा. डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा जि. चंद्रपूर (म. रा.)

पार्श्वभूमी :

दक्षिण आशियाई देशांची विभागीय (प्रादेशिक) सहकार्यासाठी स्थापन झालेली एक संघटना. तिचे पूर्ण इंग्रजी नाव 'एशियन असोसिएशन फॉर रीजनल को-ऑपरेशन' असे असून त्यास मराठी पर्यायी नाव 'आशियाई विभागीय सहकार्य संघटना' असे आहे. तिची स्थापना १९८५ मध्ये झाली व तिचे स्थायी कार्यालय (सचिवालय) काठमांडू (नेपाळ) येथे आहे. सरचिटणीस हा तिचा मुख्य अधिकारी असून सात संचालक (प्रत्येक देशाचा एक)त्यास मदत करतात. त्यांची नियुक्ती सरचिटणीस सभासद राष्ट्रांच्या शिफारशी नुसार तीन वर्षांकरिता करतो. अपवादात्मक परिस्थितीत कालमर्यादा वाढविण्यात येते. सचिवालयाची अधिकृत भाषा इंग्रजी आहे आणि संघटनेची भारत, बांगला देश, पाकिस्तान, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान व मालदीव ही राष्ट्रे कायम सभासद आहेत. या सात राष्ट्रांचे पंतप्रधान/राष्ट्रप्रमुख या संघटनेचे प्राधिकारी असून वर्षातून एक परिषद देशांच्या नावाच्या आकारानुसार त्या त्या देशात भरते. तत्पूर्वी या देशांच्या परराष्ट्रमंत्र्यांची वर्षातून दोनदा बैठक होते. तीत आगामी धोरणांचे सुसूत्रीकरण, प्रगतीचे पुनर्विलोकन आणि सहकार्यासाठी नवीन क्षेत्रांचा शोध व तत्संबंधीची आवश्यक ती यंत्रणा यांविषयी विचारविनिमय होतो. या परराष्ट्र मंत्र्यांना परराष्ट्र सचिवांची स्थायी समिती सहकार्य करते, तसेच कार्यक्रमण करणारी समिती आणि ११ तांत्रिक समित्या देशपरत्वे विविध कार्यक्रमांच्या कार्यवाहीत सहभागी होतात.

दक्षिण आशियाई देशांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेली संघटना. या देशांनी एप्रिल १९४७ ते डिसेंबर १९८५ या काळात प्रदीर्घ चर्चा करून दिनांक ८ डिसेंबर १९८५ रोजी सार्क संघटनेची ढाका येथे स्थापना केली. या बाबतीत बांगला देशाचे तत्कालीन अध्यक्ष जनरल इर्शाद यांनी अंतिम पुढाकार घेतला होता. सुरुवातीला भारत, बांगला देश, श्रीलंका, मालदीव, पाकिस्तान, भूतान आणि नेपाळ हे सात देश या संघटनेचे सदस्य होते. दक्षिण आशियातील देशांचे समाजकल्याण आणि तेथील लोकांचा जीवनविकास, आर्थिक स्थितीत सुधारणा इत्यादी उद्दिष्टे समोर ठेवून ही संघटना तयार केली गेली होता. या सर्व देशांनी त्या वेळी कृषी, ग्रामीण विकास, दूरसंचार, हवामान, आरोग्य आणि लोकसंख्यावाढ या क्षेत्रांत एकात्मिक कृति कार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले. सार्कच्या स्थापनेनंतर अनेक देश या संघटनेत सदस्य किंवा निरीक्षक म्हणून सहभागी होण्यासाठी प्रयत्नशील होते. बऱ्याच वादावादीनंतर एप्रिल २००७ मध्ये अफगाणिस्तानला आठवा सदस्यदेश म्हणून या संघटनेत प्रवेश देण्यात आला.

उद्दिष्टे व ध्येयधोरणे : या परिषदेच्या स्थापनेपूर्वी परराष्ट्र सचिवांच्या बैठकीत प्रथम या संघटनेच्या संदर्भातील एक मसुदा तयार करण्यात आला, त्यात संघटनेची पुढील उद्दिष्टे व धोरणे स्पष्ट करण्यात आली:

(१) दक्षिण आशियातील जनतेच्या कल्याणाला सर्वतोपरी प्राधान्य देणे.

(2) कृषी, वनविद्या, आरोग्य, लोकसंख्या, विज्ञान व तंत्रविद्या, हवामानशास्त्र,पर्यावरण, ग्रामीण विकास, स्त्रियांचा विकास, कला, शिक्षण वगैरे अकरा विभागांत (क्षेत्रांत) प्रादेशिक सहकार्याची अपेक्षा व्यक्त केली असून त्यांच्या संवर्धन-संरक्षण यांवर भर दिला आहे.
(3) मादक पदार्थांचा व्यापार व दहशतवाद यांना पायबंद घालण्याच्या उपायांचा पाठपुरावाही त्यात व्यक्त केला आहे.
(4) आर्थिक विकासवाढीस गती देणे, सभासदराष्ट्रात सामूहिक आत्मनिर्भरता जागृत करणे याही गोष्टी नमूद केल्याआहेत.
(5) प्रादेशिक सहकार्यासाठी सूत्रबद्‌घ नियोजन व एकमताच्या आधाराने सर्व निर्णय घेण्यात यावेत.
(6) चर्चेतून द्विपक्षीय आणि वादग्रस्तमुद्यांना वगळण्यात यावे, तसेच स्वायत्तता, समानता, प्रादेशिक एकात्मता,राजकीय स्वातंत्र्य कसे अबाधित राहील, यांवर कटाक्ष ठेवून परस्परांच्याअंतर्गत व्यवहारात संघटनेने हस्तक्षेप करू नये, या मुद्यांवर भर देण्यातआला आहे.
(7) मूळ मसुद्यात निर्दिष्ट केलेल्या अकरा विभागांपैकी कृषी,ग्रामीण विकास, दळणवळण, हवामान, आरोग्य व लोकसंख्या यांच्याअभ्यासासाठी स्वतंत्र गट नेमून प्रत्येक गटाचा एक स्वतंत्र संयोजक नेमावा ,असे सूचित केले आहे.

सार्क या संघटनेच्या कल्पनेचा प्रथम उच्चार (पुरस्कार) बांगला देशाचे राष्ट्राध्यक्ष झिया ऊर रहमान यांनी केला. त्यांनी १९७७–८० दरम्यान दक्षिण आशियातील सर्व देशांना भेटी देऊन ही कल्पना विशद केली पण सुरुवातीस भारत-पाकिस्तान यांना ती रुचली नाही तथापि नोव्हेंबर १९८० मध्ये त्यांनी दक्षिण आशियातील देशांना या संघटनेच्या आवश्यकतेची बाब पत्र पाठवून स्पष्ट केली. अर्थात त्यांच्या या कल्पनेमागे रशियाचे तत्कालीन नेते ब्रेझनेव्ह व अलेक्सी कोसिजीन यांची प्रेरणा होती. तिला अनुसरून एप्रिल १९८१ मध्ये या संदर्भात कोलंबो (श्रीलंका) येथे परराष्ट्र सचिवांची बैठक झाली. तीत दक्षिण आशियाई विभागातील सहकार्य संघटनेचा मसुदा तयार करण्यात आला. यावेळी भारताने द्विपक्षीय आणि वादग्रस्त प्रश्न यांत घेऊ नयेत असा आग्रह धरला तर पाकिस्तानने या संघटनेच्या निर्मितीची घाई करू नये, असे सांगितले. अखेर बऱ्याच विचारविनिमयानंतर या संघटनेची कल्पना राष्ट्रप्रमुखांच्या पातळीवर मान्य झाली. त्यानंतर परराष्ट्र सचिव पातळीवर या संघटनेसंबंधी १९८१ ते १९८३ दरम्यान अनेक बैठका झाल्या आणि त्यास अंतिम स्वरूप प्राप्त झाले.

१-२ ऑगस्ट १९८३ रोजी संघटनेचा जाहीरनामा तयार होऊन तिची बैठक डाक्का (ढाका) येथे ७ डिसेंबर १९८५ रोजी झाली. तिथेच संघटनेचा जाहीरनामा प्रसिद्‌घ करण्यात आला आणि सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रांत परस्परांच्या सहकार्याची अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली. तसेच महिलांचे प्रश्न व त्यांचा सहभाग यांसंदर्भात शिलाँग (८ मे १९८६) आणि बंगलोर (१५ नोव्हेंबर १९८६) अशा दोन स्वतंत्र परिषदा झाल्या. त्यांत महिलांच्या शिष्यवृत्त्या, अभ्यासवृत्त्या, आर्थिक सहकार्य, महिला आणि मुले यांच्या भवितव्याचा तसेच दहशतवाद व स्त्रियांचे लैंगिक शोषण यांच्याशी मुकाबला करण्याविषयी एकमत झाले. सार्कची सतरावी परिषद १० नोव्हेंबर २०११ रोजी गॅनद्वीप (मालदीव) येथे झाली. तीत द्वीपक्षीय करारासह अनेक मुद्यांवर चर्चा झाली. १९८५ नंतर आजपर्यंत काही अपवाद वगळता १७ परिषदा झाल्या. संघटनेचे

विद्यमान सरचिटणीस (२०११) चेंक्याब डोरजी (भूतान) हे आहेत. पाकिस्तान, नेपाळ, बांगला देश, मालदीव यांचा तिला विरोध आहे. संघटनेच्या काही देशांत लोकशाही आहे मात्र काही देशांत लोकशाही रुजलेली नसल्यामुळे सामूहिक निर्णयास काही मर्यादा पडतात. नोव्हेंबर २०११ मध्ये भरलेल्या परिषदेत भारताने काही मौलिक सूचना केल्या. त्यांत भारत व पाकिस्तान यांत सौहार्दता निर्माण होण्यासाठी सांस्कृतिक देवाण-घेवाण, व्यापार करार यांवर भर देण्यात आला होता.

आजच्या या परिस्थितीचा विचार करता, अशाप्रकारची संघटना भारत आणि पाकिस्तान यांच्यामधल्या या परिस्थितीवर काहीतरी अर्थपूर्ण तोडगा काढण्यास सक्षम नाही हे प्रकर्षाने जाणवते. तरीही नेपाळने पुलवामा हल्ल्याचा कठोर शब्दात निषेध करणारे निवेदन प्रसिद्ध करून हे स्पष्ट केले आहे की, दक्षिण आशियामधल्या देशांची पुलवामा हल्ल्यानंतरच्या परिस्थितीवर काय भूमिका आहे. त्यामुळे आता प्रश्न हा उभा रहातो की, सदस्य देशांतर्गत शांतता आणि सुरक्षेसाठी 'सार्क'सारखी मर्यादित देशांची संघटना काही महत्त्वाचे योगदान देऊ शकणार आहे का? हा दहशतवादी हल्ला झाला तेव्हा त्याचा निषेध करण्यासाठी सार्क देश सर्वात आधी पुढे आलेले दिसले. नेपाळचे पंतप्रधान खडगप्रसाद शर्मा ओली यांनी लगेच भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना संपर्क केला आणि या दहशतवादी हल्ल्याचा निषेध व्यक्त केला होता. नेपाळच्या परराष्ट्र खात्याने निवेदन जारी करून या हल्ल्याचा कठोर शब्दात निषेध करून हा अतिरेकी हल्ला "निर्घृण कृत्य' असल्याचेही जाहीर केले.

श्रीलंकेचे पंतप्रधान रणील विक्रमसिंघे यांनी ट्विटर पोस्ट वरून हल्ल्याचा कठोर निषेध नोंदवला होता. तर मालदीवचे परराष्ट्र मंत्री अब्दुल्ला शाहीद यांनी भारताच्या परराष्ट्र व्यवहार मंत्री सुषमा स्वराज यांना पत्र पाठवून, "दहशतवादाविरुद्ध लढायला पूर्ण सहकार्य देण्याची बांधिलकीही जाहीर व्यक्त केली आणि दहशतवादाचा समूळ उच्छेद करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एकत्र येण्याचे सर्व देशांना आवाहन करताना त्यासाठी भारतासोबत काम करण्याची इच्छा देखील व्यक्त केली.

भूतानच्या परराष्ट्र मंत्र्यांनीही कठोर निंदा करताना आपणही या प्रसंगी भारतासोबत उभे असल्याचे सांगितले. तर बांग्लादेशच्या पंतप्रधान शेख हसीना यांनी या अतिरेकी हल्ल्याचा निषेध व्यक्त करताना दहशतवाद हा दोन्ही देशाचा समान शत्रू असून त्याला मात देण्यासाठी सर्व देशांनी सहकार्य दिले पाहिजे अशी भूमिका व्यक्त केली. भारत पाकिस्तानच्या दरम्यान पुलवामा हल्ल्यानंतर, परस्परांची जेट विमाने पाडल्यामुळे या तणावात आणखी भर पडली आहे. आणि त्यामुळे दक्षिण आशियामध्ये शांतता आणि स्थैर्य नांदायला हवे याची जाणीव सगळ्यांना झाली आहे.

रचना व कार्य

नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे १६ जानेवारी १९८७ रोजी सार्कच्या सचिवालयाची स्थापना करण्यात आली.सार्कच्या सरचिटणीसची नियुक्ती सदस्यदेशांमधून आळीपाळीने केली जाते. सदस्य देशांमधल्या विविध शहरांतून विविध समित्यांमार्फत सार्कचे काम चालते. सार्कची वार्षिक परिषद (वर्षातून एकदा) देशांच्या नावाच्या त्या-त्या देशात भरते. या देशांच्या परराष्ट्रमंत्र्यांची वर्षातून दोनदा बैठक होते आणि त्या बैठकीला सदस्यदेशांचे राष्ट्रप्रमुख/पंतप्रधान उपस्थित राहतात. पूर्वी सदस्यदेशांतील मतभेदांमुळे या बैठका सौहार्दपूर्ण वातावरणात होत नसत. पाकिस्तान दहशतवाद्यांना देत असलेल्या

पाठिंब्यामुळे आणि भारतात उरी येथील लष्करी तळावर झालेल्या हल्ल्यानंतर भारत, बांगला देश, भूतान आणि अफगाणिस्तान या देशांनी नोव्हेंबर २०१६ मध्ये पाकिस्तानात होणा-या सार्कच्या बैठकीवर बहिष्कार घातला होता.

त्यामुळे ही बैठकच रद्द करावी लागली. सदस्यदेशांच्या अंतर्गत वादाचा सार्कच्या कामावर परिणाम होऊ नये म्हणून सार्कच्या बैठकीत युद्ध किंवा दोन देशांमधील संघर्ष यावर सहसा चर्चा होत नाही.

पण संबंधित देशांना या बैठकीच्या वेळी परस्पर चर्चा करण्याची संधी सार्क देते. सार्कच्या शिखर परिषदांमध्ये दहशतवादाविरुद्ध लढण्यासाठी सदस्यराष्ट्रांच्या व्यापक सहकार्यावर नेहमीच भर देण्यात आला आहे.

२०१५च्या आकडेवारीनुसार सार्कमध्ये जगाच्या क्षेत्रफळाच्या ३ टक्के भूभाग समाविष्ट होता, तर जगाच्या लोकसंख्येच्या २१ टक्के लोकसंख्या या देशांची होती. सदस्यदेशांमध्ये आर्थिक आणि क्षेत्रीय सहकार्य वाढावे यासाठी सार्क नेहमीच प्रयत्नशील असते. निरीक्षक या नात्याने सार्कचे संयुक्त राष्ट्रसंघाशी कायमस्वरूपी राजनैतिक संबंध आहेत. युरोपियन युनियन व अन्य अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांबरोबर सार्कने मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले आहेत. सार्कने अल्पकाळात विविध आघाड्यांवर लक्षणीय प्रगती केली आहे. दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र या सार्क अंतर्गत संघटनेची (SAFTA) स्थापना २००६ मध्ये करण्यात आली. सदस्यदेशांमधील व्यापारवृद्धीबाबत या संघटनेला चांगलेच यश मिळाले आहे. सार्क अंतर्गत देशांमधील प्रवासासाठी व्हिसाच्या २४ प्रकारांच्या अटी शिथिल करण्यात आल्या. महिला व बालकल्याण, शांतता, विकास, दारिद्र्य निर्मूलन, पर्यावरणरक्षण आणि प्रादेशिक सहकार्य या क्षेत्रांत सार्कच्या कामात सहकार्य करणाऱ्यांना अनेक पारितोषिके जाहीर करण्यात आली. सदस्यदेशांतील नामवंत लेखक आणि युवकांसाठीही सार्क पुरस्कार जाहीर करण्यात आले. सार्क देशांतील ऐक्य अधिक दृढ करण्यासाठी सार्कचे गीत तयार करण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत.

भारताने सार्क देशातील संपर्कासाठी एक दळणवळण-उपग्रह देण्याचे मान्य केले आहे. या उपग्रहासाठी २३५ कोटी रुपये खर्च येणार असून तो सर्व खर्च भारतच देणार आहे. पाकिस्तानचा या योजनेला विरोध आहे. त्यामुळे पाकिस्तान वगळता अन्य सार्क देशांनी या उपग्रहाचा वापर करण्याचे ठरविले आहे. 'सीमाविरहित ज्ञान' असे घोषवाक्य असलेले एक दक्षिण आशियाई विद्यापीठ भारताने नवी दिल्ली येथे सुरू केले आहे. या विद्यापीठात अनेक विषयांतील संशोधनाची सोय असून अत्यंत समृद्ध असे ग्रंथालय उभे करण्यात आले आहे. सार्क आणि अन्य देशांतील विद्यार्थी २०१४ पासून या विद्यापीठात शिक्षण घेत आहेत. सुमारे ७ हजार विद्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षण घेऊ शकतील. संघटनेच्या सदस्यदेशांमध्ये या विद्यापीठाच्या संलग्न शाखा असतील व तेथेही या विद्यार्थ्यांना संशोधन करता येईल. नवी दिल्लीतील इग्नू विद्यापीठ आणि असोला अभयारण्य यांच्या दरम्यान या विद्यापीठासाठी १०० एकर जागा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

मूल्यमापन :-

भारत आणि अन्य सदस्यदेश यांची महत्त्वाची भूमिका असलेल्या अनेक जागतिक व प्रादेशिक संघटनांबरोबर सार्कचे मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत. त्यामध्ये एशिया को-ऑपरेशन डायलॉग (ACD–३४ देश),

साऊथ एशिया सब रीजनल इकॉनॉमिक को-ऑपरेशन (SASEC–६ देश), मेकाँग–गंगा को-ऑपरेशन (MGC–६ देश), इंडियन ओशन रिम असोसिएशन (IORA–२१ देश), बांगला देश, भूतान, भारत, नेपाळ सहकार्य (BBIN–४ देश) आणि बंगालच्या उपसागरानजीकच्या देशांची परिषद (BIMSTEC–७ देश) या संघटनांचा यात समावेश होतो. या संघटनांमुळे सार्कला स्थैर्य प्राप्त झाले आहे. दहशतवादाला उघडउघड पाठिंबा देणा-या पाकिस्तानमुळे सार्कमध्ये मतभेद निर्माण झाले असून या भूप्रदेशातील शांततेला बाधा निर्माण झाली आहे.

अफगाणिस्तान हा मध्य आशियातील देश असल्यामुळे त्याला प्रवेश देताना सार्कच्या सदस्यदेशांमध्ये खूपच वाद झाले होते. दक्षिण आशियाई देश कुणाला म्हणायचे, यावरून हा वाद निर्माण झाला होता. सार्कमधील सर्वच देशांना विकासासाठी खूप वाव असल्याने अनेक देश निरीक्षक म्हणून या संघटनेत सहभागी झाले आहेत. धोरण आणि उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याबाबत सार्कचा प्रभाव हा नेहमीच वादाचा विषय राहिला आहे.

संदर्भ :

http://www.saarc-sec.org/SAARC-Charter/5/; accessed on 1st May 2017-05 01

quora.com/What-are-the-functions-of-SAARC ; accessed on 1st may 2017

preservearticles.com/2012020222426/brief-notes-on…The organization structure of SAARC ; accessed on 1st May 2017

saarc-sec.org; accessed on 1st May 2017

दैनिक वर्तमान पत्रे :-

लोकसत्ता, लोकमत, महाराष्ट्र टाईम्स, देशोन्नती

आंतरराष्ट्रीय संबंध : - वसंत रायपुरकर

आंतरराष्ट्रीय संबंध तथा राजनीती :- जे. सी. जोहरी

आंतरराष्ट्रीय संबंध : - व्ही. एन. खन्ना

डॉ. शैलेंद्र देवलनकर यांचे लेख

संपादकीय कार्यालय

राठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

(०२१६७) २२००५३/२२०१५४

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला,सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२ ९०२०

भारत व भूतान यांचे परराष्ट्र धोरण

प्रा. डॉ. राजेंद्र एम. झाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख (सय्योगी प्राध्यापक), कर्मवीर दादासाहेब देवतळे महविद्यालय, चामोर्शी जि. गडचिरोली, मोबाईल नं. ९४२३१२२०७७

१) प्रस्तावना :—

दक्षिण एशिया मध्ये छोटा देश म्हणून भूतान प्रसिध्द आहे. भूतान आणि भारत हा शेजारी राष्ट्र आहे या दोन्ही देशामध्ये भौगोलिक, सामाजीक व सांस्कृतीक सबंधी अत्यंत महत्वपुर्ण सबंध आहे ब्रिटीश सरकारने सही करुन भूतान हा देश अस्तित्वात आला. तेव्हापासून भारत व भूतान यांच्यात सबंध मित्रत्वाचे सबंध प्रस्थापित झालेले आहे. आणि आज सुध्दा आहेत. भारत आणि भूतान यांचे राजनितीक सबंध १९६८ मध्ये स्थापीत झाले. त्यानंतर फेब्रुवारी २००७ मध्ये खेसर नामगेल वांगचुच यांनी भारत दौरा केल्यानंतर राजनितीक सबंध दृढ झाले. त्याचवेळी त्यांना स्वाक्षरी सुध्दा केली. अधिक दृढ झालेली भारत—भूतान सबंध २१ व्या शतकात विकासाात महत्वाची मानली जाते यामध्ये शांती मैत्री व मुक्त व्यापार, वाणीज्य तसेच एक—दुसरे देश यांच्या नागरीकांस समान न्याय प्राप्त होईल अश्या प्रकारची चर्चा होउुन त्यावर निर्णय घेण्यात आला. अश्याप्रकारचे विशेष सबंध दोन्ही देशामध्ये सर्वोच्च स्तरावर नियीमत यात्रा व विचार, व्यापारक प्रामाणात आदान—प्रदान मजबूत करण्यात आले २०१३ मध्ये उच्चस्तरीय आदान—प्रदान करण्यात आले. त्यामध्ये भूतान नरेश महामहिन खेसर नामगेल वांगचूच यांना ६४ व्या गणराज्य दिवस कार्यक्रमात मूख्य अतिथी म्हणून भारतामध्ये आले होते. भारताचे राष्ट्रपतीच्या निमंत्रणानूसार त्यांना पाचारण करण्यात आले होते ६ जानेवारी ते १० जानेवारी २०१४ मध्ये भारतामध्ये अनेक ठीकाणी जाउुन भेटी दिल्या यामध्ये त्यांनी वाराणसी या ठीकाणी सुध्दा भेट दिली.

प्रधान मंत्री नियुक्त झाल्यानंतर लेयोनचेन तशेरींग तोषगे यांनी विदेश यात्रा प्रसंगी ३० ऑगष्ट ते ४ सप्टेंबर २०१३ या कालावधीत भारतामध्ये दौरा केला. ही त्यांची पहली भारतीय विदेश यात्रा होती. यामध्ये त्यांनी भारताचे राष्ट्रपती प्रधानमंत्री तसेच अनेक मंत्र्यासोबत चर्चा केली. करीता भारत सरकार कडून सहाय्यता राशीची मागणी केली. व त्यावर भारत सरकारने मंजूरी दिली या कालावधीत त्यांनी हैद्राबाद दौरा सुध्दा केला. भारताचे प्रधानमंत्री श्री. नरेंद्र मोदी शपथ ग्रहण सोहळयाप्रसंगी सहा सदस्यीय शिष्टमंडळ त्यामध्ये विदेश मंत्री व पंतप्रधान स्वत: २५ मे ते २८ मे पर्यंत उपस्थित होते.

भूतान रेश यांनी आमंत्रीत केल्यानूसार भारताचे प्रधानमंत्री श्री. नरेंद्र मोदी १५ ते १६ जून २०१४ मध्ये भूतान चा राजकीय दौरा करण्यात आला. या दौरा दरम्यान विदेश मंत्री व राष्ट्रीय सलाहकार तसेच वरिष्ठ अधिकारी तसेच विदेश सचिव यामध्ये सहभागी झााले होते.

भारताचे प्रधानमंत्री यांची शपथ ग्रहणानंतर पहिली विदेश यात्रा होती. या यात्रा दरम्यान उच्च स्तरीय विदेश यात्रा सबंधीत नियीमत आदान—प्रदान सबंधी विचार अधिक दृढ करण्यात आले. या विदेश दौऱ्या निमित्य भारताच्या प्रधानमंत्री श्री. नरेंद्र मोदी यांनी भूतान चे चौथे व पाचवे नरेश यांची भेट घेतली या दौऱ्या दरम्यान अनेक विषयावर चर्चा झाली.

भूतान हे राष्ट्र लोकसंख्या स्थीर असलेले राजेशाशी या राष्ट्रांत अस्तित्वात आहे. या देशाचे क्षेत्रफळ ३८,३९४ वर्ग कि.मी आहे. त्यांच्या पश्चिमेस सिक्कीम, पूर्वेला अरुणाचल प्रदेश तर दक्षिणेस आसाम लागून आहे. पश्चिम बंगालचा दार्जीलिंग जिल्हा भूतानला नेपाळ पासून वेगळा करतो तसेच भूतानची ४७० कि.मी सीमा ही चीनला लागून आहे. यामुळे भारत—चीन यांच्या दरम्यान भूतान हा बफर झोन म्हणून कार्य करीत आहे. यामुळे भारतासाठी भूतान हा अतिशय महत्वाचा आहे. भारत आणि भूतान यांच्यात ६०५ कि.मी सिमा आहे. आणि ती पुर्णतः खुले आहे. भारतातील लोक भूतान मध्ये जातात. तर भूतान चे भारतामध्ये येत असतात. कुठलाही पासपोर्ट किंवा व्हिसाशिवाय येउु शकतात कोणताही व्यवसाय, व्यापार करु शकतात.

भारताने भूतानमध्ये दंतक प्रकल्पाच्या माध्यमातून २५०० कि.मी रस्ते बनवून दिले आहे. तसेच विमानतळ दुरसंचार उभारणी, आकाशवाणी केंद्र, जलविद्यूत प्रकल्प दवाखाने इत्यादी भारताच्या मदती तूनच निर्माण झाली आहे. भारत.भूता मधील मैत्रीपुर्ण सबंध चीनला सतत खोचत असतात त्यामुळे भूतानच्या सिमेमध्ये नेहमी आक्रमण करीता राहीला आहे. २०१७ साली चीनने डोकलाम सिमा रेषेचा वाद निर्माण झाला तेव्हा भूतानच्या संरक्षणासाठी भारत खंबीरपणे उभा राहीला होता. त्यावेळी भारताने लक्ष घातले नसते तर चीन भूतानचा बराचशा प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला असता. तेव्हा भूतान ला कळले की आपल्याला भारताशिवाय पर्याय नाही. भारत भूतानला नेहमी मदत करीत असतो भारताचे प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वात भूतान व भारत यांचे सबंध अधिक मजबूत झालेले आहे.

भारत व भूतान याच्यांतील प्रमूख मुद्दे

१) भारतामध्ये जास्तीत जास्त विद्यार्थी हे बौध्द धर्माच्या शिक्षणा करीता भारतामध्ये प्रवेश घेतील.

२) भारतीय प्रधानमंत्री श्री. नरेंद्र मोदी यांनी भूतानमध्ये ७२० मेगावॅट जलविद्यूत योजना कार्यात्वीत करण्यात आली.

३) भारतामध्ये प्रमूख आय आय टी आणि भूतान मधील नामंकित विद्यापीठामध्ये नेहमी संपर्क राहील त्याकरीता भारत सहकार्य करेल.

४) आर्थिक सबंध दोन्ही देशामधील चांगले राहील याकरीता सुध्दा प्रयत्न करण्यात आले.

सारांशः आजच्या परिस्थितीत भूतान आपली स्वतंत्र विदेश निती करीता प्रयत्नशिल आहे कारण भारतासोबत अधिक प्रभावी सबंध राहील आणि चीन सारख्या बलाढय शक्तीचा

मुकाबला करण्यास सक्षम होईल. भारत आणि भूतान यांचे सबंध विश्वासपुर्ण आहे चीन सुध्दा भूतान सोबत राजनितीक सबंध स्थापीत करण्याचा प्रयत्न करीत आहे तसे भूतान मधील बरेच नागरीक चीन मध्ये व्यापार करीत आहे. याचा परिणाम येत्या काही वर्षात भारतावर फार मोठा परिणाम होणार आहे. भारत—भूतान यांचे व्दिपक्षीय सबंध अधिक मजबून करण्याचा प्रयत्न झाला तर या दोन्ही देशामधील सबंध अधिक दृढ होईल. भारताचा शेजारी राष्ट्र म्हणून भूतान यांच्यातील परराष्ट्र धोरण अधिक मजबूत झाले पाहिजे. जगात भारत — भूतान यांच्यातील मैत्रीपुर्ण सबंध हे आदर्श ठरले आहे.

सदर्भ ग्रंथ सूचि

१) डॉ. वसंत रायपूरकर — आंतरराष्ट्रीय सबंध श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर

२) प्रा. र.ध. वराडकर — आंतरराष्ट्रीय सबंध आणि राजकारण विद्या प्रकाशन, नागपूर.

३) व्ही. बी. पाटील — भारताचे परराष्ट्रीय धोरण के सागर पवीकेशन्स — पुणे

४) प्रा. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर — भारतीच परराष्ट्रीय धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर प्रतिभा प्रकाशन, पुणे

भारताचे समकालीन परराष्ट्र धोरण : सार्क संगठना

डॉ. सचिन एस वेरुळकर
राज्यशास्त्र विभाग एस एन मोर महाविद्यालय तुमसर,भंडारा.

दक्षिण आशियाला 'भारतीय उपमहाद्वीप' या नावाने देखील ओळखले जाते. हा केवल राजकीय योगायोग नव्हे तर यामागे भारताद्वारे व्यापलेला भौगोलिक भागाचेही महत्व अधोरेखित होते. ह्या क्षेत्रातील सर्वच राष्ट्रांना भारताच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व धर्मिक प्रभावापासून दूर राहता येऊ शकले नाही.

प्राचीन काळापासून हे क्षेत्र अतिशय एकमेकात गुंतलेले होते. अनेक राजकीय घडामोडी नंतर त्यांचे आजचे स्वतंत्र राजकीय अस्थित आहे. भारतापासून स्वतंत्र राजकीय व्यवस्था अस्थित्वात असून देखील त्यांना भारताबाबत राजकीय भीती वजा आकस स्वाभाविकता पाहायला मिळतो.भारता शेजारील राष्ट्रांनी कितीही टाळले तरी त्यांच्या जनमानसावर भारताचा प्रभाव ते टाळू शकत नाही हे मान्य करणे आवश्यक आहे .

सार्क ची स्थापना व उद्देश्य :

दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय सहयोग संघटनेची (सार्क) स्थापना क्षेत्रीय,ऐतिहासिक ,सांस्कृतिकदृष्ट्या जी राष्ट्रे परस्पर संबंधित आहे त्यांना एकत्रित आणण्यासाठी अनौपचारिक प्रयत्न म्हणून झाली. आज यामध्ये भारत ,पाकीस्थान ,नेपाळ,भूतान,बांग्लादेश ,श्रीलंका ,मालद्वीप, अफगाणिस्थान
यांचा समवेश आहे.या राष्ट्रातील समस्या ह्या सामान्यपने समान आहे .

१) परस्पर सहकार्य व प्रयत्नांनी गरिबी निर्मुलन,आर्थिक ,सामाजिक विकास करणे.

२) परस्पर सहकार्य करतांनाच देशांमध्ये समानता,क्षेत्रीय अखंडता,सार्वभौमत्व,अंतर्गत अहस्तक्षेप हे उद्देश्य ठेवण्यात आले.[1]

विकास व संभावना :

आज सार्क द्वारे संयुक्त राष्ट्राच्या अन्य संघटना सह अन्य १८ आंतरराष्ट्रीय संघटना
बरोबर सहयोग करार झाले आहे तसेच जपान ,जर्मनी ,कनेडा या राष्ट्रांसी सहयोग करार झाले आहे.

1. सीमा शुल्क संबंधित पारस्परिक प्रशासनिक सहायता संबंधी करार.
2. सार्क मध्यस्थ परिषद स्थापना संबंधी करार
3. दुहेरी कराधान पासून बचाव व कर प्रकरणा संबंधित पारस्परिक प्रशासनिक सहायता संबंधी करार

- आतंकवाद संबंधी सार्क क्षेत्रीय कन्वेंशनवर 1987 में हस्ताक्षर करण्यात आले होते. सर्व सार्क देशांनी या कराराचे समर्थन केले व 12 जनवरी, 2006 पासून हा करार लागू झाला आहे.
- 14 वे शिखर सम्मेलन विशेष रूपात महत्वपूर्ण होते यात पहिल्यांदा सार्क की सदस्यत्येचा विस्तार केल्या गेला. सार्क च्या 8वें सदस्यच्या रूपात अफगानिस्तानला सदस्यत्व देण्यात आले जे

भारतीय राजनयाचे यश मानल्या जाते . या व्यतिरिक्त, या क्षेत्राच्या बाहेरील 5 पर्यवेक्षक अर्थात् चीन, यूरोपीय संघ, जापान, कोरिया गणराज्य व अमेरिका पहिल्यांदा सार्क पर्यवेक्षक म्हणून हजार होते.[2]

साफ्टा :

एक जानेवारी, 2006 पासून साफ्टा लागू झाला आहे. वर्ष 2016 पर्यंत याला सर्व सदस्यांनी लागू करण्याचे ठरविण्यात आले होते. यानुसार सदस्य राष्ट्रांनी आपल्या येथील संवेदनशील व्यापार वस्तूची यादी जाहीर करावी व त्यांच्या व्यतिरिक्त अन्य सदस्य राष्ट्रांच्या वस्तू आयात शुल्कात कपात करावी. याच्या यशामुळे परस्पर संबंध केवल राजकीय क्षेत्रापुरताच मर्यादित राहणार नाही तर त्याचे रुपांतर व्यापारात झाल्यास या क्षेत्राची आर्थिक प्रगती होईल व विवादित मुद्दे मागे पडतील.[3]

आपत्ती व्यवस्थापन :

13व्या सार्क शिखर सम्मेलनात, भारताने सार्कला पुन: सक्रिय करण्यासाठी काही प्रस्ताव मांडले होते. याचाच एक भाग सार्क आपत्ती व्यवस्थापन केंद्राने अक्तूबर, 2006 पासून नवी दिल्ली येथे कार्य करने सुरू केले. सुनामी व भूकंप सारख्या प्राकृतिक आपदामुळे जनजीवन व संपत्तिच्या मोठ्या नुकसानाला लक्ष्यात घेता हि महत्वपूर्ण प्रगति आहे. भारताजवळ यासंबंधी चांगला अनुभव आहे ,राष्ट्रीय आपदा निवारण दलासारखे प्रशिक्षित दल आहे. ज्याचा लाभ सदस्य राष्ट्रांना आपत्ती काळात मिळतो. [4]

ऊर्जा सुरक्षा क्षमता :

सदस्य राष्ट्राचा मोठा खर्च हा उर्जा गरजा पूर्ण करण्यावर होतो जेव्हाकी अनेक प्रकारच्या उर्जा संभावना या क्षेत्रात आढळतात. सदस्य राष्ट्राच्या भूगर्भात पेट्रोलियम वाळू, तेल तसेच मोठ्याप्रमाणात बारमाही नद्यामार्फत जलद्युत ,हायड्रोजन वाळू,सौर उर्जा इ. उर्जा संसाधने असूनदेखील हे क्षेत्र याच्या वापरापासून वंचित आहे त्यामुळे मागासलेपणात भर पडली असून नैसर्गिक संपत्तीचे दोहन वाढले. या क्षेत्रात प्रत्यक्ष्य कार्य चालु झाले तर प्रगतीला हातभार लागेल. उर्जा क्षेत्रात सहकार्यासाठी सार्क उर्जा केंद्र इस्लामाबाद ,पाकीस्थान येथे कार्यरत आहे.[5]

संपर्क व दळणवळण :

सार्क भूभाग व जल सीमांनी जुळलेले आहे. परंतु प्राचीन व्यापार मार्ग असतांना देखील वर्तमानात त्याचा सहजतेने उपयोग होत नाही. जर काही नियमामध्ये सर्वांनी बदल केले तर संपूर्ण क्षेत्र सुगम होईल. भारताला लागून जवळपास सर्वच देशांचे मार्ग जोडले गेले आहे परंतु राजकीय इच्छाशक्ती अभावाने त्यांचा उपयोग होऊ शकत नाही.

भारताद्वारे दूरसंचार क्षेत्रातील त्याचे तंत्रज्ञान सार्क देशांसाठी वापरात सार्क उपग्रह प्रक्षेपित केला ज्यामुळे नैसर्गिक आपदांची माहिती मिळविण्यास व संपर्क वाढीसाठी उपयोगात येईल.[6]

भारत आणि सार्क संबंध :

सार्कच्या तुलनेत अन्य क्षेत्रीय संगठना :

२० वे शतक हे संगठनेचे मानल्या गेले आहे. मागास असो किंवा विकसित राष्ट्रांनी आपापल्या संगठना उभारल्या व त्यामार्फत आपले हित साध्य करण्यासह आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात आपले स्थान मजबूत केले आहे जसे की G-8, G-२०, आसियान,आफ्रिकी सहयोग संगठना ,युरोपीय युनियन, इ. सामरिक व

क्षेत्रीय विकासाला अनुसरून शांघाय-६, ब्रिक्स , बिम्स्टेक, इस्बा या संगठना निर्माण झाल्या व वाढल्या परंतु सार्क याला अपवाद ठरली .

सार्क सदस्यांमध्ये कुठलीही सुसूत्रता दिसून येत नाही, त्यातील मोचकेच देश आत्मनिर्भर बनू इच्छितात, अन्य सदस्य बड्या राष्ट्रांचे अंकित बनणे पसंत करतात. त्यामुळे पूर्व आशिया पेक्षा चांगली परिस्थिती असतानाही आसियन सारखे स्थान सार्क ला मिळविता आले नाही.

सर्व सदस्य राष्ट्राचा सामान्य शेजारी हा भारत ठरतो व त्यामुळे भारताबाबत कमालीचा आकस दिसतो.यामुळे संघटनेत सदस्यांचे चित्त स्थिर होऊ शकले नाही. दुसरीकडे भारतानेही पर्यायी संगठनांचा शोध घेणे शुरू करून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अधिक सक्रीय भूमिका घेतली.

भारताप्रमाणेच सार्क चा पर्याय पाकीस्थान हि शोधात आहे .मध्य आशियात असे एखादे संगठन स्थापून त्याचे नेतृत्व करण्यासाठी इराण व अन्य मध्य आशियातील राष्ट्रांच्या भेटी त्यांनी घेतल्या जर क्षेत्रीय आधार जमला नाही तर धार्मिक आधारावर असे करण्याचा त्याचा प्रयत्न आहे.[7]

बिम्स्टेक :

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आपल्या दुसर्या कार्यकाळाच्या शपथविधी समारंभाला बिम्स्टेक देशांच्या प्रतिनिधींना आवर्जून आमंत्रित केले होते. बिम्स्टेक म्हणजेच 'बे ऑफ बंगाल इनिशिएटिव्ह फॉर मल्टी सेक्टर टेक्निकल अँड इकॉनॉमिक को-ऑपरेशन'. बांगलादेश, भूतान, भारत, नेपाळ, श्रीलंका, म्यानमार आणि थायलंड या देशांचा समावेश बिम्स्टेकमध्ये होतो. म्हणजे यात सार्क मधील केवळ पाकीस्थान, अफगाणिस्थान व मालद्विप यांचा समावेश नाही.

बिम्स्टेक देशातील आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील दक्षिण आशियाई देशात होणाऱ्या व्यापारापैकी मोठा व्यापार या भौगोलिक क्षेत्रातून होतो. म्हणून आशिया खंडात नव्याने उदयास येत असलेल्या भूराजकीय समीकरणांमध्ये 'बिम्स्टेक' संघठनेसअधिक महत्व प्राप्त झाले आहे. बिमस्टेक देश नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि मनुष्यबळ या दोन्हींसंदर्भात महत्त्वाचे आहेत. जगाच्या २२ टक्के एवढी लोकसंख्या आणि २.७ ट्रिलियन डॉलर एवढ्या जीडीपीचा वाटा या देशांचा आहे.[8]

चीनचे वाढते प्राबल्य रोखणे : दक्षिण आशियातील चीनचे वाढते प्राबल्य रोखण्याच्या दृष्टीने विचार करता, बिम्स्टेक देशातील भारताची गुंतवणूक सामरिकदृष्ट्या महत्त्वाची असणार आहे. भारताच्या पूर्वेकडील चार राज्यातील आणि ईशान्येकडील दुर्गम प्रदेशातील राज्यांचा बांगलादेश, म्यानमार आणि थायलंड या बंगालच्या उपसागरातील देशांशी व्यापारी संबंध प्रस्थापित होणे हे महत्त्वाचे ठरणार आहे. भारतातून बांगलादेशमार्गे म्यानमार आणि थायलंडपर्यंत पोहोचणारे वाहतुकीचे नवे मार्ग निर्माण करणे हे मोठे आव्हान आहे.[9]

हिमक्षेत (हिंदमहासागर किनारी देशांची संगठना):

हिन्द महासागर तटीय सहयोग संघ (Indian Ocean Rim Association)हा संघ क्षेत्रीय सहयोग व अन्तरमहाद्वीपीय व्यापारामध्ये गतिशीलता आणण्याच्या उद्देश्याने हिन्द महासागरराच्या तीन प्रायद्वीपांना (एशिया, अफ्रीका और आस्ट्रेलिया) एका मंचावर आणतो. हिमतक्षेस ची स्थपना 6 मार्च, 1997 ला झाली भारत व 13 अन्य देशांनी मिळून केली होती. सध्य स्थितीत 20 देश याचे सदस्य आहे.

भारत, ऑस्ट्रेलिया, बांग्लादेश, इंडोनेशिया, ईरान, केन्या, मलेशिया, माडागास्कर, मॉरीशस, मोजाम्बिक,ओमान, सेशल्स, सिंगापुर, दक्षिण अफ्रीका, श्रीलंका, तंजानिया, थाईलैंड, यमन, संयुक्त अरब अमीरात. पाकिस्तान प्रयत्न करुनही व हिन्द महासागरराचा तटवर्ती देश असूनही त्याला याचा सदस्य किंवा डायलॉग पार्टनर बनविण्यात आले नाही.[10]

भारत-आसियान :

१९६७ मध्ये स्थापित आसियान संगठनेत भारताने उदारीकरणानंतर आपले लक्ष्य केंद्रित केले.आपल्या 'लूक इस्ट धोरण द्वारे' आसीयांच्या आर्थिक विकासाचा लाभ मिळविण्यासाठी भारताने आसियानमध्ये अधिक रुची दाखविली म्यानमारच्या सहभागामुळे आसियान भारताच्या सीमेला येऊन पोहचले.भारत आज आसियान वार्ताकारराष्ट्र असले तरी भविष्यात भारत सक्रीय सदस्य बनण्याच्या प्रयत्नात आहे . आसियान व भारत यात ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व अन्य बाबतीत समानता होतीच पण प्रशांत महासागरात शक्ती संतुलनात भारताची गरज तीव्रतेने भासू लागल्याने आसियान राष्ट्रेही याक्षेत्रात भारताने अधिक सक्रीय भूमिका वठविण्याची अपेक्षा करीत आहे.[11]

भारताबाबत आकसबुद्धी :

सदस्य राष्ट्रांवर भारताचा फारमोठा प्रभाव आहे, त्यामुळे त्याचे सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव तेथील राजकीय क्षेत्रावर दिसते. जसे की पाकीस्थान च्या अंतर्गत राजकारणात काश्मीर , मुलतत्ववादी व सैन्याला आपले स्थान टिकून ठेवण्यासाठी भारतविरोध करणे आवश्यक आहे. नेपाळमध्ये कम्युनिस्ट पक्ष्याला नेपाली राष्ट्रवाद जागविण्यासाठी भारतीय व्यापारी ,मधेशी व भारत विरोध करून चीनला हि खुश ठेवता येते. बांग्लादेशातही अवामी लीग सारखा पक्ष मुलतत्व वाद्यांना व पाकिस्थान धार्जीण्याना खुश करण्यासाठी भारतविरोधी धोरणे स्वीकारतो हीच स्थिती श्रीलंकेची आहे. यात चीनी प्रभावाचा नवा अध्याय जुडला आहे. यामुळे भारतावर 'बिग ब्रदर' चे आरोप लाऊन सदैव या संगठ्नेला बाधित करण्याचा प्रयत्न केल्या गेले ज्यामुळे दोन दृष्टीकोन पुढे आले.

१) भारताने सार्क कडे दुर्लक्ष्य करावे,पर्यायी संगठ्नेवर लक्ष्य केंद्रित करावे.

२) चीनचा सार्क मध्ये सहभाग करून भारताचे महत्व कमी करणे.

भारताची 'बिग ब्रदर' इमेज करणारे राष्ट्रे दुसऱ्या दृष्टिकोनावर काम करीत आहे हे लक्ष्यात घेता भारत पहिल्या दृष्टिकोनावर गंभीर विचार करीत आहे.[12]

सार्कला भारताशिवाय पर्याय नाही :

भारत हा सार्क सदस्यांना जोडणारा सामान्य दुवा आहे. सार्क क्षेत्राच्या ७० टक्के लोकसंख्या भारतात रहाते. भारतीय अर्थव्यवस्तेच्या प्रगतीचा लाभ या राष्ट्रांना मिळणार आहे हे गृहीत धरून भारत वगळून सार्क ची कल्पना करता येत नाही. उरी आतंकवादी हल्ल्यानंतर इस्लामाबाद संमेलनावर भारताच्या बहिष्कारानंतर अन्य सदस्य राष्ट्रांनी पाकिस्थानात होऊ घातलेल्या संमेलनात सहभागी न होण्याचे घोषित केले. यामुळे अन्य सदस्यांनी सम्मेलनात सहभागी होण्यास असमर्थता दर्शविली. श्रीलंकेने तर स्पष्ट केले "भारताशिवाय संमेलनाचे ओचीत्य नाही." यावरून भारताचे महत्व स्पष्ट होते.[13]

सार्क बाबत भारताचे समकालीन परराष्ट्र धोरण :

भारतीय प्रधानमंत्री श्री नरेंद्र मोदी यांनी वर्ष 2014 मध्ये आपल्या शपथ ग्रहण समारंभात सार्क राष्ट्राध्यक्ष्यांना निमंत्रण देउन भारताच्या दृष्टीने सार्कचे महत्व अधोरेखित केले.

सार्क संदर्भात बोलताना नवनियुक्त विदेशमंत्री जयशंकर यांनी म्हटले की "दक्षिण एशियाई देशांमध्ये भारत सर्वातमोठी अर्थव्यवस्था आहे व यामुळे शेजार्यांना मदत करण्याची भारताची जवाबदारी आहे असे भारत मानतो."[14]

विदेश मंत्री पद संभाळल्या नंतर डॉ. एस जयशंकर यांनी पहिले वक्तव्य केले होते की, ''सार्क मध्ये कित्तेक समस्या आहे हे सर्वश्रुत आहे. सार्क मध्ये संपर्कासंबंधी गोंधळ आहे. जेव्हाकी BIMSTEC मध्ये ऊर्जा व संभावनाएं आहे .'' [15]भारत चे पूर्व विदेश सचिव मुचकुंद दुबे नुसार "सार्क मागील 30 वर्षात एक प्रकारे निष्क्रिय आहे".केवल वार्षिक संमेलने म्हणजे कुठल्या संस्थेचा जिवंतपणा म्हणता येणार नाही. कारण ते कृतीशून्य आहे.[16]

मोदी सरकारच्या काळात भारतासमोर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अधिक सक्रीय भूमिका पारपाडण्याचे धोरण स्विकारण्यात आले. चीनचे आव्हान पाहता भारताने सार्ककडे पूर्णपणे दुर्लक्ष्य केले नसले तरी भारताला हिंद-प्रशांत (इंडो-प्यासेफिक)महासागरात प्रभावी भूमिका पार पाडावी लागत आहे. अनेक नव्या आघाड्या उघडाव्या लागत आहे. जसेकी 'क्वाड' यामुळे भारत केवल क्षेत्रीय राजकारणातील खेळाडू बनू ईच्छित नाही हे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष :

सार्क व्यापक उद्देश्य डोळापुढे ठेऊन निर्माण झाली परंतु या क्षेत्रातील राष्ट्रात दक्षिण आशिया बाबत एकोप्याची भावना स्वाभविक पणे आढळत नाही. ज्याप्रमाणे आफ्रिका किंवा युरोपीय देशात आढळतात.

सार्क सदस्यराष्ट्रात भारताबाबत आकसाची भावना दिसते. ज्यामुळे वारंवार भारतावर 'बिग ब्रदर' चा आरोप लावल्या जातो. जरी या संगठ्नेच्या उद्देश्यात द्विपक्षीय मुद्द्यांना या व्यासपीठावर माडन्यास मनाई केली असली तरी भारत –पाकीस्थान यांचे संबंध सार्कला बाधित करतांना दिसतात .

सार्कचा 30 वर्षाचा आढावा घेतल्यास लक्ष्यात येईल की सार्क केवल संमेलने यापुरताच मर्यादित राहिली, दिश्याहीन व गतिहीन असे दोन्ही आरोप या संघटनेवर लागतांना दिसतात.

दळणवळण साधनासह व्यक्तींमधेही संपर्काचा अभाव प्रकर्षाने जाणवितो.यामुळे 'लोकराजनायाचा' (Public Diplomacy) प्रभाव दिसत नसून केवल राजकीय नेतृत्वाच्या माध्यमांनी हे संबंध स्थापन करण्याचा कृत्रिम प्रयत्न होताना दिसतात .

सदस्य राष्ट्रात संगठने बाबत गंभिर्तेचा अभाव दिसतो ज्यामुळे ते बाह्य शक्तीच्या आश्रित राहणे पसंत करतांना दिसतात, त्यामुळे आर्थिक प्रगतीवर त्याचा स्पष्ट नकारात्मक प्रभाव दिसतो.

या संगठनेने अन्य क्षेत्रीय संगठ्नेला पुढे ठेऊन कार्य केल्यास असलेला गतिरोध दूर होऊ शकतो. सार्कची गरज सर्वच सदस्यांना आहे हे समजून घेतल्यास सार्क ची प्रगती होऊ शकते.

संदर्भ :

1) https://www.saarc-sec.org/index.php/about-saarc/about-saarc
2) https://www.saarc-sec.org/
3) http://www.hastakshep.com/sapta-safta-in-hindi/
4) http://saarc-sdmc.org/
5) https://www.saarcenergy.org/
6)https://www.saarc-sec.org/index.php/areas-of-cooperation/energy-transport-science-technology
7) क्या 'बिम्सटेक' अगला 'सार्क' है ? सलमान रावी, https://www.bbc.com/hindi/india-37658988 16/11/2016
8) https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/BIMSTEC_Brief_February_2014.pdf
9) बिम्स्टेक ,लोकसत्ता टीम | June 17, 2019 12:05 am
10) https://www.iora.int/en
11)https://www.mea.gov.in/in-focus articlehi.htm?24315/India+and+SAARC+Interlinked+Dreams
12) http://www.aidiaasia.org/page/south-asia-in-post-covid-world-order
13) http://www.gshindi.com
14) https://www.bbc.com/hindi/india-48538924 07/06/2019
15)https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/saarc-has-problems-bimstec-full-of-energy-says-jaishankar/articleshow/69684367.cms 07/06/2019
16)https://www.bbc.com/hindi/international/2014/11/141125_saarc_china_interest_pk 26/11/2014

समकालीन भारत—पाक संबंध
(विशेष संदर्भ : जम्मू—काश्मीर)

डॉ. संदीप बी. काळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, सेलू जि. वर्धा
Email : sandipkale02@gmail-com Mob- 9763359466

समकालीन भारत—पाक यांच्यातील संबंध अत्यंत संघर्षपूर्ण राहिले आहेत. मूलत: स्वातंत्र्यप्राप्तीपासूनच भारत आणि पाकिस्तान या राष्ट्रांदरम्यान काश्मीर प्रश्न हा वादग्रस्त मुद्दा राहिला आहे. काश्मीर प्रश्नावर या दोन राष्ट्रांदरम्यान १९४७ चे भारत—पाकिस्तान युध्द, १९६५ चे भारत—पाकिस्तान युध्द आणि १९९९ चे कारगिल युध्द अशी तीन मोठी युध्दे झाली. काश्मीरमध्ये दहशतवाद आणि फुटीरतवाद सक्रीय करण्यामध्ये पाकिस्तानचा महत्त्वाचा सहभाग राहिला आहे. १९८० च्या दशकापासून यामध्ये वाढ झाली आहे. १४ फेब्रुवारी २०१९ रोजी पुलवामा येथे CRPF जवानांवर झालेला दहशतवादी हल्ला मागील २० वर्षातील सर्वात मोठा हल्ला आहे. याचे प्रत्युत्तर भारतीय वायुसेनेने पाकिस्तानमध्ये जैश—ए—महंम्मदच्या बालकोट येथील स्थळावर हल्ला करुन दिले. यानंतर भारत—पाकिस्तानमध्ये हल्ले—प्रतिहल्ले सत्र चालले. यामुळे लष्करी कारवायांमध्ये वाढ होण्याची भीती निर्माण झाली. या संघटनेच्या अनुषंगाने दहशतवादाचा प्रश्न, काश्मीर प्रश्न आणि भारत—पाक संबंध हे समकालीन चिंतनाचे मुद्दे ठरत आहेत.

जम्मू—काश्मीरच्या पुलवामा जिल्ह्यातील CRPF गटावर १४ फेब्रुवारी रोजी दहशतवादी हल्ला झाला. या हल्ल्यात ४० जवानांचा मृत्यू झाला. हा हल्ला आत्मघातकी हल्लेखोराने कारमधून स्फोटके आणून घडवला. प्रस्तुत हल्ल्याचे ठिकाण पुलवामा जिल्ह्यातील लेथपोरा हे आहे, ते अवंतीपूर या राष्ट्रीय महामार्ग १ (अ) नजीकच्या शहराजवळ आहे. जैश—ए—मोहम्मद या दहशतवादी गटाने हा हल्ला केल्याचा दावा केला. आदिल अहमददार याने कारमधून स्फोटके आणली होती. १५ फेब्रुवारी २०१९ रोजी भारताने पाकिस्तानला दिलेला विशेष प्राधान्य देश MFN (Most Fovoured Nation) चा दर्जा काढून घेतला. जम्मू—काश्मीर राज्यशासनाने १७ फेब्रुवारी २०१९ रोजी राज्यातील ५ फुटीरवादी नेत्यांना दिलेले संरक्षण व शासकीय सुविधा काढून घेतल्या. १७ फेब्रुवारी २०१९ रोजी म्युनिक परिषद (जर्मनी) येथे भारताने पुलवामा दहशतवादी हल्ल्याला प्रत्युत्तर आणि संभाव्य हल्ल्याचा प्रतिरोध म्हणून भारताने २६ फेब्रुवारी २०१९ रोजी पाकिस्तानातील बालाकोट (खैबर पख्तुना) येथील जैश—ए—मोहम्मद या गटाच्या कॅम्पवर हल्ला केला. या हवाई हल्ल्यासाठी भारताने १२ मिराज २०००H या लढाऊ विमानांचा अवलंब केला. या हल्ल्यात जैश—ए—मोहम्मदचा कॅम्प उध्वस्त केला, हा हवाई हल्ला 'गुप्तहेर माहिती आधारित कार्यवाही' व 'बिगरलष्करी स्वरुपाची प्रतिबंधात्मक कृती' या प्रकारचा असल्याचे भारताच्या परराष्ट्र मंत्रालयाने स्पष्ट केले. भारताने बालाकोटवर केलेल्या हवाई हल्ल्याला प्रत्युत्तर म्हणून पाकिस्तान हवाई दलाने काश्मीरच्या नियंत्रण रेषेजवळून हवाई हल्ला केला. भारत आणि पाकिस्तानच्या हवाई हल्ला—प्रतिहल्ला दरम्यान दोन्ही देशांचे एक एक लढाऊ विमान कोसळले. यात भारताचे MIG—२१ लढाऊ विमान व पायलट विंग

कमांडर अभिनंदन वर्धमान पाकिस्तानच्या ताब्यात राहिले. १ फेब्रुवारी २०१९ रोजी पाकिस्तानचे विंग कमांडर अभिनंदन वर्धमान यांना भारतात सुखरुप पाठविले होते.

पुलवामा हल्ल्यानंतर प्रतिसाद म्हणून भारतापुढे अनेक पर्याय होते. पाकिस्तानातील भारतीय राजदूतांना माघारी बोलावून पाकिस्तानसोबतचे राजनयिक संबंध कमी करणे किंवा तोडणे, विशेष प्राधान्य देशाचा दर्जा काढून घेणे, क्रीडाविषयक संबंध मोडणे, व्हिसाबंदी अवलंबणे, नियंत्रण रेषेलगतचा व्यापार बंद करणे, समझौता एक्सप्रेस थांबविणे, दिल्ली व लाहोर बससेवा थांबविणे, कर्तारपूरसंबंधी व इतर सर्व बैठका रद्द करणे असे अनेक पर्याय भारताकडे होते. भारताने यामधील काही पर्याय तात्काळ अवलंबिले. पुलवामा हल्ल्यांसाठी पाकपुरस्कृत दहशतवादाला जशास तसे प्रत्युत्तर देण्याबाबत भारतीय शासनातील उच्चपदस्थ अधिकारी सैनिक दल, परराष्ट्र मत्रांलय यांच्यामध्ये एकमत झाले. हे प्रत्युत्तर लष्करीदृष्ट्या फायद्याचे व पाकपुरस्कृत दहशतवाद्यांचे पुरेसे नुकसान होईल इथपर्यंत असायला हवे असे त्यांचे मत होते. केंद्रशासनाने यासाठी भारताच्या सैनिक दलांना पूर्ण स्वातंत्र्य दिले. भारताच्या सैनिक कारवाईसाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील वातावरण अनुकूल करण्याची जबाबदारी परराष्ट्र मंत्रालयाची होती. अमेरिकेचे भारतातील राजदूत केनेथ जस्टर यांनी पुलवामा हल्ल्यानंतर तत्काळ हल्ल्याचा निषेध करणारी प्रतिक्रिया व्यक्त केली. भारतीय शासनाने देशातील सर्व राजदूतांना किंवा त्यांच्या परराष्ट्र मंत्रालयांना या घटनेविषयी प्रतिक्रिया व्यक्त करण्यासंबंधी अपेक्षा व्यत केली. भारताचे परराष्ट्र सचिव यांनी यानंतरचे काही दिवस आंतरराष्ट्रीय सतरावर या घटनेविरोधात वातावरण निर्मितीसाठी क्रियाशीलता दाखवली. पाकिस्तानचे भारतातील उच्चायुक्त सोहेल महमूद यांना समन्स पाठविणे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषदेतील (P–५) राष्ट्रांच्या राजदूतांना भेटणे तसेच दक्षिण आशियातील शेजारील राष्ट्रातील उच्चपदस्थ G–२० समूहातील अनेक राष्ट्रातील उच्चपदस्थ यांना भेटणे ही कामगिरी त्यांनी बजाविली. P–५ राष्ट्रे, शेजारील दक्षिण आशियाई देश, याविषयी तुर्की, सौदी अरेबिया, युनायटेड अरब अमिराती व इराण या देशांनी पुलवामा हल्ल्याचा निषेध केला. १२ दिवसात १० पेक्षा अधिक देशांनी पुलवामा हल्ल्याचा निषेध व्यक्त करणारी प्रतिक्रिया दिली.

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने या हल्ल्याचा निषेध नोंदवताना 'जम्मू–काश्मीरमधील हल्ला' अशा शब्दांऐवजी 'भारतीय सुरक्षा कर्मचाऱ्यांवरील हल्ला' असा शब्दप्रयोग केला. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने पहिल्यांदाच असा उल्लेख केला आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघटना काश्मीरला 'वादग्रस्त' प्रदेश मानते. चीनने सुध्दा संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या या निर्बंधाच्या विधानावर स्वाक्षरी केली. ही भारतासाठी सामरिकदृष्ट्या महत्त्वाची बाब आहे. कारण जैश–ए–मोहम्मद या संघटनेच्या तसेच मसूद अझरला दहशतवादी घोषित करण्याच्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या ठरावाला मागील १० वर्षापासून चीनकडून अडथळा आणला जात आहे. अमेरिकेचे राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार लॉन बोल्टन यांनी भारताचे राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार अजित डोवाल यांच्याशी केलेल्या चर्चेत भारताच्या सीमापार दहशतवादविरोधी अधिकाराला पाठिंबा दिला. ही एकप्रकारे स्वसंरक्षणार्थ भारताकडून सैनिकी कारवाईद्वारे प्रत्युत्तर देण्याला दिलेली मान्यता होती. भारताने पाकिस्तानला प्रत्युत्तर देण्यासाठी हवाई हल्ल्याचा मार्ग अवलंबण्याचे ठरविले. हल्ल्याचे स्थळ अचूकरित्या निश्चित करणे, पाकिस्तानचे नागरी किंवा सैनिकी नुकसान न करता दहशतवाद्यांच्या तळावर अचूक हल्ला करणे आवश्यक होते. गुप्तहेर माहितीचा व स्थळ निश्चितीसाठी तंत्रज्ञानाचा अभिनव वापर करण्यात आला. भारताने पाकिस्तानच्या खैबर पख्तुना प्रांतातील बालाकोट येथील जैश–ए–मोहम्मदच्या सर्वात मोठ्या कॅम्पवर २५ फेब्रुवारी २०१९ रोजी हवाई हल्ला केला. या एअरस्ट्राईकची माहिती प्रसारमाध्यमांना देण्याचे काम

सुरक्षा दलाच्या प्रतिनिधींऐवजी परराष्ट्रसचिवांनी केले. हा हवाई हल्ला सैनिकी कारवाई नसून 'असैनिकी दहशतवाद प्रतिबंधात्मक कृती' होती हे यामधून सुचित केले. बालाकोट एअरस्ट्राईकनंतर दुसऱ्या दिवशी भारत आणि पाकिस्तानच्या दलांमध्ये हल्ले प्रतिहल्ले झाले. त्यामध्ये भारताचे पायलट पाकिस्तानी सैनिकाच्या ताब्यात अडकले. भारताचे पायलट विंग कमांडर अभिनंदन यांना परत भारतात पाठविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरुन दबाव आणण्यात आला. अबुधाबी येथे झालेल्या इस्लामिक सहकार्य संघटनेच्या बैठकीत पाकिस्तानचा विरोध झुगारुन भारताला आमंत्रण मिळाले. या मंचावर भारताने आपली भूमिका ठोसपणे मांडली. बालाकोट एअरस्ट्राईकनंतर फ्रान्स, इग्लंड व अमेरिका या देशांनी संयुक्त राष्ट्रापुढे मसूद अझरला दहशतवादी घोषित करण्याचा ठराव मांडण्याचे ठरविले आहे. अशाप्रकारे भारताने बालाकोट एअरस्ट्राईकद्वारे पाकिस्तानला प्रत्युत्तर दिल्यानंतर सुध्दा आंतरराष्ट्रीय समुदाय भारताच्या समर्थनार्थ उभा राहिला.

भारताने पाकिस्तानला बालाकोट हल्ल्याचे प्रत्युत्तर देण्याचे निश्चित केल्यावर भारतापुढे सैनिकी हल्ल्यासाठी विशेष दलाद्वारे सर्जिकल स्ट्राईक, लष्करी हल्ला किंवा एअर स्ट्राईक असे तीन पर्याय होते. उरी हल्ल्यानंतर सर्जिकल स्ट्राईकचा मार्ग अवलंबल्यामुळे तो पर्याय पाकिस्तानसाठी आकस्मिक धक्का देईल असा नव्हता. लष्करी हल्ला दीर्घकाळ चालणारा मार्ग होता. त्यामुळे जलदरित्या प्रत्युत्तर देण्याचा प्रभावी मार्ग म्हणून एअरस्ट्राईकचा निर्णय झाला. वास्तविकत: सीमेलगतच्या दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी भारताने 'आक्रमक सुरक्षा' या रणनीतीवर भर देण्यास सुरुवात केली आहे. याचा पहिला प्रत्यय उरी हल्यानंतरच्या सर्जिकल स्ट्राईकद्वारे आला. पंतप्रधान नरेंद मोदी आणि राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार अजित डोवाल यांनी या रणनीतीवर भर दिला आहे. या रणनीतीनुसार सीमेलगत होणाऱ्या पाकपुरस्कृत दहशतवादी हल्ल्याला प्रतिसाद म्हणून सैनिकी कारवायांमध्ये वाढ करण्याचे धोरण अवलंबले आहे. यामध्ये नियंत्रण रेषेपलीकडेही सैनिकी कारवाई करण्याचा समावेश आहे. बालाकोट एअरस्ट्राईकद्वारे भारताने १९७१ नंतर प्रथमच पाकव्याप्त काश्मीरपलीकडे जाऊन व पाकिस्तानच्या मुख्य भूमीवर हल्ला केला आहे. त्यामुळे हा हल्ला भारताचे प्रभावी स्थान अधोरेखित करणारा ठरला आहे. दहशतवादी कारवायांचे प्रत्युत्तर भारत पाकिस्तानच्या भूमीमध्ये हल्ला करुन देऊ शकतो ही सामरिकदृष्ट्या महत्त्वाची भूमिका भारताने सिध्द केली आहे. आपण अण्वस्त्रधारी देश असल्यामुळे भारत युध्दाच्या भीतीने आपल्यावर सैनिकी हल्ल्याचा मार्ग अवलंबू शकत नाही. अशी समज बाळगणाऱ्या पाकिस्तानच्या अडेलतट्टूपणावर भारताने बालाकोट एअरस्ट्राईकद्वारे मर्यादा आणली. पाकिस्तानची आर्थिक दु:स्थिती, परावलंबित्व यामुळे पाकिस्तान सैनिकी कारवाई वाढविण्याचा किंवा युध्दाचा मार्ग अवलंबू शकत नाही ही गोष्ट भारतीय नेतृत्त्वाने मुत्सद्दीपणे हेरली. भारताच्या या आक्रमक प्रतिसादामुळे पाकिस्तानातील प्रस्थापितांमध्ये काही प्रमाणात धाक निर्माण झाला आहे. पाकिस्तानमध्ये बालाकोट येथे भारताने केलेल्या हवाई हल्ल्याला प्रत्युत्तर म्हणून पाकिस्तानच्या हवाई दलाने काश्मीरमध्ये हल्ले केले. भारताने आमच्या भूमीवर हवाई हल्ला केल्यास आम्हीही हवाई हल्ला करण्यासाठी सज्ज आहोत हे दाखवून देणे हा यामागचा हेतू असल्याचे पाकिस्तानी लष्कर अधिकाऱ्यांनी स्पष्ट केले. पाकिस्तानचे पंतप्रधान इम्रान खान यांनी भारताला शांततेसाठी चर्चेचे आवाहन केले. युध्द करणे दोन्ही देशांच्या हितासाठी घातक आहे याचा त्यांनीउच्चार केला. भारताचे पायलट अभिनंदन वर्धमान यांना भारतात परत पाठविण्याचा पाकिस्तानने घेतलेला निर्णय हे पाकिस्तानच्या प्रदेशातील शांततेचे पाऊल असल्याचे पाकिस्तानी नेतृत्त्वाने दर्शविले आहे.

जम्मू–काश्मीरमधील दहशतवादी कारवायांसाठी विविध गटांना पाकिस्तानी लष्कराचा पाठिंबा राहिला आहे. पुलवामा हल्ल्यानंतर भारत–पाकिस्तानमधील संघर्षमय परिस्थितीत दोन्ही देशातील नागरी समाजाने शांततेसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावलेली दिसते. पाकिस्तानमधील दहशतवादी गटांविषयी लोकांमध्ये असलेला संयम कमी होत चालला आहे. पाकिस्तानच्या माहिती अधिकारांनी स्पष्ट केले ही, देशातील अतिरेकी गटांवर शासनाद्वारे कारवाई केली जाईल. पाकिस्तानने मागील वर्षी कर्तारपूर कॉरिडॉरसारख्या उपक्रमांसाठी पुढाकार घेऊन भारताशी पुन्हा सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले आहेत. पाकिस्तानचे पंतप्रधान इम्रान खान यांनी आर्थिकदृष्ट्या समृध्द असा 'नया पाकिस्तान' निर्मितीचे ध्येय देशापुढे ठेवले आहे. यामध्ये पाकिस्तानला भ्रष्टाचार अतिरेकी आर्थिक आपत्ती यापासून मुक्त करण्याचे उद्दिष्ट आहे. आर्थिक विकासासाठी पाकिस्तान चीन, सौदी अरेबिया, अमेरिका व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांच्यावर अवलंबून आहे. त्यामुळे देशांतर्गत शांतता प्रस्थापित करणे हे पाकिस्तानसाठी देशहिताचे आहे. आर्थिक विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय मदत मिळविण्यासाठी, परराष्ट्रीय गुंतवणूकीसाठी पाकिस्तानला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली प्रतिमा चांगली ठेवणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पाकिस्तानला आपल्या भूमीचा दहशतवादासाठी वापर करणाऱ्या गटांबद्दल कठोर भूमिकेचा स्वीकार करावा लागेल. पुलवामा अतिरेकी हल्ल्यामुळे काश्मीर प्रश्न पुन्हा एकदा ऐरणीवर आला आहे. काश्मीरमध्ये मागील चार वर्षात सुरक्षा दलांवर पठाणकोट, उरी व पुलवामा येथे तीन मोठे दशहतवादी हल्ले झाले आहेत. पुलवामा हल्ल्यात काश्मीरमधील स्थानिक तरुणानेच आत्मघाती हल्लेखोराचे काम केले आहे. यावरुन काश्मिरी तरुणांमध्ये मुलतत्ववादाची वाढ होण्याची प्रक्रिया सक्रीय असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे भारताने जम्मू–काश्मीरमधील परिस्थिती सुधारण्यासाठी राजकीय जबाबदारी काळजीपूर्वक पार पाडणे आवश्यक आहे. काश्मीरमधील लोकांची अलगतेची भावना कमी करण्यासाठी शासनाने त्यांच्या समस्या निराकरणाला प्राधान्य द्यावे. पर्यटन, शिक्षण, औद्योगिक विकास यास चालना दिल्यास जम्म–काश्मीर प्रदेश उर्वरित भारताशी एकरुप होण्यास मदत होईल. जम्मू–काश्मीरमधील प्रादेशिक पक्ष, संघटना यांच्याशी केंद्रशासनाचा सतत संवाद चालू असणे आवश्यक आहे.

मूल्यमापन :

भारत–पाकिस्तानच्या संबंधाना उरीच्या हल्ल्यानंतर वेगळे वळण लागले. उभय देशांदरम्यान चर्चेचे सर्व पर्यायबंद होऊन संबंध अतिशय संवेदनशील बनले आहेत. पाकिस्तानने या हल्ल्याबाबत आपला संबंध नाही असे दर्शवून हात झटकले. असे असले तरी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरुन भारतास मिळणाऱ्या सहकार्यावरुन हे सहज लक्षात येते की, पाकिस्तान हा खऱ्या अर्थाने दहशतवादाला खतपाणी घालतो आहे. पाकिस्तानने हे कृत्य २००२ मधील कराराला बगल देणारे आहे. (यामध्ये पाकिस्तान दहशतवाद्यांना आपली जमीन कारवायांसाठी वापरु देणार नाही, अशी भूमिका घेण्यात आली होती) पाकिस्तानच्या आडमूठ्या भूमिकेमुळेच पाकिस्तानशी एकाएकी युध्द करणे भारतास उपयोगी नाही. १९६५ आणि १९७१ मध्ये भारतीय लष्कराने पाकिस्तान लष्करास युध्दात हार पत्करावी लागली होती, हे जरी खरे असले तरी सध्या परिस्थिती बदलली असून पाकिस्तान हा आण्विक सज्ज सर्वात मोठे मुस्लिम राष्ट्र आहे, हे विसरुन चालणार नाही. त्यामुळे पाकिस्तानबाबतचे दहशतवादाचे पुरावे आंतरराष्ट्रीय पटलावर ठेवून दबाव निर्माण करणे हे जास्त संयुक्तिक ठरेल. तसेच कोणत्याही देशावर एकाएकी आक्रमण करता येत नाही, याचे कारण 'पवित्र सिध्दांत'. जसा की, कोल्ड स्टार्ट हा भारताचा डॉक्ट्रीन आहे,

ज्यामध्ये भारत स्वत:हून पहिला हल्ला करणार नाही, असे म्हटले आहे. तसेच लष्कराचा मोठा हिस्सा नष्ट झाल्यानंतर अणुबॉम्बचा प्रयोग केला जाईल, असे पाकिस्तानच्या डॉक्ट्रीनमध्ये म्हटले आहे.

भारताने बालाकोट एअरस्ट्राईकद्वारे आपल्या स्वसंरक्षणाचा अधिकार निर्धारपूर्वक सिध्द केला आहे. देशाची सुरक्षा, सार्वभौमत्व व सीमापार देहशतवाद याविरोधात भारताकडून आक्रमक भूमिका घेतली जाईल, हे भारताने स्पष्ट केले आहे. भारताने या लष्करी आक्रमकतेला राजनयाची सुध्दा जोड दिली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटना, इस्लामिक सहकार्य संघटना, अमेरिका यांच्या दबावाद्वारे तसेच पाकिस्तानचा विशेष प्राधान्य देशाचा दर्जा काढून घेऊन भारताने पाकिस्तानला राज्यपुरस्कृत दहशतवाद आटोक्यात ठेवण्यासाठी बंधने आणली आहेत. या सर्व पार्श्वभूमीवर भारताने मुत्सद्देगिरीने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपले स्थान उंचावत पाकिस्तानची कोंडी केली. पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवादी सामना करताना भारताने काश्मिरी जनतेकडे दुर्लक्ष करुन चालणार नाही. देशांतर्गत शांतता व एकात्मतेसाठी भारताने शांततामय मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे. पुलवामा हल्यानंतर काश्मिरी तरुणांवर झालेले हल्ले, तसेच बालाकोट एअरस्ट्राईकनंतर प्रसार माध्यमांनी रंगवलेली युध्दाची अतिरंजकता, समाज माध्यमांवरील आत्यंतिक राष्ट्रवादाने फोफावणारा युध्दज्वर या गोष्टी भारताच्या एकात्मतेसाठी हानिकारक आहेत. भारत–पाकिस्तानमध्ये शांततेसाठी सकारात्मक राजकीय पावले उचलली जातात त्यावेळेस सीमांवर दहशतवादी कारवायांवर वाढ होते हा नेहमीचा अनुभव आहे. सद्या पाकिस्तानमध्ये स्थिर शासन अस्तित्वात आहे. पाकिस्तानमध्ये लोकशाहीची वाढ होणे हे भारताच्या हिताचे आहे. भारताची पाकपुरस्कृत दहशतवादविरोधात असणारी रणनीती ही व्यापक असून यामध्ये शासन, राजकीय पक्ष, सुरक्षा यंत्रणा, नागरी समाज व प्रसार माध्यमे या सर्वांची भूमिका महत्त्वाची आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

देवळणकर, शैलेंद्र (२०१८). मोदीकालीन परराष्ट्र धोरण. पुणे : सकाळ प्रकाशन.
सकाळ ईअर बुक (२०२०). पुणे : सकाळ प्रकाशन.
सकाळ ईअर बुक (२०२१). पुणे : सकाळ प्रकाशन.
www.http://cledrias-com/inida-pakishtan/
www.http://gpjournal-com
www.http://efas.org
www.http://civilserviceindia.com
www.http://idsexpress.net
www.http://c:/users/hp/downloads/india&pakistan-relation.pdf
"pulwama attack" India will 'completely isolate' Pakistan, BBC News, 15 February-2019

भारत-नेपाळ संबंधांचा राजकीय परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास

डॉ. संजय काशिनाथ पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक, पंकज कला व विज्ञान महाविद्यालय चोपडा, जि. जळगाव
Email- sanjaykpatil79@gmail.com

आज जगातील सर्व राष्ट्रे एकमेकांपासून भौगोलिक अंतरावर असूनही आधुनिक संप्रेषणच्या साधनांमुळे एकमेकांजवळ आली आहेत. एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राशी संबंध ठेवून आपले राष्ट्रीय हित साधत आहे. फेलिक्स निग्रोच्या मते, "एखाद्या राज्याशी संबंध प्रस्थापित करून तयार केलेला निर्णय म्हणजे परराष्ट्र धोरण होय." यावरून प्रत्येक देश दुसऱ्या देशाशी जे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित करतो तो परराष्ट्र धोरणाचा एक भाग असतो. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रादेशिक संघटना अस्तित्वात आल्या. सामूहिकरित्या राष्ट्रहिताची जपणूक करण्यासाठी, राष्ट्राचा आर्थिक,सांस्कृतिक,सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात विकास करण्यासाठी, परस्पर सहकार्य मिळवण्यासाठी प्रादेशिक संघटनांचा उदय झाला. आज जगात सार्क,आसियान,अरब लीग, युरोपियन युनियन यासारख्या संघटना स्थापन झाल्या आहेत.

भारत हा दक्षिण आशियातील सर्वात मोठा देश आहे. दक्षिण आशियाई देशांमध्ये परस्पर सहकार्य व व्यापारासाठी दि. 8 डिसेंबर 1985 रोजी दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय सहकार्य संघटना- सार्क ही दक्षिण आशियातील आठ देशांची आर्थिक व राजकीय संघटना अस्तित्वात आली. सद्यस्थितीत भारत ,पाकिस्तान बांगलादेश, नेपाळ, मालदीव, भूतान, अफगाणिस्तान हे आठ देश या संघटनेचे सदस्य राष्ट्र आहेत. यापैकी नेपाळ हा भारत व चीन या दोन देशांत दरम्यान "बफर स्टेट" असल्याने भारताच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण देश आहे, म्हणून "भारत-नेपाळ संबंधांचा राजकीय परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास" या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे

1. भारत-नेपाळ संबंधांचा दोन्ही राष्ट्रांच्या दृष्टीने महत्त्व जाणून घेणे.
2. भारत नेपाळ मधील आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय क्षेत्रातील सहकार्याचा अभ्यास करणे.

गृहितके

1. नेपाळ हे भारताच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे राष्ट्र आहे.
2. नेपाळच्या लोककल्याणासाठी भारताची भरीव मदत झाल्याने त्या देशाची प्रगती झाली आहे.
3. भारत-नेपाळ संबंधात चीनचा हस्तक्षेप हे भारताच्या दृष्टीने मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी परराष्ट्र धोरण, आंतरराष्ट्रीय संबंध, भारत-नेपाळ संबंध, सार्क शिखर परिषदेचे अहवाल, वर्तमानपत्रे यासंबंधीचे दस्तावेज तसेच प्रकाशित साहित्य या दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

भारत-नेपाळ संबंधाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

नेपाळ हा भारतीय उपखंडातील एक भाग आणि भारताचा एक महत्त्वपूर्ण शेजारी देश आहे. हा देश भारताच्या उत्तरी सीमेस लागून आहे. भारताची अठराशे किलोमीटरची सीमा नेपाळ ला लागून आहे. हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या नेपाळची उत्तर सीमा तिबेटला लागून आहे तर त्याच्या पूर्व,पश्चिम आणि दक्षिण सीमा या भारताला लागून आहेत, नेपाळमधील 80 टक्के लोक हिंदूधर्मीय आहेत. जगातील सर्वाधिक हिंदू लोकसंख्येचे प्रमाण या देशात आहे. 1768 मध्ये पृथ्वी नारायण शाह यांनी काठमांडू जिंकून एकात्मिक साम्राज्याचा पाया घातला. तद्नंतर नेपाळमध्ये राजेशाही व्यवस्था अस्तित्वात आली. 2006 मध्ये भारताच्या मध्यस्थीने राजेशाहीच्या जागी लोकशाही व्यवस्था स्वीकारण्यात आली.

नेपाळ या देशाशी प्राचीन काळापासून सुरू असलेल्या भौगोलिक,ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक संबंधांमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात नेपाळला विशेष महत्त्व आहे. भारत आणि नेपाळ मध्ये हिंदू आणि बौद्ध धर्माच्या संदर्भात समान संबंध आहेत. विशेष म्हणजे बुद्धांचे जन्मस्थान लुंबिनी हे नेपाळमध्ये आहे तर त्यांचे निर्माण स्थान कुशीनगर हे भारतात आहे. यातून भारताचे नेपाळशी सांस्कृतिक व धार्मिक संबंध जोडले गेले. 1950 मध्ये "भारत- नेपाळ शांती व मित्रता संधी" हा या दोन्ही देशातील संबंधांचा प्रमुख आधार आहे. या करारातून दोन्ही देशातील मुक्त संबंधाला चालना मिळाली असून नेपाळला भारताकडून शस्त्र खरेदी करण्याची सुविधादेखील प्राप्त झाली आहे.

भारताच्या दृष्टीने नेपाळचे महत्व

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सत्तेत आल्यानंतर त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या परदेश दौऱ्यात नेपाळचा ही दौरा होता. तत्पूर्वी 1997 मध्ये नेपाळ सोबत भारताने विविध विषयांवर चर्चा केली होती.तत्कालीन सरकारने नेपाळशी नेपाळची अनेक महत्त्वपूर्ण करार केले होते.कृषी रेल्वे संबंधीचे करार, अंतर्देशीय जलद मार्ग विकास यासारख्या करारांवर सहमती दर्शविण्यात आली. बिहार मधील रक्सौल आणि काठमांडू दरम्यान जनसंपर्कासाठी आणि मालाची मोठ्या प्रमाणात वाहतूक करण्यासाठी रेल्वे मार्गाचा समावेश होता. अलीकडील काळात मोतिहारी ते नेपाळ मधील अमलेखगंज पर्यंत खनिज तेल पाईपलाईन करण्यास दोन्ही देशांनी सहमती दर्शवली आहे. नेपाळचा दक्षिण भाग भारताच्या उत्तर सीमेला लागून त्यामुळे भारत-नेपाळ दरम्यान रोटीबेटी नातेसंबंध निर्माण झाले आहेत.बिहार आणि पूर्व उत्तर प्रदेशची नेपाळमधील मुधेशी समुदायाचा सांस्कृतिक आणि वांशिक संबंध आहे.दोन्ही देशांच्या सीमा वाहतुकीवर कधीही कोणतीही बंदी घालण्यात आलेली नाही. सामाजिक आणि आर्थिक व्यवहार कोणत्याही अडथळ्याशिवाय सुरू आहेत. भारत नेपाळ सीमा खुली असून वाहतुकीसाठी पासपोर्ट किंवा व्हिसा लागत नाही. यातून भारत-नेपाळ संबंधांची जवळीक दिसून येते.

नेपाळ विकासात भारताचे योगदान

नेपाळच्या सामाजिक ,आर्थिक, राजकीय वा सांस्कृतिक विकासासाठी भारताने नेहमीच सकारात्मक भूमिका घेतली आहे.

- **व्यापार व अर्थव्यवस्था**

भारत हा नेपाळचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदारी असलेला तसेच परकीय गुंतवणुकीच्या बाबतीत महत्त्वाचा देश आहे. इतर देशांसोबत व्यापार करण्यासाठी भारत नेपाळला पारगमन सुविधा

पुरवीत असतो. नेपाळला आपल्या व्यापारासाठी कोलकत्ता बंदर वापरण्याची परवानगी दिली आहे. भारतीय कंपन्या नेपाळमध्ये विविध कार्यांशी संलग्नित आहेत. नेपाळमधील मॅन्युफॅक्चरिंग, पावर, टुरिझम आणि सेवा क्षेत्रात भारतीय कंपन्यांचे अस्तित्व दिसून येते. वर्ल्ड फोकस च्या अहवालानुसार "नेपाळच्या जागतिक व्यापारातील दोन तृतीयांश हिस्सा भारताचा आहे आणि दुसरे म्हणजे नेपाळची 90 टक्के आयात निर्यात देखील भारता कडूनच आहे"

- **शिक्षणक्षेत्रात प्राधान्य**

भारत हा नेपाळला शिक्षण क्षेत्रात देखील सहकार्य करीत आहे. नेपाळी विद्यार्थ्यांना प्रत्येक वर्षी भारत सरकार जवळपास तीन हजार जागा उच्च शिक्षणासाठी उपलब्ध करुन दिल्या जातात,त्यात आयआयटी सारख्या उच्च शिक्षणाचा देखील समावेश आहे.

- **संरक्षण सहकार्य**

द्विपक्षीय संरक्षण सहकार्य मध्ये शस्त्रास्त्र आणि प्रशिक्षणाद्वारे नेपाळ सैन्याच्या आधुनिकीकरणाचा समावेश आहे. भारतीय लष्कराच्या गुरखा रेजिमेंट मध्ये नेपाळच्या डोंगराळ भागातील तरुणांनाही भरती केली जाते. 2011 पासून भारत दरवर्षी नेपाळ सोबत "सूर्यकिरण" या नावाने संयुक्त सैन्य सराव करीत असतो.

- **आपत्ती व्यवस्थापन**

नेपाळमध्ये अनेकदा भूकंप व दरड कोसळणे,हिमस्सखलन, ढगफुटी, पुर यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीचा धोका असतो. नेपाळ भौगोलिक दृष्ट्या नैसर्गिक संवेदनशील प्रदेशात असल्याने इथे नेहमी नैसर्गिक आपत्ती निर्माण होत असते.अशा नैसर्गिक आपत्ती वेळी सर्वप्रथम भारतच नेपाळला मदत करीत असतो. कर्मचारी, तांत्रिक व आर्थिक स्वरूपाचे सहकार्य करण्यास भारत नेहमी आग्रेसर असतो.

थोडक्यात भारत नेपाळ मधील शिक्षण, आर्थिक विकास,नैसर्गिक आपत्ती,वीज, संरक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात सहकार्य करीत असल्याने नेपाळच्या सर्वांगीण विकासाला मोठे योगदान मिळाले आहे.

नेपाळमधील चीनचा वाढता हस्तक्षेप

चीन हा लोकसंख्येच्या बाबतीत जगातील सर्वात मोठा देश आहे. त्यामुळे जागतिक स्तरावर अमेरिकेच्या विरुद्ध आर्थिक महासत्ता होण्याच्या लढाईत चीनने उडी घेतली आहे.अमेरिकेशी भारताचे असलेले मैत्रीपूर्ण संबंध लक्षात घेऊन चीन भारत विरोधी भूमिका घेण्यात अग्रेसर असताना दिसतो.

दक्षिण आशिया मध्ये चीनचा प्रभाव सातत्याने वाढत आहे. नेपाळ, श्रीलंका, पाकिस्तान, बांगलादेश या भारता शेजारील देशात यांचा हस्तक्षेप वाढलेला आहे. हे सर्व देश चीनच्या "बेल्ट रोड" प्रकल्पात सामील झाले आहेत मात्र भारत या प्रकल्पाच्या बाजूने नाही.

नेपाळ आपल्या बऱ्याच गोष्टींसाठी भारतावर अवलंबून आहे.मात्र सद्य परिस्थितीत चीनची मदत वाढवून भारतावरचे अवलंबित्व कमी करण्याचा प्रयत्न नेपाळचे विद्यमान प्रधानमंत्री के. पी.ओली हे करीत आहेत. नेपाळमधील शाळांमध्ये चिनी भाषा मंदारीन देखील अनिवार्य केली आहे. नेपाळमध्ये ही भाषा शिकवणाऱ्या शिक्षकांचा पगार देण्यास चीन तयार आहे.यातून नेपाळशी सामाजिक संबंध वाढवण्याचा

प्रयत्न चीन करत आहे. नेपाळ चीन संबंधात 20 पैकी चार करार कायद्याची अंमलबजावणी संदर्भात आहे

१. सीमा व्यवस्थापन

२. सीमा संरक्षण साधनांचा पुरवठा

३.परस्पर कायदेशीर सहकार्य

४.नेपाळचे ॲटर्नी जनरल व चीनचे सुप्रीम पीपल्स प्रोक्यूरेटर्स यांच्यात सहकार्य

याशिवाय नेपाळने चीन विरोधी कार्य नेपाळच्या भूमीवर न करण्याबाबत परवानगी दिली आहे. नेपाळमध्ये माओवादी मोठ्या प्रमाणात आहेत त्यांचे संबंध भारतातील नक्षलवाद्यांशी आहेत.असे असताना देखील चीनची शस्त्रे नेपाळमधील माओवाद्यांमार्फत भारतातील नक्षलवाद्यांपर्यंत पोहोचवली जातात. चीन नेहमी नेपाळच्या अंतर्गत राजकारणात हस्तक्षेप करून नेपाळला भारत विरोधी भूमिका घेण्यासाठी प्रवृत्त करीत असताना दिसतो. उदा.जगामध्ये मागील एक वर्षापासून कोरोना व्हायरस चा पहिला झालेला आहे. यातून प्रचंड मोठी मानवहानी होत आहे यासाठी सर्व जगाने कोरोनाव्हायरस च्या प्रसारासाठी चीनला जबाबदार धरले आहे.असे असताना देखील नेपाळने नेपाळमध्ये कोरोनाव्हायरस च्या प्रसारामध्ये भारताला जबाबदार धरले आहे. या गोष्टी मागे निश्चित पणाने "चिनी जादू" असलेली दिसून येते.

नेपाळ चीन संबंधांच्या सर्वच बाबी भारतासाठी विचारप्रवर्तक असे आहेत. नेपाळ चीन यांच्यातील वाढते संबंध भारत नेपाळच्या संबंधात तणाव निर्माण करीत आहेत.

निष्कर्ष

1. भारताचे नेपाळशी असलेले सामाजिक, सांस्कृतिक संबंध हे भारत व नेपाळमधील विवाद कमी करण्यासाठी उपयुक्त ठरत असतात.
2. चीन पासून संरक्षणाच्या दृष्टीने नेपाळ हा भारतासाठी महत्त्वाचा देश आहे, त्यामुळे दोन्ही देशातील संबंध मैत्रीपूर्ण असणे गरजेचे आहे.
3. नेपाळच्या सामाजिक ,आर्थिक संरक्षण, आपत्ती व्यवस्थापन,शिक्षण,जलविद्युत या विकासात भारताने भरीव मदत केली आहे.नेपाळच्या सर्वांगीण विकासात भारताचे मोठे योगदान आहे.
4. नेपाळच्या अंतर्गत राजकारणातील चीनचा वाढता हस्तक्षेप भारताच्या दृष्टीने घातक बाब आहे. यासाठी भारताने चीनचा हस्तक्षेप रोखण्यासाठी वेळीच उपाययोजना करायला हव्यात.

संदर्भ

1. *रायपूरकर,डॉ.वसंतः आंतरराष्ट्रीय संबंध,श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर*
2. *खन्ना, व्ही.एन.:आंतरराष्ट्रीय संबंध विकास पब्लिशिंग हाउस,नई दिल्ली,2011*
3. *देवळाणकर, डॉ. शैलेंद्रःभारतीय परराष्ट्र धोरण -सातत्य व स्थित्यंतरे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे,2010*
4. *पंत, पुष्पेशः भारत की विदेश नीति, टाटा मेग्रा हिल्स पब्लिकेशन, नई दिल्ली,2010*
5. *World focus,Dec.2017*
6. *www.indiawrites.org*
7. *www,sansar editorial*
8. *www,drishtiias.com*

भारत-मालदिव संबंधाचे विश्लेषण

डॉ. संतोष संभाजी डाखरे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, राजे विश्वेश्वरराव कला-वाणिज्य महाविद्यालय
भामरागड जि.गडचिरोली, ईमेल- santoshdakhare15@gmail.com

सारांश

SAARC म्हणजे दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य परिषद. दक्षिण आशियातील देशांना परस्पर सहकार्य आणि एकत्रित व्यापाराची गरज जाणवू लागली. या जानीवेतून या प्रदेशात आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने एखादी संघटना असावी असा विचार या देशांमध्ये वृद्धिंगत होऊ लागला. १९७० च्या दशकापासूनच बांगलादेश, भूतान, भारत, मालदिव, नेपाल, पाकिस्तान, श्रीलंका या देशांना एकत्रपणे व्यापार व सहकार हेतू एका संस्थेची गरज भासू लागली. ८ डिसेंबर १९८५ मध्ये दक्षिण आशियाई देशांनी एकत्रित येऊन ढाका येथे या संघटनेची स्थापना केली. संघटनेतील सहभागी राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचा भारताचा नेहमीच प्रयत्न राहिला आहे. या समूहातील एक मोठा देश म्हणून सर्वांना सोबत घेऊन चालण्याची भारताची भूमिका राहिली आहे. तथापि बदलते राजकीय संदर्भ, आपआपसातील अहमहमिका, सीमावाद, आंतर्राष्ट्रीय व्यापार, समुहाबाहेरील अन्य बलाढ्य राष्ट्रांचे काही सदस्य राष्ट्रांवरील दडपण यासह इतर कारणांमुळे सार्कमध्ये सगळं काही आलबेल नसल्याचे चित्र आहे.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत शोधपत्रात भारत आणि मालदिव यांच्या संबंधाचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

उद्देश

१) सार्क संघटनेच्या निर्मितीमागील कारणांचा आढावा घेणे.
२) मालदिवची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थिति जाणून घेणे.
३) मालदिवच्या हिंद महासागरातील महत्वपूर्ण भूमिकेचा अभ्यास करणे.
४) भारत आणि मालदिव यांच्यातील संबंधांचा आढावा घेणे.

मुळशब्द- *सार्क, भारत, मालदिव, हिंदमहासागर, आंतरराष्ट्रीय व्यापार*

प्रस्तावना

ही संघटना सहजासहजी स्थापन झाली नाही, तर याकरिता या देशांमध्ये प्रदीर्घ चर्चा झाली आणि अशा चर्चेनंतर या संघटनेची स्थापना झाली. दक्षिण आशियातील देशांचे समाजकल्याण आणि तेथील लोकांचा जीवनविकास, आर्थिक स्थितीत सुधारणा इत्यादी उद्दिष्टे समोर ठेवून ही संघटना तयार केली गेली होती. या सर्व देशांनी त्या वेळी कृषी, ग्रामीण विकास, दूरसंचार, हवामान, आरोग्य आणि लोकसंख्यावाढ या क्षेत्रांत एकात्मिक कृतिकार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले होते. या संघटनेच्या उभारणीत बांगला देशाचे तत्कालीन अध्यक्ष जनरल इर्शाद यांची भूमिका महत्वपूर्ण होती. प्रारंभी भारत, बांगला देश, श्रीलंका, मालदीव, पाकिस्तान, भूतान आणि नेपाळ हे सात देश या संघटनेचे सदस्य होते. २००७ मध्ये अफगाणिस्तानला आठवा सदस्यदेश म्हणून या संघटनेत प्रवेश देण्यात आला. या संघटनेच्या अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास अमेरिका आणि चीन नंतर सार्क सदस्य राष्ट्रांची एकत्रित अर्थव्यवस्था ही जगात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. जगातील एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या ही सार्क सदस्य

देशांची आहे. या समुहामध्ये भारत हा सर्वात मोठा देश आहे. सार्क समुहामध्ये चालणारा मुक्त व्यापार व परस्पर सहकार्य ही या संघटनेची जमेची बाजू आहे.

मालदिवचा परिचय

मालदिव हे हिंद महासागरामधे स्थित एक द्वीप राष्ट्र आहे. ज्याच्या सागरी सीमा भारत आणि श्रीलंका यांना लागून आहे. ईस्लाम हा अधिकृत धर्म असलेल्या या देशाला २६ जुलै १९६५ रोजी ब्रिटिशांपासून स्वतंत्रता प्राप्त झाली. २९८ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफळ लाभलेल्या या देशाची लोकसंख्या ४२७७५६ आहे. लोकसंख्या आणि क्षेत्रफळ या आधारावर मालदिव आशियामधील सर्वात छोटा देश आहे. समुद्रसपाटीपासून केवळ सात फूट उंचीवर हा देश वसला आहे. जागतिक हवामान बदलामुळे वाढत असलेला समुद्री जलस्तर या देशाच्या चिंतेत भर घालत आहे.

याबाबत जगाचे लक्ष वेधून घेण्याकरिता मालदिवने १७ ऑक्टोबर २००९ रोजी समुद्राच्या आत कॅबिनेट बैठक आयोजित केली होती. जी जगातील पहिली आंतरजलीय बैठक होती. या देशातील प्रारंभिक रहिवासी हे दक्षिणी भारत आणि श्रीलंकेतून मासेमारीच्या निमित्ताने आले असावे, अशी संभावना आहे. सम्राट अशोकाच्या काळात बौद्ध धर्माचा प्रसार मालदीवमध्ये झाला. तिथे अनेक वर्ष बौद्ध धर्म हा एक प्रमुख धर्म म्हणून अस्तित्वात होता. मालदीवच्या राजांनीही या धर्मास मान्यता व प्रोत्साहन दिले होते. या देशावर हिंदू राजांनी शासन केल्याचेही पुरावे उपलब्ध आहे. त्यानंतर मात्र हा देश मुस्लीम राष्ट्र बनत गेला.

प्राचीन काळी हा देश नारळ, टूना मासे, नारळाची दोरी व हस्तकलेच्या व्यापारासाठी प्रसिद्ध होता. नव्वदच्या दशकानंतर मालदीवने उदारीकरणाचा मार्ग अवलंबिला आणि विदेशी गुंतवणुकीला प्राधान्य दिले. या देशाचा प्रमुख व्यवसाय हा पर्यटन आहे. जीडीपीच्या ३२ टक्के मिळकत ही पर्यटनामधून होत असते. मालदीवचा विकास, अर्थव्यवस्था, रोजगार हे सर्व पर्यटनावर अवलंबून आहे.

एकगृही ५० सदस्यीय संसद (मजलिस) अस्तित्वात असलेल्या मालदिवमध्ये अध्यक्षीय गणतंत्र प्रणाली आहे. ज्यामधे राष्ट्रपती शासन प्रमुख असून कॅबिनेटची नियुक्तीही तोच करतो. राष्ट्रपतीची निवड ही गुप्त मतदान प्रक्रियेद्वारे संसद सदस्याद्वारा पाच वर्षाकरिता केली जाते. २००४-०५ मध्ये राष्ट्रपती 'गयूम' यांच्याविरोधात मालदीव येथे हिंसक प्रदर्शने झालीत. त्यानंतर खऱ्या अर्थाने लोकशाही प्रक्रियेत सुधारणा घडून आल्या. २००८ मधे झालेल्या निवडणुकांमध्ये 'मोहम्मद नशीद' यांनी बाजी मारली. बहुपक्षीय लोकशाही पद्धतीतून निवडून आलेले ते पहिले राष्ट्रपती ठरलेत आणि राष्ट्रपती 'गयुम' यांच्या वादग्रस्त तीस वर्षाच्या शासन काळाला पूर्णविराम लागला.

भारत-मालदिव संबंध

मालदिव हा 'लक्षद्वीपपासून' केवळ सातशे कि.मी. अंतरावर असल्याने सामरिकदृष्ट्या भारतासाठी तो फार महत्त्वपूर्ण आहे. भारताचा ९५ टक्के आंतरराष्ट्रीय व्यापार हिंद महासागरातूनच होत असतो. मालदीव समुद्री जहाजांचा महत्त्वपूर्ण मार्गावर स्थित आहे. हिंद महासागर परिसरात चाळीसच्या वर देशांचे अस्तित्व आहे. चीनने पूर्वीपासूनच या परिसरात आपले वर्चस्व निर्माण करण्याकरिता नौसैनिक

जहाजांची तैनाती केली आहे. मालदीवचे महत्त्व यामुळे आणखीनच अधोरेखित होते. भारत-मालदीवचे संबंध नेहमीच घनिष्ठ, सौहार्दपूर्ण आणि बहुआयामी राहिले असले तरी मालदीवमधील अलीकडील राजवटीतील अस्थिरतेला विशेषत: राजकीय आणि सामरिक क्षेत्रात काही मर्यादा आल्या आहेत.

हिंद महासागरातील मालदिवच्या स्थानामुळे आणि मोदी सरकारच्या 'नेबरहुड फर्स्ट' धोरणांतर्गत या देशाचे भारतासाठी धोरणात्मक महत्त्व आहे. मात्र मालदिवचे माजी अध्यक्ष अब्दुल्ला यामीन यांच्या चीन समर्थक भूमिकेमुळे दोन्ही देशांमधील संबंध ताणले गेले होते. म्हणूनच, भारताच्या मुत्सद्दीपणाची खरी कसोटी आहे. अशा परिस्थितीमध्ये दोन्ही देशांचे संबंध कसे सुरळीत होऊ शकेल हे पाहणे गरजेचे आहे.

मालदीवचे भू-सामरिक महत्त्व

मालदीव हा सर्वात छोटा आशियाई देश असूनही, जगातील सर्वात भौगोलिकदृष्ट्या विखुरलेला देश आहे ज्यामध्ये उत्तर-दक्षिण दिशेने 960 किमी लांबीची सागरी किनारा आहे. जो की हिंद महासागराच्या मध्यभागी एकप्रकारे भिंतीचे कार्य करतो. आकारमानाने छोटा असला तरीही मालदिवचे सामरीक स्थानच या भागात महत्वपूर्ण भूमिका बजाविते.

मालदीव हा हिंद महासागरात टोल नाक्यासारखी भूमिका बजावित असतो. मालदिव दक्षिणेकडील आणि उत्तरेकडील भागांवर स्थित दळणवळणाच्या दोन महत्वाच्या समुद्री मार्गावर स्थित आहे. हिंद महासागर हा जागतिक व्यापार आणि उर्जा प्रवाहासाठी महत्त्वाचा महामार्ग मानला जातो आणि याच मार्गावरील मालदिवचे स्थान प्रकर्षाने अधोरेखित होते. मालदीवला जागतिक समुद्री व्यापारासाठी व्यापक रणनीतिक महत्त्व आहे, भारताच्या बाह्य व्यापाराच्या जवळजवळ ५० टक्के आणि उर्जेच्या ८० टक्के आयात ही हिंद महासागरातूनच होत असल्याने भारतासाठी मालदिव किती महत्वपूर्ण आहे, हे यावरून सिद्ध होते.

हिंद महासागरातील स्पर्धा

अलिकडी काळात हिंद महासागरातील स्पर्धा तीव्र होत चालली आहे. महत्वपूर्ण अशा सागरी मार्गामुळे या भागातील भौगोलिक राजकीय स्पर्धा तीव्र झाली आहे. हे हेरून चीनने सुद्धा या भागात स्वारस्य घेण्यास सुरुवात केली आहे.

या भागातील सत्ता संतुलन साधने भारतासाठी महत्वपूर्ण आहे. यासोबतच मालदिवसोबत सौहार्दपूर्ण व सलोख्याचे संबंध कसे कायम राहतील हे सुद्धा बघणे गरजेचे आहे. भारताचा प्राधान्यक्रम हा शांति व स्थिरता असला तरीही या भागातील सुरक्षाही तेवढीच महत्वपूर्ण आहे. या सर्वामधे मालदिव हा भारतासाठी एक महत्त्वाचा भागीदार आहे.

भारत आणि मालदीव दरम्यान सहकार्य

मालदीवला जेव्हा-जेव्हा गरज भासली तेव्हा-तेव्हा भारताने मदत केली आहे. १९८८ मध्ये जेव्हा अध्यक्ष गयूम यांच्या विरोधात मालदिवमद्धे सशस्त्र भाडोत्री सैनिकांनी उठाव करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा भारताने ऑपरेशन कॅक्टस अंतर्गत नौसैनिक जहाज व लढाऊ विमाने पाठवून सहकार्य केले होते. दोन्ही देशात वेळोवेळी संयुक्त नौदल सराव आयोजित करण्यात येत असतो. यासोबतच मालदिवच्या समुद्री बेटाच्या सुरक्षिततेमध्ये भारत योगदान देत असतो.

त्सुनामी संकटातील भारताची मदत तर मालदिव कधीच विसरू शकत नाही. त्यावेळेस निर्माण झालेले पिण्याच्या पाण्याचे संकट भारताच्या सहकार्यामुळेच निस्तरले होते. मालदिवमद्धे कोरोंना संकट अगदी शिखरावर असताना भारताने मोलाची मदत केली होती. इतर शेजारी देशांपेक्षा सर्वाधिक मदत ही केवळ मलदीवलाच मिळाली. आताही मोठ्या प्रमाणात कोरोंना लसीचे वितरण भारताने या देशाला केले आहे.

भारताने राबविलेल्या उदार विसामुक्त धोरणामुळे मालदीव वासीयांना भारतात येणे सहज सोपे झाले आहे. मालदीवचे अनेक विद्यार्थी भारतातील नामांकित शैक्षणिक संस्थांमध्ये शिक्षण घेतात. भारतातील आरोग्य सेवेचा लाभ घेण्याकरताही अनेक रुग्ण भारतात येतात. मालदिव एक सुंदर पर्यटन स्थळ म्हणून प्रसिद्ध असल्याने अनेक भारतीय पर्यटक दरवर्षी मालदीवला भेटी देत असतात. कित्येक भारतीय तिथे नोकरीही करीत आहेत.

मालदिवचे कट्टरपंथाकडे मार्गक्रमण

गेल्या दशकभरात ईसीस आणि पाकिस्तानस्थित जिहादी गट यासारख्या दहशतवादी गटांकडे आकर्षित झालेल्या मालदीव लोकांची संख्या वाढतच चालली आहे. हा देश आता कट्टरपंथाकडे मार्गक्रमण करत असल्याचे चित्र आहे. पश्चिम आशियातील बदलते राजकीय संदर्भ, देशातील राजकीय अस्थिरता, अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तानमधील दहशतवादी घटना यांचा थेट परिणाम मालदीवर होत असताना दिसून येत आहे.

पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवादी संघटना दुर्गम मालदीव बेटांचा वापर भारताविरुध्द्र दहशतवादी हल्ल्यांसाठी लॉन्च पॅड म्हणून करीत असल्याचे दिसून येत आहे. याचा थेट परिणाम भारत आणि मालदिव यांच्या हितसंबंधांवर होत आहे.

या देशातील राजकीय अस्थिरता भारतासाठी नेहमीच चिंतेचा विषय राहिला आहे. २०१५ मध्ये दहशतवादाच्या आरोपावरून विरोधी पक्षनेते मोहम्मद नशिद यांना अटक करण्यात आली होती आणि त्यानंतरच्या तिथे निर्माण झालेल्या राजकीय संकटाने भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची खरी परीक्षा घेतली होती.

मालदिवमध्ये चीनचा प्रवेश

मालदिव छोटा असला तरी हिंद महासागरातील त्याचे स्थान बघू जाता भारत आणि चीन या दोघांनाही मालदीव सोबत संबंध ठेवणे अपरिहार्य आहे. चीनने मालदिवला प्रचंड कर्ज दिले असून सोळा द्वीप लीजवर घेतले आहे. ते आपल्या जहाजांकरिता तसेच सैन्य गतीविधीकरिता विकसित केले आहे. तसेच चीनच्या सहकार्याने तिथे मोठ-मोठे प्रकल्प सुरू आहे. चिनचे हे सुरू असलेले निर्माण कार्य भारतासाठी सामरिकदृष्ट्या धोक्याचे ठरू शकते. कारण शेजारी देशांच्या माध्यमातून भारतावर अंकुश ठेवण्याची रणनीती चीन आखत आहे.

'रॉयटर्स' या वृत्तसंस्थेच्यामते मालदीववर चीनचे १.३ अब्ज डॉलरचे कर्ज आहे. जे त्यांच्या जीडीपीच्या एक तृतीयांश आहे. या कर्जाचा मालदीववर प्रचंड दबाव असून ते जर फेडले नाही तर अनेक द्वीप चीनच्या घश्यात जाऊ शकते. श्रीलंकेतील 'हंबनटोटा' याचे जीवंत उदाहरण आहे. हे सत्य आहे की,

जिथे-जिथे चीन असेल तिथे-तिथे भारत मजबूत राहू शकत नाही. त्यामुळे भारताला वेगळी रणनीती आखण्याची गरज आहे.

समारोप

मालदीवच्या विकासात भारत एक प्रमुख भागीदार राहिला आहे. २००४ मधे आलेल्या महाभयंकर त्सुनामीने मालदीवची प्रचंड हानी झाली होती. त्यावेळेस मालदीवला मदत करणारा भारत हा पहिला देश होता. भारतीय स्टेट बँक मालदीवला आर्थिक विकासात सहाय्य करत असते. तसेच ताज ग्रुप ऑफ इंडिया, रेजीडेंसी समूह, टाटा हाऊसिंग डेव्हलपमेंट समूह तिथे कार्यरत आहे. शिक्षण, वैद्यकीय उपचार, मनोरंजन व व्यवसायाकरिता मालदीववाशी भारतात येत असतात. धार्मिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या दोन्ही देशात समानता असून तिथे पंचवीस हजाराच्या वर भारतीयांचे वास्तव्य आहे. असे असतांनाही डावपेचामधे भारत कुठेतरी कमी पडत असल्याचे चित्र आहे. सध्या मालदीव चीनच्या अधिक जवळ येत असून भारतासाठी हे धोक्याचे संकेत आहे.

निष्कर्ष

१) मालदिव हा हिंद महासागरातील एका महत्वपूर्ण अशा सागरी महामार्गावर स्थित आहे.
२) याच परिसरातून भारताचा सर्वात मोठा सागरी व्यापार होत असल्याने भारताला मालदीवसोबत सलोख्याचे संबंध ठेवणे अपरिहार्य असल्याचे दिसून येते.
३) मालदीवचे कट्टरवादाकडे होत असलेले मार्गक्रमण भारतासाठी चिंताजनक असल्याचे दिसून येते.
४) चीन मालदिवमद्धे करीत असलेल्या गुंतवणुकीमुळे भारत-मालदिव यांच्या हितसंबंधावर परिणाम होत आहे.

संदर्भ

१) 'निवडक संविधाने आणि आंतरराष्ट्रीय संघटना', डॉ.श्रीराम येरणकर, प्रशांत प्रकाशन.
२) 'बिमस्टेक समिट-२०१८' (लेख), डॉ.शैलेन्द्र देवळानकर, अक्षरनामा.
३) 'India Maldives Relations', Dr.Laxminarayan Bussa, Avani Publication-2017
४) The Hindu,Newspaper,Dec.2020.
५) www.indiamaldivesrelations.com

सार्क आणि भारत
(दक्षिण आशियाई विभागीय सहकार्य संघटना)
(South Asian Association of Regional Cooperation)
SAARC

डॉ. एस.पी. वेल्हाळ
गोगटे – वाळके कॉलेज, बांदा ता. सावंतवाडी, जि. सिंधुदुर्ग
मोबा. ९४२२५७६६८९ ईमेल आयडी: shankarvelhal2122@gmail.com

प्रस्तावना:

सार्क ही आजच्या जगातील एक मोठी आंतरराष्ट्रीय संघटना आहे. १९७० च्या दशकातील काही अनुकूल घडामोडींमुळे दक्षिण आशियाई देशांची संघटना असावी हा विचार प्रबळ होत गेला. सर्व देशांना आपापसातील सहकार्य वाढवण्याची, आपापसातले मतभेद चर्चेने सोडवण्याची, व्यापार वाढवून अर्थव्यवस्था भक्कम करण्याची गरज भासू लागली. भारताबद्दलची भीती कमी होऊ लागली आणि त्याचवेळी जागतिक पातळीवरच्या संघटना फारसे प्रभावी काम करू शकत नाहीत याची जाणीव होऊ लागली होती. बांग्लादेशचे अध्यक्ष झिया उर रेहमान यांनी १९८० साली पुढाकार घेऊन विभागीय संघटना स्थापन करण्याचा विचार मांडला. त्यांनी सर्व संबंधीत देशांच्या नेत्यांशी संपर्क साधून त्यांच्यापर्यंत हा विचार पोचवला. सर्वांमध्ये चर्चा सुरू झाली आणि अंतिमतः सार्क ची स्थापना स्थापना झाली. बांग्लादेशची राजधानी ढाका येथे ७ आणि ८ डिसेंबर १९८५ रोजी सात दक्षिण आशियाई देशांच्या प्रमुखांची शिखर बैठक झाली. त्यामध्ये औपचारिक रित्या सार्कच्या स्थापनेला मंजूरी देण्यात आली. भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका आणि मालदीव या सात संस्थापक सदस्य देशांनी सार्कची स्थापना केली. अफगाणिस्तान हा आठवा देश एप्रिल २००७ मध्ये दिल्ली झालेल्या १४व्या शिखर बैठकीत सार्कमध्ये सामील झाला.

जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी साधारण २५% लोक सार्क च्या सदस्य देशांमध्ये राहतात. याच भगत जगातील सर्वात अधिक काम करण्याच्या वयातील, म्हणजेच १५ ते ६० वर्षे वयातील लोकसंख्या आहे. मध्यमवर्गीय ग्राहक वर्ग इथे मोठ्या प्रमाणावर आहे. जगातील सर्वात गरीब आणि कुपोषणाचे बळी असलेले लोकही मोठ्या संख्येने इथे आहेत. इथल्या विकासावर एकूण जगाचा विकास अवलंबून आहे. हा प्रदेश निसर्गसंपन्न आहे. आर्थिक बाबतीत इथे लोकांमध्ये मोठी तफावत आहे. गरीब आणि श्रीमंतांमधील दरी मोठी आहे. सहारा वाळवंटाच्या दक्षिणेला असलेल्या गरीब आफ्रिकन देशांच्या नंतर गरिबीच्या बाबतीत सार्क देशांचा क्रमांक लागतो.

आजवर सार्कच्या १८ शिखर परिषदा झाल्या आहेत. २०१६ मध्ये १९ वी शिखर परिषद पाकिस्तान मध्ये होणार होती. परंतु त्याआधी काही दिवस भारतात काश्मीरमधील उरी येथे लष्करी तळावर हल्ला झाला. त्यामध्ये पाकिस्तानचा हात असल्याचे सिद्ध झाले. त्यानंतर भारताने सार्कच्या शिखर परिषदेवर बहिष्कार टाकला. भारतापाठोपाठ बहुतेक सर्व सदस्य देशांनी परिषदेला उपस्थित न

राहण्याचा निर्णय घेतला. पाकिस्तानने परिषद पुढे ढकलली. परंतु आजपर्यंत ती परिषद होऊ शकलेली नाही.

सार्कची उद्दिष्ट्ये आणि तत्वे

सार्क ही एक प्रादेशिक संघटना आहे. ती सदस्य देशांना प्रश्न मांडण्यासाठी एक मोठे व्यासपीठ पुरवते. ही संघटना सर्व देशांच्या पुढाकाराने निर्माण झाली आहे. कोणत्याही महासत्तेच्या किंवा बड्या राष्ट्राच्या पुढाकाराने आणि इच्छेने नाही. त्यामुळे या संघटनेमध्ये बड्या राष्ट्रांचा हस्तक्षेप नाही. प्रादेशिक एकात्मता साध्य करण्याच्या उद्देशाने सार्कची स्थापना झाली. शीत युद्धाच्या दरम्यान ही संघटना स्थापन झाली असली तरी अमेरिकेला किंवा सोव्हिएट यूनियनला विरोध करणे अथवा पाठिंबा देणे हा या संघटनेचा उद्देश नव्हता. भारत आणि पाकिस्तान या दोन सदस्य देशांमध्ये चर्चे दरम्यान बरेच वाद झाले तरीही ही संघटना अजून टिकून आहे. सामाजिक आणि आर्थिक विकास हे या संघटनेचे महत्वाचे उद्दीष्ट आहे. सार्कच्या स्थापनेची सर्व उद्दिष्टे आजवर – १९८५ पासून २०१९ पर्यंत, ३४ वर्षाच्या कलावधीत – साध्य झालेली नाहीत. स्थापनेच्या वेळी ठरवलेली उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे:-

1) दक्षिण आशियाई लोकांच्या कल्याणाचा पुरस्कार करणे आणि त्यांचे जीवनमान सुधारण्याचा प्रयत्न करणे.
2) आर्थिक विकासाचा वेग वाढवणे, विभागामध्ये सामाजिक प्रगती आणि सांस्कृतिक विकास घडवून आणणे, आणि आम जनतेच्या क्षमता जाणून घेऊन त्यांच्या क्षमतांचा पूर्ण रूपाने विकास करण्याची संधी त्यांना देणे तसेच त्यांना सन्मानाने जगण्याची संधी देणे.
3) दक्षिण आशियामधील प्रत्येक देशाला अधिकाधिक स्वावलंबी बनवण्याचा प्रयत्न करणे.
4) राष्ट्रांमधील परस्पर विश्वास वाढवणे आणि एकमेकांचे प्रश्न समजून घेणे.
5) आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक आणि शास्त्रीय क्षेत्रामध्ये सहकार्य वाढवणे.
6) इतर विकसनशील देशांबरोबरचे सहकार्य वाढवणे आणि दृढ करणे.
7) समान हीतसंबंधांच्या बाबतीत आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर सार्क सदस्यांमधील सहकार्य वाढवणे.
8) समान उद्दिष्टे असलेल्या आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक संघटानांबरोबर सहकार्य करणे.

सार्कच्या जाहीरनाम्यामध्ये खलील गोष्टींचा उल्लेख करण्यात आला आहे:-

1) सार्क मधील सर्व सदस्य राष्ट्रांनी एकमेकांच्या सर्वभौमत्वाचा, प्रादेशिक अखंडतेचा, राजकीय स्वातंत्र्याचा सन्मान करणे, एकमेकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे. आणि केवळ एकमेकांच्या फायद्याचा विचार करणे.
2) सार्क देशांमधील सहकार्य हे दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक देशांमध्ये काही करार किंवा देवाण घेवाण चालू असेल त्याला पूरकच असेल. ते थांबवून नव्याने करार करण्याची गरज नाही.
3) दोन किवा दोनपेक्षा अधिक देशांनी करार करून एकमेकांवर काही बंधने घातली असतील किंवा एकमेकांपासून काही अपेक्षा ठेवल्या असतील तर त्यामध्ये सार्क हस्तक्षेप करणार नाही. त्यांच्या मर्यादा राखूनच नवीन करार करायचे असतील तर केले जातील.

सार्क मध्ये काम करताना काही सर्वसाधारण तत्वे पाळली जातात:-

1) सर्व पातळ्यांवरचे सर्व निर्णय सर्वसंमतीनेच घेतली जातील.

2) द्विपक्षीय किंवा वादग्रस्त मुद्दे सार्कमधील चर्चेमध्ये आणू नयेत.

या तत्वांमुळे सर्व राष्ट्रांना निर्णय प्रक्रियेमध्ये समान संधी मिळते. सर्वसर्वसंमतीने निर्णय घेतल्याने अंमलबजावणीच्या वेळी सर्व संबंधीत राष्ट्रे संपूर्ण सहकार्य देणार याची खात्री मिळते. वादग्रस्त विषय टाळल्याने निर्णय घेणे अधिक सोपे होते. द्विपक्षीय विषय टाळून वेगळ्या क्षेत्रात सहकार्य केल्यामुळे कदाचित भविष्यात द्विपक्षीय प्रश्न सोडवण्याचे नवे मार्ग सापडू शकतात. या पद्धतीने काम करून सार्कने काही प्रमाणात यश संपादन केले आहे.

स्थापनेपासूनच सार्कने कोणत्या क्षेत्रातील कामाला अधिक महत्व द्यायचे ते ठरवले होते. ती क्षेत्रे खालीलप्रमाणे:-

1) कृषी आणि ग्रामीण विकास
2) जैवतंत्रज्ञान
3) संस्कृती आणि क्रीडा
4) शिक्षण
5) ऊर्जा
6) पर्यावरण
7) वित्तीय क्षेत्रातील सहकार्य
8) मानवी संसाधन विकास
9) माहिती, संसूचन (संपर्क) आणि माध्यमे
10) दारिद्य निर्मूलन
11) शास्त्र आणि तंत्रज्ञान
12) सुरक्षा आणि कायदेशीर बाबी
13) सामाजिक विकास
14) पर्यटन
15) व्यापार

वरील सर्व क्षेत्रांमध्ये सहकार्याची गरज आहे. ते झाल्यामुळे सार्क देशांचे मूलभूत प्रश्न सुटायला मदत होणार आहे. ही क्षेत्रे अराजकीय आणि सर्व वादांच्या पलिकडची असल्यामुळे याबाबतीत सकारात्मक सहकार्य शक्य आहे. सार्कमध्ये वर नोंदविलेल्या प्रत्येक क्षेत्रांअंतर्गत अनेक उपक्रम सुरू करण्यात आले आहेत. अनेक करार करण्यात आले आहेत. काही वाद निर्माण झाल्यास ते सोडवण्यास लवादाची तरतूदही करण्यात आली आहे. २००६ पासून दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार परिक्षेत्रची (South Asian Free Trade Area – SAFTA) सुरुवात करण्यात आली. दुहेरी कर टाळण्यासाठी करार करण्यात आला आहे. स्त्रिया आणि लहान मुलांचा व्यापार थांबवण्यासाठी करार करण्यात आला आहे. लहान मुलांसाठी कल्याणकारी योजना आखणे, गुन्हेगारीच्या बाबतीतील माहितीची देवाण घेवाण करणे, दहशतवादाला विरोध करणे यासाठीचे करार करण्यात आले आहेत.

सार्कपुढील आव्हाने आणि सार्कचे अपयश:

१९८५ पासून २०११ पर्यन्त करी करूनही सार्क आपली बरीच उद्दिष्टे सध्या करता आलेली नाहीत. त्याला अनेक करणे आहेत. जगातील ४० कोटी गरीब जनता इथे राहते. विभागातील ३०% जनता दारिद्यरेषेखाली राहते. सर्व सार्क देशांचा मानवी विकास निर्देशांक बऱ्याच खालच्या पातळीवर आहे. सार्कच्या अपयशाची काही प्रमुख करणे खालीलप्रमाणे:

1) भारताच्या वर्चस्वाची भीती:

भारताच्या आकारमान, स्थान आणि आर्थिक क्षमतेमुळे दक्षिण आशियामध्ये भारताकडे आपोआप नेतृत्वाची जबाबदारी येते. परंतु जागतिक पातळीवर नेतृत्व करण्याची इच्छा असलेला भारतासारखा भव्य शेजारी देश बाकीच्यांच्या चिंतेचे कारण बनतो. बाकीचे सात देश देश भारताच्या तुलनेत लहान असल्यामुळे त्यांना भारताची भीती वाटते. भारताने काही मदत करण्याचा प्रयत्न केला तर दुसऱ्या देशांना तो हस्तक्षेप वाटू शकतो. काही मार्गदर्शन प्रयत्न केला तर वर्चस्व गाजवण्याचा प्रकार वाटू शकतो. भारताने आजवर सर्व देशांना मदतच केली आहे. नेपाळला अनेक नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळेस भरघोस मदत केली आहे, श्रीलंकेमध्ये तामिळ प्रश्न सोडवण्यासाठी शांतता रक्षक दल पाठवले, त्या प्रश्नाच्या संदर्भातच पंतप्रधान असताना ज्यांनी शांतता रक्षक दल पाठवण्याचा निर्णय घेतला त्या राजीव गांधीची हत्या झाली. भूतानाला भारत अर्थसंकल्प तयार करण्यापासून लष्करी सुरक्षा पुरवण्यापर्यंत सर्व मदत करतो. असे असले तरी भारताविषयीचे गैरसमज कमी होत नाहीत.

2) भारत पाकिस्तान संबंध:

भारत पाकिस्तान संबंध हा सार्कच्या विकासामधील मोठा अडथळा ठरला आहे. पाकिस्तानमध्ये धोरण ठरवण्याचे काम लष्कर आणि आयएसआय च्या हातात आहे. तिथे ते म्हणतील ती पूर्व दिशा ठरते. एखादा पंतप्रधान लोकप्रिय ठरू लागला, त्याने भारताशी संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न केला, यशस्वीरित्या काही बोलणी केली की भारत – पाक सीमेवर मोठा हल्ला होतो किंवा दहशतवादी कारवाया केल्या जातात आणि त्यानंतर चर्चा रद्द होते. हा आजवरचा इतिहास आहे. पाकिस्तानने आर्थिक सहकार्यात सतत अडचणी निर्माण करण्याचे धोरण अवलंबले आहे.

काश्मीरचा मुद्दा हा भारत पाकिस्तान संबंधातील १९४७ सालापासून मोठ अडथळा आहे. भारताने बांग्लादेशाच्या निर्मितीमध्ये मदत केली, भारत अण्वस्त्रधारी झाला, भारताची लष्करी आणि आर्थिक ताकद पाकिस्तानपेक्षा खूप मोठी आहे, त्याच्याशी तुलना करणे पाकिस्तानला शक्य नाही या सर्व गोष्टी पाकिस्तानला खुपतात.

याउलट १९९७ मध्ये स्थापन झालेल्या बिमस्टेक या विभागीय संघटनेने – BIMSTEC – Bay of Bengal Initiative for Multi – sectoral Technical and Economic Cooperation – बंगालच्या उपसागरातील बहुक्षेत्रीय तांत्रिक आणि आर्थिक सहकार्यासाठीचा उपक्रम – बरीच आर्थिक देवाण – घेवाण आणि प्रगति केली आहे. यामध्ये भारत, बांग्लादेश, भूतान, नेपाळ, श्रीलंका, म्यानमार आणि थायलंड या सात देशांचा समावेश आहे.

3) आर्थिक प्रश्न आणि व्यापार या मुद्यांकडे दुर्लक्ष:

सार्कच्या जाहीरनाम्यमध्ये सदस्य देशातील आपापसातील वादग्रस्त प्रश्नांवर चर्चा होणार नाही असे स्पष्ट नोंदवलेले आहे. परंतु त्यामुळे ते वादग्रस्त प्रश्न तसेच राहतात. आर्थिक प्रगति होऊ शकत नाही. व्यापार वधू शकत नाही याउलट आसियान या दक्षिण – पूर्व आशियामधील दहा देशांच्या संघटनेने बरीच आर्थिक प्रगति केली आहे.

4) संपर्क साधनांचा अभाव:

सार्कच्या सदस्य देशांना आपल्यामधील संपर्क साधने – रास्ते, रेल्वे, हवाईमार्ग, सागरीमार्ग वाढवण्याच्या दृष्टीने फारसे प्रयत्न केलेले दिसत नाहीत. भारत आणि बांग्लादेशमध्ये भौगोलिक दृष्ट्या शक्य असूनही रस्त्यांचा आणि रेल्वेचा विकास झालेला नाही. पाकिस्तान, अफगाणिस्तान यांच्याशीही बाकीच्या देशांचा फारसा संबंध नाही. राजकीय संघर्षाचा प्रभाव विकासाच्या मुद्द्यांवर दिसून येतो.

सार्कचे यश:

सार्कने पहिल्यांदाच अशक्य ते शक्य करून दाखवले. भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश, नेपाळ, भूतान, मालदीव, श्रीलंका आणि अफगाणिस्तान अशा शेजारी असूनही एकमेकांशी फारसे संबंध नसलेल्या, विविध मुद्द्यांवर एकमेकांशी संघर्ष करणाऱ्या देशांना सार्कने एका व्यासपीठावर आणले. त्यांच्यामध्ये चर्चा घडून आल्या.

सार्क सदस्य देशांमध्ये व्यापार वाढला. साफ्टा – साऊथ एशियन फ्री ट्रेड ॲग्रीमेंट – मुक्त व्यापार करार झाला. दुहेरी कर आकारणी बऱ्याच अंशी कमी झाली. प्रदेशातील शेअर बाजार आणि व्यापारी संघटनांमध्ये सहकार्याला सुरुवात झाली. १९९८ मध्ये सार्कफायनॅन्स या सर्व सार्क सदस्य देशातील केंद्रीय बँकांच्या प्रमुखांचा आणि सचिवांचा गट स्थापन करण्यात आला. त्यांनी सर्व देशांच्या आर्थिक महितीचा एक डेटाबेस तयार केला आहे.

२०१० पासून दिल्लीमध्ये आठ सार्क देशांच्या सहकार्याने चालू झालेल्या साऊथ एशियन यूनिवर्सिटीचे काम सुरू झाले. सध्या हे विद्यापीठ दिल्लीच्या चाणक्यपुरी भागात कार्यरत आहे. काही दिवसांमध्ये १०० एकरांच्या नव्या, मोठ्या जागेत त्याचे स्थलांतर होणार आहे.

चित्रपट महोत्सव, साहित्यिक मेळावा, परिसंवाद, सांस्कृतिक उत्सव इत्यादि कार्यक्रमांद्वारे सांस्कृतिक देवाण – घेवाण मोठ्या प्रमाणावर चालू असते. पर्यटनाचा विकास होतो आहे.

शास्त्र आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातही सहकार्य वाढते आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स, मॉलिक्युलर जीवशास्त्र, सौर ऊर्जा, जैविक खते, कमी खर्चातील घर बांधणी, मत्स्य शेती, प्रदूषण नियंत्रण या बाबतीत अनेक करार झाले आहेत.

दहशतवादासंदर्भातील माहितीच्या अदान – प्रदानाचा करार झाला आहे. तसेच मादक द्रव्यांच व्यापार रोखण्याच्या दृष्टीने करार झाला आहे.

आरोग्य आणि लोकसंख्या विषयक संशोधन या दोन्ही मुद्यांवर सर्व सार्क देशांनी बरेच कार्यक्रम एकत्रितपणे घडवून आणले आहेत. यामध्ये मलेरिया, एड्सचा प्रसार रोखणे, स्त्रीभृण हत्या थांबवणे, अपंगांसाठी विशेष योजना ह्या सर्व बाबींचा समावेश होतो.

कृषी आणि ग्रामीण विकासावर भर देण्यात आला आहे. सर्वच सार्क देशांचा हा जिव्हाळ्याचा विषय आहे कारण अजूनही त्यांचा बराच मोठा भाग ग्रामीण आहे आणि शेती हाच तेथील महत्वाचा उद्योग आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाचा मोठा वाटा शेतीमधून येत नसला तरी बहुसंख्य लोकांचा हाच प्रमुख उद्योग आहे. शेती संबंधीत माहिती एका डेटाबेस मध्ये एकत्रित केली जाते. त्याचा सर्वच देशांना फायदा होतो आहे.

ऑस्ट्रेलिया, इराण, मॉरिशस, म्यानमार, अमेरिका, दक्षिण कोरिया या देशांना निरीक्षक दर्जा देण्यात आला आहे. निरीक्षक या नात्याने हे देश सार्कच्या विविध बैठकांमध्ये आणि कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होतात. याशिवाय सार्कने संयुक्त राष्ट्रे आणि त्यांच्या संबंधीत अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटानांबरोबर औपचारिक संबंध प्रस्थापित केले आहेत.

उपखंडासाठी सार्कचे महत्व:

भारतीय उपखंडामधील विशेषतः सार्कच्या सदस्य देशांमध्ये बरेच साम्य आहे. प्रचंड लोकसंख्या आणि लोकसंख्येची घनता हे सर्वांचे प्रश्न आहेत. निरक्षरता, अंधश्रद्धा, शैक्षणिक सुविधांचा अभाव, धार्मिक संघर्ष, दहशतवाद हेही समान प्रश्न आहेत. बहुतेक सर्व राष्ट्रांमध्ये ग्रामीण भाग मोठ्या प्रमाणात आहे. सर्व देशांमध्ये मिश्र अर्थव्यवस्था आहे. गरीबी मोठ्या प्रमाणावर आहे. असमानतेचे प्रमाण खूप आहे. उत्पादनाचे प्रमाण कमी आहे. बेरोजगारी हा वाढत जाणारा प्रश्न आहे. सर्व देश एकतर विकसनशील किंवा अविकसित देशांच्या गटात मोडतात. पर्यावरणाचे प्रश्न सगळीकडे आहेत. पाणी आणि ऊर्जेचे प्रश्न आहेत. सर्व देशांनी एकत्र येऊन प्रयत्न केले तर हे सर्व प्रश्न सोडवणे सोपे होईल. सार्क ही एकत्र आणणारी मोठी संस्था आहे.

हिमालयाचा विकास, त्या भागातील खनिज संपत्तीचे उत्खनन, समुद्रतळाचा तेल आणि नैसर्गिक वायू आणि भूतान मध्ये जलविद्युत प्रकल्प उभे करून देण्यात आले आहेत.

समारोप:

भारताच्या सहकार्याशिवाय सार्क या संघटनेला फारसे महत्व राहणार नाही हे सर्व सदस्य देशांना मान्य आहे. सार्कची स्थापना झाली तेव्हा सुरूवातीला त्यावेळच्या भारताच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी सार्कच्या यशस्वीतेबद्दल शंका व्यक्त केल्या होत्या. त्यानंतर त्या सार्कमध्ये सामील होण्यास तयार झाल्या. सार्कची निर्मिती झाली तेव्हा सार्कबद्दल बऱ्याच अपेक्षा व्यक्त करण्यात आल्या होत्या. सार्कमुळे दक्षिण आशियामधील परिस्थिती बदलून जाईल. सर्व संघर्ष मिटतील, सहकार्याला सुरुवात होईल, सर्वांची भरभराट होईल अशी अपेक्षा व्यक्त केली गेली होती. सुरूवातीला तसे काही प्रयत्नही झाले परंतु नंतर उत्साह मावळत गेला. विविध सदस्य देशांमधील संघर्ष विकासाच्या आड आले. तरीही बऱ्याच गोष्टी साध्य झाल्या. सार्कची १९ वी शिखर परिषद भारत – पाक संघर्षामुळे काशी रद्द झाली ते आपण पहिले. पुढची शिखर परिषद घेण्याची तयारी चालू आहे. अजूनही आशा जागृत आहे. सार्क विसर्जित करावी अशी मागणी कोणी केलेली नाही. भारताला अमेरिकेबरोबर संबंध वाढवायचे आहेत. चीन पाकिस्तानला मदत करतो आहे. चीनला दक्षिण आशियामधील भारतासहित सर्वच देशांमध्ये आपले एक

स्थान निर्माण करायचे आहे. चीनच्या वाढत्या आर्थिक ताकदीमुळे त्याचे महत्व दिवसेंदिवस वाढते आहे. अशा परिस्थितीत सार्कला काही ठाम भूमिका घेऊन काम करण्यास खूप वाव आहे. प्रत्यक्षात तसे होते की नाही हे नजीकच्या भविष्यकाळात स्पष्ट होईल.

संदर्भ:

1) *आंतरराष्ट्रीय संबंध – डॉ. हर्षद भोसले, प्रा. शुभराज बुवा*
2) *http://www.saarc.sec.org*
3) *भारत आणि जग – भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि सुरक्षा संबंध – डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर*
4) *जागतिक राजकारणातील भारताची भूमिका – डॉ. अशोक नाईकवडे*

भारताचे समकालीन परराष्ट्र धोरण व सार्क संघटनेची उपयुक्तता : एक अवलोकन

प्रा. डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते

सहयोगी प्राध्यापक तथा राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा), जि. गडचिरोली, म.रा. ई–मेल: supate.1965@gmail.com

सार्कच्या निर्मीतीची पार्श्वभूमीः—

सार्कच्य निर्मीतीचा प्रस्ताव बांगलादेश कडून १९७९ मध्ये ठेवला गेला. दक्षिण आशियाई देशांनी एकत्रीत येऊन एप्रिल १९४७ ते डिसेंबर १९८५ या काळात प्रदीर्घ चर्चा करुन दिनांक ८ डिसेंबर १९८५ रोजी सार्क संघटनेची ढाका येथे स्थापना केली. या बाबतीत बांगदेशाचे तत्कालीन अध्यक्ष जनरल इर्शाद यांनी अंतिम पुढाकार घेतला. सुरवातीला भारत, बांगलादेश, श्रीलंका, मालदीव, पाकिस्तान, भूतान आणि नेपाळ हे सात देश या संघटनेचे सदस्य होते. दक्षिण आशियातील देशांचे समाजकल्याण आणि तेथील लोकांचा जीवन विकास, आर्थिक स्थितीत सुधारणा इत्यादी उद्‌दिष्टये समोर ठेवून ही संघटना तयार केली गेली. या देशांनी त्यावेळी कृषी, ग्रामिण विकास, दूरसंचार, हवामान, आरोग्य आणि लोकसंख्यावाढ या क्षेत्रात एकात्मिक कृती कार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले. १९७९ ला सोविएत रशियाने अफगाणिस्तान मध्ये लष्करी हस्तक्षेप केला होता. याचवेळी नव शीत युध्दाला (New Cold War) प्रारंभ झाला. सोविएत रशियामुहे अमेरिकेची दक्षिण आशियाकडे विशेष लक्ष केंद्रीत झाले. कारण दक्षिण आशियात साम्यवादाच्या वाढत्या प्रभावाचे प्रतिरोधन (Containment of Communism in South Asia) करणे अमेरिकेला गरजेचे वाटले. अमेरीकेच्या अप्रत्यक्ष आर्शीवादाने १९६९ मध्ये दक्षीण पूर्व आशियाई राष्ट्रांची सहकार्य संघटना अर्थात "आसियान" ची स्थापना झाली होती. म्हणून भारतीय धोरणकर्त्यांना असा संशय आला की, सार्कच्या निर्मीतीमागे अमेरिकेचे प्रोत्साहन असावे.

काही परराष्ट्र धोरण विश्लेषकांच्या मते सार्कच्या निर्मीतीमागे छोटया दक्षिण आशियाई राष्ट्रांचे राजकारण होते. बांगलादेश, भूतान, नेपाळ, श्रीलंका या दक्षिण आशियातील लहान आणि गरीब राष्ट्रांना भारताच्या श्रेष्ठत्वाची आणि वाढत्या प्रभावाची भीती होती. असे काही विचारवंताचे म्हणणे होते. भारताने सार्कच्या स्थापनेच्या प्रस्तावाचे स्वागत करतांना दोन अटी ठेवल्या

१. सार्कच्या व्यासपीठावरुन द्विपक्षीय वादग्रस्त प्रश्नांची, संघर्षाची चर्चा होता कामा नये. या व्यासपीठाचा उपयोग हा केवळ विभागीय सहकार्य वाढविण्यासाठीच केला जावा.
२. सार्कच्या व्यासपीठावरुन घेतला जाणारा प्रत्येक निर्णय हा सर्वानुमते घेतला जावा.

सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांना भेडसावणाऱ्या समान समस्यांमध्ये गरिबी, बेकारी, वाढती लोकसंख्या, महागाई, पर्यावरणाचे प्रदुषण, निम्न जिवनस्तर, महिला व लहान मुलांच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन आदी समस्यांचा समावेष आहे. या समस्या सोडविण्याची कृतीयोजना केली. पण सदस्य राष्ट्रांमधील राजकीय इच्छाशक्तींच्या अभावामुळे पूर्ण झाली नाही. पण समस्यांबाबत सामूहीक सहमती निर्माण करण्यात सार्कला यश मिळाले. सार्कमुळे भारत—पाकिस्ता या दोनही राष्ट्रांना इतर सदस्य राष्ट्रांबरोबर संबंध सुधारण्याची संधी प्राप्त झाली. तसेच दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमधील भारताविषयीची अकारण भिती सार्कमुळे बऱ्याच प्रमाणात कमी झाली. सार्कच्य अंतर्गत भारताने छोटया आशियाई राष्ट्रांना अनेक व्यापारी सवलती दिल्या. तसेच उपविभागीय सहकार्याच्या तत्वांर्गत भारताने नेपाळ, भूतान, श्रीलंका, बांगलादेश आणि मालदिवज या राष्ट्रांना कोणत्याही परतफेडीची अपेक्षा न ठेवता मोठे आर्थिक साहाय्य पुरविले. यामुळे भारताविषयी आदर वाढण्यास मदत झाली.

सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांमध्ये आर्थिक आणि व्यापारी पातळीवरील सहकार्य वाढावे, सर्व सदस्य राष्ट्रांना भेडसावणाऱ्या समान समस्यांवर सामूहिक उपाययोजना करता याव्या यासाठी गेल्या तीस वर्षात सार्कच्या व्यासपिठावरुन अनेक प्रयत्न झाले. त्यात पुढील प्रयत्नांचा समावेश आहे.

१. कृषी, साधनसंपत्तीचा विकास, ग्रामविकास, शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण, विज्ञान—तंत्रज्ञान आदि क्षेत्रांमध्ये सहकार्याला प्रोत्साहन मिळावे यासाठी अकरा समित्यांची स्थापना करण्यात आली.
२. कृषी, हवामान तसेच काही साथीच्या रोगासंबंधीचे संशोधन व्हावे, या क्षेत्रांमधील माहितीची देवाण—घेवाण केली जावी. यासाठी चार विभागीय केंद्रे उघडण्यात आली.
३. महिला आणि लहान मुलंच्या अधिकारासंबंधी सार्क संघटना सुरवातीपासूनच संवेदनशील राहिली आहे. महिला—बालकल्याणासाठी, त्यांच्या अधिकारांच्या रक्षणासाठी, त्यांच्या व्यापारावर बंदी घालण्यासाठी विविध प्रकारचे करार सार्कच्या व्यासपिठावरुन करण्यात आले. २००१ ते २०१० हे दशक “बालहक्क दशक” म्हणून घोषीत करण्यात आले आहे.
४. दारिद्रय निर्मुलन, महापूरांसारख्या नैसर्गिक आपत्ती, अन्नधान्याची उपलब्धता याविषयी सार्कच्या व्यासपिठावर बहूपक्षीय करार करण्यात आले आहेत.
५. दहशतवाद आणि अंमली पदार्थांचा व्यापार या परस्परसंबंधीत समस्या असून बहूतेक दक्षीण आशियाई राष्ट्रांना भेडसावीत आहेत. या समस्यांचा सामुहीक प्रतीकार करता यावा, यासाठी सार्कच्या व्यासपीठावरुन महत्वपूर्ण करार करण्यात आले.

६. सार्कने दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना द्विपक्षीय तसेच बहूपक्षीय पातळीवर चर्चा करुन आणि सहकार्याच्या माध्यमातून आपले प्रश्न सोडविण्याची संधी उपलब्ध करुन दिली आहे.

सार्कची उद्दीष्टे:—

- दक्षीण आशिया विभागातील जनतेचे सामूहीक कल्याण साधून त्यांचे जिवनमान सुधारणे
- आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतीक विकास साधणे. सर्व व्यक्तींना विकासाच्या संधी उपलब्ध करुण देणे.
- दक्षिण आशियाई राष्ट्रांची सामूहीक आत्मनिर्भरता बळकट करणे.
- दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये परस्परांविषयी, परस्परांच्या समस्या आणि प्रश्नांविषयी सहानुभूती, विश्वास निर्माण करणे.
- सदस्य राष्ट्रांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतीक आदी क्षेत्रांमध्ये सहकार्य वाढविणे.
- इतर विकसनशील राष्ट्रांबरोबर दक्षिण आशियाई राष्ट्रांचे सहकार्य आणि मैत्रीचे संबंध प्रस्थापीत करणे.
- दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये सामूहिक हितसंबंधाच्या विषयावर सहमती प्रस्थापीत करणे.
- इतर विभागीय व्यापारसंघ आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनाबरोबर सहकार्य वाढविणे.

सार्कची प्रमुख तत्वे:—

- सदस्य राष्ट्रे परपस्परांच्या सार्वभौमत्वाचा आणि भौगोलीक एकात्मतेचा आदर करतील.
- परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप केला जाणार नाही.
- परस्परांचे हित आणि फायद्यासाठी प्रयत्न केले जातील.
- सदस्य राष्ट्रांमध्ये सार्वभौम समानता (Sovereign Equslity) असेल.
- सार्कच्या व्यासपीठावरुन जे करार केले जातील ते सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांनी द्विपक्ष पातळीवर अथवा बहूपक्ष पातळीवर इतर राष्ट्रांसमवेत जे करार केलेले असतील त्यांच्याशी विसंगत नसतील.
- सार्कच्या व्यासपीठावर झालेले करार सदस्य राष्ट्रांनी इतर राष्ट्रांबरोबर केलेल्या करारांची जागा घेणार नाहीत.

सार्कच्या स्थापनेनंतर अनेक देश या संघटनेत सदस्य किंवा निरीक्षक म्हणून सहभागी होण्यासाठी प्रयत्नशील होते. बऱ्याच वादावादीनंतर एप्रील २००७ मध्ये अफगाणिस्तानाला

आठवा सदस्य देश म्हणून या संघटनेत प्रवेश देण्यात आला. सध्या ऑस्ट्रेलीया, चीन, इरान आणि युरोपियन युनियन ही संघटना यांना निरीक्षण देश म्हणून दर्जा देण्यात आला आहे. म्यानमारला लवकरच पूर्ण सदस्यत्व दिली जाईल, तर रशिया, दक्षिण ऑफ्रिका आणि टर्की हे देश निरीक्षक देशाचा दर्जा मिळावा म्हणून प्रयत्नशील आहेत.

नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे १६ जानेवारी १९८७ रोजी सार्कच्या सचिवालयाची स्थापना करण्यात आली. सार्कच्या सरचिटणीसची नियुक्ती सदस्य देशांमधून आळीपाळीने केली जाते. सदस्य देशांमधल्या विविध शहरातून विविध समित्यांमार्फत सार्कचे काम चालते. सार्कची वार्षिक परिषद (वर्षातून एकदा) देशांच्या नावाच्या आकारविल्हेनुसार त्या त्या देशात भरते. तत्पूर्वी या देशांच्या परराष्ट्र मंत्र्यांची वर्षातुन दोनदा बैठक होते आणि त्या बैठकीला सदस्य देशांचे राष्ट्रप्रमुख/पंतप्रधान उपस्थित राहतात. पूर्वी सदस्य देशांतील मतभेदांमुळे या बैठका सौहार्दपूर्ण वातावरणात होत नसत. पाकिस्तान दहशतवाद्यांना देत असलेल्या पाठिंब्यामुळे आणि भारतात उरी येथील लष्करी तळावर झालेल्या हल्लयानंतर भारत, बांग्लादेश, भूतान आणि अफगाणिस्ता या देशांनी नोव्हेंबर २०१६ मध्ये पाकिस्तानात होणाऱ्या सार्कच्या बैठकीवर बहिष्कार घातला होता. त्यामुळे ही बैठकच रद्द करावी लागली. सदस्य देशांच्या अंतर्गत वादांचा सार्कच्या कामावर परिणाम होऊ नये म्हणून सार्कच्या बैठकीत युध्द किंवा दोन देशांमधील संघर्ष यावर सहसा चर्चा होत नाही. पण संबंधीत देशांना या बैठकीच्या वेळी परस्पर चर्चा करण्याची संधी सार्क देते. सार्कच्या शिखर परिषदांमध्ये दहशतवादाविरुध्द लढण्यासाठी सदस्य राष्ट्रांच्या व्यापक सहकार्यावर नेहमीच भर देण्यात आला आहे. २०१५ च्या आकडेवारीनुसार सार्कमध्ये जगाच्या क्षेत्रफळाच्या ३टक्के भूभाग समाविष्ट होता, तर जगाच्या लोकसंख्येच्या २१ टक्के लोकसंख्या या देशांची होती. सदस्य देशांमध्ये आर्थिक आणि क्षेत्रीय सहकार्य वाढावे यासाठी सार्क नेहमीच प्रयत्नशील असते. निरीक्षक या नात्याने सार्कचे संयुक्त राष्ट्रसंघाशी कायमस्वरुपी राजनैतिक संबंध आहेत. युरोपीयन व अन्य अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनाबरोबर सार्कने मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले आहेत.

सार्कने अल्पकाळात विविध आकडयांवर लक्षणीय प्रगती केली आहे. दक्षीण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र या सार्क अंतर्गत संघटनेची (SAFTA) स्थापना २००६ मध्ये करण्यात आली.सदस्य देशामधील व्यापार वृध्दीबाबत या संघटनेला चांगलेच यश मिळाले आहे. सार्क अंतर्गत देशामधील प्रवासासाठी व्हिसाच्या २४ प्रकारांच्या अटी शिथील करण्यात आल्या. महिला व बालकल्याण, शांतता, विकास, दारिद्रय निर्मुलन, पर्यावरण रक्षण आणि प्रादेशीक सहकार्य या क्षेत्रात सार्कच्या कामात सहकार्य करणाऱ्यांना अनेक पारितोषीके जाहिर करण्यात आली. सदस्य देशांतील नामवंत लेखक आणि युवकांसाठीही सार्क पुरस्कार जाहिर करण्यात आले. सार्क देशांतील ऐक्य अधिक दृढ करण्यासाठी सार्कचे

गीत तयार करण्यासाठी प्रयत्न सुरु आहेत. सार्क राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थेची आकडेवारी पुढीलप्रमाणे आहे.

१. लोकसंख्या — २१.३ टक्के
२. सकल गृह उत्पादन — १.३ टक्के
३. निर्यात — ०.९ टक्के
४. आयात — १.० टक्के
५. अन्नधान्याचे उत्पादन — ९.७ टक्के
६. आंतरविभागीय व्यापार — ३.४ टक्के

लोकसंख्येच्या तुलनेत अन्नधान्याचे उत्पादन फारच कमी आणि दुसरे म्हणजे आयातीचे प्रमाण निर्यातीपेक्षा अधिक आहे. यातही मोठी निर्यात भारताकडूनच होते. भूतान, नेपाळ, बांग्लादेश, श्रीलंका यांची अवस्था तर फारच वाईट आहे. त्यामुळे भारतापेक्षा याच राष्ट्रांना मोठा फायदा होणार आहे.

युरोपियन युनियन, नाफ्टा, आसियान, एपेक अशा अनेक संघटना पुढे यायला लागल्या आहेत. आपापसांत कितीही गंभीर स्वरुपाचे राजकीय प्रश्न असतील, तरीही आर्थिक सहकार्याच्या आड त्यांना येऊ देता कामा नये, हे शहाणपण दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना पटले. परिणामी भिन्न राजकीय, सामाजिक आणि वांशिक पार्श्वभूमी असणाऱ्या या सात राष्ट्रांनी सार्कच्या आर्थिक व्यासपीठावर एकत्र येण्याची तयारी दाखविली हे महत्वाचे आहे. भारताच्या मते दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये आर्थिक आणि व्यापारी सहकार्य वाढवणे हे सार्कचे मुख्य उद्दीष्ट आहे. त्यामुळे या संघटनेचा वापर सदस्य राष्ट्रांमधील संघर्षमय प्रश्नांच्या चर्चेसाठी होत नाही. सार्कच्या माध्यमातून दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये आर्थिक आणि व्यापारी सहकार्याला चालना म्हणजे राजकीय प्रश्न सोडविण्यासाठी पोषक परिस्थीती निर्माण होण्यास मदत होते. दक्षिण आशियात भारताला वडिलबंधुची (Big Brother) भूमिका पार पाडणे क्रमप्राप्त ठरते. पंडित जवाहरलाल नेहरुंपासून ते आज विद्यमान राजकीय व्यवस्थेत याचे भान सर्वच नेत्यांना आहे. दक्षिण आशिया विभागामध्ये “Regional Policeman” ची भूमिका पार पाडण्याचा भारताचा अजिबात उद्देश नाही. या परिषदेच्या स्थापनेपूर्वी परराष्ट्र सचिवांच्या बैठकीत प्रथम या संघटनेच्या संदर्भातील एक मसुदा तयार करण्यात आला होता. भारत सार्कमध्ये ७० टक्के लोकसंख्या आहे. तसेच या संघटनेच्या अर्थव्यवस्थेत ७०टक्केपेक्षा जास्त भागीदार आहे. वर्तमानस्थितीत अन्य सार्क सदस्य देशांशी व्यापार १५ बिलीयन डॉलर म्हणजे १००२ अब्ज रुपयाच्या बरोबर आहे. यात १७.५ मिलीयन डॉलर ची निर्यात आहे आणि आयात २.५ बिलीयन डॉलर आहे. यावरुन दक्षिण आशियाई राष्ट्रांची निर्भरता भारतावर आहे. या संघटनेत जास्त व्यापार भारताचा बांगलादेश, श्रीलंका व नेपाळ यांच्या सोबत आहे. २०१३—१४ मध्ये भारताने सार्कमधील व्यापार ३३.३ टक्के बांगलादेशासोबत आहे. श्रीलंकेसोबत २६ टक्के, नेपाळ २०.५ टक्के होता. नेपाळ

आणि भूतानचा ५० टक्के व्यापार भारतासोबत आहे. भारत आर्थिक सहकार्य अफगाणिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, भूतान, मालदिव, नेपाह यांच्या सोबत करता. उदाहरणार्थ— उर्जाच्या संबंधाने भूतानसोबत बऱ्याच गुंतवणूक आहे. तसेच पर्यटन, हॉटेल, एअरपोर्ट व मत्स्य उद्योगामध्ये भारत सहकार्य वाढवितो आहे. याशिवाय श्रीलंकेसोबत २० करोड डॉलर भारतीय गुंतवणूकीपेक्षही १ अरब डॉलरपर्यंत पोहचविण्याची शक्यता आहे. या व्यतिरिक्त अफगाणिस्तान मध्ये आर्थिक विकास व नेपाळसोबतही भारताच्या विकास कार्याच्या योजना कार्यान्वित आहे.

भारताचा इतिहास तपासता कुटनितीच्या बाबतीत भारताचा भूभाग हे देश आहेत. मौर्य काळात भारत अफगाणिस्तान पासुन म्यानमारपर्यंत समाविष्ट होता. याच अर्थाने भारत या राष्ट्रांषी सांस्कृतीकदृष्टया केंद्रस्थानी आहे. त्यातच पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांगलादेश यांच्या सिमा भारतासोबत जोडलेल्या आहेत. भारताने सार्क देशातील संपर्कासाठी एक दळणवळण उपग्रह देण्याचे मान्य केले आहे. या उपग्रहासाठी २३५ कोटी रुपये खर्च येणार असून तो सर्व खर्च भारतच देणार आहे. पाकिस्तानचा या योजनेला विरोध आहे. त्यामुळे पाकिस्तान वगळता अन्य सार्क देशांनी या उपग्रहाचा वापर करण्याचे ठरवीले आहे. “सिमाविरहीत ज्ञान” असे घोषवाक्य असलेले एक दक्षिण आशियाई विद्यापीठ भारताने नवी दिल्ली येथे सूरु केले आहे. या विद्यापीठात अनेक विषयांतील संशोधनाची सोय असून अत्यंत समृध्द असे ग्रंथालय उभे करण्यात आले आहे. सार्क आणि अन्य देशातील विद्यार्थी २०१४ पासून या विद्यापीठात शिक्षण घेत आहेत. सुमारे ७ हजार विद्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षण घेऊ शकतील. संघटनेच्या सदस्य देशांमध्ये या विद्यापीठाच्या संलग्न शाखा असतील व तेथेही या विद्यार्थ्यांना संशोधन करता येईल. नवी दिल्लीतील इग्नु विद्यापीठ आणि असोला अभयारण्य यांच्या दरम्यान या विद्यापीठासाठी १०० एकर जागा उपलब्ध करुन देण्यात आली आहे.

सारांशः—

दक्षिण आशिया हा आशिया खंडामधील एक भौगोलिक प्रदेश आहे. हया प्रदेशामध्ये भारतीय उपखंडामधील भूभागाचा समावेश होतो. भौगोलिक दृष्टया दक्षिण आशिया हिमालयाच्या व हिंदुकुश पर्वतरांगेपर्यंत दक्षिणेकडील भारतीय प्रस्तरावर स्थित असून त्याच्या दक्षिणेस हिंदी महासागर आहे. भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश व श्रीलंका हे भारतीय उपखंडामधील प्रमुख देश तसेच नेपाळ, अफगाणिस्तान, भूतान व मालदिव हया आठ देशांना साधारणपणे दक्षिण आशियाई देश मानले जाते. अमेरिका व चिन खालोखाल सार्क सदस्य राष्ट्रांची एकत्रीत अर्थव्यवस्था जगात तिसऱ्या क्रमांकावर असून जगातील लोकसंख्येच्या २१टक्के लोक सार्क क्षेत्रामध्ये राहतात. आजतागायत संघटनेच्या १८ शिखर परिषदा पार पडल्या आहेत. सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांनी नियीमत एकत्र येणे अपेक्षीत असतांना तीस वर्षात फक्त १८ वेळा ते एकत्र आले. यातुन सार्कचे अपयश अधोरेखीत होते. २०१६

मध्ये पाकिस्तान येथे होणारी १९ वी शिखर परिषद भारतासह बांगलादेश, भूतान, अफगाणिस्तान यांनी बहिष्कार टाकल्याने झाली नाही कारण त्याला हल्ल्याची पार्श्वभूमी होती.

भारत आणि अन्य सदस्य देश यांची महत्वाची भूमिका असलेल्या अनेक जागतिक व प्रादेशिक संघटनांबरोबर सार्कचे मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत. त्यामध्ये एशिया को—ऑपरेशन डायलॉग (ACD- ३४ देशद्ध, साऊथ एशिया सब रिजनल इकॉनॉमिक को—ऑपरेशन (SASEC- ६ देशद्ध, मेकॉग—गंगा को—ऑपरेशन (MGC- ६ देशद्ध, इंडियन ओशियन रिम असोशिएशन (BBIN- ४ देशद्ध आणि बंगालच्या उपसागरानजीकच्या देशांची परिषद (BIMSTEC- ७ देशद्ध या संघटनांचा यात समावेश होतो. या संघटनांमुळे सार्कला स्थैर्य प्राप्त झाले आहे. दहशतवादाला उघडउघड पाठिंबा देणाऱ्या पाकिस्तानामुळे सार्कमध्ये मतभेद निर्माण झाले असून या भूप्रदेषातील शांततेला बाधा निर्माण झाली आहे. अफगाणिस्तान हा मध्य आशियातील देश असल्यामुळे त्याला प्रवेष देतांना सार्कच्या सदस्य देशांमध्ये खूपच वाद झाले होते. दक्षिण आशियाई देश कुणााला म्हणायचे यावरुन हा वाद निर्माण झाला होता.

सार्कमधील सर्वच देशांना विकासासाठी खुप वाव असल्याने अनेक देश निरीक्षक म्हणून या संघटनेत सहभागी झाले आहेत. धोरण आणि उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याबाबत सार्कचा प्रभाव हा नेहमीच वादाचा विषय राहीला आहे. सोबत सार्क संघटनेची उपयुक्तता पाहतांना सार्कच्या अपयशाची पण चर्चा करणे संयुक्तीक ठरेल. लोकसंख्या, संसाधने, लष्करी सामर्थ्य, आर्थिक आणि तंत्रज्ञानात्मक विकास, भौगोलिक स्थान या सर्व बाबी लक्षात घेता भारत आणि इतर सार्क देशामध्ये प्रचंड विषमता आहे. दक्षिण आशियाई प्रदेश हा गुंतागुंतीच्या आर्थीक व राजकीय, ऐतीहासीक पार्श्वभूमी बरोबरच जागतिक स्तरावर अधिक गरीब लोकसंख्या व तीव्र राजकीय अस्थिरता असणारा प्रदेश आहे. हीच बाब सार्क देशांच्या द्विपक्षीय संबंधामधील सर्वात मोठा अडथळा ठरते. सार्क सनदेनुसार द्विपक्षीय वादग्रस्त मुद्दे सार्क परिषदेमध्ये उपस्थित केले जाऊ नयेत अशी ठळक तरतुद आहे. परंतु गेल्या ३० वर्षाच्या सार्कच्या वाटचालीवर दृष्टीक्षेप टाकल्यास ताणलेले द्विपक्षीय संबंध हा सार्कच्या यशस्वीतेमधील मोठा अडथळा ठरत आहे. यामध्ये १९४७—४८ पासून असणारी भारत—पाक यातील शत्रुत्वाची भावना, विश्वासाची कमतरता सार्कच्या अपयशाचे मूळ आहे. तरीपण सार्कची कार्य करण्याची गतीमानता सकारात्मक आहे. हे भारत देशासाठी गौरवाची बाब आहे.

संदर्भ लेख:—

१) प्रा.डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर : भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर, पान क्र. १२७ ते १४९

२) Noor A Husain : "India Regional Policy: Strategic and security Dimentions"

in Stephen Cohen. The Security of South Asia : American and Asian Perspective (New Delhi : Vistar Publication) पान क्र. २४ ते ४९

३) *K. Subrahmanyam : "Prospects for Security and Stability in South Asia" in Stephen Cohen, The Security of South Asia,* पान क्र. २०१ ते २१३

४) *Prem Lata Sharma : India's Foreign Policy (Jaipur : Mangal Deep, 2000) "Indias as a Regional Power"* पान क्र. २४ ते ४७, प्रकरण क्रं. ४

५) सार्क – मराठी विश्वकोश : विजय पवार २.४.२०१९
सामजिकशास्त्र – राष्ट्रीय सुरक्षा. भाषांतरकार : भगवान दातार, समीक्षक : शशिकांत पित्रे

६) *https:mr.mwikipedia.org,wiki :* दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकारी संघटणा

भारत-पाकिस्तान मधील व्यापाराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. सुनील बाळू घुगे
(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख), कला , विज्ञान व वाणिज्य महाविदयालय,सुरगाणा
इमेल:ghugesunil33@gmail.com मो.:9420000063

गोषवारा

हे संशोधन पाकिस्तान आणि भारत यांच्यात शांती आणि स्थिरता निर्माण करण्यासाठी व्यापाराचे महत्त्व दर्शवितो. 1948-49 च्या दरम्यान पाकिस्तानची 70 टक्क्यांहून अधिक निर्यात ही भारताबरोबर होती आणि भारतातून पाकिस्तानला होणारी निर्यातही 63 टक्के होती. 1949 नंतर मात्र भारत आणि पाकिस्तानमधील व्यापार कमी होऊ लागला होता. पाकिस्तान-भारत व्यापार संबंध, व्यापाराचे निर्बंध, त्यातील द्विपक्षीय व्यापाराचे फायदे आणि प्राप्त फायदे या पेपरात व्यापाराच्या माध्यमातून युक्तिवाद केला आहे. परस्परावलंबने आणि शांती मिळवण्याद्वारे व्यापार शांती साधण्याचे साधन आहे. परस्पर आर्थिक लाभ सीमा-विवादांबाबत पाकिस्तान-भारत वाटाघाटी आणि शांतता प्रस्थापित करण्याचे उद्दीष्ट आहेत. दोन्ही देशांसाठी महत्वाचे आहे. मतभेद कमी करण्यासाठी व्यापार हा मऊ आणि सकारात्मक मार्ग आहे. आंतरराष्ट्रीय करण्यासाठी मोकळेपणा व्यापार उदारमतवादी शांतता महत्त्वपूर्ण चालक आहे. भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील व्यापाराचे प्रमाण खूपच कमी आहे.व्यापार वाढवणे गरजेचे आहे.

सूचनक शब्द (keywords) : *पाकिस्तान आणि भारत, आयात,निर्यात, मोस्ट फेव्हर्ड नॅशन, एलओसी.*

प्रस्तावना :

भारत आणि पाकिस्तानदरम्यान सुमारे 138 वस्तू निर्यात केल्या जातात. सध्या भारत आणि पाकिस्तान दरम्यान व्यापाराचे दोन महत्त्वपूर्ण मार्ग आहेत - मुंबई ते कराची हे समुद्रमार्गे आणि जमिनिद्वारे वाघा बॉर्डर मार्गे. भारतीय निर्यातीत प्रामुख्याने सुमारे 33 टक्के वस्त्रोद्योग आणि 37 टक्के रासायनिक उत्पादने असतात. दुसरीकडे, भारतीय आयात प्रामुख्याने 49 टक्के खनिज उत्पादने आणि 27 टक्के फळांचा समावेश आहे. पुलवामा हल्ला फेब्रुवारी 2019 मध्ये झाला तेव्हा भारताने पाकिस्तानकडून मोस्ट फॅव्हर्ड नेशन्स (एमएफएन) दर्जा मागे घेतला आणि त्यानंतर भारतात येणाऱ्या सर्व पाकिस्तानी वस्तूंवर २०० टक्के सीमाशुल्क लादले गेले. जम्मू-काश्मीर पुनर्गठन विधेयकानंतर पाकिस्तानने भारताशी राजनैतिक आणि आर्थिक संबंध पूर्णपणे संपुष्टात आणले आहेत. 1996 मध्ये भारताने पाकिस्तानला मोस्ट फेव्हर्ड नॅशनचा (एमएफएन) दर्जा दिला आणि त्याच वर्षी पाकिस्तानने भारतातून आयात केलेल्या वस्तूंची संख्या ही 600 पर्यंत वाढवली. 2003 साली, पाकिस्तानने या यादीमध्ये इतर 78 वस्तू समाविष्ट करण्याची घोषणा केली, ज्यात रसायने, खनिजे आणि धातू उत्पादने समाविष्ट केली. भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील व्यापाराचा एक मोठा भाग अनौपचारिक मार्गाने होतो, म्हणजे दोन्ही देशांमधील व्यापार तिसऱ्या देशातून होतो. अमृतसर हा भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील व्यापाराचा आणखी एक महत्त्वाचा मार्ग आहे आणि येथील स्थानिक अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर या व्यापारावर अवलंबून आहे, कारण अमृतसरला स्वतःचा पारंपारिक उद्योग नाही. यामुळे भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील व्यापाराबाबत घेतलेल्या कोणत्याही निर्णयाचा थेट परिणाम अमृतसरच्या स्थानिक

अर्थव्यवस्थेवर होतो. आकडेवारीवरून असे दिसून आले आहे की दोन्ही देशांमधील द्विपक्षीय व्यापार ठप्पांमुळे भारत-पाकिस्तानवर थेट परिणाम झाला आहे, ज्यात त्यांचे कर्मचारी, कस्टम हाऊस एजंट्स (सीएचए), मालवाहतूक करणारे, ट्रक ऑपरेटर, ढाबा मालक आणि इंधन स्टेशन यांचा समावेश आहे. गुंतलेले आहेत. जागतिक बँकेच्या 2018 च्या अहवालानुसार भारत आणि पाकिस्तानने जर व्यापारातील अडथळे आणि कठोर व्हिसा धोरण दूर केले तर दोन देशातील व्यापार हा दोन अब्ज डॉलरवरून 37 अब्ज डॉलरवर जाईल.

2018-19 मध्ये भारताची पाकिस्तानला होणारी निर्यात ही 2066.56 दशलक्ष डॉलर तर आयात फक्त 816.62 दशलक्ष डॉलर एवढी होती.म्हणजे भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशांमधील व्यापारात भारताला मोठा फायदा आहे.त्यामुळे व्यापारातील अडथळे दूर करून व्यापार v वाढवणं भारताच्या फायद्याचे आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:

1. भारत आणि पाकिस्तान मधील व्यापाराचा आढावा घेणे.
2. भारत आणि पाकिस्तान मधील व्यापारातील समस्या जाणून घेणे.
3. भारत आणि पाकिस्तान मधील व्यापारातील अडथळे दूर होण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन आणि कार्यपद्धती

विश्लेषणासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धत वापरली गेली आहे. दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केलेला आहे. दुय्यम स्त्रोतांमध्ये वृत्तपत्रे, मासिके, अहवाल, पुस्तके आणि इंटरनेट या साधनांचा वापर केलेला आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष आणि समस्या:

भारतातून कापूस आयात केल्यास अनेक फायदे:

भारत आणि पाकिस्तान हे देश शेजारील राष्ट्र आहेत. त्यामुळे इतर दूरच्या देशांकडून आयात करण्यापेक्षा कापूस आयातीसाठी भारत हा योग्य पर्याय असल्याचे पाकिस्तानला वाटते. सध्या पाकिस्तान हा कापसाची आयात अमेरिका, ब्राझील, उझबेकिस्तान या देशांकडून करतो. या देशांसोबत व्यवहार करणे पाकिस्तानला महाग पडते. तसेच आयात केलेला माल पाकिस्तानमध्ये दाखल होण्यास तब्बल 2 महिने लागतात. हाच माल भारतातून आयात केल्यास त्याला पाकिस्तानमध्ये जायला फक्त तीन ते चार दिवस लागतात. त्यामुळे भारतातून आयात करणे हे पाकिस्तानसाठी अनेक अंगांनी किफायतशीर आहे.

टेक्स्टाईल इंडस्ट्रीचे योगदान:

पाकिस्तानमध्ये वस्त्रोद्योग मोठ्या प्रमाणात पसरलेला असून जवळपास 30 टक्के उद्योग फक्त वस्त्रोद्योगामुळे निर्माण होतो असा अनुमान आहे. कापूसनिर्मितीमध्ये भारत, बांग्लादेश यांनतर पाकिस्तानचा नंबर येतो. पाकिस्तानी जी निर्यात केली जाते त्यातील 60 टक्के निर्यात ही वस्त्रोद्योगाशी निगडीत उत्पादनांची आहे. एकूण निर्मीतीमध्ये वस्त्रोद्योगाचे योगदान 46 टक्के आहे.

दरम्यान, वरील सर्व माहिती लक्षात घेता, भारताशी आयात करार केला नाही तर पाकिस्तानला ते महागात पडू शकते. पाकिस्तानातील तब्बल 1.5 कोटी रोजगार धोक्यात येऊ शकतात. तसेच, पाकिस्तानचे दोना लाख कोटींचे नुकसानही होऊ शकते.

भारत-पाकिस्तान मधील समझोता :

भारत आणि पाकिस्तान यांनी फेब्रुवारी २०२१ मधील संयुक्त निवेदनात म्हटले आहे की, त्यांनी 25 फेब्रुवारी 2021 मध्यरात्रीपासून "नियंत्रण रेषेवरील (एलओसी) आणि इतर सर्व क्षेत्रावरील सर्व करार समजूतदारपणे निभावण्यास आणि गोळीबार थांबविण्याचे कठोरपणे पालन करण्यास" सहमती दर्शविली आहे. 22 फेब्रुवारी 2021रोजी प्रस्थापित हॉटलाईनवरून सैन्य संचालनालयाचे चर्चेनंतर हा निर्णय जाहीर करण्यात आला.

दिल्ली आणि इस्लामाबादमध्ये जारी केलेल्या निवेदनात असे म्हटले आहे की "दोन डीजीएसएमओ सीमेवर परस्परांना लाभदायी आणि स्थायी शांतता मिळविण्याच्या आणि तदनुषन्गाने दोहो बाजुंच्या हिताच्या रूपात, शांततेचा भंग करणाऱ्या आणि हिंसाचाराला प्रवृत्त करणाऱ्या प्रवृत्ती असलेल्या घटकांच्या विरोधात आणि एकमेकांच्या मुख्य समस्या आणि चिंता सोडविण्यास सहमत झाले" तसेच दोन्ही बाजू कोणतेही गैरसमज सोडविण्यासाठी हॉटलाइन आणि ध्वज संमेलनाच्या विद्यमान यंत्रणेचा वापर करतील असेही या निवेदनात म्हणण्यात आले आहे . विद्यमान यंत्रणेनुसार मिलिटरी ऑपरेशन्स संचालनालयाच्या अधिकाऱ्यांमार्फत दर मंगळवारी चर्चा होत असते पण जेव्हा एका बाजूने संभाषणाची विनंती केली तेव्हाच डीजीएसएमओ बोलतात.

भारताच्या बाजूने मात्र या धोरणाचा अर्थ पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद आणि इतर समस्या सोडविण्यात कोणत्याही प्रकारची हयगय केली जाईल असा होत नाही हे ठासून स्पष्ट करण्यात आले आहे. भविष्यात आपला कोणत्याही आगळिकीला प्रत्ययत्तर देण्याचा मानसही लष्कराने बोलून दाखवला आहे. भारताशी पाकिस्तानशी सामान्य मैत्रीपूर्ण संबंधांची इच्छा आहे. आम्ही कायमच कायम हे धोरण ठेवले आहे की आम्ही शांततेत द्विपक्षीय मार्गाने कोणतेही प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रतिबद्ध आहोत," असे परराष्ट्र मंत्रालयाचे प्रवक्ते अनुराग श्रीवास्तव यांनी सांगितले.

जनरल मिलिटरी ऑपरेशनद्वारे पाकिस्तानचे हे पाऊल पंतप्रधान इम्रान खान यांच्या भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३७० मध्ये सुधारणा करण्याच्या भारताच्या निर्णयावरील पूर्वीच्या भूमिकेमधील बदल आहे. आधी त्यांनी म्हटले होते की जम्मू-काश्मीरच्या "स्वायत्त" पुनर्स्थापनाशिवाय भारताशी संबंध जोडण्याची शक्यता नाही. स्थिती.

भारतासोबतच्या संबंधांमध्ये सुधारणांसाठी पाकिस्तानानं पुन्हा ठेवली काश्मिरची अट**,** व्यापारासही नकार**:**

कापूस आणि साखर भारतातून आणण्याच्या प्रस्तावाला पाकिस्तानच्या आर्थिक समन्वय समितीने 31 मार्च 2021 ला मान्यता दिली होती, तसेच भारताकडून ३० जून २०२१ पर्यंत कापूस आणि

साखरेची आयात करू, असेही पाकिस्तान कॅबिनेटच्या आर्थिक समन्वय समितीने म्हटले होते. या घडामोडींमुळे पाकिस्तानसोबत पुलवामा घटनेनंतर सुमारे वर्षभरापासून बंद असलेला व्यापार सुरू होणार होता. मात्र हे इम्रान सरकारने फेटाळले आहे. पाकिस्तानचे मानवाधिकार मंत्री शिरीन मजरी यांच्या म्हणण्यानुसार पंतप्रधान इम्रान खान यांनी हे स्पष्ट केले आहे की भारतासोबतचे संबंध तेव्हापर्यंत पूर्ववत होणार नाहीत जोपर्यंत 370 अंतर्गत जम्मू-काश्मीरला देण्यात आलेला विशेष दर्जा परत दिला जात नाही.

भारत आणि सर्वाधिक पसंती राष्ट्र करार : भारत हा गॅट व जागतिक व्यापार संघटनेचा संस्थापक सभासद असल्याने भारताचे सर्वाधिक पसंती राष्ट्र करार जागतिक व्यापार संघटनेच्या अनेक सभासद राष्ट्रांबरोबर आहेत. उदा., अमेरिका, जपान, चीन, इझ्राएल, फ्रान्स, इंग्लंड इत्यादी. त्याचबरोबर दक्षिण आशियामधील सार्क संघटनेतील सर्व आठही सभासदांसोबत भारताचा सर्वाधिक पसंती राष्ट्र करार झालेला असून पाकिस्तान वगळता त्यांनीही भारताला सर्वाधिक पसंती राष्ट्राचा दर्जा दिलेला आहे. भारत आणि पाकिस्तान यांच्यामधील संघर्षपूर्ण संबंध असूनसुद्धा भारताने जागतिक व्यापार संघटनेच्या गॅट कराराअंतर्गत 1996 मध्ये पाकिस्तानला सर्वाधिक पसंती राष्ट्राचा दिर्जा दिला होता; मात्र पाकिस्तानने हा दर्जा आजही भारताला दिला नाही. यामुळे पाकिस्तान आणि जागतिक व्यापार संघटनेच्या अन्य सभासद देशांना भारताला व्यापारात प्राधान्य देणे बंधनकारक आहे. पुलवामा हल्ला फेब्रुवारी 2019 मध्ये झाला तेव्हा भारताने पाकिस्तानकडून मोस्ट फॅव्हर्ड नेशन्स (एमएफएन) दर्जा मागे घेतला आणि त्यानंतर भारतात येणाऱ्या सर्व पाकिस्तानी वस्तूंवर २०० टक्के सीमाशुल्क लादले गेले.
सर्वाधिक पसंती राष्ट्र ही संकल्पना प्रामुख्याने आंतरराष्ट्रीय अर्थकारण व राजकारण यांच्याशी संबंधित आहे. एखादे राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राबरोबर वस्तू व सेवा यांच्या व्यापारात सुलभता निर्माण व्हावी म्हणून त्या राष्ट्रास 'सर्वाधिक पसंतीचे राष्ट्र' असा दर्जा देतो. यामध्ये असा दर्जा देणारे राष्ट्र प्रामुख्याने आयात आणि निर्यात केल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवा यांवरील प्रशुल्क, आयातशुल्क, सीमाशुल्क हे इतर देशांसोबत होणाऱ्या व्यापारांपेक्षा कमी आकारते. म्हणजेच एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रास व्यापाराकरिता विशेषाधिकार प्रदान करते.

जागतिक व्यापार संघटना आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार नियमांच्या आधारावर एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राला सर्वाधिक पसंतीचे राष्ट्र असा दर्जा देऊ शकते. असा दर्जा प्राप्त राष्ट्राला या व्यापारात कोणतीही हानी होणार नाही, याची शाश्वती असते. सर्वाधिक पसंती राष्ट्राचा दर्जा असणाऱ्या देशांमध्ये जागतिक व्यापार संघटनेच्या नियमानुसार परस्परिकता आणि भेदभावमुक्त व्यापार या आधारांवर परस्पर द्विपक्षीय संबंध प्रस्थापित केले जातात. सर्वाधिक पसंती राष्ट्राचा दर्जा मिळालेला राष्ट्रांमध्ये होणारा व्यवहार हा इतर देशांच्या तुलनेत सर्वांत कमी आयात शुल्काच्या आधारे होतो. जागतिक व्यापार संघटनेचे सभासद देशमुक्त व्यापार आणि व्यवहार यांकरिता बांधील असले, तरी सर्वाधिक पसंती राष्ट्र नियमानुसार अशा देशांना विशेष सूट दिली जाते. सिमेंट, साखर, सेंद्रिय रासायनिकी, कापूस, भाजीपाला आणि काही निवडक फळांशिवाय खनिज तेल, ड्राय फ्रूट, पोलाद यांसारख्या वस्तुंचा व्यवसाय उभय देशांदरम्यान होतो. जर दोन देशांत सुरक्षेसंबंधी विवाद निर्माण झाल्यास जागतिक व्यापार संघटनेच्या 'कलम २१ बी' नुसार तो देश दुसऱ्या राष्ट्राचा सर्वाधिक पसंती राष्ट्र दर्जा काढून घेऊ शकतो.

विश्लेषणात्मक अध्ययन:

तक्ता 1: भारतातून पाकिस्तानला होणारी निर्यात:
(आकडे हे दशलक्ष डॉलर मध्ये आहेत)

Sr.No	Commodity	2018-19	2019-20	% Growth
1	Cotton	550.33	64.25	- 88.33
2	Oganic Chemicals	457.75	273.97	-40.15
3	Plastic and Articles Thereof	131.19	42.62	- 67.51
4	Tanning Or Dyeing Extracts; Tannins And Their Deri. Dyes, Pigments And Other Colouring Matter; Paints And Ver; Putty And Other Mastics; Inks.	114.48	39.47	- 65.52
5	Nuclear Reactors, Boilers, Machinery And Mechanical Appliances; Parts Thereof	94.88	42.42	- 55.29
6	Pharmaceutical Products	59.57	58.29	- 2.15
7	Iron and Steel	51.90	15.78	- 69.60
8	Man-Made Filaments	50.99	40.42	- 20.72
9	Miscellaneous Edible Preparations.	50.29	21.18	- 57.89
10	Coffee, Tea, Mate And Spices.	48.19	23.47	- 51.30
11	Sugars And Sugar Confectionery.	14.44	39.83	175.84
	Total	2066.56	816.62	- 60.48

Source: Department of commerce, Export Import Data Bank, Export: Country –Wise all Commodities.

विश्लेषण : वरील तक्त्यात दर्शवल्याप्रमाणे,

1. भारतातून पाकिस्तानमध्ये होणाऱ्या निर्यातीत कापसाचा वाटा सर्वात मोठा आहे. 2018-19 मध्ये भारतातून पाकिस्तानला 550.33 दशलक्ष डॉलरची कापसाची निर्यात करण्यात आली. त्यानंतर भारत आणि पाकिस्तानमध्ये झालेल्या व्यापारातील अडथळे यामुळे 2019- 20 मध्ये कापसाची निर्यात फक्त 64.25 दशलक्ष डॉलर एवढी झाली. ती 88.33 % ने कमी झाली.
2. भारतातून पाकिस्तानला केमिकल ची होणारी निर्यात ही 2018-19 मध्ये 457.57 दशलक्ष डॉलर एवढी होती. ती 2019-20 मध्ये 273.97 दशलक्ष डॉलर एवढी कमी झाली.
3. भारतातून पाकिस्तानला होणारी प्लास्टिकची निर्यात ही 2018 -19 मध्ये 131.19 दशलक्ष डॉलर होती, ती 2019 - 20 मध्ये 40.62 दशलक्ष डॉलर एवढी कमी झाली.
4. भारतातून पाकिस्तानला होणाऱ्या औषधांच्या निर्यातीत मात्र व्यापार अडथळा मध्ये सुद्धा कमी झालेली दिसत नाही. 2018 -19 मध्ये ती 59.57 दशलक्ष डॉलर एवढी होती, तर 2019-20 मध्ये ती 58 .29 दशलक्ष डॉलर एवढी झाली. त्यामध्ये फक्त 2.15 टक्क्यांची कमी झाली.
5. भारतातून पाकिस्तानला लोह -पोलाद, चहा-कॉफी ,मसाले यांची मोठ्या प्रमाणात निर्यात होते. व्यापार अडथळ्यांमुळे ती मोठ्या प्रमाणात कमी झालेली आहे.
6. भारतातून साखरेची पाकिस्तानला होणारी निर्यात ही 2018 -19 मध्ये 14.44 दशलक्ष डॉलर एवढी होती. तर 2019- 20 मध्ये ती 39.83 दशलक्ष डॉलर एवढी वाढली. व्यापारातील अडथळ्यांनंतरसुद्धा भारतातून पाकिस्तानमध्ये होणारी साखरेची निर्यात ही वाढलेली आहे.
7. भारतातून पाकिस्तानला 2018 -19 मध्ये एकूण निर्यात ही 2066.66 दशलक्ष डॉलर्स एवढी होती. तर व्यापारातील अडथळ्यांमुळे 2019-20 मध्ये ती कमी होऊन 816.62 दशलक्ष एवढी झाली. म्हणजे निर्यातीत 60.48 टक्क्यांची कमी झालेली आहे.

तक्ता 2: भारतात पाकिस्तानमधून होणारी आयात:
(आकडे हे दशलक्ष डॉलर मध्ये आहेत)

Sr.No	Commodity	2018-19	2019-20	% Growth
1	Mineral Fuels, Mineral Oils And Products Of Their Distillation; Bituminous Substances; Mineral Waxes.	131.29	0.01	- 99.99
2	Edible Fruit And Nuts; Peel Or Citrus Fruit Or Melons.	103.27	0.92	- 99.11
3	Salt; Sulphur; Earths And Stone; Plastering Materials, Lime And Cement.	92.84	1.31	- 98.59
4	Ores, Slag And Ash.	17.18	0.03	- 99.82
5	Oil Seeds And Olea. Fruits; Misc. Grains, Seeds And Fruit; Industrial Or Medicinal Plants; Straw And Fodder.	15.98	0.65	- 95.92
	Total	494.87	13.97	- 97.18

Source: Department of commerce, Export Import Data Bank, Import: Country –Wise all Commodities.

विश्लेषण : वरील तक्त्यात दर्शवल्याप्रमाणे,

1. पाकिस्तानमधून भारतात मुख्यतः खनिज इंधन आणि खनिज तेल यांची आयात मोठ्या प्रमाणात केली जाते.2018-19 मध्ये ती 131.29 दशलक्ष डॉलर एवढी होती, तर 2019-20 मध्ये ती 0.01 दशलक्ष डॉलर एवढी कमी झाली. त्यामध्ये 99.99 टक्के एवढी घट झाल्याचे लक्षात येते.म्हणजेच व्यापारातील अडथळ्यांचा पाकिस्तानला सर्वात जास्त तोटा झालेला आहे.
2. पाकिस्तानमधून भारतात फळांची मोठ्या प्रमाणात निर्यात होते. 2018-19 मध्ये ती 103.27 दशलक्ष डॉलर एवढी होती. तर 2019-20 मध्ये ती 0.92 दशलक्ष एवढी कमी झाली. त्यामध्ये 99.11 टक्के एवढी घट झाल्याचे लक्षात येते.
3. पाकिस्तान भारताला मीठ, गंधक, अर्थ, स्टोन, प्लास्टर साहित्य, चूना आणि सिमेंट यांची निर्यात करतो. व्यापारातील अडथळ्यांमुळे पाकिस्तान ची निर्यात मोठ्या प्रमाणात घटली आहे.
4. पाकिस्तानमधून भारतात तेलबिया,विविध धान्य, बियाणे, औद्योगिक आणि औषधी वनस्पती यांची निर्यात करतो. व्यापारातील अडथळ्यांमुळे पाकिस्तान ची निर्यात मोठ्या प्रमाणात घटली आहे.
5. पाकिस्तान मधून भारतात 2018-19 मध्ये 494.87 दशलक्ष डॉलर एवढी आयात झालेली होती. व्यापारातील बंधनांमुळे 2019-20 मध्ये ती कमी होऊन 13.97 दशलक्ष डॉलर एवढी कमी झाली. पाकिस्तानच्या निर्यातीत 97.18 टक्क्यांची घट झालेली आहे.

संशोधनाच्या उपायोजना:

1. भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांनी व्यापारातील अडथळे दूर होण्यासाठी एक स्थायी समितीची नियुक्ती करावी. त्या समितीद्वारे दोन्ही देशातील व्यापाऱ्यांना व्यापार करतांना येणाऱ्या अडचणींची सोडवणूक करण्यासाठी त्या समितीने मदत करावी.

2. भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांचा व्यापार सुरळीत राहिल्यास फायदा होतो. कारण दुसऱ्या देशांकडून वस्तूची आयात करण्यामध्ये वाहतूक खर्च जास्त येतो, त्यामुळे दोन्ही देशांनी इतर देशांना प्राधान्य न देता प्राधान्यक्रमाने व्यापार करावा.
3. सर्वाधिक पसंती राष्ट्राचा दर्जा दोन्ही देशांनी एकमेकांना द्यावा. त्यामुळे दोन्ही देशांचा फायदा होईल.
4. भारताने पाकिस्तानला मोठ्या प्रमाणात निर्यात होण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी पाकिस्तानला कोणत्या वस्तूंची गरज आहे याचा अभ्यास करण्यासाठी एका समितीची नियुक्ती करावी आणि त्याद्वारे पाकिस्तानला त्या वस्तूची निर्यात करण्यासाठी प्रयत्न करावा.
5. भारतातून पाकिस्तानला फळे आणि भाजीपाला याची मोठ्या प्रमाणात निर्यात करण्याची संधी आहे त्यासाठी सरकारने याची निर्यात करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे,
6. भारतातील निर्यातदारांना येणाऱ्या अडचणींची सोडवणूक करण्यासाठी भारत सरकारने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
7. भारताने पाकिस्तान बरोबर व्यापारी संबंध मोठ्या प्रमाणात प्रस्थापित करणे गरजेचे आहे. भारतातून पाकिस्तानमध्ये जर मोठ्या प्रमाणात निर्यात झाली तर त्याचा फायदा भारताला होईल.
8. भारताने पाकिस्तानला निर्यात करण्यासाठी डम्पिंग पद्धतीचाही वापर केला पाहिजे. असे केले तर भारतातून मोठ्या प्रमाणात पाकिस्तानला निर्यात होईल आणि भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत करणे शक्य होईल.
9. भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशांमधील संबंध चांगले करणे गरजेचे आहे. कारण पर्यटनातून दोन्ही देशांना फायदा होईल.
10. मेडिकल टुरिझम चा फायदा भारताला मोठ्या प्रमाणात करून घेणे शक्य आहे. त्यासाठी भारत आणि पाकिस्तान मधील संबंध सुधारणे गरजेचे आहे. मेडिकल टुरिझम मुळे पाकिस्तानातील लोकांना भारतात उपचार करणे इतर देशांपेक्षा स्वस्त आहे आणि भारतात चांगल्या वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध आहे.
11. भारताने पाकिस्तानला कोविड ची लस उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करने गरजेचे आहे. तसे केल्यास भारताला मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन मिळेल.

संदर्भ सूची :

Ansari, H and Vohra, R (2003). Confidence Building Measure at Sea; opportunities for India and Pakistan, Sandia National Labortries.

Angell, N. (1913). The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power to National Advantage. 4th rev. and enl. edn. New York: Putnam.

Ansari, H and Vohra, R (2003) Confidence Building Measure at Sea; opportunities for India and Pakistan, Sandia National Labortries.

Directorate General of Foreign Trade, Ministry of Commerce and Industry, Government of India. Available at https://tradestat.commerce.gov.in/eidb/ecntcom.asp

Economic Times (2016). Pakistan Suspends Import of Cotton, Agri Commodities from India Available at

Naqvi, Z.F.,(2012) the Challenges and Potential of Pakistan-India Trade. Washington, DC: The World Bank, South Asia Region.

https://lakshyaiasacademy.com/

भारत पाकीस्तान संबंध आणि सार्कची भूमिका

डॉ. विठ्ठल ल. मंदुलवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शरदचंद्र कला व वाणिज्य महाविद्यालय बुटीबोरी, नागपूर.

१९४७ साली अखंड भारताची फाळणी झाली आणी भारत व पाकिस्तान ही दोन राष्ट्रे अस्तीत्वात आली. पाकीस्तानने सुरुवातीपासूनच काश्मीर पाकीस्तानचाच भाग आहे यासाठी प्रयत्न चालविलेले आहे. याकरीता पाकीस्तानने १९४७—४८ मध्ये पहीले युद्ध लढले हे काश्मीर आपलाच भाग आहे हे दर्शविण्यासाठी हे छेडखानी युद्ध होते. यालाच काश्मीर युद्ध म्हणून ओळखले जाते. १९४७ ते १९४८ यामध्ये जम्मू व काश्मीर आपलाच भाग आहे हे दाखविण्याकरीता हा पाकीस्तानचा पहीला प्रयत्न होता त्यानंतर सातत्याने पाकीस्तान भारतासोबत युद्ध करीत गेला परंतू त्याला आतापर्यंतही त्यात यश आले नाही. १९७१ च्या युद्धामध्ये अपयश, कारगील युद्धामध्ये अपयश. आता पाकीस्तान समजून गेला आहे की जम्मू काश्मीरच्या बाबतीमध्ये आपण भारतासोबत कितीही लढाया केल्या तरी मात्र हा भाग आपला कधीही होणारच नाही म्हणून पाकीस्तानने आता वेगळेच तंत्र वापरणे सुरु केले आहे ते म्हणजे 'दहशतवाद'. दहशतवादाच्या माध्यामातून आपण भारतामध्ये कारवाया करु शकतो आणि याच माध्यमातून आपण भारताला जेरीस आणू शकतो. परंतु तेही तंत्र त्याचे फेल होऊन राहीले आहे. आता पाकीस्तानने हेही ओळखले आहे की दहशतवादाच्या माध्यमातूनही भारताला नमवता येत नाही म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर हा विषय पाकीस्तानने लाऊन धरला आहे. चीन व अमेरिकेला पाकीस्तानने वारंवार भारताच्या विरोधात पटवून सांगितले परंतू त्याचाही काही फायदा पाकीस्तानला झाला नाही. संयुक्त राष्ट्रसंघामध्ये सुरुवातीपासूनच काश्मीरचा मुद्दा पाकीस्तानने लाऊन धरला आहे आणि तो आजही सूरु आहे. परंतू त्याचाही काही फायदा पाकीस्तानला झालेला नाही म्हणून पाकीस्तान आता चिडलेला आहे. आणि चिडून अधूनमधून पाकीस्तानच्या कारवाया सुरुच आहेत.

भारत पाकीस्तान सहित आशियात राष्ट्राचा विकास व्हावा, दक्षिण आशियातील राजे सर्वांगीण बाबतीत प्रगतीशील होण्यासाठी, दक्षिण आशियाई देशांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेली संघटना, या देशांनी एप्रिल १९४७ ते डिसेंबर १९८५ या काळात प्रदिर्घ चर्चा करुन दिनांक ८ डिसेंबर १९८५ रोजी सार्क संघटनेची ढाका येथे स्थापना केली. या बाबतीत बांगला देशाचे तत्कालीन अध्यक्ष जनरल इर्शाद यांनी अंतिम पुढाकार घेतला होता. सुरुवातीला भारत, बांग्लादेश, श्रीलंका, मालदीव, पाकीस्तान, भूटान आणि नेपाळ हे सात देश या संघटनेचे सदस्य होते दक्षिण आशियातील देशांचे समाज कल्याण आणि तेथील लोकांचा जीवनविकास, आर्थिक स्थितीत सुधारणा इत्यादी उद्दिष्टे समोर ठेवून ही संघटना तयार केली गेली. या सर्व देशांनी त्यावेळी कृषी, ग्रामीण विकास, दुरसंचार हवामान, आरोग्य आणि लोकसंख्यावाढ या क्षेत्रात एकात्मीक कृती कार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले. सार्कच्या स्थापनेनंतर अनेक देश या संघटनेत सदस्य किंवा निरीक्षक सहभागी होण्यासाठी प्रयत्नशिल होते. बऱ्याच वादावादीनंतर एप्रील २००७ मध्ये अफगाणीस्तानला आढवा देश म्हणून या परिषदेमध्ये मान्यता देण्यात आली.व प्रवेशित करण्यात आले. सध्या ऑस्ट्रेलिया, चीन, इराण, जपान, मॉरीशस, म्यानमार, दक्षिण कोरीया, अमेरीका हे आठ देश आणि युरोपीयन युनियन ही संघटना यासंना निरिक्षक देश म्हणून दर्जा देण्यात आला आहे. म्यानमारला

लवकर सदस्यत्व दिले जाईल. तर रशिया, दक्षिण आफ्रीका आणि टर्की हे देश निरिक्षक देशाचा दर्जा मिळावा प्रयत्नशील आहेत.

नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे १६ जानेवारी १९८७ रोजी सार्कच्या सचीवालयाची स्थापना करण्यात आली सार्कच ररचिटनिसाची नियुक्ती सदस्य देशामधून आळीपाळीने केली जाते. सदस्य देशामधल्या विविध शहरातून विविध समित्यामार्फत सार्कचे काम चालते सार्कची वार्षिक परिषद देशांच्या नावाच्या आदयाक्षरावरुन त्यांच्या देशात भरते. तत्पर्वूी या देशांच्या परराष्ट्रमत्र्यांची वर्षातून दोनदा बैठक होते व त्या बैठकीला सदस्य देशांचे पंतप्रधान किवा राष्ट्रपती उपस्थित राहतात. पूर्वी सदस्य देशतील मतभेदामुळे बैठका सौहार्दपूर्ण वातावरणात पार पाडीत नसत. पाकीस्तान दहशतवादयांना देत असलेल्या पाठींब्यामूळे आणि भारतात उरी येथील हमल्यांवर भारत, बांग्लादेश, भूटान आणि अफगाणीस्तान या देशांनी २०१६ मध्ये पाकीस्तानात होणाऱ्या सार्क परिषदेवर बहीष्कार घातला होता. त्यामुळे ही बैठकच रद्द करावी लागली.

भारत व पाकीस्तानच्या संबंधामध्ये सार्कची भूमिका :—

भारत व पाकीस्तान हे सुरुवातीपासूनच सार्क परिषदेचे सदस्य देश आहेत. सार्क परिषदेमध्ये या दोन देशाचे महत्वसुद्धा अनन्यसाधारण आहेत त्यातील भारत हो एक बलाढय राष्ट्र आहे या देशाचा या परिषदेवर सुरुवातीपासूनच राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेहमीच भारतानी मदतीची भावना जोपासली आहे. तसेच अनेक बाबतीमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर योग्य जागतिक निर्णयाची भूमिका भारताने वठविली आहे. म्हणूनच या परिषदेमध्ये भारताला पाकीस्तान जर सोडला तर बाकी सहा देश आणि या परिषदेचे मार्गदर्शक देश जास्तीत जास्त महत्व देत आहे. कारण भारत नेहमीच राष्ट्रीय हिताबरोबर आंतरराष्ट्रीय हित जोपासत आला आहे.

भारताचे आणि पाकिस्तानचे संबंध हे दोन्ही देशाच्या निर्मितीपासूनचेच आहेत आणि ते काश्मीरच्या बाबतीमध्ये आहे हे संपूर्ण जगाला माहिती आहे. तसेच ते सार्क परिषदेलाही माहिती आहे. म्हणून याचा परिणाम सार्कच्या कार्यावर पडू नये याची काळजी सार्क परिषद नेहमीच घेत असते. साधारणत: काश्मीरच्या बाबतीतील वाद हा भारत व पाकिस्तानचा अंतर्गत वाद आहे हे समजून सार्क परिषदेवर या बाबतीमध्ये जास्त चर्चा होत नाही. परंतु बाकी मात्र भारत आणि पाकीस्तान यांचे संबंध सौहार्दपूर्ण राहावे याकरीता सार्क परिषदेने दोन्हीही देशांना वारंवार मदत केली आहे आणि नेहमीच सर्वच बाबतीमध्ये या दोन्ही देशांमध्ये शांततेचे वातावरण राहण्याकरीता प्रयत्न केलेले आहे.

दहशतवादविरुद्ध लढण्यासाठी ज्याप्रमाणे संयुक्त राष्ट्रसंघामध्ये वारंवार चर्चा होते तसेच याही सार्क परिषदेमध्सये दहशतवादविरुद्ध लढा देण्यासाठी वारंवार चर्चा होत राहते आणि दहशतवाद संपावा याकरीता सतत प्रयत्न होत असतात. सदस्य देशांमध्ये आर्थिक आणि क्षेत्रिय सहकार्य वाढविण्यासाठी सार्कची नेहमीच सकारात्मक भूमिका राहीलेली आहे. सार्क परिषद नेहमीच या देशामध्ये सहकार्याची भावना वाढीस लागावी म्हणून प्रयत्नशिल आहे. निरिक्षक या नात्याने सार्कचे संयुक्त राष्ट्रसंघाशी कायमस्वरुपी राजनैतिक संबंध आहेत. युरोपीयन युनियन व अन्य अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनाबरोबर सार्कने मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले आहेत. सार्कने अल्पकाळात विविध आघाडयावर लक्षणीय प्रगती केली आहे. दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार केंद्र या सार्क अंतर्गत संघटनेची स्थापना करण्यात आली. (२००६) सदस्य देशातील व्यापार वृद्धीबाबत या संघटनेला चांगलेच यश मिळाले आहे. सार्क

देशामधसील प्रवासासाठी व्हिसाच्या २४ प्रकारच्या अटी शिथील करण्यात आल्या. महीला व बालककल्याण, शांतता, विकास, दारीद्रय निर्मूलन पर्यावरण रक्षण आणि प्रादेशिक सहकार्य या क्षेत्रांत सार्कच्या कामात सहकार्य करणाऱ्यांना अनेक पारितोषिके जाहीर करण्यात आली. सदस्य देशातील नामवंत लेखक आणि युवकांसाठीही सार्क पुरस्कार जाहीर करण्यात आले. सार्क परिषदेतील ऐक्य टिकून रहावे याकरीता नेहमीच सार्क परिषदेमध्ये चर्चा होत राहते. प्रयत्न होत राहतात.

भारताने सार्क देशातील संपर्कासाठी एक दळणवळण उपग्रह देण्याचे मान्य केले आहे. या उपग्रहासाठी २३५ कोटी रुपये खर्च येणार असून तो सर्व खर्च भारतच देणार आहे. पाकीस्तानचा या योजनेला विरोध आहे. त्यामूळे पाकीस्तान वगळता अन्य सार्क देशांनी या उपग्रहाचा वापर करण्याचे ठरविले आहे. ''सिमाविरहीत ज्ञान'' असे घोषवाक्य असलेले एक दक्षिण आशियाई विद्यापीठ भारताने नवी दिल्ली येथे सुरु केले आहे या विद्यापीठात अनेक देशांतील विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.

सार्कने नेहमीच भारत आणि पाकिस्तान यांचे सौहार्दपूर्ण संबंध राहण्याकरीता प्रयत्न केले आहेत. दोन्ही देशामधून दहशतवाद मिटावा याकरीता सार्कच्या व्यासपीठावर नेहमीच योग्य दिशेने चर्चा केलेली आहे. दोन्ही देशातील राजनैतिक संबंध चांगले रहावे याकरीता नेहमीच प्रयत्न केलेले आहेत. दोन्ही देशांची आयात, निर्यात योग्य दिशेने चालू रहावी याकरीता नेहमीचे सार्क परिषदेच्या व्यासपीठावर सकारात्मक दृष्टीकोनातून चर्चा होत असते. भारत पाकीस्तान बरोबरच अन्य देशांतील आर्थिक उलाढाल वाढावी याकरीता सार्कच्या व्यासपटलावर सकारात्मक दिशेने चर्चा झालेली पहावयास मिळते.

मूल्यमापन :–

भारत पाकीस्तान तसेच अन्य सदस्यदेश यांची महत्वपूर्ण भूमिका असलेल्या अनेक जागतिक व प्रादेशिक संघटनाबरोबर सार्कचे महत्वपूर्ण संबंध अहोत. दक्षिण आशियायी लोकांचे समाजजीवन सुधारणे, त्यांचे हीत जोपासणे,त्यांच्यात आर्थिक संबंध मजबूत करण्याकडेच सर्का परीषदेने वारंवार आपली भूमिका विषद केलेली दिसून येते. दक्षिण आशियायी देशांत आर्थिक विकासासोबतच आपसामध्ये एकमेकांचा विश्वास संपादन करणे, निर्यात आणि आयात वाढविणे याबाबतीमध्ये या आठ देशांमध्ये विकासाचे वाढते प्रमाण निश्चित करण्याकडेच सार्क संघटनेचा भर राहीलेला दिसून येतो. या सोबतच सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि वैज्ञानिक संबंधामध्ये वाढ करण्याकडे सार्क परिषदेने भर दिलेला दिसून येतो. सार्क परिषदेचा उद्देशच यातील आठ राष्ट्राचा विकास करणे हा आहे. सोबतच सर्वांचा सर्व बाबतीमध्ये मदत करणे हा आहे त्या वाक्यानुसार सार्क परिषद आपल्या हेतूचे पालन करतांना दिसून येते. सार्क परिषदेचा पटलावर भारत आणि पाकिस्तानमधील तणावाचे वातावरण आहे जे निवळण्यासाठी सुद्धा सार्कने प्रयत्न केलेले दिसून येते. वारंवार या दोन राष्ट्रातील परिस्थिती सुधरविण्याकरीता सार्कने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर चर्चा घडवून आणलेली दिसून येते. एकूणच ज्या उद्देशाने किंवा हेतूने सार्क परिषदेची निर्मिती झाली तो उद्देश सार्क परिषदेने सफल केल्याचे दिसून येते. या परिषदेमध्ये बाकी सहा राष्ट्रांच्या समस्येबाबत प्रश्न नाही. प्रश्न फक्त भारत आणि पाकिस्तान यांच्या बाबतीमध्ये सार्कची काय भूमिका आहे या प्रश्नाचे वरील सार्कने केलेल्या भारत आणि पाकिस्तान यांचेतील वातावरण निवळावे आणि यांच्यातील संबंध सुधारावे याकरीता सार्कने निश्चितच या दोन राष्ट्रांच्या बाबतीमध्ये चांगले प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

संदर्भ :—

१) दिक्षित, नि. सी. : आधूनिक जग (२०१०), पिंपळापूरे पब्लीशर्स, महाल, नागपूर.
२) सप्तर्षी, प्रविण : जागतिक भूगोल(२००७), डायमंड पब्लीकेशन, पूणे.
३) आचार्य, धनंजय : विसाव्या शतकातील जग (२००७), साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
४) navbharattimesindiatimes.com
५) marathivishwakosh.org
६) http/www.saarc-sec.org/SAARC-Charter/5/

जागतिक विकासात सार्कची भूमिका

प्रा. डॉ. कृष्णा आनंदराव माहुरे
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख), डॉ. गोपाळराव खेडकर *महाविद्यालय गाडेगाव*
(तेल्हारा) जि.अकोला ४४४ १०८ मो.९४२३६१४११३

प्रस्तावना :

सार्क संघटनेची कल्पना १९५०च्या दशकात Asian Relations Conference मध्ये उदयाला आली. १९७० च्या दशकात बांगलादेश, भूतान, भारत, मालदिव, नेपाल, पाकिस्तान, श्रीलंका आणि अफगाणिस्तान या देशांना एकत्रपणे व्यापार व सहकाराच्या हेतूने एका संस्थेची गरज भासू लागली. दक्षिण आशियामध्ये आर्थिक व सामाजिक प्रगती करण्याच्या उद्देशाने तसेच सांस्कृतिक विकास व विकसनशील देशाबरोबर सहकार्य करण्यासाठी ८ डिसेंबर १९८५ रोजी सार्क संघटनेची स्थापना करण्यात आली. दक्षिण आशियाई देशांची विभागीय (प्रादेशिक) सहकार्यासाठी स्थापन झालेली सार्क संघटना आहे. सार्क म्हणजे 'एशियन असोसिएशन फॉर रीजनल को-ऑपरेशन' मराठी पर्यायी नाव 'आशियाई विभागीय सहकार्य संघटना' असे आहे. सार्कची स्थापना १९८५ मध्ये झाली. तिचे स्थायी कार्यालय (सचिवालय) काठमांडू (नेपाळ) येथे आहे. सरचिटणीस हा तिचा मुख्य अधिकारी असून सात संचालक (प्रत्येक देशाचा एक)त्यास मदत करतात. त्यांची नियुक्ती सरचिटणीस सभासदराष्ट्रांच्या शिफारशीनुसार तीन वर्षांकरिता करतो. अपवादात्मक परिस्थितीत कालमर्यादा वाढविण्यात येते. सचिवालयाची अधिकृत भाषा इंग्रजी आहे आणि संघटनेची भारत, बांगला देश, पाकिस्तान, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान व मालदीव ही राष्ट्रे कायम सभासद आहेत. या सात राष्ट्रांचे पंतप्रधान/राष्ट्रप्रमुख या संघटनेचे प्राधिकारी असून वर्षातून एक परिषद देशांच्या नावाच्या अकारविल्हेनुसार त्या त्या देशात भरते. तत्पूर्वी या देशांच्या परराष्ट्रमंत्र्यांची वर्षातून दोनदा बैठक होते. तीत आगामी धोरणांचे सुसूत्रीकरण, प्रगतीचे पुनर्विलोकन आणि सहकार्यासाठी नवीन क्षेत्रांचा शोध व तत्संबंधीची आवश्यक ती यंत्रणा यांविषयी विचारविनिमय होतो. या परराष्ट्र मंत्र्यांना परराष्ट्र सचिवांची स्थायी समिती सहकार्य करते, तसेच कार्यक्रमण करणारी समिती आणि ११ तांत्रिक समित्या देशपरत्वे विविध कार्यक्रमांच्या कार्यवाहीत सहभागी होतात. दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार संघटना (South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) सार्क ही दक्षिण आशिया खंडामधील ८ देशांची एक आर्थिक व राजकीय सहयोग संघटना आहे. अमेरिका व चीन खालोखाल सार्क सदस्य राष्ट्रांची एकत्रित अर्थव्यवस्था जगात तिसऱ्या क्रमांकावर असून जगातील लोकसंख्येच्या २१ टक्के लोक सार्क क्षेत्रामध्ये राहतात. भारत हा सार्कमधील सर्वात बलाढ्य देश आहे.

रचना व कार्य :

सार्कच्या सचिवालयाची स्थापना नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे १६ जानेवारी १९८७ रोजी करण्यात आली. सार्कच्या सरचिटणीसची नियुक्ती सदस्य देशांमधून आळीपाळीने केली जाते.

सदस्यदेशांमधल्या विविध शहरांतून विविध समित्यांमार्फत सार्कचे काम चालते. सार्कची वार्षिक परिषद (वर्षातून एकदा) देशांच्या नावाच्या आद्याक्षरानुसार त्या-त्या देशात भरते. तत्पूर्वी या देशांच्या परराष्ट्रमंत्र्यांची वर्षातून दोनदा बैठक होते. त्या बैठकीला सदस्यदेशांचे राष्ट्रप्रमुख वा पंतप्रधान उपस्थित राहतात. पूर्वी सदस्यदेशांतील मतभेदांमुळे या बैठका सौहार्दपूर्ण वातावरणात होत नसत. पाकिस्तान दहशतवाद्यांना देत असलेल्या पाठिंब्यामुळे आणि भारतात उरी येथील लष्करी तळावर झालेल्या हल्ल्यानंतर भारत, बांगलादेश, भूतान आणि अफगाणिस्तान या देशांनी नोव्हेंबर २०१६ मध्ये पाकिस्तानात होणा-या सार्कच्या बैठकीवर बहिष्कार घातला होता. त्यामुळे ही बैठकच रद्द करावी लागली. सदस्यदेशांच्या अंतर्गत वादाचा सार्कच्या कामावर परिणाम होऊ नये म्हणून सार्कच्या बैठकीत युद्ध किंवा दोन देशांमधील संघर्ष यावर चर्चा होत नाही. पण संबंधित देशांना या बैठकीच्या वेळी परस्पर चर्चा करण्याची संधी सार्क देते. सार्कच्या शिखर परिषदांमध्ये दहशतवादाविरुद्ध लढण्यासाठी सदस्यराष्ट्रांच्या व्यापक सहकार्यावर नेहमीच भर देण्यात आला आहे. २०१५ च्या आकडेवारीनुसार सार्कमध्ये जगाच्या क्षेत्रफळाच्या ३ टक्के भूभाग समाविष्ट आहे. जगाच्या लोकसंख्येच्या २१ टक्के लोकसंख्या या देशांची आहे. सदस्यदेशांमध्ये आर्थिक आणि क्षेत्रीय सहकार्य वाढावे यासाठी सार्क नेहमीच प्रयत्नशील असते. निरीक्षक या नात्याने सार्कचे संयुक्त राष्ट्रसंघाशी कायमस्वरूपी राजनैतिक संबंध आहेत. युरोपियन युनियन व अन्य अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांबरोबर सार्कने मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले आहेत.

उद्दिष्टे व ध्येयधोरणे :

या परिषदेच्या स्थापनेपूर्वी परराष्ट्र सचिवांच्या बैठकीत प्रथम या संघटनेच्या संदर्भातील एक मसुदा तयार करण्यात आला, त्यात संघटनेची पुढील उद्दिष्टे व धोरणे स्पष्ट करण्यात आली:

१) दक्षिण आशियातील जनतेच्या कल्याणाला सर्वतोपरी प्राधान्य देणे.

२) कृषी, वनविद्या, आरोग्य, लोकसंख्या, विज्ञान व तंत्रविद्या, हवामानशास्त्र, पर्यावरण, ग्रामीण विकास, स्त्रियांचा विकास, कला, शिक्षण या अकरा क्षेत्रांत प्रादेशिक सहकार्याची अपेक्षा व्यक्त केली. तसेच त्यांच्या संवर्धन व संरक्षण यांवर भर दिला आहे. मादक पदार्थांचा व्यापार व दहशतवाद यांना पायबंद घालण्याच्या उपायांचा पाठपुरावाही त्यात व्यक्त केला आहे.

३) आर्थिक विकासवाढीस गती देणे, सभासदराष्ट्रात सामूहिक आत्मनिर्भरता जागृत करणे याही गोष्टी नमूद केल्या आहेत.

४) प्रादेशिक सहकार्यासाठी सूत्रबद्घ नियोजन व एकमताच्या आधाराने सर्व निर्णय घेण्यात यावेत.

५) चर्चेतून द्विपक्षीय आणि वादग्रस्तमुद्यांना वगळण्यात यावे, तसेच स्वायत्तता, समानता, प्रादेशिक एकात्मता, राजकीय स्वातंत्र्य कसे अबाधित राहील, यावर कटाक्ष ठेवून परस्परांच्या अंतर्गत व्यवहारात संघटनेने हस्तक्षेप करू नये, या मुद्यांवर भर देण्यात आला आहे.

६) मूळ मसुद्यात निर्दिष्ट केलेल्या अकरा विभागांपैकी कृषी, ग्रामीण विकास, दळणवळण, हवामान, आरोग्य व लोकसंख्या यांच्या अभ्यासासाठी स्वतंत्र गट नेमून प्रत्येक गटाचा एक स्वतंत्र संयोजक नेमावा,असे सूचित केले आहे.

सार्कची भूमिका :

सार्कने अल्पकाळात विविध आघाड्यांवर लक्षणीय प्रगती केली आहे. दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र या सार्क अंतर्गत संघटनेची स्थापना २००६ मध्ये करण्यात आली. सदस्यदेशांमधील व्यापारवृद्धीबाबत या संघटनेला चांगलेच यश मिळाले आहे. सार्क अंतर्गत देशांमधील प्रवासासाठी व्हिसाच्या २४ प्रकारांच्या अटी शिथिल करण्यात आल्या. महिला व बालकल्याण, शांतता, विकास, दारिद्र्य निर्मूलन, पर्यावरणरक्षण आणि प्रादेशिक सहकार्य या क्षेत्रांत सार्कच्या कामात सहकार्य करणाऱ्यांना अनेक पारितोषिके जाहीर करण्यात आली. सदस्यदेशांतील नामवंत लेखक आणि युवकांसाठीही सार्क पुरस्कार जाहीर करण्यात आले. सार्क देशांतील ऐक्य अधिक दृढ करण्यासाठी सार्कचे गीत तयार करण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. भारताने सार्क देशातील संपर्कासाठी एक दळणवळण-उपग्रह देण्याचे मान्य केले आहे. या उपग्रहासाठी २३५ कोटी रुपये खर्च येणार असून तो सर्व खर्च भारतच देणार आहे. पाकिस्तानचा या योजनेला विरोध आाहे. त्यामुळे पाकिस्तान वगळता अन्य सार्क देशांनी या उपग्रहाचा वापर करण्याचे ठरविले आहे. 'सीमाविरहित ज्ञान' असे घोषवाक्य असलेले एक दक्षिण आशियाई विद्यापीठ भारताने नवी दिल्ली येथे सुरू केले आहे. या विद्यापीठात अनेक विषयांतील संशोधनाची सोय असून अत्यंत समृद्ध असे ग्रंथालय उभे करण्यात आले आहे. सार्क आणि अन्य देशांतील विद्यार्थी २०१४ पासून या विद्यापीठात शिक्षण घेत आहेत. सुमारे ७ हजार विद्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षण घेऊ शकतील. संघटनेच्या सदस्यदेशांमध्ये या विद्यापीठाच्या संलग्न शाखा आहेत. याठिकाणी विद्यार्थ्यांना संशोधन करता येईल. नवी दिल्लीतील इग्नू विद्यापीठ आणि असोला अभयारण्य यांच्या दरम्यान या विद्यापीठासाठी १०० एकर जागा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

आजच्या परिस्थितीचा विचार करता सार्क संघटना भारत आणि पाकिस्तान यांच्यामधल्या या परिस्थितीवर काहीतरी अर्थपूर्ण तोडगा काढण्यास सक्षम नाही हे प्रकर्षाने जाणवते. तरीही नेपाळने पुलवामा हल्ल्याचा कठोर शब्दात निषेध करणारे निवेदन प्रसिद्ध करून हे स्पष्ट केले आहे की, दक्षिण आशियामधल्या देशांची पुलवामा हल्ल्यानंतरच्या परिस्थितीवर काय भूमिका आहे. त्यामुळे आता प्रश्न हा उभा रहातो की, सदस्य देशांतर्गत शांतता आणि सुरक्षेसाठी 'सार्क'सारखी मर्यादित देशांची संघटना काही महत्त्वाचे योगदान देऊ शकणार आहे का? हा दहशतवादी हल्ला झाला तेव्हा त्याचा निषेध करण्यासाठी सार्क देश सर्वात आधी पुढे आलेले दिसले. नेपाळचे पंतप्रधानांनी लगेच भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना संपर्क केला आणि या दहशतवादी हल्ल्याचा निषेध व्यक्त केला होता. नेपाळच्या परराष्ट्र खात्याने निवेदन जारी करून या हल्ल्याचा कठोर शब्दात निषेध करून हा अतिरेकी हल्ला "निर्घृण कृत्य' असल्याचेही जाहीर केले. श्रीलंकेचे पंतप्रधान रणील विक्रमसिंघे यांनी ट्विटर पोस्ट वरून हल्ल्याचा कठोर निषेध नोंदवला होता. तर मालदीवचे परराष्ट्र मंत्री अब्दुल्ला शाहीद यांनी भारताच्या परराष्ट्र व्यवहार मंत्री सुषमा स्वराज यांना पत्र पाठवून, "दहशतवादाविरुद्ध लढायला पूर्ण सहकार्य देण्याची बांधिलकीही जाहीर व्यक्त केली. दहशतवादाचा समूळ उच्छेद करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एकत्र येण्याचे सर्व देशांना आवाहन करताना त्यासाठी भारतासोबत काम करण्याची इच्छा देखील व्यक्त केली आहे. भारत आणि अन्य सदस्यदेश यांची महत्त्वाची भूमिका असलेल्या अनेक जागतिक व प्रादेशिक संघटनांबरोबर सार्कचे

मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत. त्यामध्ये एशिया को-ऑपरेशन डायलॉग (ACD–३४ देश), साऊथ एशिया सब रीजनल इकॉनॉमिक को-ऑपरेशन (SASEC–६ देश), मेकाँग–गंगा को-ऑपरेशन (MGC–६ देश), इंडियन ओशन रिम असोसिएशन (IORA–२१ देश), बांगलादेश, भूतान, भारत, नेपाळ सहकार्य (BBIN–४ देश) आणि बंगालच्या उपसागरानजीकच्या देशांची परिषद (BIMSTEC–७ देश) या संघटनांचा यात समावेश होतो. या संघटनांमुळे सार्कला स्थैर्य प्राप्त झाले आहे. दहशतवादाला उघडउघड पाठिंबा देणा-या पाकिस्तानमुळे सार्कमध्ये मतभेद निर्माण झाले असून या भूप्रदेशातील शांततेला बाधा निर्माण झाली आहे.

सार्कमधील सर्वच देशांना विकासासाठी खूप वाव असल्याने अनेक देश निरीक्षक म्हणून या संघटनेत सहभागी झाले आहेत. धोरण आणि उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याबाबत सार्कचा प्रभाव हा नेहमीच वादाचा विषय राहिला आहे. सार्कच्या स्थापनेला तीस वर्षे होऊन गेलीत. गेल्या तीस वर्षांतील या संघटनेची वाटचाल निश्चितच समाधानकारक नाही. ज्या उद्दिष्टांसाठी ही संघटना स्थापन झाली होती त्यातील बहुतांश उद्दिष्टे अद्याप कागदोपत्रीच आहेत. सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांनी प्रतिवर्षी भेटणे, एकत्र येणे अपेक्षित आहे. पण तीस वर्षांत केवळ १८ वेळा ते एकत्र आले यातूनच या संघटनेचे अपयश प्रतिबिंबित होते. सार्कच्या अधिवेशनात महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले जातात; परंतु ते कागदोपत्रीच राहतात. त्याच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक ती राजकीय इच्छाशक्ती सदस्य राष्ट्रे दाखवत नाहीत. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे दहशतवादासंबंधीचे ठराव. डिसेंबर २०१३ पर्यंत दक्षिण आशियात मुक्त व्यापार क्षेत्र निर्माण करण्याचा निर्णय घेतला गेला होता. तो पूर्ण झाला नाही. दहशतवादाच्या निर्मूलनासंबंधीचा ठराव कागदोपत्रीच आहे. १९९३ साली गरिबीच्या निर्मूलनासंबंधीचा ठराव केला गेला, त्यानुसार या उपखंडातून २००२ पर्यंत गरिबीचे निर्मूलन करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते, जे पूर्ण झाले नाही. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते कि, या संघटनेची मुख्य समस्या अंमलबजावणीची आहे. या अंमलबजावणीत दोन मुख्य अडथळे आहेत. एक म्हणजे सदस्य राष्ट्रांमधील विशेषतः भारत आणि पाकिस्तानमधील राजकीय स्वरूपाचे संघर्ष आणि दुसरी म्हणजे विश्वासाची कमतरता. सदस्य राष्ट्रांमधील द्विपक्षीय संघर्षाचे प्रतिबिंब सातत्याने या संघटनेच्या प्रगतीच्या आड येत आहेत. सार्क संघटनेचे बहुतेक निर्णय पाकिस्तानच्या आडमुठ्या धोरणामुळे पूर्णत्वाला येऊ शकत नाहीत. विश्वासाच्या कमतरतेचा प्रश्न या राजकीय संघर्षातूनच निर्माण झाला. याशिवाय भारताची 'बिग ब्रदरची' प्रतिमा देखील काही प्रमाणात याला जबाबदार आहे. सार्कच्या इतर सदस्यांच्या तुलनेत भारत सर्व दृष्टीने मोठा आहे. दक्षिण आशिया उपखंडाच्या एकूण आकारमानापैकी एकट्या भारताचे आकारमान सत्तर टक्के एवढे आहे. स्वाभाविकपणे भारताचा या संघटनेवर प्रभाव आहे. दक्षिण आशियायी प्रदेश हा गुंतागुंतीच्या आर्थिक व राजकीय ऐतिहासिक पाश्र्वभूमीबरोबरच जागतिक स्तरावर अधिक गरीब लोकसंख्या व तीव्र राजकीय अस्थिरता असणारा प्रदेश आहे. ही बाब सार्क देशांच्या द्विपक्षीय संबंधांमधील सर्वात मोठा अडथळा ठरते. सार्कच्या सनदेनुसार द्विपक्षीय वादग्रस्त मुद्दे सार्क परिषदेमध्ये उपस्थित केले जाऊ नयेत, अशी ठळक तरतूद आहे. परंतु गेल्या तीस वर्षांच्या सार्कच्या वाटचालीवर दृष्टिक्षेप टाकल्यास ताणलेले द्विपक्षीय संबंध हा सार्कच्या यशस्वीतेमधील मोठा अडथळा ठरत आहे. यामध्ये १९४७-४८ पासून

असणारी भारत-पाक यातील शत्रुत्वाची भावना, विश्वासाची कमतरता सार्कच्या अपयशाचे मूळ आहे असे ठामपणे म्हणता येते.

निष्कर्ष :

'सार्क'सारख्या आशिया खंडातल्या एकमेव महत्त्वाच्या मंचाच्या माध्यमातून सदस्य देशांमधले परस्पर ताणतणाव दूर होण्यात मदत झाली पाहिजे होती, परंतु याउलट या संघटनेने स्वत:ला त्यापासून अलिप्तच ठेवले आहे. संघटनेच्या घटनेनुसार या मंचावरून दोन सदस्य देशांमधल्या परस्पर वादविवादांची चर्चा केलीही जाऊ शकत नाही. साधारणतः तीस वर्षांपूर्वी १९८५ साली या संघटनेची स्थापना झाली. दक्षिण आशिया उपखंडात एक सामूहिक बाजारपेठ निर्माण करणे हा तिच्या स्थापनेमागचा प्रमुख उद्देश होता. त्यासाठी दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये आर्थिक सहकार्य वाढीस लागावे म्हणून सार्कचे व्यासपीठ निर्माण करण्यात आले.

१. सार्कच्या स्थापनेला तीस वर्षे झाली गेल्या तीस वर्षांतील या संघटनेची वाटचाल निश्चितच समाधानकारक नाही. ज्या उद्दिष्टांसाठी ही संघटना स्थापन झाली होती त्यातील बहुतांश उद्दिष्टे अद्याप कागदोपत्रीच आहेत.
२. सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांनी प्रतिवर्षी भेटणे, एकत्र येणे अपेक्षित आहे. परंतु गेल्या अनेक वर्षांत फारच कमी वेळा या देशाचे राष्ट्राध्यक्ष एकत्र आले यातूनच या संघटनेचे अपयश प्रतिबिंबित होते.
३. सार्कच्या अधिवेशनात महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले जातात; पण ते कागदोपत्रीच राहतात. त्याच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक ती राजकीय इच्छाशक्ती सदस्य राष्ट्रे दाखवत नाहीत.
४. संपूर्ण जग हे आर्थिक आणि व्यापारी एकीकरणाच्या दिशेने प्रवास करत असताना सार्कची सदस्य राष्ट्रे मात्र यातून बोध घेत नाहीत.
५. सार्कच्या इतर सदस्यांच्या तुलनेत भारत सर्व दृष्टीने मोठा आहे. दक्षिण आशिया उपखंडाच्या एकूण आकारमानापैकी एकट्या भारताचे आकारमान सत्तर टक्के एवढे आहे. स्वाभाविकपणे भारताचा या संघटनेवर प्रभाव आहे.
६. लोकसंख्या, संसाधने, लष्करी सामर्थ्य, आर्थिक आणि तंत्रज्ञानात्मक विकास, भौगोलिक स्थान या सर्व बाबी लक्षात घेता भारत आणि इतर सार्क देशांमध्ये प्रचंड विषमता आहे.
७. सार्क देशांमध्ये परस्पर सहकार्याचे वातावरण निर्माण होण्यात फारशी कधी संधीच उपलब्ध झाली नाही. भारत आणि पाकिस्तानमधील राजकीय स्वरूपाचे संघर्ष आणि दोन म्हणजे विश्वासाची कमतरता (ट्रस्ट डेफिसिट). सदस्य राष्ट्रांमधील द्विपक्षीय संघर्षाचे प्रतिबिंब सातत्याने या संघटनेच्या प्रगतीच्या आड येत आहेत.

संदर्भग्रंथ :

१. भारताचे परराष्ट्र धोरण काल, आज आणि उद्या, हेमंत महाजन , नचिकेत प्रकाशन.
२. सत्तरीतला भारत, रोषण दालाल, मेहता पब्लिकेशन हाउस.
३. भारताचे परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर, डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर, सकाळ पेपर प्रा.लि.
४. भारताचे परराष्ट्र धोरण नवे प्रवाह,डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, सकाळ प्रकाशन
५. संयुक्त राष्ट्रे, डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, प्रतिमा प्रकाशन.
६. सार्क विद्यापीठातील दिवस, संकल्प गुर्जर, साधना प्रकाशन.
७. आंतरराष्ट्रीय संघटन, प्रा.श्रीकांत देशपांडे, दि.वा. इंदापवार, मंगेश प्रकाशन.
८. संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना, जोन्सन बोर्जेस, डायमंड प्रकाशन.

भारत-बांगलादेश संबंध

डॉ. शरद मधुकर कुळकर्णी
राज्यशास्त्र विभाग,गं.ए.टू.चे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नगाव,ता. जि. धुळे. 84594 41507

मुख्य शब्द- चीन, पाकिस्तान, हिंसाचार, निर्वासित, स्थलांतर.

प्रस्तावना-

बांगलादेश भारताचा एक महत्त्वाचा शेजारी आहे.सार्क संघटनेत भारताचा एक विश्वासू मित्र म्हणता येईल असा हा देश भारताच्या मदतीनेच स्वतंत्र झाला होता.आज जगातील भूराजकीय व्यव्हरचनात्मक आव्हाने दिवसेंदिवस क्लिष्ट होत असतांना या दोन्ही शेजारील राष्ट्रांच्या परस्पर संबंधांचे अध्ययन करणे क्रमप्राप्त आहे. भारत आणि बांगलादेश यात अनेक महत्त्वाच्या घडामोडी घडत आहेत. उभय राष्ट्रांचे प्रमुख परस्परांच्या राष्ट्रंना भेटी देत आहेत. त्यातच चीन सारख्या राष्ट्राच्या प्रभावामुळे भारत आणि बांगलादेश यांच्या संबंधांवर विपरीत परिणाम सुद्धा होत आहे. या पार्श्वभूमीवर भारत आणि बांगलादेश याच्यातील संबंधाचा नव्याने अभ्यास करणे आवश्यक आहे. या शोधनिबंधात भारत आणि बांगलादेश यांच्या संबंधांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्ट - भारत आणि बांगलादेश यांच्या संबंधांचा अभ्यास करणे.
गृहीतक-भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील संबंधांमध्ये चांगली वृद्धी झाली आहे.
संशोधन पद्धती-भारत आणि बांगलादेश यांच्या संबंधांचा अभ्यास करण्यासाठी विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला असून स्रोत म्हणून दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. यात पुस्तके, नियतकालिके, वर्तमानपत्र, संकेत स्थळे यांचा आधार घेतला आहे.

विश्लेषण-

भारताच्या पूर्वेला असलेला बांगलादेश हा भारताचा एक महत्त्वाचा शेजारी आहे. बांगलादेश हा १९४७ पूर्वी भारताचा एक अविभाज्य असा भाग होता. १९४७ मध्ये भारताची फाळणी झाली तेव्हा बांगलादेश हा पाकिस्तानचा एक भाग म्हणून भारतापासून अलग झाला.तेव्हापासुन बांगलादेश हा पाकिस्तानचा एक भाग म्हणून अस्तित्वात अस्तित्वात होता. अगदी सुरुवातीपासूनच पश्चिम पाकिस्तानच्या राज्यकर्त्यांची पूर्व पाकिस्तान बद्दल आकसाची भूमिका होती. पूर्व पाकिस्तानच्या सर्वांगीण विकासाकडे त्यांनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केलं होतं. तसंच पूर्व पाकिस्तानातील राजकीय नेतृत्वाला कुठल्याही प्रकारची संधी न देणं, नव्याने उभे राहणारे नेतृत्व नेस्तनाबूत करणे, अशी अन्याय्कारी आणि जुलुमी वृत्ती पश्चिम पाकिस्तानचे राज्यकर्ते सतत ठेवत असल्यामुळे पूर्व पाकिस्तानमध्ये व्यापक स्वरूपात असंतोष निर्माण होऊ लागला होता. पूर्व पाकिस्तानातील जनतेचा आणि तेथील राजकीय कार्यकर्त्यांचा व राजकीय नेत्यांचा सातत्याने अपमान पश्चिम पाकिस्तानमधील राज्यकर्ते करत असत. ते त्यांना सातत्याने दुय्यम

दर्जाची वागणूक देत असत. जनरल याह्याखान यांनी२५ मार्च १९७१ रोजी पूर्व पाकिस्तान मध्ये लष्करी कायदा लागू केला आणि पूर्व पाकिस्तान मधील नेत्यांची धरपकड सुरू केली. तसेच लष्कर आणि पोलिस यांनी जनतेवर अत्याचार सुरू केला. २५ मार्च १९७१ ते १६ डिसेंबर १९७१ या काळात बांगलादेशात १० लक्ष लोक ठार झाले , ३० लक्ष लोक जखमी झाले आणि एक कोटी लोक निर्वासित झाले होते.[१] हे निर्वासित भारतात स्थलांतरित झाले. या काळात अनाथ, निराधार ,बलात्कारित आणि वृद्ध यांच्या पुनर्वसनाची फार मोठी समस्या भारतासमोर निर्माण झाली. बांगलादेशातील सर्व जनजीवन विस्कळीत झाले होते. १९७० मध्ये पूर्व बंगालमध्ये सार्वत्रिक निवडणुका होऊन शेख मुजीब यांच्या अवामी लीग पक्षाला मोठे बहुमत मिळाले,असे असतांना सुद्धा पाकिस्तानचे लष्करी हुकुमशहा याह्याखान यांनी अवामी लीग कडे सत्ता हस्तांतरित करण्यास नकार दिला. उलट शेख मुजीब यांना अटक करण्यात आली. या घटनेचे तीव्र पडसाद पूर्व पाकिस्तानात उमटले.

या घटनेचा विरोध करण्यासाठी त्यांनी देशव्यापी सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू केली. ही चळवळ दडपण्यासाठी पाकिस्तानी लष्करीने हिंसाचाराचा मार्ग अवलंबला. यामुळे पूर्व पाकिस्तानात एका मोठ्या राजकीय क्रांतीला सुरवात झाली. ही क्रांती पूर्ण स्वातंत्र्यासाठी होती. पाकिस्तानच्या लष्करी दडपशाहीमुळे या क्रांतीला हिंसक वळण लागले आणि या हिंसाचाराच्या परिणाम म्हणून निर्वासितांचे प्रचंड लोंढे भारतामध्ये स्थलांतरीत होऊ लागले. ही भारतासाठी चिंतेची बाब होती. या काळात पाकिस्तानी लष्कराने पूर्व पाकिस्तानातील ४,००,००० महिलांवर बलात्कार केले. याह्याखान यांनी सुरु केलेल्या या अत्याचारांना थांबवावे अशी विनंती भारताच्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी जगातील अनेक महत्त्वाच्या देशांना भेटी देऊन केली आणि भारताची भूमिका स्पष्ट केली. भारतात एक कोटीपेक्षा अधिक लोक शरणार्थी म्हणून आले होते. त्यांच्या पोषणाचा प्रचंड खर्च भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर पडला होता. त्यातच पाकिस्तानने ३ डिसेंबर १९७१ रोजी भारतावर आक्रमण केले. भारताने पाकिस्तानच्या दोन्ही आघाड्यांवर प्रभावीपणे लढा दिला. युद्धाच्या चौदाव्या दिवशी १६ डिसेंबर १९७१ रोजी पूर्व पाकिस्तानात पश्चिम पाकिस्तानचे जनरल आणि पाकिस्तानचे ९०,००० सैनिक भारतीय सेनेपुढे शरण आले.पाकिस्तानचा पराभव झाला आणि पूर्व पाकिस्तानचे रुपांतर बंगलादेशात झाले. भारताने बांगलादेशाला राजनीतिक मान्यता या काळात दिली होती. शेख मजबूर रहिमान यांची मुक्तता झाली आणि जानेवारी १९७२ मध्ये शेख मुजीबुर रहमान हे नव्या राष्ट्राचे म्हणजे बांगलादेशाचे पहिले राष्ट्रपती झाले. स्वतंत्र बांगलादेशाच्या निर्मितीनंतर १९७२ मध्ये भारत आणि बांगलादेश दरम्यान सहकार्य, मैत्री आणि शांततेचा एक महत्त्वपूर्ण करार झाला. या कराराची मुदत २५ वर्षासाठी होती आणि यामध्ये एकूण बारा कलमांचा समावेश होता. या कलमांमध्ये दक्षिण आशियामध्ये शांतता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक तरतुदींचा आणि परस्पर स्वातंत्र्याचा आदर करणे,अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करण्याविषयी तरतुदींचा समावेश होता.

बांगलादेशाच्या निर्मितीनंतर भारताने बांगलादेशला आर्थिक विकासासाठी मोठी मदत केली. दोन्ही देशांदरम्यान व्यापार आणि दळणवळणासाठी, नदी पाणी वाटपासंबंधी महत्त्वपूर्ण करार झाले. १९८० ते १९९० या काळात भारत - बांगलादेशचे संबंध तणावाचे होते, मात्र १९९१ नंतर भारत आणि बांगलादेश यामध्ये सहकार्याचे नवे पर्व सुरू झाले. [२]

१९९२ नंतरच्या काळात चीन आणि बांगलादेश यांच्यातील आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मोठी वाढ झाल्याचे दिसून येते. चीन हा बांगलादेशाचा आशियातील सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार झाला. २०१६मध्ये चीनचे अध्यक्ष शी जिनपिंग यांनी बांगलादेशला राजनीतिक भेट दिली. यावेळी त्यांच्यात सामरीक विषयांवर चर्चा झाली आणि चीन बांगलादेशात सामारीक विषयांसंबंधी करार झाले. यामुळे भारत-बांगलादेश संबंधांवर विपरीत प्रभाव पडला. चीन जगातील अनेक राष्ट्रन्मध्ये मोठी आर्थिक गुंतवणूक करून त्यांना आपल्या आर्थिक पाशात अडकविण्याचा प्रयत्न करीत आहे.चीन बांगलादेशला पण आपला अंकित करून घेण्यासाठी मोठी आर्थिक गुंतवणूक बांगलादेशाच्या तटवर्ती भागात करण्यास इच्छुक आहे. त्यातच म्यानमारमधील रोहिंग्या मुसलमानांचा त्रास बांगलादेशला होत असून ही समस्या सोडवण्यासाठी बांगलादेशला चीनच्या मदतीची गरज आहे. त्यातच चीनच्या समुद्री रेशीम मार्ग या योजनेचा आपण स्वीकार केला तर आपला आर्थिक विकास होईल अशी भाबडी आशा बांगलादेशच्या राजकीय अभिजनवर्गाला वाटते.यामुळे बांगलादेश काही प्रमाणात भारतापेक्षा चीनकडे जास्त झुकत आहे ,असे दिसून येते. यामुळे भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील संबंधांवर चीनच्या अशा डावपेचांचा वाईट प्रभाव पडतो.

चीनने पूर्ण भारतीय उपखंडात आपली आर्थिक गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात केली आहे.संपूर्ण दक्षिण आशियात जागतिक विषयांच्या संदर्भात आपला प्रभाव निर्माण करण्यासाठी चीन आपले आर्थिक संसाधने आणि आर्थिक सत्ता मोठ्या प्रमाणात वापरण्याचा प्रयत्न करीत आहे. दक्षिण आशियामधील राष्ट्रांच्या बंदरांचा विकास करून आपली मोहीम फत्ते करण्याचा चीनचा विचार आहे. या माध्यमातून भारताला चारही बाजूंनी घेरण्याची चीनची सामरिक व्युव्ह नीती आहे. यामुळे भारताची चिंता वाढली आहे. त्यातच बांगलादेशच्या विकासात असलेला चीनचा सहभाग येथील लोकांना प्रशंसनीय वाटत असतो कारण भारतासारख्या प्रबळ राष्ट्राशी सत्ता संतुलन ठेवण्यासाठी चीन सारखे राष्ट्र आपल्याला उपयोगी पडेल असे तेथील जनतेला वाटत असते. त्यामुळे बांगलादेशातील राजकीय अभिजन आणि काही विचारवंत बांगलादेशचे चीन बरोबर असलेले संबंध सुधारले पाहिजे आणि टिकून राहिले पाहिजे या विचारांचे आहेत. या सर्व बाबींचा भारत आणि बांगलादेश यांच्या संबंधांवर विपरित परिणाम होत असतो. श्रीलंकेसारखी बांगलादेशची स्थिती होऊ नये व बांगलादेश चीनच्या आर्थिक सापळ्यात सापडून नये असे सुद्धा तेथील काही विचारवंतांना वाटत असते.त्याचा मात्र भारतासाठी सकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

६ जून २०१५ रोजी पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी बांगलादेशाला भेट दिली. त्यावेळी उभय राष्ट्रात २२ करारांवर सह्या झाल्या. यामुळे दोन्ही देशातील संबंध सुधारण्यास मदत झाली.३ तसेच ३१ जुलै २०१५ च्या मध्यरात्री १२ वाजता दोन्ही राष्ट्रांच्या सीमेवरील वादग्रस्त १६२ वस्त्यांमधील सुमारे ५०,००० लोकांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे भारताचे किंवा बांगलादेशाचे नागरिकत्व देण्यात आले आणि स्थलांतर करण्याची परवानगी देण्यात आली .या बाबतीत करार ६ जून २०१५ रोजी झाला होता ,त्या कराराची अशा रीतीने पूर्तता करण्यात आली.[४] या करारानुसार १५१९३ लोकांना भारताचे नागरिकत्व देण्यात आले.[५] पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १९७४ पासून प्रलंबित असलेला हा प्रश्न सोडविला.यामुळे भारताचे बांगलादेशा बरोबरचे संबंध सुधारण्यास गती मिळाली असे दिसून येते.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २६ मार्च २०२१ मध्ये बांगलादेशला भेट दिली यामुळे भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील संबंधांना पुन्हा उजाळा मिळाला आहे.६ केवळ चीनच्या नादी लागून भारताला दुखवणं आपल्याला परवडणार नाही याची जाणीव बांगलादेशला आहे . बांगलादेशलातील नागरिकांचे भारताबद्दलचे मत चांगले झाले पाहिजे.हे लक्षात घेऊन पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १२ लाख कोरोनाप्रतिबंधक लसींचे डोस व १०९ जीवनरक्षक ॲम्ब्युलन्स पंतप्रधान हसिना यांच्याकडे प्रतिकात्मकरित्या सोपविल्या. या सर्वांचा परिणाम भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील संबंध अधिक दृढ होण्यात होईल ,अशी आशा वाटते. भारत आणि बांगलादेशमधील समस्या आणि वाद हे 'सोडवता येणारच नाही' अशा प्रकारचे नाहीत. घुसखोरी व नद्यांच्या पाणीवाटपाबाबत सुरू असलेला वाद अधिक त्रासदायक आहे. आतापर्यंत घुसखोरीचा प्रश्न कठीण होता कारण घुसेखोरीचा भारत करीत असलेला आरोप त्यांना मान्य नव्हता मात्र बांगलादेशने आता हे समजण्यास सुरवात केली आहे की त्याचे नागरिक बेकायदेशीरपणे भारतात जात आहेत. बांगलादेश एनआरसी कायद्या बाबत चिंता व्यक्त करत असला तरी, बांगलादेशाने ही भारताची अंतर्गत बाब असल्याचे सांगून वाद टाळला आहे. दहशतवाद आणि रोहिंग्या निर्वासितांच्या समस्येने दोन्ही देश त्रस्त आहेत. अशा परिस्थितीत दोन्ही देश केवळ परस्पर समन्वय आणि व्यापक सहकार्यानेच भविष्यात परस्पर संबंधांना नवीन परिमाण देऊ शकतात.[७]

निष्कर्ष :

भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील संबंध आज एका चांगल्या उंचीवर येऊन पोहोचले आहेत. १९७१ मध्ये भारताने पाकिस्तानच्या जोखडा मधून बांगलादेशला मुक्त केले. तेव्हापासून भारत आणि बांगलादेश या दोन्ही राष्ट्रांमधील संबंध मधला काही काळ वगळला तर चांगलेच असल्याचे दिसून येतात. बांगलादेशातील रहिवासी अनेक वेळा भारतात घुसखोरी करतात यामुळे दोन्ही देशांमध्ये नेहमी विसंवाद होत होता मात्र या विसंवादाने कधीही वाईट रूप धारण केले नव्हते .चीन सारख्या प्रभावी राष्ट्रांनी बांगलादेश बरोबर राजनीतिक संबंध निर्माण केल्यामुळे त्याचा वाईट प्रभाव भारत आणि बांगलादेश यांच्या संबंधांवर पडत असतो मात्र भारताचे पंतप्रधान माननीय नरेंद्र मोदी यांनी घेतलेल्या परिश्रमांमुळे आणि करत असलेल्या कार्यामुळे दोन्ही देशांचे संबंध सुरळीत झाले आहेत.

संदर्भ-

नाईकवाडे, प्रा. अशोक- भारताचे परराष्ट्र धोरण -स्टडी सर्कल फोर कॉम्पिटिटिव्ह करियर्स मुंबई .पा. नं.132 -133
देवळानकर, डॉ. शैलेंद्र - भारतीय परराष्ट्र धोरण: सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे -30 . पा. नं. 201
The Hindu the 06.06.2015
The Times of India 01.08 2021
International Business Times 01 08 201
सकाळ-२७.०३.२०२१.
जनसत्ता – संपादकीय ३० ०३.२०२१

भारत – बांग्लादेश संबध

एन. आर. कन्हाके
सावित्रीबाई फुले महिला, महा. वाशीम.

२५ मार्च १९७१ मध्ये पाकिस्तानने पूर्व-पाकिस्तानात लष्करी कायदा पुकारून पूर्व-पाकिस्तानातील मुस्लीम समुदायाचा कत्ल केल्या गेला. भारत-पाकिस्तान युद्ध ०३ डिसेंबर १९७१ ते १६ डिसेंबर १९७१ दरम्यान झाले. या युद्धात स्वतंत्र बांग्लादेशाची घोषणा केली. १६ डिसेंबर नंतर बांग्लादेश प्रत्यक्ष गणराज्य स्थापन झाले. या देशात तांदूळ, ऊस, गहू, डाळी आणि चहाचे मळे ही पिके घेतल्या जाते. या देशाच्या शेजारी आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, मेझोराम हे प्रामुख्याने भारतातील राज्य आहे. तर ब्रम्हदेश राष्ट्र सुद्धा शेजारी आहे. दक्षिण दिशेला बंगालचा उपसागर आहे. १९८८ च्या महापुरात दोन लक्ष ७५ हजार लोक ठार झाले. बांग्लादेशाचे सकल राष्ट्रीय उत्पादन (GDP) व राष्ट्रीय उत्पन्न (GNP) कमी आहे.

संरक्षण क्षेत्रात १९८९च्या आकडेवारीनुसार सैन्यात ९० हजार भूदलात ७ हजार ५ शे. तर नाविक दलात ४ हजार सैनिक व अधिकारी होते. निमलष्करी दलाची संख्या ५५ हजार होती, रणगाडे, लढाऊ विमाने, लढाऊ नौका याची संख्या अतिशय कमी आहे. थोडक्यात बांग्लादेशाची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सैनिकी अवस्था अत्यंत गंभीर आहे.

1. लाहोर अधिवेशनात पाकिस्तानची मागणी

बांग्लादेशात याचे १९७१ मध्यस्वतंत्र संग्राम सुरू झाला तरी त्याची बिजे पाकिस्तान निर्मितीच्या पूर्वी मुस्लीम व्दिराष्ट्रवादाच्या संकल्पेत आढळून येताना दिसतो. १९३३ मध्ये केंब्रिज विद्यापिठातील विध्यार्थ्याने पाकिस्तान हा शब्द प्रचारात आणला. त्यामध्ये पंजाब, वायव्य सरहद प्रांत, काश्मीर सिंध व बलुचिस्तान हे प्रदेश सूचित केले होते. असे स्पष्टीकरण चौधरी रहमत अल्ली यांनी दिले. म्हणजे पूर्व पाकिस्तान याचा नामउल्लेख नव्हता.

2. बांग्लादेशाची स्वतंत्र मागणी

१९४७ मध्ये भारताच्या विभाजनाची योजना पुढे आलि. त्यावेळीच बंगालचे मुख्यमंत्री सु-हावर्दी यांनी बंगालसाठी स्वतंत्र राज्याची मागणी केली होती. पाकिस्तानचे प्रमुख बैरीस्टर अहमद अली जीना आणि पहिले प्रधानमंत्री लियाकत अली यांनी बंगाली आणि पंजाबी भाषीक राजकारणाला संतुलित ठेवण्याचा प्रयत्न केला परंतु कालांतराने जिनानी सर्व पाकिस्तानची भाषा उर्दू ही राजभाषा असावी अशी भुमिका घेतल्याने पूर्व पाकिस्तानात प्रचंड विरोध बंगाली झाला आणी बंगाली भाषिकांना देशाचे शत्रू मानले जाईल असे सांगितले.या भाषीक विवादाला शेख मुजिबुर रहमान यांनी विरोध दर्शवून राजभाषेचा दर्जा मिळावा या साठी आंदोलन सुरु केले. पूर्व पाकिस्तानाल भाषीक आधारावर मुस्लीम लीग या पक्षाला

जास्त प्रतिनिधित्व मिळाले नाही तर अवामी लीग या पक्षाला प्रचंड बहुमत प्राप्त झाले. त्यामुळे पश्चिम पाकिस्तानी लोकांना हे सहन झाले नाही.

३. पूर्व पाकिस्तान आणि पश्चिम पाकिस्तानात संघर्ष

पश्चिम पाकिस्तानात झुल्फिकार अली भुट्टो याच्या पिपल्स पार्टीला ८८ प्रतिनिधी निवडून आल्याने मंत्रिमंडळात अर्ध्या जागाची मागणी केली. अवामी लीगने शासनात सहभागी करून घेण्यास नकार दर्शविला. त्यामुळे लष्करी प्रशासनाने सत्ता देण्यास नकार दर्शविल्याने अवामी लीगच्या प्रमुखांनी असहकार आंदोलन सुरु केले. शेख मुजिबुर रहमान आणि लष्कर प्रमुख याह्याखान यात वाटाघाटी अयशस्वी ठरल्या, तणाव वाढला, संघर्ष निर्माण झाला आणि लष्करी कायदा पुकारण्यात आला. अपरिमित हाणी झाली अत्याचार सुरु झाले, सार्वत्रिक कत्ली झाल्या पूर्व पाकिस्तानने स्वतःचे स्वतंत्र गणराज्य घोषित करून स्वातंत्र्य युद्धाला सुरुवात केली.

४. पूर्व पाकिस्तानचे शोषण आणि पश्चिम पाकिस्तानाचा विकास

१९७१ पूर्वी पाकिस्तानात १५०० कोटी रुपया महसुली खर्च व ३००० कोटी रुपया विकास खर्च केला. या उलट पश्चिम पाकिस्तानात याच कार्यासाठी ९००० कोटी रुपया व ६००० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले विदेशी मदत द्वारे २०% पूर्व पाकिस्तानात तर ८०% रक्कम पश्चिम पाकिस्तानात खर्च करण्यात येत असे त्यामुळे विकासाची गती कमी अधिक प्रमाणात दिसत असे बँका, उद्योग धंदे, बिमा कांपन्या, औद्योगीकरण, आयत निर्यात,लष्करी खर्च प्रशासकीय सेवा यामध्ये बरीच तफावत निर्माण केली.

५. आर्थिक शोषण

प्रशासकीय आणि लष्करी नोकरीत बरीच भेदात्मक वृत्ती जोपासली सचिव सहसचिव व उपसचिव हे पश्चिम पाकिस्तानातले होते त्यामध्ये फक्त ५१ अधिकारी हे पूर्व पाकिस्तानातले होते. बॉरिस्टर जीन्हा याच्या मृतुनंतर व लियाकत अलीच्या खुनानंतर पाकिस्तानच्या राजकारणात एच.एस. सुन्हावर्दी ख्वाजा नझिमुद्दीन व मंहमद अली बोग्रा हे तीन पंतप्रधान पूर्व पाकिस्तानातील झाले पूर्व आणि पश्चिम पाकिस्तानात एकात्मता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले पण लष्करी राजवटीत शोषणाला सुरुवात झाली. या शोषणाला विरोध करण्यासाठी मौलाना भाशानी सार्वत्रिक संप सुरु केला आणि अन्यायाविरुद्ध लढा उभारला. त्याविरुद्ध लष्करी कायदा पुकारला. भीषण अत्याचार बलात्कार व कत्तली खूप मोठ्या प्रमाणात केल्या गेल्या. या दंगलीत ३ लाख लोक ठार झाले व ९० लाख लोक भारतात आश्रयास आले त्यामुळे बांग्लादेशाच्या स्वातंत्र्य संग्रामात भारताचा सहभाग अपरिहार्य ठरला.

बांग्लादेश स्वतंत्रसंग्राम व भारताचा सहभाग

९० लाख निर्वासितांना पाकिस्तानने परत घ्यावे यासाठी वाटाघाटी सुरु केल्या परंतु पाकिस्तानने मान्य केले नाही जागतिक स्तरावर सुद्धा या समस्येचे निराकरण झाले नाही, अखेर ३ डिसेंबर १९६९ ला पाकिस्तानने भारतावर हवाई हल्ले करून प्रत्यक्ष युद्धास सुरुवात केली. बांग्लादेश होणे हे भारताच्या हिताचे होते.

उद्दिष्टे

१. बांग्लादेश स्वतंत्र झाला तर संकटे (पूर्व पाकिस्तान) नष्ट होतील.
२. पाकिस्तानच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात घट होऊन २४० कोटी रु.ची बाजारपेठ नष्ट होईल.
३. भारतासाठी संरक्षणात्मक कवच निर्माण करण्यासाठी म्हणजे आसाम,मेघालय, नागालँड, मणिपूर, मेझोराम, अरुणाचल व त्रिपुरा हे पूर्व भारतातील राज्य संरक्षणात्मक दृष्ट्या फायदेशीर राहील म्हणून बांग्लादेशाचे स्वतंत्र महत्त्वाचे होते.
४. बांग्लादेश स्वतंत्र झाला तरी दीर्घकाळ कमकुवत राहील आणि भारताला कोणताही धोका निर्माण होणार नाही.
५. मुस्लीम एकत्मवादाचे आधार घेऊन काश्मीर भूभागावर हक्क सांगण्याला खीळ बसेल.
६. निर्वासित्ताच्या आर्थिक संकटावर मात करण्यासाठी भारताची वाटाघाटीचीभूमिका अयशस्वी ठरली त्यामुळे युद्ध हे अटळ ठरले.

बांग्लादेशासाठी भारताचे योगदान

१. अनन्वीत अत्याचार

२५ मार्च १९७१ ते 16 डिसेंबर १९७१ या १० महिन्याच्या कालवधीत पूर्व पाकिस्तानात १० लक्ष ठार झाले, ३० लख लोक जख्मी झाले अनाथ, निराधार, बलात्कार झालेल्या स्त्रिया, बाल्के व इतर पीडित असे ९० लक्ष निर्वासीत झाले होते.

२. युद्धातील नुकसान

बंग्लादेशाच्या युद्धात अन्नसाठी घरे, गुरेढोर, कृषी अवजारे, कच्चामाल, कारखाने, चहा, उसाचे मळे यांचा प्रचंड विध्वंस झाला होता ५० मैल रेल्वे मार्ग व त्यावरील २९६ पुले ४८ रेल्वे स्थान, ९००० रेल्वे डब्बे आणि पटना, मेघना, तिस्ताव ब्रह्मपुत्रा या नद्यावरील पुले ध्वस्त करण्यात आल. देशातिले ३००० ट्रक २५०० बसेस रस्त्यावरील २७४ पूल ६६ नौकाफेरी नष्ट करण्यात आल्या बरेच बंदरे नष्ट केल्या गेली. पूर्व पाकिस्तानातील ६५% निर्यात पश्चिमपाकिस्तानात होत होत. बाजारपेढा नष्ट झाल्या होत्या UNO च्या अंदाजानुसार १३०० कोटी रुपयाची आर्थिक विनाशाला सामोरे जावे लागले.

३. भारताकडून बांग्लादेशाला मदत

बंग्लादेशाच्या पुनवर्सनासाठी जीवनावश्यक वस्तु पुरविण्यासाठी अनुदान स्वरुपात १३६.५६ करोड रोख रक्कम दिली तर ३३.६० कोटी रुपया कर्जाच्या स्वरुपात दिल्या गेली. इतर पाश्चिमात्य राजांनी त्या देशाला ९७२.६० कोटी रुपया मदत देण्याचे आश्वासन दिले. भारताची मदत कमी दिसत असली तरी अमेरिकेच्या पाठिमागे ही मदत तरी बांगलादेश-भारत संबंधचिरकाल कायम राहावे यासाठी भारत सतत प्रयत्नशील असतात.

संदर्भ :-

१. भारतीय विदेश नीती
- प्रा. डॉ. चंद्रशेखर दिवाण
२. प्रचलित विदेशनीती
- शेख हाशीम आणि गवई
३. वृत्तपत्रे

भारत — पाकिस्तान संबंध एक अभ्यास

प्रा. महादेव उत्तम तोंडे

विभाग प्रमुख — संरक्षणशास्त्र विभाग, धनदाई कला आणि विज्ञान महाविद्यालय, अमळनेर, जि. जळगाव, महाराष्ट्र पीन — ४२५४०१ E-mail- mahadevtonde07@gmail.com

प्रस्तावना :—

१५ ऑगस्ट १९४७ ला ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून भारत स्वतंत्र झाला. परंतु स्वातंत्र प्राप्त करतानाच भारताचे झालेले विभाजनही स्वीकारावे लागले भारताच्या अनैसर्गिक अशा फाळणीतुन पाकिस्तान नावाचे स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण झाले. आणि या दोन्ही राष्ट्रांत वितुष्ट निर्माण झाले. आणि ते वितुष्ट पुढे कायमच राहिले. ७ व ८ डिसेंबर १९८५ ला बांग्लादेशाची राजधानी 'ढाका' येथे भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश, नेपाळ, भुतान, श्रीलंका आणि मालदीवच्या राष्ट्रप्रमुखांची बैठक होऊन ''सार्क'' या संघटनेची स्थापना झाली. दक्षिण आशियायी राष्ट्रांची सामुहिक शक्ती जगापुढे यावी तसेच या सर्व राष्ट्रांमध्ये आर्थिक आणि राजकीय व सर्व प्रकारचे सहकार्य प्रस्थापीत व्हावे हा ''सार्क'' च्या स्थापनेमागील मुख्य उद्देश होता. भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश, श्रीलंका, भुतान, नेपाळ, मालदीव तसेच २००७ ला अफगाणिस्तान हा देश सार्क संघटनेचा सदस्य बनला. परंतु दुर्दैवाने आजपर्यंतचा ही विचार केला तर भारत आणि पाकिस्तानचे संबंध चांगले राहिलेले नाहीत हेच दिसुन येते.

संशोधनाचा उद्देश :—

१. भारत — पाकिस्तान यांच्यातील युध्दांचा अभ्यास करणे.
२. पाकिस्तानच्या काश्मिर संबंधी भूमीकेचा अभ्यास करणे.
३. भारताच्या काश्मिर संबंधी भूमिकेचा अभ्यास करणे.
४. भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि पाकिस्तान संबंधाबाबत सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :—

भारत — पाकिस्तान संबंध याचा अभ्यास करण्यासाठी ''सामान्याकडुन विशेषीकरणाच्या संशोधन'' पध्दतीचा उपयोग केला आहे. त्यासाठी विश्लेषणात्मक पध्दतीने साधन चिकित्सा केली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात लागणारी माहिती ही दुय्यम साधनातील (Secondary Data) आहे. यात प्रामुख्याने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय घडामोडीवर प्रकाश टाकणारे ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख, इंटरनेट इ. साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारत — पकिस्तान यांच्यातील युध्दे :—

भारत—पाकिस्तान संबंधाचा अभ्यास करताना भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात झालेल्या युध्दांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्वाचे ठरते त्याशिवाय भारत—पाकिस्तान संबंधाचा अभ्यास पूर्ण होऊच शकत नाही. भारत—पाकिस्तान यांच्यात झालेली युध्दे थोडक्यात पुढील प्रमाणे.

१. भारत — पाकिस्तान युध्द (१९४७) :—

ऑगस्ट १९४७ ला भारत आणि पाकिस्तान हे दोन स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण झाले. काश्मिरचा राजा हरिसिंग यांनी मात्र भारत किंवा पाकिस्तान यांच्यात विलीन न होता स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. परंतु २२ ऑक्टोबर

१९४७ या दिवशी पाकिस्तानातुन आलेल्या जवळ जवळ ५००० हल्लेखोरांनी काश्मीरवर उघड उघड आक्रमण केले. तेव्हा राजा हरिसिंगानी भारताच्या सामिलनाम्यावर स्वाक्षरी केली व भारताकडे मदत मागितली. तेव्हा भारतीय सैन्य काश्मीरच्या मदतीस धावुन गेले. या युध्दात भारताचा विजय झाला. पण तेव्हापासून तर आजपर्यंत पाकिस्तानने काश्मीर प्रश्नावरून भारताशी संघर्षपूर्ण संबंध ठेवले आहेत.

२. भारत — पाकिस्तान युध्द (१९६५) :—

सप्टेंबर १९६५ मध्ये झालेले २२ दिवसांचे भारत—पाकिस्तान युध्द ही दक्षिण आशियातील एक महत्वपूर्ण घटना मानली जाते. या युध्दात सुध्दा भारताचाच विजय झाला. पाकिस्तानची निर्मिती झाल्यापासुन पाकिस्तानने भारतीय उपखंडातील शांतता धोक्यात आणण्याचे नेहमी प्रयत्न केले. २२ सप्टेंबर १९६५ ला अखेर युध्द बंदी झाली. आणि युध्द थांबले.

३. भारत—पाकिस्तान युध्द (१९७१) :—

तत्कालीन,पुर्व पाकिस्तानची जवळ जवळ ७.५ कोटी जनता रहेमान यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रपती याह्या खानाचा निषेध करून स्वतंत्र बांग्लादेशची मागणी करू लागले. या आव्हानास उत्तर म्हणुन पाकिस्तानने बळाचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला यातुन लाखो बांग्लादेशी भारतात आले आणि त्याचा विपरीत परिणाम भारतावर होवु लागला. यातुनच ३ डिसेंबर १९७१ रोजी प्रत्यक्ष युध्दाला सुरूवात झाली. भारतीय सैनिकांनी चारही दिशांनी गतिमान चढाई करून ढाक्यावर झेप घेतली आणि भारतीय विमानांनी ढाक्याच्या परिसरात जबरदस्त बॉम्ब वर्षाव सुरू केला. हे युध्द ३ डिसेंबर ते १६ डिसेंबर १९७१ या कालावधीत लढले गेले. यात भारताचा दणदणीत विजय झाला व पाकिस्तानने शरणागती पत्करली आणि यातुन स्वतंत्र बांग्लादेशची निर्मिती झाली. ही ऐतीहासीक आणि महत्वपूर्ण अशी घटना होती.

४. कारगिल युध्द (१९९९) :—

९ मे १९९९ ला भारतीय सैन्यास जम्मु—काश्मीरच्या कारगिल क्षेत्रात घुसखोरी झाल्याचे सर्वप्रथम आढळुन आले. तेव्हा कारगिल क्षेत्रातील महत्वाच्या भागावर भारतीय हवाईदलाने व पायदळातील बोफोर्स तोफांच्या साहयाने हल्ला चढविला गेला. तोफखान्याच्या सतत आणि अचुक माऱ्यामुळे उंच उंच टेकड्या हस्तगत करण्यास भारतास मदत झाली. त्यात बटालीक, द्रास, तोतोलिंग, जुबार हिल्स, टायगर हिल्स या टेकड्या भारतीय जवानांनी हळुहळु आपल्या ताब्यात घेतल्या. अशा प्रकारे कारगिल युध्दात भारताचा दणदणीत विजय झाला. तेव्हापासून २६ जुलै हा कारगिल विजय दिवस म्हणुन साजरा केला जातो.

अशा प्रकारे भारत—पाकिस्तान यांच्यात झालेल्या सर्वच युध्दात भारताचा विजय झालेला आहे आणि पाकिस्तानचा पराभव झालेला आहे. आणि या पराभवाचे शल्य कायमच पाकिस्तानच्या मनात आहे.

भारत—पाकिस्तान यांच्यातील काश्मीर समस्या :—

भारत—पाकिस्तान यांच्यात झालेल्या सर्व युध्दाचे मुख्य कारण म्हणजे काश्मिर समस्या आहे. आणि या काश्मीर बाबतची पकिस्तानची आणि भारताची भूमीका पुढील प्रमाणे आहे

पाकिस्तानची काश्मिर संबंधी भूमिका :—

पाकिस्तानने काश्मिरच्या भुप्रदेशावर आपला हक्क सांगताना ''युनो'' च्या सुरक्षा समीतीत पुढील मुद्दे उपस्थित केले.

१. काश्मिर मध्ये बहुसंख्य जनता मुस्लीम आहे. त्यांचे हीत व संरक्षणाच्या दृष्टीने त्यांचा पाकिस्तानात समावेश होणे आवश्यक आहे.
२. भारत—पाकिस्तान फाळणी पुर्वी काश्मिरचा पाकिस्तानशीच जास्त जवळचा संबंध होता.
३. पाकिस्तानला संरक्षणाच्या दृष्टिने प्रबळ होण्यासाठी काश्मीरचा भु—भाग मिळणे आवश्यक आहे.
४. भौगोलिक दृष्ट्या काश्मिरचे पाकिस्तानच्या दृष्टीने अधिक महत्व आहे कारण, रावी, चिनाब, झेलम, सतलज या नद्या काश्मीरमधुन वाहतात. व पाकिस्तानचा आर्थिक विकास या नद्यावरच अवलंबुन आहे.

भारताची काश्मीरसंबंधी भूमिका :—

१. काश्मिरचे १९४७ मध्ये तेथील राजा हरिसींग यांच्या इच्छेनुसार भारतात पुर्णपणे विलीनीकरण झालेले आहे. तेव्हापासुन काश्मिर हा भारताचाच अविभाज्य भाग झालेला आहे.
२. काश्मिरमध्ये बहुसंख्येने मुस्लिम असले तरी १० लाखांच्या वर हिंदु असुन तेथील प्रशासक सर्व हिंदुच होते म्हणुन काश्मिरचे भारतात झालेले विलीनीकरण योग्यच आहे.
३. युध्द नैतिक व संरक्षणाच्या दृष्टीने काश्मिरचा प्रभाव भारतावर अधिक पडतो त्यामुळे या प्रदेशाचे पाकिस्तानमध्ये विलीनीकरण करणे म्हणजे भारताच्या सुरक्षेला धोका पोहचविण्यासारखे आहे.
४. भारतात काश्मिर विलीन झाल्यापासुन जम्मु—काश्मीरचा सर्वांगिण विकास होत आहे.
५. काश्मीरमधसुन वाहणाऱ्या नद्यांच्या पाण्याचा वापर पुर्णपणे भारतच करेल हा पाकिस्तानचा विचार निराधार आहे. कारण, आंतरराष्ट्रीय समझोता सिध्दांतानुसार हा प्रश्न सोडविता येतो.

अशा प्रकारे काश्मिरचे योग्य समर्थन करून भारताने पाकिस्तानचे उपस्थित केलेले सर्व मुद्दे खोडुन काढले आणि जम्मु—काश्मीर हा भारताचा अविभाज्य भाग आहे हे स्पष्ट केले. आणि पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी कलम ३७० रद्द करून सर्व जगाला ते दाखवुनही दिले.

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि पाकिस्तान संबंधाबाबत सद्यस्थिती :—

भारताचे परराष्ट्र धोरण किंवा विदेश निती ही भारतीय संस्कृती आणि आदर्शाच्या मूलभुत सिध्दांतावर आधारित आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दीष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत

१. गट निरपेक्षतेचे धोरण
२. जागतिक शांततेची स्थापना
३. शीतयुध्दाचा विरोध
४. साम्राज्यवाद आणि वसाहतवादाला विरोध
५. आंतरराष्ट्रीय विवादांची शांततापूर्ण सोडवणुक
६. आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे समर्थन
७. वर्णव्देषाचा विरोध
८. नि:शस्त्रीकरणाचे समर्थन
९. शेजारी देशांशी मैत्रीपुर्ण संबंध
१०. दहशतवादाचे निर्मुलन

अशा या वरील सर्व घटकांवर आधारीत भारताचे परराष्ट्र धोरण आह किंवा हे वरील सर्व भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दीष्ट्ये आहेत. यातुन भारताने शांतता, सहकार्य, विकास, समस्यांची शांततेच्या मार्गाने सोडवणुक, जगातुन दहशतवाद नष्ट व्हावा या बाबींवर भर दिलेला आहे हे स्पष्ट होते.

भारत आणि पाकिस्तानच्या संबंधाबाबत विचार करता हे स्पष्ट दिसते की भारत हा सुरुवातीपासुन शांततेच्या, सहकार्याच्या मार्गाने जात आहे तसेच दहशतवादाचा बिमोड करणे हे भारताचे धोरण आहे. तर पाकिस्तानचे धोरण हे भारताच्या अगदी विरुध्द असे आहे. पाकिस्तान वारंवार दहशतवादाला खतपाणी घालत आहे. आणि भारतात दहशतवादी पाठवुन घातपात घडवत आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडीत नेहरु तसेच लाल बहादुर शास्त्री, इंदिरा गांधी, अटल बिहारी वाजपेयी, मनमोहन सिंग या भारतातील सर्व पंतप्रधानांचा विचार केला तर सर्वांनी पाकिस्तान सोबत संबंध सुधारावेत असाच प्रयत्न केलेला आहे. परंतु पाकिस्तान काही सुधारण्याचे नाव घेत नाही. आणि त्यातुनच पाकिस्तानने भारता बरोबर १९४७, १९६५, १९७१ आणि कारगिल युध्द (१९९९) अशी चार युध्द केली आणि या सर्व युध्दात पाकिस्तानचा दारुण पराभव झाला आणि भारताचा विजय झाला. याचे शल्य पाकिस्तानच्या मनात कायमच आहे आणि याच सुडबुध्दीतुन पाकिस्तानने दहशतवादाला जास्तच खतपाणी घालण्यास सुरुवात केली आहे.

पाकिस्तानने भारतात घडविलेले काही प्रमुख दहशतवादी हल्ले पुढील प्रमाणे आहेत.

१. १९९३– मुंबई बॉम्बस्फोट
२. २००१– श्रीनगर असेंब्लीवर हल्ला
३. २००१ – भारतीय संसदेवर हल्ला.
४. २००२ – अक्षरधाम मंदिरावर हल्ला.
५. २००४ – आसाम येथे बॉम्बस्फोट
६. २००६ – मुंबई लोकल रेल्वेत बॉम्बस्फोट
७. २६ नोव्हेंबर २००८ – मुंबई ताज हॉटेल, ओबेरॉय हॉटेल दहशतवादी हल्ला.
८. २०१० – पुणे जर्मन बेकरीत बॉम्बस्फोट
९. २०१६ – पंजाब मधील पठाणकोट दहशतवादी हल्ला
१०. २०१९ – पुलवामा दहशतवादी हल्ला.

हे वरील सर्व दहशतवदी हल्ले आणि भारतासोबत पाकिस्तानने लढलेले सर्व युध्दे यांचा विचार करता पाकिस्तानचे धोरण कसे आहे हे स्पष्ट होते. तसेच पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनीही पाकिस्तानसोबत संबंध सुधारण्याचे वारंवार प्रयत्न केले पण त्यालाही यश आलेले दिसत नाही. भारताने ऑगस्ट २०१९ मध्ये जम्मू.काश्मीरला विशेष राज्याचा दर्जा देणारे कलम ३७० रद्द केले आणि पुन्हा पाकिस्तानचा जळफळाट झाला. तसेच भारताची अमेरीकेशी वाढणारी जवळीकता पाहुन पाकिस्तानने चिन सोबत जवळीकता करुन भारताची सुरक्षितता कशी धोक्यात आणता येईल याचा वारंवार प्रयत्न पाकिस्तान करत आहे. आणि त्यामुळे सद्या भारताने चीन आणि पाकिस्तान या आपल्या दोन्ही सिमा मजबुत केल्या आहेत आणि राफेल लढाऊ विमानामुळे भारत लष्करी दृष्ट्या आणखी जास्त सक्षम बनला आहे.

निष्कर्ष :–

भारत आणि पाकिस्तान हे सार्क संघटनेतील महत्वपुर्ण देश आहेत. आणि सार्क संघटनेचे जे उद्दिष्ट्ये आहेत. ते म्हणजे सार्क मधील देशांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतीक वैज्ञानीक विकासाला चालना देणे. सार्क मधील देशांच्या जिवनमानात सुधारण घडवुन आणने, आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर एकमेकांना सहकार्य करणे परंतु सार्कची ही उद्दीष्टे पुर्ण होण्यासाठी भारत–पाकिस्तान यांच्यात असणारे तणापुर्ण संबंध अडथळा ठरत आहेत. तसेच पाकिस्तानने भारतातील दहशतवादी कारवाया तात्काळ बंद करणे गरजेचे आहे. तसेच सिमेवरील शस्त्रसंधीचे उल्लंघन करणे ही पाकिस्तानने बंद करणे अत्यावश्यक आहे. आणि भारतासोबतचे संबंध पाकिस्तानने सुधारावेत जेणेकरुन सार्कमधील देशांचा विकास होईल आणि सार्कची उद्दीष्टये पुर्ण होण्यास मदत होईल. आणि भारत पाकिस्तान यांच्यातील संबंध सुध्दा सुधारतील.

संदर्भ सूची :–

१. *भारताचे परराष्ट्रीय धोरण– डॉ. वा. भा. पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव २०१५*
२. *भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा– प्रा. ए. पी. चौधरी, अर्चना चौधरी, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव २००३*
३. *२१ व्या शतकातील दहशतवाद– प्रा. म. न. उदगावकर, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे–२००९*
४. *अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध – डॉ. बी. एल. फडिया, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा–२००९*
५. *अन्तर्राष्ट्रीय राजनीती– डॉ. बी. एल. फडिया, साहित्य भवन पब्लिकेशन– आगरा – २००९*

भारताच्या दृष्टीकोणातून — सार्क

प्रा. चंद्रकांत. एन. पुरी (राज्यशास्त्र विभाग)
श्री.दत्त कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हदगांव,ता.हदगावं जि.नांदेड
मो.नंबर ९०२१०५०२३२

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार संघटना (South Asion Association For Regional Cooperation (SAARC)) (संक्षिप्त नाव : सार्क) ही दक्षिण आशिया खंडातील ८ (आठ) देशाची एक अर्थिक व राजकिय सहयोग संघटना आहे.

१) प्रस्तावना :—

सार्क ची स्थापना ७—८ डिसेंबर १९८५ ढाका (बांगलादेश) येथे दक्षिण आशियातील सात देशांच्या राष्ट्रप्रमुखच्या संम्मेलनात झाली. या संघटनेच्या मुळ सदस्यात भारत,पकिस्तान,बांगलादेश,नेपाळ,श्रीलंका,भूटान व मालदिप हे देश होते. तर २००७ च्या सार्कच्या १४ व्या संम्मेलनात अफगानिस्थानला सदस्य राष्ट्र म्हणुन मान्येता देण्यात आली. ही दक्षिण आशियामधील पहिली अशी संघटना आहे की, तीने जागतीक राजकारणात प्रादेशिक सहकार्याची सुरूवात केली. आपआपसातील मतभेद विसरून सर्व शेजारील राष्ट्रातील सहयोग वाढवून विकासाकडे वाटचाल केली पाहिजे. हया उद्देशाने या प्रादेशिक संघटनेची स्थापना झाली. दक्षिण आशियाची एक प्रादेशिक संघटना असावी हा विचार सर्व प्रथम बांगलादेशाचे पुर्व राष्ट्रपति जिया उर रहमाण यांचा होता. त्यांनी १९८० च्या आसपास भारत,पकिस्तान,बांगलादेश,नेपाळ,श्रीलंकाची यात्रा करून या संघटनेचे महत्व पटवुन दिले. व राजीव गांधी यांच्या प्रयत्नातुन सार्कची निर्मीती झाली.

संशोधन पध्दती व तथ्य संकलन :—

प्रस्तुन शोध निंबधासाठी ऐतिहासिक व अन्वेशात्मक संशोधन आराखडयाचा उपयोग केलेला आहे. त्यासाठी दुयम तथ्ये संकलन पध्दतीचा उपयोग केलेला आहे. दुयम तथ्य संकलनासाठी मराठी,इंग्रजी,हिंदी भाषेतील वर्तमान पत्रे, संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके,इंटरनेट सेवा इत्यादी माध्यामांचा व दुरचित्रवाहीनीतील विविध वाहिन्याचा तथ्य संकलनासाठी उपयोग केलेला आहे.

अध्यायनाची उदिष्टये :—

१) सार्कच्या सदस्य देशासमोरील सारख्या समस्येचा आभ्यास करणे.
२) सार्कच्या विकासातील अडथळा निर्माण करण्या—या बाबीचा आभ्यास करणे.
३) सार्क मुळे भारताला होणा—या फायदयाचा (सहयोगाचा) अभ्यास करणे.
४) जागतिक राजकारणात सार्कचे महत्व अभ्यासने.

अध्यायनाची गृहीतके :—

१) सार्कमध्ये भारताचे महत्व इतर राष्ट्राच्या तुलणेत जास्त आहे.

२) सदस्य राष्ट्रा समोरील समस्या हया सारख्या आहेत.

३) सार्कच्या इतर संघटनंच्या तुलनेत विकास नगन्येच आहे.

४) भारताच्या परराष्ट्र धोरणात सार्कचे महत्व खुप आहे.

१) सार्क मध्ये भारताची महत्वपुर्ण भुमिका :—

सदस्यामध्ये भारत हा क्षेत्रफळानेच नाही तर लोकसंख्या व अर्थ व्यवस्थेच्या बाबत ७० टक्के भागीदार आहे. सार्क सदस्या देशाबरोबर भारताचा व्यापार हा १७.५ बिलीयन डॉलर्स निर्यात व २.५ बिलीयन डॉलर्स हा आयात आहे (२०१४)

त्याच बरोबर भारत हा सदस्य राष्ट्रा सोबत अनेक क्षेत्रामध्ये सहयोग पण करतो. नेपाळ, भूटान या देशाला तर भारताकडून सर्वात जास्त सहकार्य सर्वच क्षेत्रामध्ये मिळत असते. मालदिवला भारताने वेळोवेळी सहकार्य केले. श्रीलंका,बांगलादेश,अफगाणिस्तान मध्ये विविध विकास कामात भारत मोठा भागीदार आहे. त्याच बरोबर भारताने कोव्हीड—१९ च्या लढयात औषधी व लसीचा सर्वप्रथम मोफत निर्यात शेजारील राष्ट्रांनांचा देवू केली.

कोणत्याही नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी सर्वप्रथम भारतच आपल्या शेजारी राष्ट्रांना मदतीचा हात देतो. त्यामुळे सार्कमध्ये भारताची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते.

२)सार्क सदस्य राष्ट्रापुढील समस्या :—

दक्षिण आशिया हा जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला उपखंड आहे. या सदस्य राष्ट्रा समोरील समस्या मध्ये ब—याच प्रमाणात एकसमानता असून भौगोलिक जवळीकतेमूळे एका राष्ट्रातील समस्याचा दुस—या राष्ट्रावर त्वरीत परिणाम होत असतो. या समान समस्या सोडवण्यासाठी सहकार्या शिवाय पर्याय नाही, हयाच उद्देशाने सार्कची स्थापना झाली. परंतु तिन दशके होउनही सार्कच्या स्थापनेचा उद्देश पुर्ण होवू शकला नाही. दक्षिण आशिया हा जगातील सर्वात गरिब भौगोलिक क्षेत्रापैकी एक आहे. या देशातील ४० टक्के जनता ही दारिद्रियरेषेखालील जिवन जगत आहे. त्यांच्या साक्षरतेचे प्रमाण हे ५० टक्के आहे. इतर राष्ट्राच्या तुलनेत आरोग्य व शिक्षणावर सर्वात कमी खर्च हा सार्क सदस्य राष्ट्रांचा होतो. जगाच्या तुलनेत महिला साक्षरतेचे प्रमाण फारच कमी आहे. त्याच बरोबर वाढत्या लोकसंख्येमुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडला आहे. त्यामुळे वेगवेगगळया प्रदुषणाला येथील जनतेस तोंड द्यावे लागल आहे.

त्याच बरोबर डरडोई उत्पन्न फार कमी आहे. या राष्ट्रात गरिबी,बेकारी,उपासमारी,कुपोषण या सारख्या समस्या हा एक सार्क समोरील चिंतेचा विषय बनलेला आहे.

सिमावाद,वांशिक संघर्ष, राजकिय अस्थिरता, नक्षलवाद, अतंकवाद, अण्वस्त्रचा प्रसार हयामुळे सार्क राष्ट्रासमोरील समस्यात वाढ झाली आहे.

३) सार्कच्या विकासातील अडथळे :—

सार्कच्या स्थापनेला ३५ वर्षे उलटूनही सार्कचा पाहिजे तसा विकास झाल नाही. कारण असे अनेक कारणे आहेत कि जे सार्कच्या विकासात बाधा निर्माण करत आहेत. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे भारत—पाक, भारत—नेपाळ, पाक—बांगलादेश, पाक—अफगाणिस्थान,भारत—श्रीलंका यांच्यात अनेक प्रश्नावरून असेलेला संघर्ष व त्यमुळे निर्माण झालेला अविश्वास व त्यातुन निर्माण झालेली शस्त्रास्त्रास्पर्धा व अस्थिर राजकीय वातावरण होय.भारत—पाकिस्थान यांचा एकमेकांवरील अविश्वास हा सर्वात मोठा अडथळा आहे. कारण या संघटनेमध्ये ही दोन राष्ट्रे मोठी आहेत. परंतु त्यांच्या सिमावादामुळे त्यांच्यात मोठा तणाव असतो. त्याच बरोबर भारत आणि नेपाळ मध्ये लेपूलेक व कालापाणी हया विवादीत क्षेत्रावरून तणावात वाढझाली आहे. भारत व बांगला देशात रोहिंग्या व घुसपेठीची समस्या आहे ईत्यादी.

मुक्त व्यापार करार (ै।थ्ज।) याची अमलीबजावणी नगण्य प्रमाणात झाली आणि हया देशाच्या एकूण व्यापाराच्या फक्त ५ टक्के व्यापारच या देशाच्यामध्ये होतो. कश्मिरमधील उरी येथील आतंकवादी हल्यानंतर २०१६ मध्ये इस्लामाबाद (पाकिस्तान) येथे होणारी १९ वी सार्क शिखर परिषद भारताच्या विरोधामूळे रद्द केली. त्यानंतर एकही परिषद झाली नाही. १९८५ पासून आतपर्यंत फक्त १८ सार्कचे सम्मेलने झालीत. त्यामुळे या सादस्य राष्ट्रातील एकजुटतेचा अभार व या संघटने प्रती असणारी उदासिनता हे सार्कच्या विकासातील मुख्य अडथळे म्हणावे लागेल.

४) भारताच्या परराष्ट्र धोरणात सार्कचे महत्व :—

भारत हा एकमेव असा देश आहे तो सार्कच्या सदस्य राष्ट्राच्या सिमांना जोडतो. त्या व्यतिरिक्त धर्म,भाषा,संस्कृती यामध्ये असणारी समानता त्यामुळे भारताचा अन्ये सदस्य देशावर मोठा प्रभाव पडतो. २०१४ च्या मोदी सरकारच्या शपथ ग्रहण समारंभास भारताने सार्क देशाच्या राष्ट्राध्याक्षांना बोलावून सार्कचे महत्व स्पष्ट केले होते.

भारताने मालदिव, नेपाळ, अफगान,श्रीलंका भूटान या देशाला स्वास्थ सुविधा उपलब्ध करून कोरोनाच्या काळात त्यांची मोठी मदत करून आपली शेजारील राष्ट्रांवर असणारी पकड मजबुत केली. जगातील लोकसंख्येच्या २२ टक्के लोकसंख्या सार्क देशात राहत असल्याने एक वेगळा प्रभाव निर्माण झाला. भारत या देशा सोबत ११०२ अरब रूपये येवढा व्यापार करतो.

सार्कच्या उद्देशामध्ये अतंरराष्ट्रीय मंचावर एकमेकांना साथ देवून आपली उपस्थिती मजबुत करणे हे उद्दिष्ट असल्याने सर्व देश (पाक वगळता) भारताच्या बाजुने उभे राहतात. आर्थीक,सांस्कृतीक,सामाजिक व वैज्ञानिक क्षेत्रात सक्रिय योगदान देवून भारताने शेजारील राष्ट्राला मदत केली. नरेन्द्र मोदीजी पंतप्रधान होताच भुटान व नेपाळच्या दै—यावर जाने , व

कोव्हीड—१९ या महामारीच्या काळात त्यांनी सर्व प्रथम सार्क देशाला मदत देवून त्यांना खुप सहकार्य करणे हे परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीकोणातुन भारताला उपयुक्त ठरले.

५) सार्कच्या माध्यमातुन झालेला विकास :—

सार्कच्या निर्मीतीचा मुख्य उद्देश दक्षिण आशियातील देशात आत्मनिर्भरता वाढून त्यांना मजबुत करणे. एकमेकांच्या समस्या सोडवून त्यांच्यात विश्वास व सहकार्य वाढवणे. सारख्या हिताच्या विषयात अतंरराष्ट्रीय मंचावर एकमेंकांना सहयोग करणे. जनतेचे कल्याण व त्याचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकास करणे हा आहे. यामध्ये सार्क देशाना थोडया प्रमाणात यश मिळालेले आहे.

सार्कच्या माध्यामातुन २६६ वस्तुवरिल करात कपात करण्यात आली. यामध्ये भारताने सर्वाधिक १०६ वस्तुवर व्यावसायीक सवलत देवू केली. त्यामुळे नेपाळ,मालदिप,भूटान सारख्या गरीब देशांना त्यांच्या फायदा झाला.

या वेतिरिक्त १९९० पासून बालीका वर्ष,आवास वर्ष, पर्यावरण, विकलांग,गरीबी उन्मुलन वर्ष घोषित केले. १९९१ ते २००० हे बालीका दशक म्हणून पाळले गेले व त्या माध्यामातुन मुलिंच्या शिक्षण,विकास,स्वास्थ इत्यादी बाबीवर लक्ष केंद्रीत केले गेले. त्याच बरोबर कृषी, आरोग्य,साक्षरता, शिक्षा व पर्यावरण, सांस्कृती,आर्थिक, पर्यटन ,प्रसारमाध्यमातील सहकार्य, आमलीपदार्थाचा व्यापार,दहशतवाद,शस्त्रस्त्राचा व्यापार व मानवाधिकार इत्यादी महत्वपूर्ण क्षेत्राता सार्कच्या माध्यामातून प्रभावीपणे उल्लेखनिय कार्य भारताच्या सहकार्याने केले गेले.

६) सारांश :—

दक्षिण आशियातील राष्ट्रांनी परस्परामधील वादग्रस्त प्रश्न आणि संघर्ष बाजूला सारून आर्थिक व व्यापारकि पातळीवर सहकार्याला प्राधान्य द्यावे . आर्थिक आणि राजकिय मुद्दे यामध्ये फारकत करावी असे भारताचे स्पष्ट मत आहे. परंतु जो पर्यंत पाकिस्तान आपला सिमाविवाद सार्कच्या मंचावर मांडत राहील तोपर्यंत सार्कचा विकास होईल हे म्हणता येणार नाही.

सार्क देशाच्या नेत्यांनी युरोपियन संघ व असियान सारख्या संघटनाचा विकास पाहून आपली वृत्ती बदलण्यास हवी. हया संघटनानी आर्थिक एकजुटीच्या माध्यामातुन विकासाची वाटचाल सुरू केली. त्यांच्या माध्येमातुन आर्थिक विकासाचे ऐक माध्येम म्हणून सार्कला पाहाण्यात यावे २००४ च्या (इस्लामाबाद) सम्मेलनात स्वतंत्र व्यापार क्षेत्राची (साफटा) सुरूवात केली १९९१ कोलंबो मधील बैठकित दारिद्रियनिर्मूलनाचा ठराव घेवून गरिबी निर्मुलनासाठी मोठे कार्य केले.

सार्क देशाच्या मुख्य समस्या गरिबी,मागासलेपणा,आरोग्य,सुविधांचा अभाव हा असून सार्कच्या माध्येमातुन त्यामध्ये विकास करण्याची गरज आहे. सर्व सदस्य राष्ट्र हे कृषी प्रधान आहेत. त्यांची अर्थव्यवस्था ही कृषीवर आधारित आहे. त्या अनुषगांने कृषीच्या क्षेत्रामध्ये

विकास करणे गरजेचे आहे. आणि भारत आपली जबाबदारी पूर्णपणे बजावत आहे. असे अनेक क्षेत्र आहेत ज्या मध्ये सार्कला (भारताला) आपली मुख्य भुमिका निभवावी लागणार आहे. तरच ख—या अर्थाने सार्कच्या स्थापनेचे उद्दीष्ट तात्कालीन पंतप्रधान राजीाव गांधी व राष्ट्रपती जिया उल रहमान यांनी पाहिलेले स्वप्न पूर्ण होईल.

संदर्भ :—

१) *कुमार मूनेष,स्वतंत्र भारतकी विदेश निती,डिस्कवरी पल्लीसिंग हाउस प्राईवेट लिमिटेड नई दिल्ली—२०१०*
पृ.क्र. २१३, २१४, २१९

२) *फडिया बि.एल. राजनिती विज्ञान,प्रकाशक — साहित्य भवन सि १७, सिकन्दरा,औद्योगिक क्षेत्र,आगरा—उ.प्र. कोड २०४*
पृ.क्र. ७१७, ७२०, ७२२

३) *कुलकर्णी विजयकुमार गो., अंतरराष्ट्रीय संबंध,कैलाश पब्लीकेशन्स औरंगपूरा,औरंगाबाद,ऑगस्ट २०१०*
पृ.क्र. ११०, ११४, ११५

४) *देवळाणकर शैलेंद्र, भारतीय परराष्ट्र धोरण, सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन,सदाशिव पेठ,पुणे, मार्च २००७*
पृ.क्र. १२७, १३५, १३८, १४०, १४३

५) *जैन महेन्द्र, प्रतियोगीता दर्पन, राजनिती विज्ञान, सिरीज २२ कोड ८६६, स्वदेशी बीमा नगर , अगरा*
पृ.क्र. १०२, १०३

भारत-श्रीलंका संबंधाचे बदलते स्वरूप

प्रा. महिपाल रामराव सुळे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, लाल बहादुर शास्त्री महाविद्यालय, धर्माबाद, ता. धर्माबाद, जिल्हा नांदेड.
डॉ.दयानंद माधवराव गुडेवार
सहाय्यक प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक तथा, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, उज्वल ग्रामिण महाविद्यालय, घोनसी, ता.जळकोट जिल्हा लातूर

भारताच्या दक्षिणेला अवघ्या 31 किलोमीटर अंतरावर श्रीलंका हा देश असून त्याचे पूर्वाश्रमीचे नाव 'शिलोन' व 1972 साली 'लंका' आणि 1978 साली 'श्रीलंका' असे नामकरण झालेले आहे. श्रीलंकेमध्ये आज समाजवादी लोकशाही गणराज्य शासन पद्धती अस्तित्वात आहे. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर म्हणजे, 4 फेब्रुवारी 1948 रोजी ब्रिटिशांपासून श्रीलंकेला स्वातंत्र्य मिळाले व तेव्हापासून भारत आणि श्रीलंका राजनैतिक संबंध प्रस्थापित झाले आहेत. परंतु श्रीलंका आणि भारत या दोन्ही देशांचा संबंध प्राचीन तसेच स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून असल्याचे अनेक पुरावे आपल्याला मिळतात. कालखंडानुसार उल्लेख करावयाचा झाल्यास 2500 वर्षापेक्षाही जुने संबंध भारत आणि श्रीलंका या देशाचे आहेत. बौद्धिक, सांस्कृतिक, धार्मिक क्षेत्रात या दोन्ही देशात सहकार्य राहिले आहे. हिंदु धर्माच्या रामायण या ग्रंथात श्रीलंके सोबतच्या भारताच्या संबंधाचे पौराणिक संदर्भ मिळतात. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रचाराकरिता आपला पुत्र महेंद्र आणि कन्या संघमित्रा यांना श्रीलंकेत पाठविले होते. आज श्रीलंकेमध्ये बौद्ध धर्म हाच प्रमुख धर्म आहे. त्याचबरोबर तेथे ख्रिश्चन, हिंदू आणि मुस्लीम धर्मीय लोक सुद्धा आहेत. श्रीलंका देशाची लोकसंख्या 2.9 कोटी इतकी आहे. ब्रिटिश काळात भारतातील विशेषत: अनेक तामिळी लोक श्रीलंकेत कामाला गेले व तेथेच स्थायिक झाले. म्हणजेच भारत-श्रीलंका संबंध समजून घेत असताना त्याचे वर्णन खालील तीन टप्प्यात करावे लागेल.

1) स्वातंत्र्यपूर्व काळ (ऐतिहासिक संदर्भ)
2) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड
3) वर्तमान संबंध

भारत - श्रीलंका यांच्यातील भौगोलिक जवळीकता, बौद्ध धर्माचा प्रचार - प्रसार, व्यापार, संस्कृतीत जवळीकता यामुळे दोन्ही देश एकमेकांच्या प्राचीन काळापासून संपर्कात आहेत. 4 फेब्रुवारी 1948 रोजी श्रीलंका स्वतंत्र झाल्यानंतर भारत-श्रीलंका राजनयिक संबंधाला सुरुवात झाली. दोन्ही देशाच्या परराष्ट्र धोरणात काही साम्य होते. उदा. अलिप्तवादी धोरणाचा स्वीकार, लष्करी गटाच्या सहभागापासून दूर, साम्राज्यवाद-वसाहतवादाला विरोध. त्यामुळे दोन्ही देशाचे संबंध सुरुवातीला सकारात्मक वाटत होते. परंतु, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर श्रीलंकन सरकारने श्रीलंकेत स्थायिक झालेल्या मूळच्या भारतीय लोकांना विशेषतः तामिळींना नागरिकत्व देऊन श्रीलंकेत सामावून घेण्यास नकार दिला होता. त्यामुळे या लोकांना पूर्ण नागरिकत्व द्यावे यासाठी भारताने आग्रह धरला होता. श्रीलंकेला स्वातंत्र्य

मिळाल्यानंतर श्रीलंकेच्या संसदेसाठी झालेल्या निवडणुकीत 7 तामीळ बहुल मतदार संघातून 6 तामीळ उमेदवार निवडून आले होते. ज्या ज्या ठिकाणी तामिळ बहुल लोक मोठ्या संख्येने होते त्यांनी मतदान करून तामिळ हिताला समर्थन देणाऱ्या उमेदवारांच्या यशासाठी प्रयत्न केले. त्यामुळे त्यांची कृती सिंहली गटाला लोकाना मान्य नव्हती. म्हणून स्वतःच्या बहुसंख्येच्या जोरावर त्यांनी तामिळी समाजाला नागरिकत्व व मतदानाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवले. त्यामुळे सिंहली व तामिळी प्रश्नाला पुढच्या कालखंडात वेगळे वळण लागले. सिंहली लोकांचे प्रमाण देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 74 टक्के तर तामिळी भाषिकांचे हे प्रमाण 12 टक्के एवढे आहे. 1950 च्या दशकापासून श्रीलंकेत सिंहली- तामिळ वंशामध्ये जातीय दंगली उसळायला सुरुवात झाली. यावर तोडगा काढण्यासाठी भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पंडित नेहरू आणि श्रीलंकेचे पंतप्रधान कोटलेवाला यांच्यात 1954 मध्ये एक करार झाला. या करारानुसार श्रीलंकेतील तामिळी वंशाच्या सुमारे एक लक्ष 34 हजार व्यक्तींना आपल्या देशाचे नागरिकत्व देण्याची तयारी श्रीलंकन सरकारने दर्शवली. परंतु या करारानंतरही तामिळी वंशाच्या अनेक लोकांच्या नागरिकत्वाच्या प्रश्नावर तोडगा निघाला नाही. किंबहुना 1954 मध्ये झालेल्या कराराच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यास श्रीलंकन सरकारने नकार दिला. परिणामतः अनेक भारतीयांना श्रीलंकेत अवैध घोषित करण्यात आले.

1956 मध्ये श्री बंदार नायके हे पंतप्रधानपदी विराजमान झाले परंतु 25 सप्टेंबर 1956 मध्येच त्यांचा अकाली मृत्यू झाल्यानंतर 1960 मध्ये त्यांच्या पत्नी श्रीमती बंदारनायके या पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्या. या काळात भारत-श्रीलंका संबंध मैत्रीपूर्ण होते. परंतु पुढे भारत व श्रीलंका यांच्यातील नागरिकत्वाच्या बाबत प्रश्न सोडवण्यासाठी 29 ऑक्टोंबर 1964 रोजी भारताचे पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री व श्रीमती बंदारनायके यांच्यामध्ये समझौता झाला. एकंदरीत श्रीलंकेतील वांशिक संघर्ष 1980 च्या दशकात जरी तीव्र झाला तरी, या संघर्षाची मुळे श्रीलंकेच्या स्वातंत्र्यपासूनच होती. 1970 च्या दशकात तामिळी फुटीरतावाद व उग्रवादाला सुरुवात झाली. तामिळीच्या लहान मोठ्या संघटना एकत्र आल्या आणि 1976 मध्ये वेलूपिल्लई प्रभाकरणच्या नेतृत्वात 'लिब्रेशन टायगर ऑफ तामिळ इलम' (लिट्टे) संघटना स्थापन केली. उत्तर व पूर्व श्रीलंकेच्या तामिळ बहुल भागात एक तामिळ मातृभूमी यासाठी प्रचार व प्रसार सुरू केला. पुढे 1983 मध्ये सिंहली व तामिळवंशी यामध्ये जातीय दंगली उसळल्या. त्या अधिक चिघळेल्यामुळे त्यावर श्रीलंकन शासनाचे नियंत्रण राहिले नाही. शेवटी श्रीलंकेने भारताकडे मदत मागण्याचा निर्णय घेतला. श्रीलंका आणि भारता दरम्यान 1987 मध्ये ऐतिहासिक करार होऊन त्याअंतर्गत श्रीलंकेतील वांशिक संघर्ष नियंत्रणात आणण्यासाठी भारताने शांती सैन्य पाठवले. शांती सेनेने श्रीलंकेत शांतता स्थापनेचा प्रयत्न केला परंतु अपेक्षित यश मिळाले नाही. शेकडो भारतीय शांती सैनिक मारले गेले याच शांती सैनिक मोहिमेचा परिणाम म्हणून 1991 मध्ये लिट्टेकडून भारताचे माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांची हत्या करण्यात आली.

भारत-श्रीलंका यांच्या संबंधातील कटू तेथील वांशिक कारण मुख्य असले तरी इतर काही मुद्दे दोन्ही देशाच्या कटूतेला कारणीभूत आहेत. श्रीलंकेत अल्पसंख्यांकावर होणारे अन्याय दूर करावेत. यासाठी भारताने प्रयत्न करावेत. अशी मागणी भारतातील डी.एम.के. सारख्या पक्षाने केली. त्याचा परिणाम भारतीय राजकारणावर झाला. श्रीलंकेच्या मनामध्ये नेहमीच भारताबद्दल शंका निर्माण झालेली

आहे. भारत हे अण्वस्त्रधारी राष्ट्र असल्यामुळे श्रीलंकेच्या मनात सुरक्षिततेबाबत शंका आहेच. भारतावर अंवस्त्राबाबत मर्यादा घालाव्यात हा श्रीलंकेचा विचार भारताला मान्य होणारा नाही. 'कच्छतीऊ' बेटाच्या मालकी हक्काच्या प्रश्नावरुन ही दोन्ही देशात संघर्ष झालेला आहेच. 1972 च्या भारत-पाक युद्ध दरम्यान श्रीलंकेने त्यांच्या विमानतळावरून पाकिस्तानच्या लढाऊ विमानांना इंधन भरण्याची परवानगी दिली होती. म्हणजेच 1971 पर्यंतचे संबंध लक्षात घेतल्यावर ते चढ-उताराची होते हे लक्षात येते.

1990 च्या दशकापासून भारत-श्रीलंका संबंधाच्या एका नवीन पर्वाला सुरुवात झाली. दक्षिण आशियातील इतर देशाप्रमाणे श्रीलंकेने देखील आपल्या आर्थिक विकासासाठी अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाचा मार्ग स्वीकारला. सार्कच्या व्यासपीठावरून झालेल्या व्यापार करारांतर्गत दोन्ही राष्ट्रांनी परस्पराबाबत Most Favoured Nation चा दर्जा दिला आहे. सार्कच्या व्यासपीठांतर्गत भारताने उपविभागीय सहकार्याच्या योजनेचा अवलंब करून भूतान, नेपाळ, मालदीव आणि श्रीलंकेला मोठी आर्थिक मदत केली. 1994 साली 17 वर्षानंतर चंद्रिका कुमारतुंगा यांच्या पक्षाकडे सत्ता आल्यानंतर भारत-श्रीलंका संबंध सुधारण्यास प्रारंभ झाला. 1998 मध्ये भारत-श्रीलंकेत मुक्त व्यापार विषयीचा करार झाला. एप्रिल 2002 मध्ये चंद्रिका कुमारतुंगे भारत भेटीसाठी आल्या. जून 2002 नंतर श्रीलंकेचे पंतप्रधान विक्रमसिंगे हे देखील भारतभेटीवर आले. पुढे 2006 मध्ये श्रीलंकेचे अध्यक्ष राजपक्षे यांनी भारताशी श्रीलंका प्रश्नाबाबत व्यापक भूमिकेची अपेक्षा व्यक्त केली.

2009 साली श्रीलंकेतील गृहयुद्ध समाप्त झाले. 2005 ते 2009 दरम्यान श्रीलंकेच्या सरकारने तामिळीच्या विरुद्ध व एलटीटीईच्या विरुद्ध एक युद्ध मोहीम सुरु केली. त्यामध्ये जवळपास 30 ते 40 हजार निष्पाप तामिळी लोक मारले गेले. आणि श्रीलंकेकडून मोठ्या प्रमाणात मानवी अधिकारांचे उल्लंघन झाले. यावर भारताने तीव्र नाराजी व्यक्त केली. श्रीलंकेवर मुक्त व्यापाराच्या विचाराचा प्रभाव पडला. 2006 मध्ये दोन्ही देशातील व्यापारात चार पट वाढ झाली. 2006 मध्ये व्यापारात 46 टक्के वाढ झाल्याचे दिसते. 2015 मध्ये श्रीलंकेच्या राष्ट्रपतींनी भारताचा दौरा केला. त्याचे सकारात्मक परिणाम दोन्ही देशावर झाले. अलीकडेच 13 आणि 14 मार्च 2015 मध्ये भारताचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी श्रीलंकेला भेट दिली होती. 28 वर्षानंतर भारतीय पंतप्रधानांची ही पहिलीच भेट श्रीलंकेला होती. या भेटीमुळे मच्छीमारांचा प्रश्न असेल, चीनच्या प्रभावापासून श्रीलंकेला दूर ठेवणे असेल, यासाठी ही भेट महत्त्वाची होतीच. याशिवाय मोदींनी दोन्ही देशात सकारात्मक संबंध निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले. याचाच भाग म्हणून मोदींच्या निमंत्रणावरून श्रीलंकेचे पंतप्रधान महिंद्रा राजपक्षे हे 8 ते 11 फेब्रुवारी 2020 पर्यंत भारताच्या दौऱ्यावर होते. त्यांनी अनेक धार्मिक स्थळांना भेटी दिल्या. तामिळी बाबत समान न्याय, शांती धोरण ठेवावे याबाबत विचारमंथन केले. श्रीलंकेतील युद्ध प्रभावित भागात 46 हजार घरांचे निर्माण करण्यासाठी मदतीची घोषणा भारताने केली. खोल समुद्रात मासेमारीच्या तांत्रिक सहाय्यतेची मागणी श्रीलंकेने केली. मच्छीमारांचा एकमेकांच्या देशात प्रवेश होतो, तेव्हा त्या विवादावर समाधान काढण्यावरही चर्चा झाली. श्रीलंकेला चीन कर्जाच्या बोझ्याखाली आणतोय त्यावरही श्रीलंकेशी चर्चा झाली. दोन्ही देश हिंदी महासागर व प्रशांत महासागरात शांतता आणि समृद्धीसाठी प्रयत्न करत आहेत. दोन्ही देशांनी आतंकवादाशी लढण्यामध्ये संपर्क आणि सहकार्य वाढवण्याचा निर्णय घेतला आहे. भारतीय निवास योजना याअंतर्गत भारताने श्रीलंकन ग्रहयुद्धात प्रभावित झालेला भाग व चहाच्या

मव्याच्या क्षेत्रात 50,000 गृहनिर्माणाची योजना आखली आहे. 41 वर्षानंतर चेन्नई ते श्रीलंकेतील जाफना या शहरासाठी विमानसेवा सुरू करण्यात आली आहे. भारतीय रिझर्व बँकेने कोरोना महामारीने प्रभावित झालेल्या श्रीलंकेला विदेशी मुद्रा भंडार वाढवण्यासाठी आणि देशाची वित्तीय स्थिरता सुधारण्यासाठी 400 मिलियन डॉलर विनिमय मुद्रा प्रदान करण्याच्या योजनेवर हस्ताक्षर केले आहे.

सारांश :-

भारतीय उपखंडातील श्रीलंका हा भारताच्या शेजारी असलेला महत्त्वाचा देश असून अगदी प्राचीन काळापासून या देशाशी भारताचा संबंध आहे. भारताने प्रत्येक शेजारी राष्ट्रांशी नेहमीच शांततेचे व सहकार्याचे धोरण ठेवलेले आहे. एखादा छोटा देश म्हणून कोणत्याही देशावर भारताने स्वतः आक्रमण किंवा घुसखोरी केल्याचे उदाहरण नाही. श्रीलंकेशी स्वातंत्र्य काळापासून वेगवेगळ्या क्षेत्रात सहकार्याचे धोरण ठेवले आहे. तामिळींचा प्रश्न, मच्छीमारांचा प्रश्न, श्रीलंकेची भारताबद्दलची साशंकता, चीनचा श्रीलंकेतील हस्तक्षेप यामुळे भारत व श्रीलंका संबंध थोडेसे चढ-उताराचे राहिलेले आहेत. परंतु वर्तमान परिस्थितीत हे संबंध सकारात्मक स्वरूपाचे दिसत आहेत. दोन्ही देशातील वर्तमान व्यापार, आतंकवादाला विरोध, संयुक्त सैन्य अभ्यास, बौद्धिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, आरोग्य क्षेत्रातील, भारताने केलेले सहकार्य यावरून सध्या दोन्ही देशातील संबंध चांगले आहेत. दोन्ही देश सार्क संघटनेचे आणि बिस्मटेक चे सदस्य आहेत. त्यामुळे दोन्ही देशांनी वादग्रस्त मुद्दे चर्चा व शांततेच्या मार्गाने सोडवून परस्पर विकास व सहकार्य या दोन्ही गोष्टीवरच अधिक भर देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

1) आंतरराष्ट्रीय संबंध, (2009), डॉ. दीनानाथ वर्मा, ज्ञानदा प्रकाशन नई दिल्ली.

2) भारतीय उच्च आयोग वेबसाईट, कोलंबो http://www.hcicolombo.org

3) Gupta Madhu, (May-2019), India-Shri Lanka Relationship: The thread of the relationship gets stronger ISSN:2249-894X impactfactor : 5.7631(UIF).UGC approved Journal No.48514.valume-8 issue – 8

भारताचे समकालीन परराष्ट्र धोरण विशेष संदर्भ सार्क देश

सहा. प्रा. श्रीमती एम. व्ही. चौधरी

(अर्थशास्त्र विभाग), श्रीमती एच.आर.पटेल कला महिला महाविद्यालय, शिरपूर जि.धुळे ४२५४०५ महाराष्ट्र

मो.९४२३३४५८४६ ईमेल – manichaudhari70@gmail.com

प्रस्तावना :

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार संघटना (South Asian Association for Regional cooperation) SAARC (सार्क) ही दक्षिण आशिया खंडामधील ८ देशांची एक आर्थिक व राजकीय सहयोग संघटना आहे. अमेरिका व चीन खालोखाल सार्क सदस्य राष्ट्रांची एकत्रिक अर्थव्यवस्था जगात तिस-या क्रमांकाची असून जगातील लोकसंख्येच्या २१ः लोक सार्क देशात आहेत. भारत हा सार्कचा सर्वात बलाढ्य देश आहे.

आज दक्षिण आशियातील ८ देश सार्कचे सदस्य आहेत. ६ जानेवारी २००६ मध्ये सार्क सदस्य राष्ट्रांनी प्रादेशिक व्यापाराला चालना मिळावी म्हणून दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार कराराची निर्मिती केली. सार्क संकल्पना बंगालदेशाचे राष्ट्राध्यक्ष झिया उर रहमान यांनी १९७७ मध्ये मांडली. सार्कची पाहिली बैठक ढाका येथे झाली. १९८५ पर्यंत ७ सदस्य राष्ट्रे होती. भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश, नेपाळ, मालदीव, श्रीलंका, भूतान ही ७ राष्ट्रे होती. अफगाणिस्तानाचा समावेश १३ नोव्हेंबर २००५ मध्ये झाला. सार्कची सदस्य राष्ट्रे आता ८ झालीत.

आजपर्यंत संघटनेच्या १८ शिखर परिषदा झाल्या सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांनी नियमित एकत्रित येणे अपेक्षित असतांना ३० वर्षात १८ वेळा एकत्र आले. यातून सार्कचे अपयश दिसून येते. २०१६ मध्ये पाकिस्तान येथे होणारी १९ वी शिखर परिषद भारतासह बांग्लादेश, भूतान, अफगाणिस्तान यांनी बहिष्कार टाकला. त्यामुळे ही परिषद रद्द झाली. उरी येथे झालेल्या दहशतवादी हल्ल्याची पार्श्वभूमी कारणीभूत होती. उरी येथील दहशतवादी हल्ल्यानंतर भारताने बैठकीस नकार दिला. बैठक पुढे ढकलण्यात आली.

सार्कचे जनरल सेक्रेटरी भारताचे शिलकांत शर्मा यांचा कार्यकाल २०११ मध्ये पूर्ण झाला. आता या पदावर अर्जुनकुमार थापा कार्यरत आहेत. सार्क संघटनेची कल्पना १९५० मध्ये Asian Relations Conference मध्ये मूळ धरु लागली. १९७० च्या दशकात बांग्लादेश, भूतान, भारत, मालदीव, नेपाळ, पाकिस्तान, श्रीलंका आणि अफगाणिस्तान या देशांनी एकत्रपणे व्यापार व सहकार हेतू डोळ्यापुढे ठेवून एका संस्थेची नितांत गरज आहे असे वाटू लागले. म्हणून दक्षिण आशियामध्ये आर्थिक व सामाजिक प्रगती करण्याच्या उद्देशाने आणि सांस्कृतिक विकास व विकसनशिल देशांशी सहकार्य यासाठी सार्क (SAARC) संघटना उभारण्यात आली.

दक्षिण आशिया विभागीय सहकार्य संघटना स्थापनेमागे सभासद देशांचा मुख्य हेतु तो म्हणजे परस्परांच्या सहकार्याने राष्ट्रातील जनतेचे जीवनमान उंचावणे हाच होता

सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विकास झाला पाहिजे. सामुहिकरित्या स्वावलंबनाची भावना निर्माण करुन, वाढीस लावणे हा हेतू होता. या हेतूच्या पूर्ततेसाठी १९८५ पासून झालेल्या परिषदांमध्ये अनेक ठराव

केले. यामध्ये आर्थिक विकास करुन सामाजिक स्थितीत सुधारणा करणे, दारिद्र्य निर्मुलन यासारखे उपक्रम राबविले. दक्षिण आशिया विभागीय सहकार्य संघटनेतील देशांचा सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी व्यापाराला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. तसेच आर्थिक तंत्रज्ञान संबंधी परस्पर सहकार्य महत्वाचे आहे. हा समूह विकसनशील देशांचा आहे. तिथे मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य दिसून येते आणि सामाजिक राजकीय अस्थिरता, पारंपारिक द्वेष, शत्रुत्व, शिक्षणाचा अभाव इ. मुख्य वैशिष्ट्ये आहे. त्यामुळे आजच्या काळात भूराजकीय व भू-आर्थिक रचनेत या विभागाला विकासाशिवाय पर्याय नाही. त्यादृष्टीकोनातून या क्षेत्रातील देशांचा परस्पर व्यापार महत्वाचा ठरतो त्यामुळे दक्षिण आशिया क्षेत्रांचा विकास अपेक्षित आहे.

सार्क देशात भारताचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भूप्रदेशाचा विस्तार, लोकसंख्या, आर्थिक व तांत्रिक विकास या दृष्टीने भारत दक्षिण आशिया क्षेत्रात मोठा देश आहे. भारताचे स्थान मध्यवर्ती आहे. त्यामुळे या देशांशी मैत्रीचे संबंध ठेवण्याचे प्रयत्न केले जात आहे. सार्कची स्थापना झाली. त्यावेळी भारताचा व्यापार मर्यादित होता. शीतयुद्धानंतर निर्माण झालेली पोकळी व आर्थिक बाबींना आलेले महत्व यातून या विभागाच्या सुरक्षेतेसाठी चिंतेची बाब आहे. त्यामुळे भारत व पाक या शेजारील देशांना व्यापाराबाबत बाधा निर्माण झाली. १९९३ मध्ये ढाका येथे झालेल्या सार्क परिषदेमध्ये श्रीलंकेचे अध्यक्ष प्रेमदासा यांनी दक्षिण आशियन व्यापार प्राधान्य करार (SAPTA- Sourth Asia Preferencial Trade Agreement) चे १९९८ मध्ये करार करण्यासंबंधी प्रस्ताव मांडला. त्यातून या देशांच्या आर्थिक विकासाचे प्रयत्न करण्यात आले. २१ फेब्रुवारी १९९९ मध्ये त्यावेळचे पंतप्रधान "आप दोस्त बदल सकते है, पडोसी नही बदल सकते। इसलिए अच्छे पडोसी के नाते रहे। " अशी त्यांनी अपेक्षा व्यक्त केली. भारत पाकिस्तानात विश्वास निर्माण करण्यासाठी समझदारीचे निवेदन असा प्रस्ताव मांडला. त्याला पाकिस्तानने मान्यता दिली. भारताने समझदारी निवेदनाच्या आधारे पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका यांना सर्वाधिक पसंतीच्या राष्ट्रांना (MFN)- Most Favourite Nation) दर्जा देऊन विभागीय व्यापाराला चालना दिली.

१९८१ मध्ये भारताची सार्क देशाकडून ६.३८ः आयात वाढली. १९८०-८१ या वर्षात भारताची आयात १० वर्षाच्या तुलनेने जास्तीत जास्त होती. सार्कच्या स्थापनेपूर्वी भारताची या देशांकडून आयात १९८०-८५ चा ५ वर्षाच्या एकूण ७१७.०८ मिलीयन डॉलर होती. सार्क स्थापनेनंतर १९८६ ते ९१ या काळात एकूण आयात ५१७.०६ मिलीयन डॉलर झाली. १९८० ते ८५ च्या तुलनेत १९९.८९ मिलीयन डॉलरने कमी झाली. यामध्ये भारताचा फायदा झाला. इतर देश तोट्यात होते. १९८० मध्ये भारताची सार्क देशात ३०७ मिलीयन डॉलर निर्यात होती. १९८१ मध्ये २५.४१ः नी कमी झाली. १९८२ मध्ये ती १९७ मिलीयन डॉलर निर्यात झाली. या दोन वर्षात निर्यात खूप कमी झाली. १९८३-८४ मध्ये वाढ झाली. ती सातत्याने वाढत राहिली. १९९१ मध्ये ती ६४६.०० मिलीयन डॉलर झाली.

सार्कच्या स्थापनेनंतर भारताचा मोठा फायदा झाला. १९८०-८५ पर्यत भारताची एकूण निर्यात १५५१ मिलियन डॉलर होती. १९८६-९१ मध्ये एकूण २७६२ मिलियन डॉलर निर्यात झाली. सार्कच्या स्थापनेनंतर १२११ मिलीयन डॉलरची निर्यात झाली. व्यापार शेष १९८३-८४ पासून वाढतच गेली. १९९१ नंतर भारताने उदारतेचे व मुक्त व्यापाराचे धोरण स्विकारले. त्यामुळे भारताचा व्यापार वाढला. गुजराल सिद्धातांनुसार भारताने शेजारी असलेल्या देशांना विश्वासात घेतल्याच्या धोरणावर भर दिल्याने विभागीय व्यापारात वृद्धी झालेली दिसते.

१९९७-९८ या वर्षात आयात-निर्यात कमी झाली. त्याचे कारण भारताने केलेल्या अणुचाचण्या होय. परंतु नंतरही व्यापारात सुधारणा झालेल्या दिसत नाही. २२६ वस्तूंच्या करारासंबंधी उदारता दाखवून ही विभागीय व्यापार ६ : झाला. भारताने १०६ वस्तूंना जास्तीत जास्त सवलती दिल्या, तरीही आयात फक्त २२ वस्तुंची केली. पाकिस्तानने १३ वस्तू व ३५ वस्तूंवरील करात सवलत दिली. १९९८ च्या काठमांडू परिषदेत साप्टाअंतर्गत एकूण ३४५६ कर सवलती जाहीर केल्या. भारताने १९१७, बांगलादेशात ४८१, पाकिस्तानने २९५, श्रीलंकेने ८२, नेपाळने १८६, भूतानने १२४ व मालदिवने ३९८ सवलती जाहीर केल्या.

सार्क देशातील व्यापारात एकूण आयात निर्यातीच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते. १९९० मध्ये ३.१९ः निर्यात होती. १९९९ मध्ये ४.०६ः इतकी झाली. भारत, नेपाळ, मालदिव याच्यातील व्यापार वाढला. १९९०-९९ या कालावधीत मालदिवने २९.४९ः, नेपाळने १०.९८ः, तर ५.२९ः निर्यात केली. भारताचे सार्क संघटनेतील सभासद देशांशी आर्थिक संबंध व भारताच्या सुरक्षेला निर्माण होणारा धोका हे पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

भारत-पाकिस्तान संबंध -

पाकिस्तान सार्क संघटनेतील आणि दक्षिण आशिया क्षेत्रातील एक प्रमुख देश आहे. भारत पाकिस्तान यांच्यात राजकीय व भूयुध्दनैतिकदृष्ट्या मतभेद आहेत त्याचा परिणाम आर्थिक संबंधावर होत आहे. त्यामुळे विभागीय विकासात अडथळे येत आहेत. भारत पाकिस्तान यांना पाहता या दोघांचा विकास वर्षानुवषे रखडत आहे. तसेच पाकिस्तानच्या धोरणामुळे भारताच्या आर्थिक सुरक्षेवर परिणाम झालेला नेहमीच पाहत आहेत. भारत पाकिस्तान यांच्यात गेल्या दशकात १४ प्रकारचा व्यापार झाला. १९८७-८८ मध्ये ४७.१५ कोटी रुपयाचा व्यापार होता. १९९८-९९ मध्ये ६४८ कोटी रुपयांचा व्यापार झाला. भारताचे पाकिस्तानमध्ये व्यापाराकरिता स्वतंत्र कार्यालय नाही. राजदुतांच्या कचेरीत व्यापारी कक्ष जोडला आहे.

पाकिस्तानचा भारताशी त्रिस्तरीय व्यापार सुरु आहे. काळा/अवैध व्यापार- हा व्यापार सीमापारकरुन होतो. पारंपारिक पद्धतीने होणारा व्यापार -त्रयस्थांच्या माध्यमातून/पूर्ण निर्यात करुन विमानातून व बंदरातून होणारा व्यापार पाकिस्तानचा भारताशी होणारा दुस-या स्तरातील पारंपारिक व्यापार कमी होतो. राजस्थानच्या ६७५ कि.मी. लांबीच्या कुंपण विरहित सीमेवरुन अवैध व्यापार केला जातो. पाकिस्तान, सिंगापूर, दुबई या त्रयस्थ देशांच्या मध्यस्थीने एक बिलीयन डॉलर एवढा व्यापार होतो. पाकिस्तानचा अवैद्य व्यापार यापेक्षा जास्त आहे. १९८७-८८ पासुन १९९२-९३ पर्यंन्तचा भारताचा पाकिस्तानशी असलेल्या व्यापारात पाकिस्तानकडून केलेली आयात पाकिस्तानला केलेल्या निर्यातीच्या तुलनेने जास्त होतो. १९९३-९४ पासून १९९७-९८ पर्यंत निर्यातीत वाढ झाली. व्यापार शेष ही अधिक्यात आला. १९९८-९९ या वर्षात भारताच्या निर्यातीत एकदम घट झालेली दिसते. त्याचे मुख्य कारण भारताने पोखरणच्या वाळवंटात केलेल्या अणुचाचण्या होय. त्यावर्षी व्यापारशेष कमी झाला.

पाकिस्तान भारताकडून औद्योगिक यंत्रे, पोलाद, सिमेंट, टायर, रसायने, कृत्रिम दागिने, व्हिडीओ टेप इ. ची आयात तर ब्राझील व ऑस्ट्रेलियाकडून सुती धागा, कापड, कच्चा माल, चामडी वस्तु, सुका मेवा, डाळी मोठ्या किंमतीत आयात करतो. या वस्तु व औषधी कमी किंमतीत भारत पाठवू शकतो. भारतीय औषधी पाकिस्तानातील औषधांपेक्षा ३००ः ने स्वस्त आहेत. पाकिस्तान जगातील सर्वात जास्त चहा पिणारा देश आहे.

दरवर्षी १३० ते १५० मिलीयन कि.ग्रॅम चहा केनिया, इंडोनेशिया, श्रीलंकेतून आयात करतो. परंतु भौगोलिकदृष्ट्या जवळ असलेल्या भारताकडून आयात करत नाही. पाकिस्तान भारतातून वैध, अवैध व्यापारातून दरवर्षी २ लाख टायर करतो. १ लाख टायर भारतीय बाजारपेठेतून खरेदी करतो. भारतीय टायरवर पाकिस्तानमध्ये ४६.६ः कर असल्यामुळे बाकी टायर तुर्कस्थानातून आयात करतो.

पाकिस्तान भारतातून ६०० वस्तूंची आयात करतो. युरोपियन देशांकडून व अमेरिकेकडून केल्या जाणा-या आयातीपेक्षा कमी किंमतीत आणि कमी वाहतूक खर्चात भारताकडून आयात करणे शक्य आहे. भारताला निर्यातीची त्यामुळे मोठी संधी आहे. पाकिस्तानने त्याला सकारात्मक प्रतिसाद देण्याची गरज आहे. पाकिस्तानात अतिरिक्त विद्युत निर्मिती होते. भारताला विकणे पाकिस्तानला शक्य आहे. कारण भारतात ३००० मेगावॅट उर्जेची कमरता आहे. हा व्यवहार दोन्ही देशांना फायद्याचा आहे.

दक्षिण आशियाच्या अर्थव्यवस्थेवर शेती उद्योगांचा मोठा प्रभाव आहे. भारत व पाकिस्तानने शेतीक्षेत्रातील उदारतेचे धोरण स्विकारुन भारतातील कृषी क्षेत्रातील २.७ लाख व पाकिस्तानात १.७ लाख रोजगार निर्माण झाला. अरब देशातून संयुक्त गॅस पाईप लाईन आणणे व पर्यटन या क्षेत्रात संधी या देशांना आहे. परंतु पाकिस्तानचे व्यापार सचिव इकबाल फरिद म्हणतात कि, ''पाकिस्तानला आपल्या उ़द्योगांवर भारतीय उद्योगांचा प्रभाव पडण्याची भीती वाटते'' या दोन्ही देशांमध्ये खुला व्यापार होत नाही. भारताने पाकिस्तानला सर्वाधिक पसंतीचे राष्ट्राचा दर्जा दिला आहे. परंतु पाकिस्तानची भारताविरोधी भावना ही मोठी अडचणीची आहे. भारताने ५७० करमुक्त वस्तुंची यादी तणाव शिथीलतेसाठी जाहीर केली. तरीही पाकिस्तानने ६०० भारतीय वस्तुंच्या आयातीवर बंधने घातली. असे भारताचे अर्थमंत्री पी.चिदंबरम यांनी डिसेंबर १९९५ मध्ये राज्यसभेत दिली.

भारतातील फिक्की (FICCI) सी.आय.आय. (CII) पी.एच.डी.चेंबर (PHDC) & फिएओ (FIEO) & पाकिस्तानामधील लाहोर कराची चेंबर ऑफ कॉमर्स यांच्यात विश्वास वाढविणे महत्वाचे आहे. सध्याच्या वातावरणात आणि जागतिक व्यवस्थेत विभागीय सुरक्षेसाठी शेजारील देशांमध्ये परस्पर साधनांचा विकास करणे संरचनात्मक विकास करणे आणि पुरवठ्यासंबंधी आर्थिक करार होणे या दोन्ही देशातील व्यापार वृध्दीसाठी करप्रणालीतील अडथळे कमी करणे गरजेचे आहे.

भारत व पाकिस्तान या देशांमध्ये सरळ व्यापार होणे महत्वाचे आहे. त्रयस्थ देशांमार्फत केल्या जाणा-या व्यापारापेक्षा फलदायी आहे. परवेज मुशर्रफ यांच्या आग्रा भेटीनंतर आर्थिक संबंध सुधारण्याची मोठी अपेक्षा होती. परंतु कारगील युद्ध, आण्विक चाचण्यानंतर निर्माण झालेला तणाव, सीमेपलीकडून होणारा दहशतवाद आणि काश्मीर मुद्यांवरुन दोन्ही देशातील तणांवाचा परिणाम या देशांच्या व्यापारावर झाला आहे. काही गोष्टी बाजूला ठेवून विभागीय शांतता, विकास आणि व्यापाराचे उद्दिष्ट गाठणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

परराष्ट्र व्यापार कोणत्याही अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचा असतो. देशात उपलब्ध साधन सामुग्रीवर एखाद्या वस्तुच्या उत्पादनामध्ये विशेषीकरण साधता येते. व्यापक जागतिक बाजारपेठेचा फायदा घेता येतो. निर्यातीमुळे जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध होते त्यामुळे देशांतर्गत उत्पादनाचा विस्तार करणे शक्य होते. विविधता आणता येते. यासाठी योग्य परराष्ट्र व्यापाराचे धोरण स्वीकारावे लागते. भारताने ते धोरण स्विकारले आहे. १९९० नंतर जागतिक अर्थव्यवस्थेत मोठा बदल झाला. बहुसंकुलीय स्थितीमुळे नवी आव्हाने निर्माण झाली.

अशा या बदलत्या व अस्थिर परिस्थितीत दक्षिण आशिया विभागातील देशांना ही मोठे आव्हान आहे. त्यामध्ये परस्पर सहकार्य नसेल तर या विभागातील मोठा देश असून ही भारताची सुरक्षा धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ :

1. *www.google.com*
2. *भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा - लेखक डॉ.व्ही.वाय.जाधव - स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.*
3. *भारताचे परराष्ट्र धोरण - लेखक - डॉ. शांताराम भोगले. विद्याप्रकाशन, नागपूर.*
4. *राष्ट्रीय सुरक्षा - लेखक प्रा. ए.पी.चौधरी, सौ. अर्चना चौधरी- निराली प्रकाशन, पुणे.*

पंतप्रधान मोदींची व्यूहनीती आणि शेजारी राष्ट्रे

नितिन नन्नावरे
सहाय्यक प्राध्यापक ,राज्यशास्त्र विभाग, बी.पी आर्ट्स, एस. एम. ए सायन्स,
अँड के. के. सी. कॉमर्स कॉलेज,चाळीसगाव (मो.क्र. ७३८७६७४८१८)

आजच्या युगातील जागतिक व्यवस्था सर्व राज्यांना परस्परांशी संबंध ठेवण्यास बाध्य करीत असते. पृथक राहून कोणतेही राष्ट्र आपला विकास घडवून आणू शकत नाही.सर्व राष्ट्रांना परस्परांशी सामाजिक,आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संबंध ठेवावेच लागतात.प्रत्येक देशाला त्यांच्या परराष्ट्र धोरणामुळेच एक निश्चित दिशा प्राप्त होऊन तदनुसार उद्दिष्टे साध्य करता येतात किंबहुना जागतिक राजकारणात क्षेत्रीय संघटनांची निर्मिती त्यातूनच होत गेली असावी. (उदा. सार्क, अरबलीग, नाटो, सिटो, ओपेक, एसीयन इ.)

सार्क विभागीय सहकार्य यातील वास्तव-

दक्षिण आशियाई उपखंडातील राष्ट्रांच्या तुलनेत सर्वच क्षेत्रांमध्ये भारताचे श्रेष्ठत्व असल्याची कल्पना भारताला आहे. परिणामी दक्षिण आशियाई विकासाचे उद्दिष्ट भारताच्या पुढाकार शिवाय साध्य होणार नाही किंबहुना दक्षिण आशियात भारताला वडील बंधूची भूमिका पार पाडावी लागेल याची जाणीव पंडित नेहरूंपासून नरेंद्र मोदीं पर्यंतच्या सर्व पंतप्रधानांना असल्याचे जरी आपण मान्य केले तरी इतिहासातील धोरणांचा आढावा घेताना कटू अनुभवाचा साक्षात्कार होतो. (अपवाद तत्कालीन पंतप्रधान गुजराल यांच्या धोरणांचा,जून १९९६ ते मार्च १९९८) आपली परराष्ट्र नीती ही सतत पश्चिमी राष्ट्रांकडे डोळे लावूनच आखली जात होती. तर पूर्वेकडील चीन व जपान वगळता इतर शेजारी राष्ट्रांचे अस्तित्व असल्यागत नव्हते, ही परराष्ट्र धोरण आखणाऱ्यांची परंपरा; परंतु हा पायंडा केंद्रातील सत्ता परिवर्तनानंतर मोदी यांच्या परराष्ट्र धोरणातील भूमिकेने मोडली जाईल,अशी आशा निर्माण करण्यात सद्यस्थितीत मोदी यशस्वी ठरलेत.

हरवलेल्यांना भावनिक साद-

आपले परराष्ट्र धोरण अमेरिका,रशिया,युरोप व चीन या देशांबरोबरील संबंधाविषयी जेवढे जागरूक असते तेवढे शेजारील राष्ट्रांबाबत नाही, हे वास्तव आहे. यातून परराष्ट्र धोरणातील बेफिकिरी वृत्तीच जाणवते. परिणामी अमेरिकेशी मैत्रीपूर्ण संबंध अधिक घट्ट करण्याच्या नादात आपण आपले शेजारी हरवतो कि काय, अशी परिस्थिती निर्माण झाली. लांबचे पाहण्याच्या नादात पायाखालच्याकडे दुर्लक्ष व्हावे तसेच हे,असे होणे दूरदृष्टीचे नसते. याबाबत शेजारी असणाऱ्या चीनच्या परराष्ट्र धोरणापासून आपणास बरेच काही शिकण्यासारखे आहे. याचे कारण अटलांटिक पल्याड असलेल्या अमेरिकेस आव्हान देत असतानाच चीनचे हिंदी महासागरातील शेजारील देशांकडे जराही दुर्लक्ष झालेले नाही याची जाण निश्चितच मोदींना असावी.याचाच परिपाक म्हणून दक्षिण आशियातील शेजारी राष्ट्रांशी संबंध

सुधारण्यावर मोदींनी अधिक लक्ष केंद्रित केल्याचे दिसून येते. तद्वतच दक्षिण-पूर्व राष्ट्रांना सोबत घेऊन शेजार संबंध विस्तारण्याचा प्रयत्न नरेंद्र मोदींकडून होत आहे. त्याचा एक भाग म्हणून पहिल्या शंभर दिवसातील नेपाळ, भूतान,जपान,म्यानमार, फिजी या राष्ट्रांच्या दौऱ्याकडे पहावे लागेल.
मिनी सार्क एक मास्टरस्ट्रोक स्ट्रोक - पंतप्रधान मोदींनी शेजार संबंध दृढ करण्यासंदर्भात त्वरित पावले उचललीत हा त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा एक महत्वपूर्ण भाग आहे. मोदींनी त्यांच्या शपथग्रहण सोहळ्यास सार्क राष्ट्र प्रमुखांना निमंत्रित करून मिनी सार्क आयोजित करण्याचा एक प्रयत्न केला होता.मोदी हे पक्के जाणून आहेत की,सार्क राष्ट्रांच्या प्रादेशिक सहकार्यातूनच भारताला अधिक प्रगती साधता येईल. भारताचे हित लक्षात घेत आंतरराष्ट्रीय राजकारणात नवनवे मित्र जोडत असताना पंतप्रधान मोदींनी दक्षिण आशिया व दक्षिण-पूर्व आशियातील राष्ट्रांशी संबंध सुधारून सार्कच्या नेतृत्वाची धुरा आपल्याच अंगावर असल्याची जाणीव करून दिली.

गुजराल धोरणाचा प्रभाव - दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये विभागीय स्तरावर सहकार्य वाढावे व सार्क एक संघटित शक्ती म्हणून जगापुढे यावी अशी तत्कालीन पंतप्रधान गुजराल यांची इच्छा होती. त्यामुळे सार्कच्या या विकासात भारताला पुढाकार घेणे गरजेचे होते. यासाठी गुजराल यांनी जे धोरण सुचविले ते म्हणजे Principal of Non Reciprocity होय. या अंतर्गत दक्षिण आशियायी राष्ट्रांना कोणत्याही परतफेडीची किंवा प्रति मदतीची अपेक्षा न करता आर्थिक सहाय्य करणे होय.यात श्रीलंका,बांगलादेश,भूतान, मालदीव व नेपाळ या राष्ट्रांना मोठे आर्थिक सहाय्य आणि व्यापारी सवलती देण्याचे तत्व होते.भारताचे हे धोरण सार्क राष्ट्रांमध्ये भारताविषयी आदर आणि परस्पर विश्वास निर्माण होऊन सहकार्य प्रस्थापित होण्यासाठी महत्त्वाचे होते. किंबहुना हाच वसा मोदी जोपासत आहेत असे म्हणणे चुकीचे न ठरावे?

शेजारी राष्ट्रांच्या यात्रांचे फलित –

नेपाळ भेट - पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी नेपाळ येथील १८ व्या संमेलनात सहभागी होऊन दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या शांतता,सहकार्य,एकात्मता, शौर्य व भरभराटी करीता भारत आशावादी असल्याचे मत व्यक्त केले.व्यापार,ऊर्जा,गुंतवणूक,सुरक्षा, पायाभूत सुविधा, विविध प्रकल्पासाठीची कटिबद्धता व्यक्त करून सार्क राष्ट्रांमध्ये विश्वासाचे वातावरण व उत्साह निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या रूपाने नेपाळ भेटीचा हा योग तब्बल 17 वर्षानंतर आला हे विशेष.

भूतान यात्रा - भूतान व भारत हे पारंपारिक मित्र राष्ट्र. भूतानची संरक्षण,व्यापार व परराष्ट्र धोरण भारताकडून नेहमीच प्रभावित होते. मोदींनी या भेटीत हायड्रोइलेक्ट्रिक डील करून आयटी व डिजिटल क्षेत्रातील सहकार्यासाठी कटिबद्धता व्यक्त केली.

मलेशिया - ईस्ट एशिया समिट प्रसंगी मलेशियाचे पंतप्रधान मोह. नजीब रजाक यांना सांस्कृतिक,आर्थिक व संरक्षणात्मक सहकार्य करण्याबाबत पंतप्रधान मोदींनी आश्वस्त केले.

अफगाणिस्तान - भारताऐवजी पाकिस्तान जवळचा असे मानणाऱ्या अफगाणिस्तानशी केवळ सैनिकी सहकार्य नव्हे तर व्यापार वृद्धीचेही पाऊल मोदी कारकिर्दीत अधिक पुढे जाईल अशी आशा अश्रफ घणी व मोदी भेटीने दिली आहे.

चीन - आर्थिक विकासासाठी भारताला चीनशी संबंध मजबूत करणे अत्यावश्यक आहे. दोन्ही राष्ट्र प्रमुखांनी धोरण ठरविताना आर्थिक व सामाजिक अशा दोन्ही पातळीवर विचार करण्याचे मान्य केले. जगाच्या अर्थव्यवस्थेचा लोलक पूर्वेकडे सरकत असल्याने भारत व चीनला आर्थिक सहकार्याची नामी संधी आहे.

बांगलादेश - पंतप्रधान नरेंद्र मोदी व बांगलादेशच्या पंतप्रधान शेख हसीना यांच्यात सीमा कराराची अंमलबजावणी झाली. या करारान्वये भारतातील १११ गावे बांग्लादेशात तर बांग्लादेशातील 51 गावे भारतात समाविष्ट झाली तसेच दोन्ही देशांदरम्यान (Joint Task Force On Fake Currency) या कराराअंतर्गत खोट्या नोटांचे व्यवहार थांबविण्यासाठी स्वाक्षऱ्या झाल्या. तसेच मॉरीशस, श्रीलंका, म्यानमार इ. राष्ट्रांच्या भेटीतून भव्यदिव्य, नेत्रदीपक साध्य होण्याची शक्यता नसली तरी आंतरराष्ट्रीय व्यूहरचनात्मक पातळीवर निश्चितच महत्व आहे.

अपेक्षांचे ओझे - जागतिक राजकारणामुळे परराष्ट्र संबंधांचे स्वरूप आमुलाग्र बदलले असून यापुढील काळात आर्थिक विकास,उद्योग,बाजारपेठ, तंत्रज्ञानाचा विकास आदी गोष्टींना अधिक महत्त्व आले आहे व परराष्ट्र सबंधांवर त्याचा प्रभाव असणार आहे. मोदी यांनी ही गोष्ट हेरली आणि आपल्या नेतृत्वाने परराष्ट्र धोरणात त्यांनी चैतन्य आणले आहे. मात्र भारताच्या विकासाला गती देत असताना या चैतन्याचा अधिकाधिक उपयोग होईल,याकडेही लक्ष देण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

मोदींची व्यूहनीती - गेली अनेक वर्षे संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेमध्ये कायम सदस्यत्व मिळावे म्हणून भारत प्रयत्नशील आहे. त्यामुळे कायमस्वरूपी सदस्यत्वासाठी मोदींनी आपल्या पद्धतीने सर्व देशांची बोलणे सुरू ठेवताना त्या देशांच्या भेटीही आरंभिल्या आहेत. हा त्यांच्या 'व्यूहनीतीचाच' एक भाग असेल असे वाटते. मोदींच्या विदेश नीतीमुळे भारताची जगातले स्थान काय आहे हेसुद्धा येणाऱ्या काळात आपल्याला कळेलच.

तात्पर्य, मोदींच्या परराष्ट्र भेटींची फलित केवळ उत्सुकता व उत्साह वाढविणारे नसावेत तर प्रत्यक्ष देश हितार्थ फलदायी टाकणारे असावेत हीच अपेक्षा.

संदर्भ -

डॉ.शैलेश देवळानकर,'भारतीय परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर',मार्च २००७ पान क्र. ६८,८८,१३६

डॉ.वसंत रायपूरकर,आंतरराष्ट्रीय सबंध,२००१,पान क्र.१७५

मासिके व साप्ताहिके - डॉ.अविनाश धर्माधिकारी,चाणक्य मंडळ परिवार,ऑक्टो २०१५,पान क्र. ६२

विवेक,८ ते १४ फेब्रुवारी २०१५,पान क्र. ०६

वर्तमानपत्रे – लोकसत्ता,संपादकीय,१६ मार्च २०१५, २२ एप्रिल २०१५

सार्क संघटनेची प्रासंगिकता

प्रा. सौ. सुहास चंद्रशेखर नागापूरे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला वाणिज्य महिला महाविद्यालय,बल्लारपूर
mb. 9588404317 email : suhasnagapure18@gmail.co

❖ प्रस्तावना :—

ज्या प्रमाणे कोणतीही एक व्यक्ती आपल्या सर्वच्या सर्व गरजा पूर्ण करू शकत नाही.त्याला इतरांच्या मदतीची गरज लागतेच. तीच गोष्ट प्रत्येक राष्ट्राच्या बाबतीत लागू होते. खरे तर आजच्या या जागतीकिकरणाच्या काळात कोणताही एक देश स्वत: स्वत:चा विकास करू शकत नाही,त्याला अन्य देशांच्या मदतीची,सहकार्याची गरज भासते. सहकार्य व मदतीबाबतच्या या गरजेतून व विकासाची गती वाढविण्याच्या विचारातून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक सहयोगी संघटना स्थापन करण्यात आल्याचे दिसून येते. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकिय दृष्टया सहकार्य करून देशाची प्रगती करणे या विचार प्रवाहातून या संघटनांची स्थापना झाली आहे. दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकारी संघटना अर्थात 'सार्क' ही त्यापैकी एक संघटना आहे. वास्तविकता आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघटना, आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधी, जागतिक अधिकोष या जगातिक पातळीवरील संघटनांवर जगातील विकसित देशांचे वर्चस्व असल्यामुळे आशियाई देशांचा विचार न करता विकसित देशांनी या संघटनांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार आपल्या बाजुने अधिक फायदेशीर करून घेण्यासाठीच वापर केला. शिवाय पाश्चात्य विकसित देशांनी अनेक आशियाई देशांवर व्यापार विषयक जाचक अटी घातल्या. या कारणांनी प्रादेशिक सहकार्याची गरज लक्षात घेऊनच दक्षिण आशियाई देशांनी आशियाई सामुदाईक बाजारपेठ आणि सार्कची स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला. सध्याच्या कोव्हिड १९ च्या महामारीच्या काळात आणि भारताच्या सिमावर्ती राष्ट्रांकडून होत असलेली युध्दसदृश्य कटकारस्थाने या पार्श्वभूमीवर सार्क संघटनेची भूमिका अभ्यासनाचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

❖ अध्ययनाचे उद्देश

१) सार्क संघटनेचे स्वरूप समजून घेणे

२) सार्कची भुमिका व प्रासंगिकता समजून घेणे.

❖ संशोधन पध्दती :—

प्रस्तुत शोध निबंध हा दुय्यम साहित्यावर आधारित आहे. ग्रंथ,मासिके,वर्तमान पत्रातील लेख,इंटरनेटवरील लेख व अहवाल आदींचा शोध निबंधाच्या लिखाणाकरिता आधार घेतला आहे.

❖सार्क संघटनेचा उदय :—

सार्क संघटनेची कल्पना १९५० च्या दशकात Asian Relation Conference मध्ये मुळ धरू लागली. १९७० च्या दशकात बांग्लादेश, भुतान, मालदीव, नेपाळ, पाकिस्तान व भारत या देशांना एकत्रितपणे व्यापार व सहकार्य या संबधाने एका संस्थेची गरज जाणवू लागली आणि यातूनच संघटनेचा उदय झाला. सार्क संघटनेच्या उदयाचा प्रस्ताव बांग्लादेशाचे राष्ट्रपती झिया उर रहेमान यांनी सर्वप्रथम मांडला. दक्षिण आशियाई देशांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेली संघटना म्हणजे सार्क संघटना होय. दि. ८ डिसेंबर १९८५ रोजी सार्क संघटनेची ढाका येथे स्थापना झाली. दक्षिण आशियाई देशाचे समाजकल्याण, तेथील लोकांचा जीवन विकास, आर्थिक स्थितीत सुधारणा इत्यादी उद्दिष्टे समोर ठेवून ही संघटना स्थापन करण्यात आली. सार्कच्या स्थापणेनंतर अनेक देश या संघटनेत सदस्य व निरीक्षक म्हणून सहभागी होण्यासाठी तयार होते. एप्रिल २००७ मध्ये अफगानिस्तानला आठवा सदस्य देश म्हणून या संघटनेत प्रवेश मिळाला. दि. ७ व ८ डिसेंबर १९८५ रोजी बांग्लादेश, भुतान, भारत, मालदीव, नेपाळ, पाकिस्तान व श्रीलंका या देशाच्या प्रमुखांची बैठक ढाका येथे पार पडली. या शिखर परिषदेत दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकारी संघटना अर्थात सार्कची औपचारीक घोषणा केली गेली. १९८५ मध्ये स्थापन झाल्यापासून सार्कने ठरवून दिलेल्या क्षेत्रात आपले कार्य सुरू केले. सातही देशाच्या प्रमुखांच्या शिखर परिषदेत 'सार्क जाहिरनामा' मंजूर होऊन दक्षिण आशियाई देशांचा संघ स्थापन झाला.

सार्क जाहिरनाम्यात खालील उद्दिष्टे सांगण्यात आली आहेत.

१) दक्षिण आशियातील जनतेचे जीवनमान उंचवण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.

२) दक्षिण आशियात आर्थिक वृध्दी, सामाजिक प्रगती आणि सांस्कृतिक विकासाचा वेग वाढवून प्रत्येक व्यक्तिला त्यांच्या पुर्ण क्षमता साध्य करण्यासाठी स्वाभिमानाने जगण्याच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

३) दक्षिण आशियाई देशात सामूहिक स्वंयनिर्भरता वाढवणे व मजबूत करणे.

४) परस्परांवरील विश्वास, सामंजस्य आणि एकमेकांच्या समस्याच्या आकलनासाठी योगदान देणे.

५) आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक व वैज्ञानिक क्षेत्रात परस्पर सहकार्य व सक्रिय सहभाग वृध्दिंगत करणे.

६) इतर विकसनशील देशांशी सहकार्य मजबूत करणे.

७) सामाजिक प्रश्नांबाबत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर परस्परातील सहकार्य मजबूत करणे.

८) समान उद्दिष्टे व ध्येय असलेल्या आंतरराष्ट्रीय व प्रादेशिक संघटनांना सहकार्य करणे.

❖ **सार्कची रचना व कार्य:** सार्क संघटनेची अठरावी परिषद नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे पार पडली आणि कालबाहय ठरत जाणाऱ्या या संघटनेच्या भवितव्याविषयी काही का

होईना आशेचे चित्र निर्माण झाले. तीस वर्षापूर्वी १९८५ साली या संघटनेची स्थापना झाली. दक्षिण आशिया उपखंडात एक सामुहिक बाजारपेठ निर्माण करणे हा तिच्या स्थापने मागचा प्रमुख उद्देश होता. तसेच १६ जानेवारी १९८७ रोजी सार्कच्या सचिवालयाची स्थापना करण्यात आली. सार्कची वार्षीक परिषद देशांच्या नावाच्या आद्यक्षरानुसार त्या त्या देशात भरते. देशांच्या परराष्ट्रमंत्र्याची वर्षातुन दोनदा बैठक होते आणि त्या बैठकीला सदस्य देशांचे राष्ट्रप्रमुख उपस्थित राहतात. पाकिस्तान दहशतवाद्यांना देत असलेल्या पाठिंब्यामुळे आणि भारतात उरी येथील लष्करी तळावर झालेल्या हल्यानंतर भारत, बांग्लादेश, भुतान आणि अफगानिस्तानात या देशांनी नोव्हेंबर २०१६ मध्ये पाकिस्तानात होणाऱ्या सार्कच्या बैठकीवर बहिष्कार घातला होता. सदस्य देशांच्या अंतर्गत वादाचा सार्कच्या कामावर परिणाम होऊ नये म्हणून सार्कच्या बैठकीत युध्द किंवा दोन देशांमधील संघर्ष यावर चर्चा होत नाही. सार्कच्या शिखर परिषदांमध्ये दहशतवादाविरूध्द लढण्यासाठी सदस्य राष्ट्रांच्या व्यापक सहकार्यावर भर देण्यात आला आहे. सदस्य देशांमध्ये आर्थिक आणि क्षेत्रीय सहकार्य वाढावे यासाठी सार्क नेहमीच प्रयत्नशील असते. युरोपीयन युनियन व अन्य अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनाबरोबर सार्कचे मैत्रीपूर्ण संबंध होते.

सार्कने अल्पकाळातच विविध आघाडयांवर लक्षणीय प्रगती केली. तसेच २००६ मध्ये दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र या सार्क अंतर्गत संघटनेची स्थापना करण्यात आली. व्यापार वृध्दीबाबत या संघटनेला सदस्य देशांमध्ये चांगलेच यश प्राप्त झाले. सार्क अंतर्गत देशांमधील प्रवासासाठी व्हिसाच्या २४ प्रकारच्या अटी शिथिल करण्यात आल्या. महिला व बालकल्याण, शांतता, विकास, दारिद्रय, निर्मुलन, पर्यावरण रक्षण आणि प्रादेशिक सहकार्य या क्षेत्रात सार्कच्या कामात सहकार्य करणाऱ्यांना पारितोषीक देण्यात आले.

सार्कच्या इतर सदस्यांच्या तुलनेत भारत सर्व दृष्टीने मोठा आहे. एकटया भारताचे आकारमाण दक्षिण आशिया उपखंडाच्या एकुण आकारमानापैकी ७० टक्के एवढे आहे. स्वाभाविकपणे या संघटनेवर भारताचा प्रभाव आहे. दक्षिण आशियातील देशांना युध्दे, परकीय आक्रमणे, वसाहतवाद यांची प्रचंड झळ सोसावी लागली आणि युध्दसंघर्ष सुध्दा अनुभवला आहे. स्वातंत्र्यानंतर या देशांना आर्थिक, सामाजिक, राजकीय समस्यांनी सतत भेडसावले आहे. जागतीक स्तरावर हे देश विकसनशील म्हणून गणले गेले. जगातील संपन्न व बलाढय देशांच्या तुलनेत हे देश नगण्य ठरले आणि म्हणून ते दुर्लक्षित राहाले. अशा समदु:खीपणामुळे हे देश आपल्या समस्यांना वाचा फोडण्यासाठी एक समान व्यासपीठ शोधत आहे. ते त्यांना १९८५ मध्ये सार्कच्या स्थापनेमुळे मिळाले. सार्कच्या स्थापनेला ३० वर्षे होऊन गेलीत तरीपण या तीस वर्षात या संघटनेची वाटचाल समाधानकारक नाही. या संघटनेचे बरेचसे उद्दिष्टे हे आजही कागदोपत्रीच आहे. सार्कच्या अधिवेशनात महत्वपूर्ण निर्णय घेतले जातात. पण ते कागदोपत्रीच राहतात, त्याच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक

ती राजकीय इच्छाशक्ती सदस्य राष्ट्रे दाखवत नाहीत. अंमलबजावणीचे दोन मुख्य अडथळे आहे. एक म्हणजे सदस्य राष्ट्रांमधील विशेषत: भारत आणि पाकिस्तानमधील राजकीय स्वरूपाचे संघर्ष आणि दुसरे कारण म्हणजे विश्वासाची कमतरता सार्क संघटनेचे बहुतेक निर्णय पाकिस्तानच्या आडमुठया धोरणामुळे पूर्णत्वाला येऊ शकले नाही. याशिवाय भारताची 'बिग ब्रदरची' प्रतिमा देखील काही प्रमाणात याला जबाबदार आहे.

सार्कला यशस्वी व्हायचे तर प्रथम सार्क देशांनी परस्परांमधला व्यापार वाढवायला हवा, जो सध्या अत्यल्प म्हणजे तीन अब्ज डॉलर्स एवढा आहे. त्यासाठी एअर लॅन्ड, रेल कनेक्टिव्हिटी ही कनेक्टिव्हिटी नसल्यामुळे व्यापार शक्य होत नाही. तसेच सार्कच्या काही देशांमध्ये परस्पर विमान वाहतुकही होत नाही. म्हणूनच अठराव्या परिषदेत भारताने पूढाकार घेत कनेक्टिव्हिटीच्या संदर्भात तीन महत्वाचे प्रस्ताव मांडले. रोड, रेल आणि पॉवर कनेक्टिव्हिटी त्यापैकी फक्त वीजेसंदर्भात सहमती व करारावर स्वाक्षरी झाली. उर्वरित दोन करार न होण्यामागे देखील पाकिस्तानचे अडमुठे धोरणच जबाबदार आहे. एकोणीसावी सार्क परिषद पाकिस्तानात होणार असुन आता या करारावर पाकिस्तान काय भुमिका घेतो. याकडे सर्वांचे लक्ष लागुन आहे. जोपर्यंत पाकिस्तान राजकीय संघर्ष आणि आर्थिक सहकार्य यात फारकत करत नाही, भारताबरोबर व्यापार संबंध सुरळीत करत नाही, सार्कच्या निर्णयांकडे संकुचित दृष्टीकोनातुन पाहणे सोडत नाही. तोपर्यंत सार्कला प्रगती करणे अवघड आहे. सार्कच्या यशासाठी भारताला मोठी जबाबदारी उचलावी लागणार आहे. भारताने सार्क देशातील संपर्कासाठी एक दळणवळण उपग्रह देण्याचे मान्य केले. या उपग्रहासाठी २३५ कोटी रूपये खर्च आला असुन तो संपूर्ण खर्च भारतच देणार आहे.

❖सार्कची कामगिरी :—

सार्कने आपल्या क्षेत्रात कार्य करणे सुरू केले तसेच जाणीवपुर्वक वादग्रस्त व्दिपक्षीय व राजकीय स्वरूपाचे मुद्दे बाजूला ठेवले. सार्कने उशिरा का होईना एकमेकांवर अविश्वास असलेले देश प्रथमच एका छत्राखाली आले. एकतेच्या विरोधी कार्य करणारे आणि सहकार्यात अडचण निर्माण करणारे अनेक घटक प्रबळ असूनही सामाजिक कायद्याची प्रबळ इच्छा आणि एकत्र सहकार्य करण्याची तिव्र इच्छा अखेर जास्त प्रभावी ठरल्यामुळे सार्कची स्थापना झाली. तसेच सार्कने आर्थिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण सहकार्याच्या योजना आखल्या. त्यात सार्कने यश सुध्दा संपादन केले. व्यापार, वित्तीय व्यवस्थापन, चलनविषयक क्षेत्र या मुलभूत क्षेत्रात भरीव सहकार्य प्राप्त झाले. उदाहरणार्थ, सार्क मुक्त व्यापार करारांतर्गत दुहेरी कर आकारणी बंद करण्यात आली आणि पारंपारीक वस्तुच्या व्यापाराला करमुक्त करण्यात आले. तसेच शिक्षण, क्रिडा, संस्कृती आणि प्रसार माध्यमे या क्षेत्रात सार्कने भरीव कार्य केलेले आहे. सार्कद्वारे सांस्कृतिक देवाण — घेवाण करण्याच्या योजना राबविण्यात आल्या. त्यात चित्रपट महोत्सव कवी — लेखक संमेलन, नृत्य महोत्सव, संगीत मैफिल इत्यादी. शिक्षणक्षेत्रात दक्षिण आशियाई विद्यापीठ दिल्ली येथे सुरू झाले आणि त्याद्वारे शिष्यवृत्ती,

शिक्षा वेतनवृत्ती देऊन दक्षिण आशियासंबंधी विषयांवर संशोधन करण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. सार्क क्रिडा स्पर्धा व युवक मेळावे आयोजित केले जातात. त्याचबरोबर विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रात दक्षिण आशियाई देशांतील सहकार्य फार महत्वाचे आहे.

सार्कच्या जाहिरनाम्यानुसार राजकीय व वादग्रस्त विषय कार्य कक्षेच्या बाहेर असले तरी सार्कने दोन अत्यंत धाडसी करार केले आहेत.

१) मादक द्रव्य व अंमली पदार्थाच्या प्रतिबंधाचा करार.

२) दहशतवाद विरोधी करार.

त्याचबरोबर लोकसंख्यावाढ व आरोग्य हे देखील दक्षिण आशियातील प्रश्न आहेत. त्यामुळे सार्कने त्याबद्दल अनेक योजना हाती घेतल्या. उदा. क्षयरोग, मलेरीया, कुष्ठरोग, पोलिओ, रेबिज, आयोडिन कमकरता अशा जुन्या आजारावर सामाजिक उपाययोजना सुरू करण्यात आल्या. तसेच एड्स, मधुमेह, कर्करोग अशा गंभीर रोगावरही सहकार्याच्या योजना आहेत.

दक्षिण आशिया हा कृषीप्रधान प्रदेश आहे. परंतु शेतीचे क्षेत्र झपाट्याने कमी होत आहे. कारण नैसर्गिक आपत्ती, लहरी पर्जन्यवृष्टी, जमिनीचा घसरणारा कक्ष, खते, किटकनाशके याचे वाढते दर यामुळे शेती व्यवसायाचे नुकसान होत असून यामुळे दारिद्रय, उपासमार, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या अशा समस्या वाढत आहेत. त्याकरिता सार्कने काही महत्वाच्या योजना सुरू केल्या आहेत. त्यामध्ये मुख्य म्हणजे शेतीबद्दल, जमिनीच्या दर्जाबद्दल, पिकाबद्दल शेतकऱ्यांच्या सामाजिक स्थितीबद्दल आणि तिथे उपयोगी तंत्रज्ञानांबद्दल सार्कने मुलभूत माहिती संकलित केली आहे. जसे, कृषी विद्यापीठे व कृषी संशोधन संस्थाव्दारे शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करणे, पिकाच्या नविन जाती निर्माण करणे, शेतीकरीता नवीन तंत्रज्ञान विकसीत करणे इत्यादी उपक्रम सुरू केले. त्याचबरोबर सामाजिक वनीकरणास प्रोत्साहन देणे, जनतेचा सहभाग वाढविणे, स्थानिक पातळीवर विकासाच्या योजना आखणे, ग्रामीण भागात वीज व पाठबंधारे योजना राबविणे आणि शेतीवर आधारित समांतर व पूरक व्यवसायास प्रोत्साहन देणे असेही उपक्रम सार्कने राबवले आहेत. अशाप्रकारची दक्षिण आशियाई देशातील सार्क संघटनेची प्रभावी कामगिरी दिसून येते.

❖ सार्कची प्रासंगिकता

अ) भारत पाकिस्तान प्रश्न

सार्क या दक्षिण आशियातल्या आठ देशांच्या एकमेव संघटनेने भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशातील समस्या सोडवण्यात महत्वाची भुमिका बजावली आहे. पुलवामा येथे झालेल्या दहशवादी हल्यानंतर भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशांमध्ये टोकाचा तणाव निर्माण झाला होता. या दोन्ही देशांना संयम आणि सबुरीचा सल्ला या संघटनेचे अध्यक्ष्यपद सांभाळणाऱ्या नेपाळने दिला. सार्क देशामध्ये परस्पर सहकार्याचे

वातावरण निर्माण होण्यास संधीच उपलब्ध झाली नाही याचे कारण भारत आणि पाकिस्तान यांच्यामधले शत्रुत्व.

दक्षिण आशिया मधील देशांची पुलवामा हल्लानंतरच्या परिस्थितीवर काय भूमिका घेतली असा प्रश्न निर्माण होतो, तेव्हा या दहशतवादी हल्लाचा निषेध करण्यासाठी सार्क देश सर्वात पुढे आले. या सार्क संघटनेतील नेपाळ, बांग्लादेश, श्रीलंका, भूतान आदी राष्ट्राच्या पंतप्रधनानी या दहशतवादी हल्लाचा निषेध व्यक्त केला. त्यावर मात करण्यासाठी सर्व देशांनी परस्पर सहकार्य केले पाहिजे असे मत व्यक्त केले. सध्या सार्क संघटनेचे अध्यक्षपद सांभाळणाऱ्या नेपाळने आपल्या निवेदनातुन भारत व पाकिस्तान यांना संयमचा सल्ला दिला आणि दक्षिण आशियामधल्या शांतता व सुरक्षेला बाधा होईल अशी कोणतेही पावले न उचलण्याचे आवाहन केले. कारण दक्षिण आशियामध्ये शांतता व स्थैर्य नांदण्यासाठी सामोपचाराची नितांत आवश्यकता आहे असे नेपाळला वाटते. नोव्हेंबर २०१४ मध्ये पार पडलेल्या अठराव्या सार्क संमेलनात सर्व सदस्य देशांनी जाहिर केले की दहशतवाद आणि कोणत्याही हिंसक कारवायांचा निषेध करत असून अशा कारवायांचा सामना करण्यासाठी सगळे सदस्य देश सहकार्य करतील या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी सर्व सदस्य राष्ट्रांनी महत्वाची भूमिका घेतल्याने सार्क संघटनेला बळकटी मिळत आहे. सध्याच्या दक्षिण आशियामधल्या देशांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने दहशतवादाशी सामना करण्यासाठी सार्क देशांनी परस्पर सहकार्याची भूमिका घेणे अत्यावश्यक आहे. कारण की त्यामुळेच सार्क सारख्या संघटनेची आवश्यकता अबाधित राहू शकेल.

ब) सार्क संघटना व कोव्हिड—१९

प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदींनी Covid-19 महामारीचा वायरसचा सामना करण्यासाठी सार्क संघटनेतील सदस्य राष्ट्राच्या पंतप्रधानाशी वीडियो—कॉन्फ्रेरंसच्या माध्यमातून सभेचे आयोजन केले. पंतप्रधान मोदींनी सर्व सदस्य राष्ट्रांना आवाहन केले की, ''कोरोनाला न घाबरता, त्याचा सामाना करण्यासाठी तयार रहा, हाच आपला मंत्र आहे''. तसेच पंतप्रधान मोदींनी Covid-19 विषाणूचा सामना करण्यासाठी '' SAARC COVID-19 इमरजेंसी फंड'' ची स्थापना करण्याचा प्रस्ताव ठेवला आणि या फंडात आपल्या भारत देशाकडून १० मिलीयन अमेरिकी डॉलर देण्याची घोषणा केली.

सार्क देशातील कोव्हिड—१९ च्या प्रसारामुळे आरोग्यासोबतच इतर क्षेत्रात (**उदा.** व्यापार, उद्योग, पर्यटन इत्यादी) यावर सुध्दा याचा परिणाम होत आहे. अशा परिस्थितीत सामुहिक प्रयत्नाने सार्क देशातील कोव्हिड—१९ चा प्रसार थांबविणे महत्वाचे आहे. त्याचबरोबर या संसर्गजन्य विषाणूवर मात करण्याकरीता जनजागृती, बाधित लोकांपासून संसर्ग रोखणे, लसीकरण आणि योग्य आचरण इत्यादी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे आणि म्हणून भारतच असा देश आहे की, या सगळया परिस्थितीवर मात करण्यासाठी तपासणी, उपचार, आरोग्य प्रशिक्षणासाठी कमी वेळात आवश्यक मदत करीत आहे.

❖ समारोप

एकूणच दक्षिण आशियाई देशातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय सहकार्य वाढविण्याबरोबर या देशातील विविध प्रकारच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, विशेषत: भारत आणि पाकिस्तान या दोन शेजारी राष्ट्रातील वैमनस्य संपविण्याच्या दृष्टीने तसेच सध्याच्या कोराना महामारीच्या काळात आंतरराष्ट्रीय सहकार्य निर्माण करण्याच्यादृष्टीने सार्कचे कार्य प्रासंगिक आहे. सार्कच्या मध्यमातून या देशांमध्ये शांतता नांदू शकेल,व्यापार वृध्दी होऊ शकेल असेच म्हणता येईल.

❖ संदर्भ सूची –

१) भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा – प्रा. ए. पी. चौधरी

२) आंतरराष्ट्रीय संबंध – डॉ. वसंत रायपुरकर

३) आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण – डॉ. सुनिल दात

४) 'SAARC as a Regional Alliance, Sharma P.L.(2002)

५) http://www.saarc-sec.org/SAARC-charter/5/;accessed on 1st May 2017-05-01.

६) Chapter of the SAARC (1985) Article II, Kathmandu:SAARC Secretariat, p.1

७) भारत पाकिस्तान प्रश्न व सार्कची भूमिका https://www.orfonline.org/marathi/india-pakistan-tension-is-there-a-role-for-saarc-48978/

८). सार्क का पुनुरूत्थान : कोविड–१९ के समय में नेतृत्व https://www.icwa.in/show_content.php?lang=2&level=3&ls_id=4653&lid=3504

९). दांव पर सार्क की प्रासंगिकता https://www.pravakta.com/relevance-of-saarc-at-stake/

१०). सार्क क्षेत्र में भारत की भूमिका https://www.drishtiias.com/hindi/daily-updates/daily-news-analysis/from-virtual-conferencing-to-real-leadership

११) India and SAARC: its implications for the neighborhood https://mea.gov.in/distinguished-lectures-detail-hi.htm?669

भारत नेपाळ संबंध

प्रा. तळणीकर एस. जी.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, तोष्णीवाल महाविद्यालय, सेनगाव Mob: 8378888333
Email –talnikarshripad@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारत आणि नेपाळ या दोन देशातील संबंध हे हजारो वर्षापासूनचे आहेत. भारत आणि नेपाळ हे दोन देश असे आहेत ज्यांची बहुसंख्य लोकसंख्या हिंदू आहे. दोन्ही देशामध्ये धार्मिक समानताच नव्हे तर सांस्कृतिक समानता देखील आहे. भारताची राष्ट्रभाषा हिंदी व नेपाळची राष्ट्रभाषा नेपाळी या दोन भाषेतही समानता आढळून हेते. नेपाली भाषेतही देवनागरी लिपी असून शब्दसंग्रह सुद्धा एकसारखा आहे. ज्याला हिंदी येते तो थोड्याफार प्रमाणात नेपाळी भाषा समजू शकतो. दोन्ही देशामध्ये रोटीबेटीचे संबंध आहेत. भारत व नेपाळची सीमा १८५० कि.मी. एव्हढी लांब आहे. भारतातील पाच घटक राज्ये उत्तर प्रदेश, उत्तराखंड, बिहार, प.बंगाल व सिक्कीम यांची सीमा नेपाळला लागून आहे. नेपाळ भरताचा एक महत्वपूर्ण शेजारी देश आहे. गेल्या अनेक वर्षापासून भौगोलिक ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व आर्थिक संबंधामुळे नेपाळचे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात विशेष महत्व आहे. भारत आणि नेपाळ या दोन्ही देशात हिंदू आणि बौद्ध या दोन धर्मांना विशेष महत्व आहे. पशुपतीनाथ मंदिर व जनकपूर मंदिर हिंदुच्या दृष्टीने आस्थेची व श्रद्धेची तीर्थक्षेत्र आहेत. तद्वतच गौतम बुद्धाचे जन्मस्थान लुम्बिनी नेपाळ मध्ये आहे. तर निर्वाण स्थान कुशीनगर हे भारतात आहे. अशा प्रकारच्या धार्मिक आणि ऐतिहासिक संबंधामुळे भारत आणि नेपाळ या दोन देशातील सीमा ही खुली सीमा आहे. दोन्ही देशातील नागरिकांना एकमेकांच्या देशात जाण्यासाठी पासपोर्ट लागत नाही. नेपाळ आणि भारत यांच्यातील संबंध एवढे महत्वपूर्ण आहेत की एकेकाळी नेपाळचे नेते बी.पी. कोईराला, गणेश सिंह, मनमोहन अधिकारी सारख्या नेत्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रीय सहभाग घेतला होता.

भारत आणि नेपाळ मध्ये केवळ धार्मिक, सांस्कृतिक, संबंध नाहीत तर सैनिकी संबंध सुद्धा ब्रिटीश राजवटीपासून आहेत. ब्रिटीश काळात भारतीय सैन्यात गोरखा रेजिमेंट होती. गोरखांचा भारतीय सैन्यात प्रवेश १८१६ साली अँग्लो नेपाली युद्धानंतर झालेल्या सुगौली कराराद्वारे झाला. गोरखांनी ब्रिटीश राजवटीला जोरदार आव्हान दिले. अँग्लोनेपाळी युद्धात गोरखांचा पराभव झाला तरी त्यांनी अतिशय धाडसाने ब्रिटीशांचा मुकाबला केला. गोरखा अतिशय शूर आहेत. आणि शेवटच्या श्वासापर्यंत लढतात असे ब्रिटीशांच्या लक्षात आले तेव्हा या करारानंतर भारतात गोरखा रेजिमेंटची स्थापना झाली. भारत स्वतंत्र झाल्यावर सात गोरखा रेजिमेंट भारताच्या लष्करात समाविष्ट करण्यात आल्या. सध्या भारतीय लष्करात सात गोरखा रेजिमेंटच्या ४० बटालियन आहेत. ज्यामध्ये सुमारे ३२००० गोरखा सैनिक आहेत. एव्हढेच नव्हे तर नेपाळच्या बाहेर जवळपास ७५ लाख नेपाली नागरिक जगात इतरत्र राहतात. त्यातील ६० लाख नेपाळी नागरिक भारतात राहतात. आज ही गोरखा रेजिमेंट मध्ये नेपाळच्या पहाडी भागातील युवकांची भरती केली जाते. भारत आणि नेपाळ या दोन देशात १९५० मध्ये शांती आणि मैत्री करार

झाला. या करारानुसार भारत व नेपाळ या दोन देशातील संबंधाची सुरवात झाली. या करारातील तरतुदीनुसार नेपाळी नागरिकांना भारतीय नागरीकाप्रमाणे सुविधा आणि संधीचा लाभ घेतला आहे. सध्या भारतात जवळ पास ६० लाख नेपाळी नागरिक भारतात राहून काम करतात. २५ एप्रिल २०१५ मध्ये नेपाळमध्ये ७.४ तीव्रतेचा भूकंप झाला तेव्हा भारत सरकारने आपत्ती निवारण दल आणि मदत सामुग्री सहित विशेष विमाने नेपाली नागरिकांचा बचाव व मदत करण्यासाठी पाठविले होते.

भारत आणि नेपाळ यांच्यामध्ये घट्ट आर्थिक संबंध प्रस्थापित झालेले आहेत. भारत हा नेपाळचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आहे. भारत नेपाळला इतर देशांशी व्यापार करण्यासाठी सुद्धा सुविधा उपलब्ध करून देतो. नेपाळ आपला सामुद्रिक व्यापार करण्यासाठी कोलकत्ता बंदराचा उपयोग करतो. भारतातील अनेक कंपन्या नेपाळच्या आर्थिक घडामोडीमध्ये सहभागी आहेत. या कंपन्या नेपाळमध्ये निर्माण कार्यात तसेच वीजनिर्मिती, पर्यटन, सेवाक्षेत्रात कार्यरत असल्याच्या आढळून येतात. नेपाळ एक भू आवरुद्ध देश असल्यामुळे भारताद्वारे नेपाळी नागरिकांच्या आर्थिक विकासासाठी तसेच नागरिकांमध्ये नेपाळचा संपर्क प्रस्थापित व्हावा यासाठी अनेक विकास योजनांना मदत केली जाते. भारतातील रक्सौलला काठमांडूला रेल्वे सेवेने जोडण्यासाठी दोन्ही देशामध्ये करारावर हस्ताक्षर करण्यात आलेले आहेत. नेपाळ एक पहाडी देश असल्यामुळे जीवन आवश्यक गोष्टीसाठी तो भारतावर अवलंबून आहे. याबाबत भारताचे भरीव सहकार्य नेपाळला प्राप्त होते. भारत आणि नेपाळ यांच्यातील धार्मिक, सांस्कृतिक, सैनिकी, रोटीबेटी असे विविध प्रकारचे संबंध असले तरी गत काही काळापासून भारत आणि नेपाळ सुसंबंधात दुरावा निर्माण झाला आहे. नेपाळ पहाडी देश असल्यामुळे तो अनेक बाबतीत भारतावर अवलंबून आहे. भारतातून रस्ते मार्गाने नेपाळला जीवनावश्यक वस्तूचा पुरवठा हा सातत्याने चालू असतो. भारत आणि नेपाळ यांच्यात विसंवाद होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे उत्तराखंड मधील धारचुला क्षेत्रात लीपुलेखला जोडणारा रस्ता नेपाळचे असे म्हणणे आहे की कालापानी क्षेत्राजवळ असणारा हा भाग नेपाळचा हिस्सा आहे. भारताने नेपाळशी कुठल्याही प्रकारची चर्चा केल्याशिवाय कालापानी भागात रस्त्यांची निर्मिती केली आहे. नेपाळद्वारा जो नकाशा प्रकाशित केला गेला त्यात उत्तराखंड मधील कालापानी लीपियाधुरा व लीपुलेख हा नेपाळचा भाग असल्याचे दाखविला आहे.

२) नेपाळद्वारा या क्षेत्रासंबंधी १८१६ साली झालेल्या सुगौली कराराचा उल्लेख केला जातो. सुगौली करारानुसार कालीनदीच्या (महाकाली) पूर्वेकडील सर्व भूभाग ज्यामध्ये लीपियाधुरा, कालापानी व लिपुलेख हा भूभाग नेपाळचा हिस्सा आहे.

३) नेपाळ सरकारचे असे प्रतिपादन आहे की जम्मु काश्मीर आणि लद्दाखला केंद्रशासित प्रदेशाचा दर्जा दिल्यानंतर भारतातील जो नकाशा प्रकाशित केला त्यात नेपाळच्या भूभागाचा उल्लेख केलेला आहे. २०१९ मध्ये प्रकाशित भारतीय नकाशामुळे नेपाळ आणि भारत यांच्यात मुळात जुन्याच असलेल्या विवादामुळे आणखी नव्याने भर पडली आहे.

४) नेपाळ २०१७ मध्ये चीनच्या वन बेल्ट, वन रोड योजनेमध्ये सहभागी झाला. भारत नेपाळने या योजनेमध्ये सहभागी होऊ नये म्हणून नेपाळवर दबाव टाकत होता. भारतानी मोठ्या भावाची प्रतिमा चीनला मान्य नाही.

५) भारत आणि नेपाळ यांच्यात संबंध खराब होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे २०१५ मध्ये नेपाळ मध्ये नवीन राज्यघटना स्वीकारली गेली. भारताद्वारे या राज्य घटनेचे स्वागत केले जावे असे नेपाळला वाटत होते परंतु भारताने या नवीन राज्य घटनेनेच स्वागत जसे नेपाळला वाटते होते. तसे केले नाही.
६) भारताने नेपाळच्या राज्यघटनेचे स्वागत न करण्यामागचे मुख्य कारण म्हणजे नेपाळ मध्ये मधेसिया लोकांना नेपाळी संसदेत लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व दिले जावे हे आहे. नेपाळ मधील तराई क्षेत्रात मधेशी आणि थारू जनजातीचे लोक मोठ्या प्रमाणात आहेत. नेपाळमध्ये तराई क्षेत्रापेक्षा पहाडी लोकसंख्येला जास्त प्रतिनिधित्व संसदेत दिल्या गेले आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व व नागरिकत्व मिळावे यासाठी लाखो मधेशियांनी २०१५ मध्ये नेपाळची आर्थिक नाकेबंदी करण्यासाठी व्यापक आंदोलन केले. नेपाळची आर्थिक नाकेबंदी करण्यासाठी भारताने सहकार्य केले असा नेपाळचा आरोप आहे.
७) भारत आणि नेपाळ यांच्यातील संबंध दुरावाण्याचे मुख्य कारण म्हणजे चीनचा नेपाळमध्ये वाढत चालेला हस्तक्षेप आणि प्रभाव हे आहे. नेपाळ, पाकिस्तान, बांग्लादेश, श्रीलंका या देशात चीन ची उपस्थिती वाढली आहे. चीन या परिस्थितीचा पुरेपूर फायदा घेण्याचा प्रयत्न करत आहे. नेपाळ मधील बऱ्याच शाळात चीनी भाषा शिकविणे अनिवार्य करण्यात आले आहे. नेपाळ मध्ये चीनी भाषा शिकविणाऱ्या शिक्षकांच्या वेतनाचा खर्च चीन सरकार करण्यास तयार आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून नेपाळी लोकांच्या मनात भारताविषयी द्वेषाची भावना निर्माण करण्याचा चीनचा डाव आहे.
८) चीन नेपाळ मध्ये पायाभूत क्षेत्रामध्ये अनेक योजनावर काम करत आहे. त्यावर प्रचंड पैसा खर्च करीत आहे. भारत आणि नेपाळ यांच्यातील दुराव्याचा चीन पुरेपूर फायदा घेण्याचा प्रयत्न करत आहे. सध्याच्या काळात नेपाळ चीनच्या पूर्णत: प्रभावाखाली गेल्याचे जाणवत आहे. २०१५ मध्ये आर्थिक नाकेबंदी आंदोलना बाबत नाराजी म्हणून नेपाळने भारतातील राजदूत दीप कुमार उपाध्याय यांना परत बोलविले. नेपाळचे राष्ट्रपती विद्यादेवी भंडारी यांच्या शासकीय दौरा देखील अचानक कुठलेही कारण न देता रद्द केला. या योजनेतून मधेधी आंदोलन आणि राज्यघटना याबाबत चर्चा होऊन काहीमार्ग निघाला असता मतभेद कमी झाले असते.
९) नेपाळ मध्ये गौतम बुद्धाच्या २५६० व्या जयंतीचे औचित्य साधून एक जागतिक संमेलन आयोजित केले. या संमेलनाची अध्यक्षता पंतप्रधान के.पी. शर्मा ओली यांनी केली. या संमेलनाद्वारे ओली यांनी नेपाळ बौद्ध धर्माची जननी आणि संपूर्ण बौद्ध धर्माचा स्त्रोत असल्याचे भासविले गेले. चीनचे लक्ष स्वत:कडे आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केला बौद्ध धर्माच्या बाबतीत नेपाळ भारतापेक्षा श्रेष्ठ आहे हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला.

१९१९ मध्ये भारताद्वारे प्रकाशित नकाशा हा वादाचा नवीन मुद्दा बनलेला आहे. या नकाशामुळे नेपाळ मध्ये भारतविरोधी वातावरण निर्माण करण्यात आले आहे. त्याचा परिणाम म्हणून भारत नेपाळ सीमा रेषेवर रोज नवनवीन वाद विवाद निर्माण होत आहेत. भारत नेपाळ सीमा रेषेवरील गावात नेपाळ द्वारे अमानवीय कार्ये करण्यात येत आहेत. भारतीय नागरिकांवर हल्ले करण्यापर्यंत मजल गेली आहे. भारतीय प्रदेशावर अतिक्रमण करण्याचा प्रयत्न देखील वारंवार केला जात आहे. भारत विरोधी सूर नेपाळ मध्ये प्रबळ बनत चालल्याचे दिसून येते.कैलास मानस सरोवर यात्रा सहज आणि सोपी बनविण्यासाठी भारताद्वारे रस्त्याची निर्मिती करण्यात आली आहे. हा रस्ता तिब्बत व नेपाळच्या धारचुला क्षेत्राला लागून आहे. या रस्त्याच्या निर्मितीमुळे नेपाळ मध्ये भारत विरोधाला चालना मिळाली आहे. नेपाळ मध्ये २०१९

मध्ये झालेल्या जनगणनेनुसार नेपाळची लोकसंख्या २.८६ कोटी आहे. नेपाळ हा एक पहाडी देश असल्यामुळे रोजगराच्या संधी मर्यादित आहेत. त्यामुळे चार पैकी एक नेपाळी नागरिक रोजगाराच्या शोधत नेपाळच्या बाहेर जातो.कोरोना महामारीच्या पार्श्वभूमीवर भारतात काम करणाऱ्या नेपाळी नागरिकांची यादी नेपाळ सरकारकडे उपलब्ध नव्हती.

नेपाळच्या उत्पन्नाचा दुसरा स्त्रोत म्हणजे नेपाळला भेट देणारे पर्यटक व तीर्थयात्री हे आहेत. नेपाळला भेट देणाऱ्या पर्यटकामध्ये भारतीयांचीच संख्या जास्त आहे. भारत स्वतंत्र झाल्यावर भारत आणि नेपाळ यांच्या संबंधाची नव्याने सुरवात झाली. ३१ जुलै १९५० रोजी भारताचे पंतप्रधान प. नेहरू व नेपाळचे राजे नरेश त्रिभुवन वीर विक्रम शहा यांच्यात करार झाला. या करारानुसार भारतीय नागरिकांना दिले जाणारे सर्व अधिकार आणि संधी नेपाळी नागरिकांना देखील देण्यात येतील असे स्पष्ट केले. नेपाळी नागरिक भारतात निवडणूक लढवू शकत नाहीत तसेच यु.पी.एस.सी. परीक्षा देऊ शकत नाहीत. अशाच प्रकारचे अधिकार नेपाळ सरकारद्वारे भारतीयांना देखील देण्यात आले. परंतु अशा प्रकारची संधी नेपाळ सरकारने भारतीयांना दिली नाही व भारतीय नागरिकांनी देखील कधी मागितली नाही. ३१ जुलै १९५० च्या करारानुसार (अनुच्छेद आठ) पूर्वी झालेल्या सुगौली करारातील चुकीच्या अपमानजनक तरतुदी रद्द करण्यात आल्या या बरोबरच दोन्ही देशांनी मिळून सीमारेषा निश्चित करावी व पूर्वीच्या सुगौली संधीतील तरतुदी भविष्यात पुन्हा उल्लेख करायचा नाही असा निर्णय घेतला गेला. यानंतर १९७५ मध्ये नेपाळने आपला नकाशा जाहीर केला त्यात लीपिया धुरा क्षेत्रातील ३३५ वर्ग किमी भूमी नेपाळच्या नकाशात दाखविली नाही. दोन्ही देशांनी आपल्या १८५० किमी लांब सीमेतील ९८टक्के सीमारेषा निश्चित केली आहे.

भारत आणि नेपाळ यांच्यात दुरावा निर्माण करण्याचे कार्य चीन द्वारे नेपाळी –कम्युनिस्ट पक्षाला आर्थिक लाच देऊन केले गेले आहे. नेपाळी पहाडी राष्ट्रवादाच्या नावाखाली भारत द्वेषाला भरीस पडण्याचे कार्य केले जात आहे. या चीन द्वारे पुरस्कृत नेपाली राष्ट्रावादात भारत सैतान आहे तर चीन दयावान आहे.

सारांश :-

भारत आणि नेपाळ यांच्या संबंधात चीनच्या विस्तारवादी धोरणामुळे जरी गैरसमज निर्माण झाले असले तरी भारत आणि नेपाळ यांच्यात अनेक पातळ्यावर साम्य आहे. दोन्ही देशामधील संबंध दृढ करण्यासाठी सांस्कृतिक समानता हा सर्वात महत्वाचा दुवा आहे. दोन्ही देश एका वैभवशाली संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करतात. आणि दोघांनाही समृद्ध ज्ञानपरंपरा आहे. आयुर्वेद योग, जोतिष हे भारत आणि नेपाळ या दोन्ही देशामध्ये समान आहेत. दोन्ही देशांच्या सामायिक संस्कृतीमुळे लोकांचे संबंध दृढ होतील. नेपाळ भारत संबंधात ज्या १८१६ च्या सुगौली कराराचा उल्लेख करतो तो करार भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जो भारत नेपाळ करार ३१ जुलै १९५० मध्ये झाला त्याद्वारे निकालात निघाला आहे. ब्रिटीश सरकारने मान्य केलेल्या चुकीच्या तरतुदी स्वतंत्र भारत मान्यच करू शकत नाही. याचा नेपाळी सरकारने व जनतेने सखोल विचार करावा व पूर्वापार चालत आलेले भारत नेपाळ संबंध दृढ व मित्रत्वाचे बनवावेत.

संदर्भ :

१. दै. लोकसत्ता
२. महाराष्ट्र टाईम्स
३. इंडिया टुडे
४. संसद चर्चा

आफ्रिकेसमवेत भारताची लस मैत्री

शार्दूल अडबाले

कोविड –१९ या साथीचा रोगाने सर्व देशभर आणि जगातील बहुतेक देशांमध्ये एक छाप सोडली आहे. आफ्रिका प्रदेशावरील देशामध्ये विषाणूंचा परिणाम बाकी देशांपेक्षा वेगळा नाही. साथीच्या रोगाचा सामना करण्यासाठी आफ्रिकन देशांनी जोरदार प्रतिसाद दिला. याचा परिणाम म्हणून, आफ्रिकेने जगाच्या इतर भागांपेक्षा चांगली कामगिरी केली आहे

आफ्रिकी देशांशी भारताची जवळची भागीदारी आहे. अलिकडच्या वर्षांत भारताने या क्षेत्रात राजकीय आणि आर्थिक गुंतवणूक वाढविली आहे. सध्याच्या साथीच्या परिस्थितीतही भारताने या भागाशी राजनैतिक संबंध कायम ठेवले आहेत. भारत सरकारने सुरू केलेली लस मैत्री (Vaccine Friendship Initiative), आफ्रिकेबरोबर विशेषकरून आरोग्य क्षेत्रामध्ये सहकार्याने पुढे जाण्यासाठी नवीन संधी उपलब्ध करुन देते, जो आफ्रिकेबरोबरच्या भारताच्या भागीदारीचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे.

भारत–आफ्रिका आरोग्य सहयोग

आरोग्य क्षेत्रातील भारत–आफ्रिका विकास सहकार्याने बर्याच जागतिक व प्रादेशिक आरोग्य धोरणांच्या साधनांचा विचार करून अधिक लाभ मिळविला आहे. त्यापैकी प्रमुख म्हणजे शाश्वत विकास २०३० अजेंडा, ज्यात आफ्रिकन संघाने सुरू केलेले शाश्वत विकास ध्येय (एसडीजी) आणि ‘Agenda 2063: The Africa We Want’, यांचा समावेश आहे. ही साधने निरोगी जीवनाची हमी आणि सर्वांचे कल्याण करण्याचे आव्हान करतात. भारताचे राष्ट्रीय आरोग्य धोरण देखील या उद्दीष्टांचे प्रतिपादन करते.

वर्षानुवर्षे, भारत जगातील फार्मसी म्हणून ओळखली जाते. भारताने एचआयव्ही एड्स, टीबी, मलेरिया आणि इतर संसर्गजन्य रोगांचा सामना करण्यासाठी अनेक आफ्रिकन देशांना कमी किमतीची, जेनेरिक औषधे दिली. सिपला या भारतीय कंपनीने एचआयव्ही एड्सच्या उपचारांसाठी कमी किंमतीत एचआयव्ही एड्सच्या उपचारांसाठी अँटी–रेट्रोव्हायरल औषधांचा पुरवठा केला आहे. त्याच्या Dollar-a-Day treatment programme ने अनेक आफ्रिकन देशांना मदत केली आहे. त्याचप्रमाणे, औषधी कंपनी रॅनबॅक्सी ची प्रयोगशाळा अनेक दशकांपासून आफ्रिकेत कार्यरत आहे

Pan-African e-Network हा आणखी एक महत्त्वाचा उपक्रम २००९ मध्ये प्रथम सुरू झाला आणि २०१९ मध्ये ई–विद्या भारती ई आरोग्य भारती (ईव्हीबीएबी) प्रोजेक्ट म्हणून पुन्हा सुरू केला गेला, याअंतर्गत ५४ आफ्रिकन देशांमधील रुग्णालये आफ्रिकन डॉक्टर, नर्स आणि पॅरामेडिक्ससाठी सर्वसमावेशक टेलिफोन औषध प्रशिक्षण संधी उपलब्ध करुन दिल्या आहेत. .

कोविड —१९ महामारी

मार्च २०२१ मध्ये आफ्रिकेमध्ये सुमारे ३.९ दशलक्ष कोविड —१९ ची प्रकरणे नोंदली गेली आहेत. दक्षिण आफ्रिकेत (१.५ लाख) त्यानंतर मोरोक्को, ट्युनिशिया, अल्जेरिया, नायजेरिया आणि केनिया येथे सर्वाधिक प्रकरणे नोंदली गेली आहेत. प्रारंभापासूनच भारताने या प्रदेशातील देशांशी संपर्क कायम ठेवला आणि साथीच्या रोगाच्या व्यवस्थापनाविषयी माहितीची देवाणघेवाण केली

सुमारे १.३ अब्ज लोकसंख्या असलेला भारत कोविड —१९ ची मोठी लढाई लढत आहे. तथापि, भारताने आपल्या भागीदार देशांना आधार देण्याची क्षमता दर्शविली आहे. कोरोनाव्हायरस साथीचा रोग सुरू झाल्यापासून, इतरांना औषधे आणि जेनेरिक औषधे पुरवण्यात भारत आघाडीवर आहे.

आफ्रिकेतील २५ देशांसह जवळपास ९० देशांना हायड्रॉक्सीक्लोरोक्विन आणि पॅरासिटामोल टॅब्लेट, टेस्ट किट आणि इतर वैद्यकीय उपकरणे भारताने पुरविली आहेत. भारताने कोविड —१९ व्यवस्थापन आणि आफ्रिकेतील बर्याच देशांना ई—आयटीईसी अभ्यासक्रमाद्वारे आरोग्यसेवा प्रशिक्षण देऊन क्षमता वाढविण्यास मदत केली आहे.

आफ्रिकन खंडासह देशाच्या आरोग्य सहकार्याच्या उपक्रम राबविण्यात भारताच्या संरक्षण दलांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. मिशन सागर उपक्रमांतर्गत भारतीय नौदल जहाज, आयएनएस केसरी यांनी मॉरिशस, सेशेल्स, मादागास्कर आणि कोमोरोस यांना कोविडशी संबंधित मदत दिली. त्याचप्रमाणे मिशन 'सागर —२' अंतर्गत भारतीय नौदल जहाज, एरावत, नैसर्गिक आपत्ती आणि कोविड —१९ साथीच्या विरूद्ध लढा अधिक बळकट करण्यासाठी औषधे व साहित्य घेऊन सुदान, दक्षिण सुदान, जिबूती व एरिट्रियाला रवाना झाले. अशा प्रकारच्या मोहिमा पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या SAGAR — Security and Growth for All in the Region दृष्टिकोनाशी जोडली गेली आहेत. आफ्रिकेतल्या देशासह त्याच्या सागरी शेजार्यांशी संबंधांना भारताने दिलेले महत्त्व ते अधोरेखित करतात.

Vaccine Maitri Initiative

कोविड लस प्रवेश आणि वितरणातील असमानतेमुळे आफ्रिकी देश आणि भारत तितकेच विव्हळले आहेत. रवांडाचे अध्यक्ष पॉल कागामे यांनी असा इशारा दिला आहे की लस राष्ट्रवादामुळे "मानवी विकासाची दशकांमध्ये होणारी प्रगती बिघडू शकते तर सर्वांसाठी लसीकरणात गुंतवणूक केल्यास नजीकच्या भविष्यात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला फायदा होईल." दक्षिण आफ्रिकेचे अध्यक्ष सिरिल रामाफोसा यांनीही विकसित देशांद्वारे लसीची साठवणुक या समस्येकडे लक्ष वेधले आहे.

लस राष्ट्रवादाविरूद्ध भारताने सतत आवाज उठविला आहे आणि या लसीस जागतिक प्रवेश मिळावा यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची मागणी करण्याच्या प्रयत्नांना पाठिंबा दर्शविला आहे. अशा वेळी, जेव्हा श्रीमंत आणि शक्तिशाली देश लस राष्ट्रवादाचा

अवलंब करीत असताना भारताने लसी मैत्री उपक्रम सुरू केला. हा उपक्रम जगभरातील देशांना मेड—इन—इंडिया कोविड लस विनामूल्य किंवा अल्प किंमतीत पुरवठा करते. भारतातील सीरम इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिया द्वारा निर्मित ऑक्सफोर्ड—ॲस्ट्रॅजेनेका कोविशिल्ड आणि भारत बायोटेक निर्मित कोवाक्सिन हे भारतातील आघाडीच्या मेड—इन—इंडिया लस आहेत.

जगातील सर्वात मोठे लस उत्पादक देश म्हणून भारत सरकारने वसुधैव कुटुंबकम या तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगाने ही Vaccine Maitri Initiative सुरू केला आहे. आफ्रिकेसह जगभरातील देशांना कोव्हिड लसीचे कोट्यवधी डोस गिफ्ट केले.

सेशल्स हा पहिला आफ्रिकन देश आहे ज्याला भारतीय बनावटीच्या लस मिळाल्या. सेलेल्सचे परराष्ट्र व्यवहार व पर्यटन मंत्री सिल्वेस्ट्रे रॅडगोनडे यांनी लस हस्तांतरन कार्यक्रमाच्या वेळी नमूद केले की या ."यामुळे आमच्या दोन देशांमधील एकता, मैत्री आणि सहकार्याचे संबंध अधिक घटट् झाले आहेत"

अल्जेरिया, अंगोला, बोत्सवाना, इजिप्त, इथिओपिया, घाना, केनिया, लेसोथो, लाइबेरिया, मलावी, माली, मॉरिशस, मोरोक्को, मोझांबिक, नायजेरिया, रुवांडा, सेनेगल, सिएरा लिऑन, सोमालिया, दक्षिण आफ्रिका, डेमोक्रॅटिक रिपब्लिक ऑफ कांगो आणि युगांडा या इतर लसी मिळालेल्या अन्य आफ्रिकन देशांनीही अशाच भावना व्यक्त केल्या.

आफ्रिकन देशांसोबत भारत आपल्या असलेला मुत्सद्देगिरीची अंमलबजावणी करीत असताना, एक महत्त्वाचे आव्हान गुन्हेगारी नेटवर्कचे आहे जे एकटे माल अपहृत करतात किंवा बनावट लस पुरवतात. दक्षिण आफ्रिकेच्या पोलिसांनी अलीकडेच बनावट कोविड —१९ लस वितरण नेटवर्कचा शोध लावला. या घटनेत तीन चिनी नागरिकांना अटक करण्यात आली. यापूर्वी चीन आफ्रिकन देशांना मेड—इन—इंडिया टॅग अंतर्गत बनावट औषधांचा पुरवठा करण्यात गुंतला होता .

अलिकडच्या वर्षात, आफ्रिका खंडातही चीनचा पाऊल पडत आहे. अनेक आफ्रिकी देशांमध्ये मोठ्या पायाभूत प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूकीसह द्विपक्षीय व्यापाराच्या वाढीमध्ये हे दिसून येते. साथीच्या रोगाच्या दरम्यान, चीनने सुमारे २० आफ्रिकन देशांना सिनोफर्म लस पुरवण्याचे वचन दिले आहे. दक्षिण दक्षिण सहकार्याच्या सिद्धांताच्या आधारे भारताचे Vaccine Maitri Initiative आफ्रिकेच्या देशाशी संबंधांना वाढविण्यास मदत करणार आहे.

भारत - पाकिस्तान संबंध

प्रा. भोये सुरेश मुरलीधर
सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग, म.गां.वि.मंदिर कला,
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, सुरगाणा जि. नाशिक. पिन कोड – ४२२२११
मो.न. ९८६०२६१३२२ email- sureshbhoye1975@gmail.com

प्रस्तावना :-

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी हिंदुस्थानची फाळणी होऊन भारत आणि पाकिस्तान ही दोन राष्ट्रे निर्माण झाली. या दोन राष्ट्रांची निर्मितीच संबंध बिघडविण्यास कारणीभूत आहे. या दोन राष्ट्रांची धार्मिक तत्वाच्या आधारावर निर्मिती झाली आहे. पाकिस्तानने निर्मितीपासूनच सतत भारताला विरोध केला आहे. म्हणजेच अगदी सुरुवातीपासूनच तणावपूर्ण संबंध राहिले आहेत. भारत आणि पाकिस्तानातील संबंध ७३ वर्षापासूनचे आहेत. भारताने उभय देशांतील संबंध सुरळीत करण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी पाकिस्तान आडमुठेपणाची भूमिका घेत आला आहे. पाकिस्तानात सत्तेमध्ये लष्करशाही, हुकुमशाही, लोकशाही असो किंवा शासनयंत्रणेचे कोणीही प्रमुख असो त्यांच्या धोरणात काहीही फरक पडत नाही हा आतापर्यंतचा इतिहास आहे. आजसुध्दा संबंधात फारशी सुधारणा झाली आहे असे म्हणता येणार नाही. पाकिस्तानबद्दल कोणताही निर्णय घेताना भारत जेवढा कडक आणि ठाम राहील तितके भारताच्या दृष्टीने चांगले राहील.

* **संशोधन पद्धती :-** सदर शोधनिबंध हा दुय्यम साधंनाच्या स्त्रोतावर आधारीत आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख, चर्चासत्र, यांचा आधार घेतला आहे.

* **उद्देश :** १) भारत - पाक संबंधाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे .

२) भारत - पाक संबंधाचे परिणाम अभ्यासणे.

*** भारत - पाक संबंध वाटचाल :-**

१९४७ मध्ये पाकिस्तानने काश्मीरवर आक्रमण करून बराचसा भूभाग व्याप्त केला आहे. नदीच्या पाण्याचे वाटप व काश्मीर प्रश्न यावरून सुरुवातीच्या काळात दोन्ही देशांमधील संबंध बिघडले. १९६५ मध्ये कच्छच्या रणाचा वाद झाला. तसेच काश्मीर प्रश्नावरून पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले. वास्तविक २६ ऑक्टोंबर १९४७ ला जम्मू - काश्मीर हे संस्थान भारतात विलीन करण्यात आले होते. संयुक्त राष्ट्राच्या मध्यस्थीने १/३ काश्मीर पाककडे व २/३ काश्मीर भारताकडे राहिला. १९६५ च्या युद्धात पाकिस्तानचा पराभव झाला. रशियाच्या मध्यस्थीने 'ताश्कंद करार' करून संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न केला . १९६८ ते १९७१ या काळात अमेरिकेने पाकिस्तानला शस्त्रसंपन्न बनवले आणि याच काळात पाक - अमेरिका - चीन एकत्र आले. या परिस्थितीचा विचार करून भारताने ७ सप्टेंबर १९७१ रोजी भारत - रशिया यांच्यात २० वर्षाचा 'मैत्री करार' केला. पुढे १९७१ मध्ये 'बांग्लादेश प्रश्न' निर्माण झाला. पूर्व

पाकिस्तानातील निर्वासितांचे लोंढे भारतात आश्रयास आले. त्यांनी भारताकडे संरक्षणाची मदत मागितली. भारताने युद्धात प्रत्यक्ष सहभाग घेऊन पाकिस्तानचा जबरदस्त असा पराभव केला. पाकिस्तानचे दोन तुकडे होऊन डिसेंबर १९७१ ला बांग्लादेश निर्माण झाला. भारत - पाक दरम्यान 'सिमला करार' करून संबंध सुधारण्याचे ठरले. पण पाकिस्तानच्या विश्वासघातकी धोरणामुळे भारत - पाक संबंध सुरळीत होऊ शकले नाहीत.

१९७१ नंतरच्या काळात पाकिस्तानात सत्तांतर होऊन जनरल झिया उल हक सत्तेवर आले. त्यांनी भुत्तोंना फाशी दिली. १९८१ व १९८३ मधील दिल्ली येथील अलिप्त राष्ट्रांच्या परिषदेत काश्मीर प्रश्न उकरून काढला. परंतु भारताच्या दृष्टीने हा प्रश्न कायमचा सुटला आहे, उलट पाकव्याप्त काश्मीर भारताला परत मिळाला पाहिजे अशी भूमिका भारताने घेतली. पाकिस्तानने काश्मीर प्रश्नातील अपयश बघून भारताच्या अंतर्गत दहशतवादाला खतपाणी घालण्यास सुरुवात केली. प्रथम पंजाबमधील शीखांना शस्त्रपुरवठा करून दहशतवादी बनवले, त्यानंतर १९८९ पासून पाकिस्तान काश्मीर खो-यातील तरुणांना, फुटीरवादी गटांना दहशतवादी बनवून आजपर्यंत तेथे हिंसाचार घडवून आणला जात आहे. त्यामुळे संबंध अधिकच बिघडत गेले आहेत. मार्च १९८३ मध्ये दोन देशांत व्यापारी व सांस्कृतिक संबंध सुधारण्यासाठी एक संयुक्त आयोग नेमण्यात आला. १९८७ मध्ये पुन्हा एक करार होऊन पश्चिम सीमेवरील सैनिक दोन्ही देशांनी काढून घेतले. १९८९ ला भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधींनी संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न केला, पण पाककडून योग्य तो प्रतिसाद मिळाला नाही.

१९९१ ला अमेरिका व सोव्हिएट रशिया यांच्यातील शीतयुद्ध संपले व रशियाचे विघटन झाले. त्यामुळे अमेरिकेचा पाककडे पाहण्याचा दृष्टीकोण बदलला. तसेच याचवेळी भारताने जागतिकीकरणाचा स्वीकार करून खुली अर्थव्यवस्था स्वीकारली. त्यामुळे भारत - अमेरिका संबंध सुधारण्यास मदत झाली. त्याचा परिणाम भारत - पाक संबंधावर झाला. इ.स. १९९३ साली पाकने मुंबईमध्ये बॉम्बस्फोट घडवून आणले. त्यामुळे भारत - पाक संबंध बिघडले. १९९८ मध्ये दोन्ही देशांनी अणूस्फोट घडवून आणल्यामुळे परस्पर संशयाचे वातावरण बनले. त्यातच पाकिस्तानी अतिरेक्यांनी 'काठमांडू - दिल्ली' हे विमान अपहरण करून कंदाहार येथे नेले. २० फेब्रुवारी १९९९ मध्ये भारताचे पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी 'दिल्ली - लाहोर' बसयात्रा सुरू करून मैत्रीचा संदेश दिला. पण पाकिस्तानने कारगिलमध्ये घूसखोरी केली. त्याचे युद्धात रूपांतर होऊन पाकचा पराभव झाला. त्यानंतर इ.स. २००० मध्ये भारताने शांततापूर्ण सहकार्याच्या धोरणावर आधारीत आग्रा येथे 'शिखर परिषद' आयोजीत केली. अटलबिहारी वाजपेयी - जनरल परवेझ मुर्शरफ यांच्यात आर्थिक , सांस्कृतिक वैगरे घटकांवर चर्चा सुरू असतांना मुर्शरफ अर्धवट वाटाघाटी सोडून निघून गेले. पुढे १३ डिसेंबर २००१ ला पाक अतिरेक्यांनी भारतीय संसदेवर हल्ला केला त्यावेळी तर संबंध अधिक तणावपूर्ण बनले व युद्धाची परिस्थिती निर्माण झाली होती. पण जागतिक लोकमतामुळे युद्ध टळले. नोव्हेंबर २००३ मध्ये भारत - पाक या दोन्ही देशांमध्ये 'युद्धबंदी करार' झाला होता त्याचे पालन २००६ पर्यंत झाले त्यानंतर पुन्हा पाककडून सीमेवर गोळीबार सुरू झाला व संबंध बिघडले.

संबंध सुधारण्याच्या दृष्टीने १६ फेब्रुवारी २००५ रोजी भारत - पाक दरम्यान 'श्रीनगर - मुझफराबाद' बससेवा सुरू करण्याचे ठरले व ७ एप्रिल २००५ ला सुरू झाली. त्यामुळे भारताची प्रतिमा चांगली तयार झाली होती. भारत - पाक या दोन्ही राष्ट्रांमध्ये संघर्ष होऊ नये यासाठी अमेरिका प्रयत्न करू लागली पण २६ नोव्हेंबर २००९ मध्ये पाकिस्तानी दहशतवाद्यांनी मुंबईवर हल्ला करून पुन्हा एकदा दोन्ही राष्ट्रांमध्ये तणावाची परिस्थिती निर्माण केली. २०१४ मध्ये सत्तेवर येताच पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी सार्क देशांच्या प्रमुखांना आमंत्रित करून शेजारील देशांबरोबर संबंध सुधारण्याचे संकेत दिले होते. परंतु गेल्या सहा सात वर्षात पाकिस्तानशी संघर्ष होऊन संबंध ताणले गेले. १४ फेब्रुवारी २०१९ मध्ये पाकिस्तानी अतिरेक्यांनी पुलवामा येथे दहशतवादी हल्ला केला त्यामुळे संबंध बिघडुन दोन्ही देशांतील व्यापार स्थगित करण्यात आला. पाकिस्तान आणि चीन या दोन्ही देशांशी एकाचवेळी संघर्ष करणे भारताच्या हिताचे नाही.

सारांश :-

बदलत्या जागतिक परिस्थितीत रशिया आता चीन व पाकिस्तानशी नव्याने मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करू पाहत आहे. अफगाणमधील तालिबानबरोबरची बोलणी यशस्वी करण्यासाठी अमेरिकासुद्धा पाकिस्तानवर अवलंबून आहे. अशा परिस्थितीत पाकिस्तानला अफगाणिस्थानात शिरकाव करता येणार नाही याची खबरदारी भारताला घेणे गरजेचे आहे. पाकिस्तानशी गोठलेले संबंध हळूहळू वितळत आहेत असे वाटत असले तरी कोणत्याही क्षणी ते पुन्हा गोठले जाऊ शकतात. सध्या भारताचे माजी नौदलप्रमुख कुलभूषण जाधव प्रकरणावरून दोन्ही देशांमध्ये तणावाचे बनले आहेत. भारत - पाकमधील सर्वात ज्वलंत प्रश्न काश्मीर असून तो सोडवणे अद्याप कोणत्याही शासनकर्त्याला शक्य झाले नाही. भारताने अनेकवेळा प्रामाणिक प्रयत्न केले पण पाककडुन विश्वासघात झाला. भारत - पाक मधील तणाव निवळून उभय देशांमधील संबंध शांतता व सुदृढ व्हावेत यासाठी संयुक्त अरब अमीराती मध्यस्थी करत आहे. भारत - पाक संबंध सुधारण्यासाठी दोन्ही देशांमध्ये प्रशासकीय आणि राजकीय चर्चा सुरू करून दोन्ही राष्ट्रांच्या विकासासाठी परस्पर सहकार्य व मैत्रीचे संबंध ठेवणे गरजेचे आहे. दोन्ही शेजारील देशांमध्ये संबंध चांगले असले तरच जगातील इतर देशांबरोबर संबंध सहकार्याचे निर्माण होतील. पण पाकिस्तान कसे सहकार्य करते यावर अवल्बुन आहे.

संदर्भ :-

१) आंतरराष्ट्रीय सबंध - डॉ. वसंत रायपूरकर, मंगेश प्रकाशन, नागपूर -२००६
२) भारत आणि जग - डॉ. बी.डी. तोडकर, डायमंड पब्लिकेशन पुणे - जुलै २०१०
३) आंतरराष्ट्रीय सबंध - डॉ. वा.भा. पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव-२०११
४) आंतरराष्ट्रीय सबंध - डॉ. वसंत रायपूरकर, मंगेश प्रकाशन नागपूर - १० मार्च १९९४
५) भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर- डॉ. शैलेन्द्र देवळाणकर प्रतिमा प्रकाशन, पुणे - मार्च २००७
६) अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध - शिवम पाल, वंदना पब्लिकेशन, नई दिल्ली २००१
७) राज्यस्तरीय चर्चासत्र - डिसेंबर २०१७
८) महाराष्ट्र टाइम्स - २१ एप्रिल २०१२
९) लोकसत्ता - ६ डिसेंबर २०१८

२१ व्या शतकातील भारताचे बदलते पाकिस्तान विषयक धोरण

प्रा. तानाजी संभाजी माने
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,,लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, जी - चंद्रपूर (म.रा.)

प्रस्तावना:-

भारत हे शांतताप्रेमी,लोकशाहीप्रधान व मानवतावादी मुल्य जपणारे राष्ट्र आहे. भारताने सुरूवातीपासून व्यापक धोरणातून शेजारील राष्ट्राशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. राष्ट्र विकास व जनकल्याणाचे उद्दिष्ट साधण्यासाठी देशांतर्गत राजकीय स्थैर्य व शांततेबरोबरच शेजारील देशांसोबत शांततावादी, परस्पर सहकार्याचे व मैत्रीचे संबंध असणे आवश्यक ठरते. म्हणूनच भारताने परराष्ट्र धोरणाची आखणी करतांना आपल्या शेजारील राष्ट्रांशी अत्यंत जिव्हाळयाचे संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शेजारील राष्ट्रासोबत 'मित्रत्वाचे संबंध' हे एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्ये राहिले आहे. या संदर्भात पं. नेहरूंनी म्हणतात की,"आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आज तटस्थतेला (विलगता) कोणतेही स्थान नाही. एक दुस-यापासून विलग राहिल्याने आमचे अस्तित्व नष्ट होईल. यासाठी आम्हाला एक तर एकमेकांसोबत सहकार्य केले पाहिजे किंवा युध्द केले पाहिजे, आम्हांला शांतता पाहिजे. त्यामुळे आम्ही एकमेकांसोबतच्या युध्द या पर्यायाचा स्विकार करत नाही."[1]

असे असले तरी स्वातंत्र्य प्राप्तीपासूनच भारताचे शेजारील राष्ट्रासोबत विशेषत : पाकिस्तान आणि चीन सोबतचे संबंध हे ताणतणावाचे राहिलेले आहेत. भारताच्या फाळणी पासूनच भारत-पाकिस्तान चे संबंध आहे अतिशय तणावाचे राहिले आहेत. त्यात प्रामुख्याने १९४७ पासून ते अद्याप पर्यंत भारताचा पिच्छा पुरवलेली सर्वात कठीण समस्या म्हणजे काश्मीर समस्या होय. काश्मीर समस्या ही उभय देशांतर्गत असलेली ज्वालामुखी सारखी समस्या आहे. जी थोडया-थोडया वेळाने बाहेर येत असते. या संदर्भात अलाप माईकल असे मत व्यक्त करतात की, "काश्मीर समस्या ही मुलतः जमिन व पाण्याची समस्या नाही, तर ती जनतेची आणि प्रतिष्ठेची समस्या आहे."[2] म्हणजे काश्मीरची समस्या ही उभय देशात आतापर्यंत विविध युध्दाला कारणीभूत ठरली आहे.एकंदरीत शीतयुद्धकालीन व शीतयुध्दोत्तर भारताच्या पाकिस्तान विषयक धोरणाचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की, शीतयुध्दोत्तर काळात विशेषतः २१व्या शतकात सत्तेवर आलेल्या शासकांनी पाकिस्तानविषयक धोरणात बदल करण्याला प्राधान्य दिले आहे.

1)मूळ संकल्पना:-

परराष्ट्र धोरण, विभागीय राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण.

2)संशोधनाचा उद्देश:-

i) २१ व्या शतकातील भारत-पाकिस्तान संबंधाचा अभ्यास करणे.

ii) २१ व्या शतकातील भारताच्या बदलत्या पाकिस्तान विषयक धोरणाचा अभ्यास करणे.

3)संशोधनाची गृहितके:-

i)भारत-पाकिस्तान संबंधात पाकिस्तानची आडमुठी भूमिका आणि सीमापार दहशतवादाला प्रोत्साहन देण्यामुळे उभय देशात सुधारणा होऊ शकली नाही.

ii)२१ व्या शतकात भारताने पाकिस्तान विषयक धोरणात बदल केला आहे.

4)संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

5) तथ्याचे विश्लेषणात्मक निर्वचन:-

I) मा.अटल बिहारी वाजपेयी आणि भारत पाकिस्तान संबंध:-

स.न. १९९८ साली केंद्रात राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली सत्तेवर आले. अटल बिहारी वाजपेयी यांनी १९९८ साली पोखरण येथे पाच आणि चाचण्या करून भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील महत्त्वपूर्ण बदलाचा संकेत दिला. या अणुचाचण्यामुळे भारत एक जबाबदार अण्वस्त्रसंपन्न राष्ट्र बनले.भारताने या अणुचाचण्या स्वसुरक्षिततेच्या आवश्यकतेतुन केल्याचे जाहीर केले. २७ मे १९९८ रोजी लोकसभेत बोलताना अटलजी म्हणाले,"आपण अण्वस्त्रसज्ज आहोत,ही आता वस्तुस्थिती आहे. आम्हाला कुणाला भय दाखवावयाचे नाही पण आम्हालाही कोणीही अण्वस्त्रांची भीती दाखवू नये. भारत म्हणजे पृथ्वीच्या पाठीवरची एक षष्ठांश मानवजात आहे,हे कुणी विसरू नये."[3] एकंदरीत या अण्वस्त्र चाचण्या म्हणजे भारतीय परराष्ट्र धोरणातील नैतिक वादाकडून यथार्थवादाकडे झालेल्या परिवर्तनाचा स्पष्ट संकेत मानला जातो. अटल बिहारी वाजपेयी सरकारच्या भारत-पाकिस्तान संबंधाची महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे कारगिल युद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात पाकिस्तानला एकटे पाडणे आणि दहशतवादासारख्या समस्याला भारताच्या परराष्ट्र धोरणात प्राथमिकता देणे ही राहिले आहेत.

अटल बिहारी वाजपेयी यांनी १९९८ साली सत्तासूत्रे हाती घेतल्यानंतर शेजारील राष्ट्रांशी सोबत मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्याला प्राधान्य दिले. कारण त्यांची अशी धारणा होती की, भारत एक मोठा देश आहे. त्यामुळे आपल्या शेजारी राष्ट्रांच्या गरजाबाबत आपण अधिक संवेदनशील असले पाहिजे,याचाच एक भाग म्हणून त्यांनी पाकिस्तानशी संबंध सुधारण्याला प्राधान्य दिले. याबाबत त्यांनी म्हटले होते की,"भारत आणि पाकिस्तानच्या संबंधाबाबत बोलायचं तर अनावश्यक ताण-तणावांनी उभय राष्ट्रात शत्रुत्वाची भावना निर्माण झाली आहे. त्यामुळे जेव्हा कधी परस्पर संबंध सुधारण्याची छोटीशी सुद्धा संधी उपलब्ध होईल, तेव्हा तेव्हा आपलं सरकार संबंध सुधारण्याच्या दृष्टीने पुढाकार घेईल."[4] भारत-पाकिस्तानातील संबंध सुधारण्यासाठी लाहोर बस यात्रा आणि लाहोर घोषणा पत्रावर स्वाक्षरी करण्यात आली. हा करार म्हणजे दोन्ही देशाच्या शांतता आणि सुरक्षितेसाठी एक महत्त्वपूर्ण घटना मानले जाते. मात्र पाकिस्तानने कारगिल क्षेत्रात केलेल्या घुसखोरीमुळे उभय देशातील संबंध बिघडले. अटलबिहारी वाजपेयीनी कारगिल युद्धात ऐतिहासिक विजय मिळवण्याबरोबरच आपल्या राजकीय कूटनीतीच्या आधारे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात

पाकिस्तानला एकटे पाडले. २००३ साली दोन्ही देशातील सहकार्यासाठी वाजपेयी सरकारने राजकीय इच्छाशक्ती दाखवली. तसेच २००४ साली पाकिस्तानात संपन्न झालेल्या सार्कच्या १२ व्या शिखर संमेलनात अटलबिहारी वाजपेयीनी सहभाग घेतला. पाकिस्तानचे राष्ट्रपती परवेझ मुशर्रफ यांच्याशी संवाद स्थापित केला. सार्कच्या शिखर परिषदेनंतर पाकिस्तानशी पुन्हा संवादाची प्रक्रिया सुरू केली. अशाप्रकारे उभय देशातील राजकीय कटुता संपुष्टात आणण्याचा प्रयत्न वाजपेयी सरकारच्या काळात करण्यात आला.

II) डॉ. मनमोहन सिंग आणि भारत पाकिस्तान संबंध:-

२००४ साली केंद्रात सत्तांतर होऊन डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त पुरोगामी आघाडीचे सरकार सत्तेवर आले. डॉ. सिंग यांचे सरकार २००४ ते २०१४ अशी सलग दहा वर्ष केंद्रात होते. यूपीए शासनाच्या पहिल्या सरकारच्या काळात (२००४ ते २००९) अमेरिका,चीन आणि पाकिस्तान सोबत महत्त्वपूर्ण करार करण्यात आले. मात्र यूपीए शासनाच्या दुसऱ्या काळात (२००९ ते २०१४) केंद्र शासनात प्रादेशिक पक्षाचे वर्चस्व वाढल्याने परराष्ट्र धोरण प्रभावित झाले होते. २००४ साली सत्तेवर आल्यानंतर यूपीए सरकारने 'किमान समान कार्यक्रम' जाहीर केला. त्यात परराष्ट्र धोरणाच्या संचलनाचे काही मुख्य आधार निश्चित करण्यात आले. "भारत सरकार स्वतंत्र परराष्ट्रनीतीच्या अनुसार चालेल. आंतरराष्ट्रीय संबंधांत बहूधुर्वीय दृष्टीकोनाचा स्वीकार केला जाईल,पाकिस्तान सोबत शांततेचे प्रयत्न सुरू ठेवले जातील. दक्षेसला मजबूत बनवले जाईल. चीनसोबत सीमावादावर चर्चा सुरु ठेवली जाईल आणि पश्चिम आशिया सोबतच्या संबंधावर भर दिला जाईल इत्यादी."[5]

डॉ. मनमोहन सिंग सरकारने आर्थिक विकासाला प्राथमिकता देताना परराष्ट्र धोरणातील आक्रमकता टाळण्यावर भर दिला. कारण आर्थिक विकासासाठी शांतता आवश्यक आहे, शेजारील राष्ट्रांशी विशेषत: पाकिस्तान व चीनशी असलेले प्रश्न शांततेची बोलणी आणि चर्चेच्या माध्यमातून सोडवण्याचे अटलबिहारी वाजपेयी यांचे धोरण डॉ. सिंग सरकारने चालविले. परराष्ट्रमंत्री नटवर सिंह यांनी भारत-पाकिस्तान संबंधाबाबत सरकारचे धोरण स्पष्ट करताना म्हटले की, पाकिस्तान सोबत सर्व क्षेत्रातील संबंध सुधारण्यासाठी चर्चा सुरू ठेवली जाईल. पाकिस्तानसोबतच्या मागील धोरणात निरंतरता ठेवली जाईल. स.न. २००५ साली डॉ. मनमोहन सिंग व परवेझ मुशर्रफ यांच्यात चर्चा घडून आली. या चर्चेत जम्मू-काश्मीर, दहशतवाद, वाणिज्य दूतावास, नियंत्रण रेषा आणि सियाचीन इत्यादी विषयावर चर्चा करण्यात आली. उभय देशात प्रवाशांच्या अनुषंगाने बस सेवा, रेल्वे सेवा २००६ साली सुरू करण्यात आली. २००६ च्या हवाना येथील अलिप्ततावादी शिखर संमेलनात डॉ. मनमोहन सिंग - मुशर्रफ भेटीत उभय देशात संयुक्त रूपात दहशतवाद विरोधी तंत्र विकसित करण्यास मान्यता दिली. एकंदरीत दहशतवादी हल्ल्याच्या घटना आणि इतर अडथळ्यानंतरही बस आणि रेल्वे सेवांच्या माध्यमातून उभय देशात तीर्थाटन, पर्यटन, व्यापार आणि सांस्कृतिक आदानप्रदान वाढविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले.

अशाप्रकारे भारत-पाकिस्तान मध्ये परस्पर चर्चेतून विश्वास निर्मिती व शांततेची प्रक्रिया सुरू होती. मात्र ही प्रक्रिया २००८ नंतर खंडित झाली. कारण नोव्हेंबर २००८ साली मुंबईवर भीषण दहशतवादी हल्ला झाला, या पार्श्वभूमीवर "या हल्ल्यातील पाकिस्तानी गुन्हेगारांना जोपर्यंत पाकिस्तान

शिक्षा करीत नाही, दाऊद इब्राहिम सारख्या आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगार आणि माफियांना भारताच्या स्वाधीन करीत नाही, सियाचीन आणि सरक्रिकचा प्रश्न सोडविण्यासाठी काही सकारात्मक पावले उचलत नाही, तोपर्यंत पाकिस्तानबरोबर चर्चा करायची नाही हे धोरण संयुक्त पुरोगामी आघाडी शासनाचे होते."[6] अशा प्रकारच्या अटी युपीए सरकारने टाकल्या. या अटीची पूर्तता पाकिस्तानकडून झाल्या नाहीत. याउलट भारत-पाकिस्तान सीमेवरील गोळीबाराचे आणि भारतीय सैनिकांच्या निघृण हत्येचे कृत्य पाकिस्तानकडून होत गेले. परिणामी पुढील सहा वर्षापर्यंत उभय देशात कोणत्याही प्रकारची शांतता चर्चा झाली नाही. पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी पाकिस्तानला भेट दिली नाही. २०१२ साली भारत-पाकिस्तान मध्ये व्यापार आणि पासपोर्ट नियम शिथिलीकरण्यासंबंधी दोन ऐतिहासिक करार करण्यात आले. त्यामुळे उभय देशातील शांतता बोलणी सुरू होण्याची पार्श्वभूमी तयार झाली. हा करार म्हणजे दोन्ही देशांमध्ये परस्पर विश्वास वृद्धिंगत करण्याच्या दिशेने पडलेले एक महत्त्वाचे पाऊल मानले जाते, असे असले तरी या करारानंतर लगेचच सीमेवर शस्त्रसंधी उल्लंघनाच्या आणि दहशतवादी हल्ल्याच्या घटना घडल्यामुळे उभय देशातील संबंध तणावपूर्ण बनले.

III) मा. नरेंद्र मोदी आणि भारत - पाकिस्तान संबंध:-

2014 साली सोळाव्या लोकसभा निवडणुकीत बहुमत प्राप्त करून राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली हे सत्तेवर आले. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आपल्या शपथविधीच्या वेळी सार्क कंट्रीजच्या प्रमुखाना बोलावून परराष्ट्र धोरण आणि शेजारी राष्ट्र सोबतच्या संबंधाबाबत स्पष्ट संकेत दिले होते. मा. नरेंद्र मोदींनी दक्षिण आशियातील राष्ट्रांशी घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित करण्याला प्राधान्य दिले. कारण भारताचा आर्थिक विकास आणि अंतर्गत सुरक्षेचा संबंध हा शेजारी राष्ट्रांमधील शांतता, तेथील लोकशाहीचे अस्तित्व, राजकीय स्थैर्य आणि त्यांच्या आर्थिक विकासाशी निगडित आहे. भारत हा खंडप्राय देश असल्याने या सार्क कंट्रीज म्हणजेच शेजारील देशांसोबत भारताच्या सीमा लागून आहे त्यामुळे या शेजारील देशांसोबत भारताच्या आर्थिक संबंधाचा विकास करणे, या शेजारील देशांच्या आर्थिक विकासामध्ये योगदान देणे हे आपले मुख्य उद्दिष्ट भारताने ठरविले आहे. केंद्रात सत्तेत आलेले मोदी सरकार हे राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे आहे. त्यामुळे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी हे माजी पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांचे पाकिस्तान धोरण पुढे सुरु ठेवतील, असे मत मतांतरे मांडली जात होती. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी सुरुवातही त्याप्रमाणेच केली होती, म्हणजेच आपल्या पहिल्या सरकारच्या शपथविधीला पाकिस्तानच्या पंतप्रधानाला आमंत्रित केले होते.

"पाकिस्तानशी पुन्हा चर्चा व्हावी यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला. संवादाचे हे एक सकारात्मक पाऊल टाकून, त्यांनी आपली परराष्ट्र नीती कशी सुसंवादी व समन्वयवादी राहणार आहे याची नांदी दिली."[7] मोदी सरकारच्या पहिल्या शपथविधीला पाकचे पंतप्रधान नवाझ शरीफ यांना आमंत्रित केल्यानंतर उभय देशात संवादाची प्रक्रिया सुरू करण्यावर संमती सहमती दर्शविण्यात आली. त्यानंतर जुलै २०१५ साली शांघाय बैठकीत उभय देशात संयुक्त घोषणा पत्र जारी करून संवादाची प्रक्रिया सुरू करण्याबाबत सहमती दर्शवली. मात्र चर्चेच्या मुद्द्याच्या अग्रक्रमावरून उभय देशातील एनएसएच्या निर्धारित बैठका रद्द करण्यात आल्या. ३० नोव्हेंबर २०१५ साली पॅरिस येथील 'जलवायू परिवर्तन

संमेलनात' उभय देशांच्या प्रमुखाची संक्षिप्त मुलाखत झाली. त्यानंतर उभय देशांच्या शिष्टमंडळाच्या बैठका झाल्या. या बैठकीत शांतता आणि सुरक्षा, दहशतवाद, जम्मू-काश्मीर आदी मुद्द्यांवर चर्चा झाली. मात्र या बैठका संपन्न होत असताना पाकिस्तान करून दहशतवादी हल्ले सुरू होते. अशा परिस्थितीत दहशतवाद आणि शांततेची चर्चा या दोन्ही बाबी एकाच वेळी सुरू ठेवणे शक्य नाही, अशी भूमिका भारताकडून घेण्यात आली. तथा भारत आता केवळ दहशतवाद या विषयावर चर्चा करेल, अशीही भूमिका घेण्यात आली.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या पाकिस्तान धोरणा बाबतचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे पाकिस्तानला पूर्वीपेक्षा कमी महत्त्व देणे. याचाच भाग म्हणजे पाकिस्तान काश्मीर प्रश्नाला आंतरराष्ट्रीय प्रश्न बनवण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. त्यासाठी पाकिस्तान हा मुद्दा संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेत उपस्थित केला. मात्र भारताने ही बाब गांभीर्याने घेतली नाही, किंवा त्यास उत्तर देण्याचे टाळले. पाकिस्तान धोरणाचे दुसरे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे पाकिस्तानच्या भारत-पाक सीमेवरील हालचालीला जशास तसे उत्तर देण्याचे स्वीकारलेले धोरण. यासोबतच मोदी सरकारला पाकपुरस्कृत दहशतवादाला आळा घालण्यात बऱ्याच प्रमाणात यश प्राप्त झाले आहे. विशेषत: उरी आणि पुलवामा येथे दहशतवादी हल्ला झाल्यानंतर भारताने केलेला सर्जिकल व एअर स्ट्राईक हा त्याचा एक भाग म्हणून सांगता येईल. एकंदरीत पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी पाकिस्तानकडे दुर्लक्ष करून जागतिक पातळीवर इतर देशांसोबत संबंध सुधारण्याला प्राधान्य दिले आहे. "त्यामुळे राजनैतिकदृष्ट्या विभागीय पातळीवर पाकिस्तानला अलिप्त करणे, वेगळे पाडण्यात माननीय नरेंद्र मोदींचे परराष्ट्र धोरण यशस्वी ठरले आहे."[8] तर दुसरीकडे जागतिक स्तरावरही पाकिस्तानची दुटप्पी भूमिका उघड केली आहे.

यासंबंधी उदाहरण म्हणून पुलवामा पुलवामा हल्ल्यानंतरच्या भारताला प्राप्त आंतरराष्ट्रीय समर्थानाचे देता येईल. पुलवामा हल्ल्यानंतर संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय समुदाय भारताच्या पाठीशी उभा राहिला. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सुरक्षा परिषदेने सुद्धा आपल्या इतिहासात पहिल्यांदाच या हल्ल्यावर टीका करणारा प्रस्ताव मंजूर केला. या हल्ल्यानंतर भारताने केलेल्या सर्जिकल स्ट्राइकच्या विरोधात एकही शब्द कोणी काढला नाही. यावरून असे सिद्ध होते की, भारताचा आंतरराष्ट्रीय प्रभाव वाढत आहे. परिणामी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाकिस्तान हा एकटा पडत झाल्याचे चित्र निर्माण झाले आहे. याचाच एक भाग म्हणजे अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा आणि चीनचे अध्यक्ष शी जिनपिंग यांनी भारताच्या दौऱ्यानंतर पाकिस्तानला भेट देणे टाळले होते.

वरील विवेचनावरून लक्षात येते कि, शितयुध्दोत्तर काळात त्यातल्या त्यात २१ व्या शतकात भारताच्या पाकिस्तान विषयक धोरणात बदल झाल्याचे झाल्याचे दिसून येते. शीतयुद्धकालीन भारताचे परराष्ट्र धोरण हे पाकिस्तान केंद्रित राहिले होते. त्यामुळे पाकिस्तान बरोबरचे प्रश्न सोडविण्यासाठी भारतीय राजनयाला आपली अधिक शक्ती खर्च करावी लागत होती. म्हणजेच अमेरिका व युरोपीय देशांना पाकिस्तान कसा चुकीचा आहे हे पटवून देण्याचा सातत्याने प्रयत्न करावा लागत होता. परिणामी भारताचे परराष्ट्र धोरण पाकिस्तान केंद्रित होऊ लागले होते. भारत इतर विभागीय आणि आंतरराष्ट्रीय घडामोडींवर प्रभाव टाकण्यात कमी पडू लागला. मात्र शितयुध्दोत्तर काळात ही परिस्थिती बदलली. कारण भारताने परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे बदलले. शितयुध्दोत्तर काळातील नवीन विश्वरचनेत विभागीय

महासत्ता बनण्याचे आणि आंतरराष्ट्रीय घडामोडींवर प्रभाव टाकण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले. त्यामुळे भारताने पाकिस्तान केंद्रीय परराष्ट्र धोरणाचा त्याग केल्याचे दिसून येते. २१ व्या शतकातील भारताच्या पाकिस्तान विषयक धोरणात झालेला पहिला महत्त्वाचा बदल म्हणजे भारतीय शासकांनी विभागीय व आंतरराष्ट्रीय राजकारणात पाकिस्तान ना एकटे पाडण्याचे धोरण स्वीकारले. त्याची अनेक उदाहरणे देता येतील. यातील महत्वाचे उदाहरण म्हणजे कारगील युद्धाच्या नंतर अमेरिकेला पाकिस्तानची भूमिका कशी चुकीचे आहे, हे पटवून देण्यात तत्कालीन पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांना यश मिळाले होते. म्हणजे "शीतयुध्दोत्तर काळात विशेषतः वाजपेयी शासनाच्या काळात ...... पाकिस्तानच्या आश्रयदात्यांचे मतपरिवर्तन करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. त्यात काहीसे यश मिळाल्याचे कारगिल युद्धातील अमेरिकी भूमिकेवरून दिसते."[9]

दुसरा महत्त्वाचा बदल म्हणजे उभय देशात शांततेची चर्चा किंवा बैठका घेतल्या जात असत. मात्र यासाठी पूर्वी पाकिस्तान कडून काही अटी टाकल्या जात असत. त्या अटी म्हणजे प्रमुख स्वरूपात काश्मीरची समस्या जोपर्यंत सुटत नाही तोपर्यंत भारतासोबत कोणतीही सखोल चर्चा होऊ शकत नाही, अशी आडमुठी भूमिका पाकिस्तान येत असत. मात्र आता ही परिस्थिती बदलत आहे. विशेषत: २००८ सालच्या मुंबईवरील दहशतवादी हल्ल्यानंतर डॉ.सिंग सरकारने पाकिस्तान सोबत चर्चेसाठी अटी घालण्यात सुरुवात केली. मुंबईवरील दहशतवादी हल्ल्याच्या गुन्हेगारांना शिक्षा दिली जात नाही. सीमापार दहशतवादाला जोपर्यंत पाकिस्तान प्रोत्साहन देणे थांबवत नाही, तोपर्यंत चर्चा चर्चा नाही, अशी भूमिका भारताकडून घेण्यात आली. तिसरा बदल म्हणजे भारताने पाकिस्तान प्रति स्वीकारलेली 'जशास तशी' भूमिका होय. विशेषत: अशी भूमिका पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सरकारच्या काळात स्वीकारण्यात आली. आजपर्यंत सीमेवर पाकिस्तानकडून गोळीबार केला जात असला तरी भारताकडून त्यास प्रत्युत्तर दिले जात नव्हते .कारण भारत-पाकिस्तान सीमेवर तणाव वाढेल आणि त्याचे पर्यावसन अण्वस्त्रयुद्धामध्ये होईल, अशी भारताला भीती वाटत होती. नरेंद्र मोदी यांच्या कार्यकाळात या धोरणात बदल करून 'जशास तशी' भूमिका घेतली आहे. म्हणजे सीमेवर पाकिस्तानने गोळीबार केला तर भारताकडून त्यास सडेतोड प्रत्युत्तर दिले जात आहे. एकंदरीत भारताने आपल्या पाकिस्तान विषयक धोरणात बदल घडून आल्याचे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

6) निष्कर्ष:-

i) भारत-पाकिस्तान संबंधात पाकिस्तानची आडमुठी भूमिका आणि सीमापार दहशतवादाला प्रोत्साहन देण्याचे धोरण अडथळा ठरत आहे.

ii) २१ व्या शतकात भारताने आपल्या पाकिस्तान विषयक धोरणात बदल घडवून आणले आहेत. विभागीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणात पाकिस्तान एकटे पाडण्यात भारतीय राज्यकर्त्यांना यश मिळत आहे.

iii) भारत-पाकिस्तान या उभय देशात शांततेचि चर्चा करण्यासाठी पूर्वी पाकिस्तानकडून अटी घातल्या जात होत्या, मात्र आता त्यात बदल होऊन भारतातून अटी घातल्या जात आहेत.

iv) भारताकडून सीमेवरील पाकिस्तानकडून होणाऱ्या गोळीबाराला पूर्वी प्रत्युत्तर दिले जात नव्हते. मात्र आता या धोरणात नरेंद्र मोदी सरकारने बदल करून पाकिस्तानकडून सीमेवर होणाऱ्या गोळीबाराला जशास तसे उत्तर देण्याची भूमिका स्वीकारली आहे.

संदर्भसूची:-

१) बी. एल. फडिया, " अन्तर्राष्ट्रीय राजनीती : सिद्धांत एवं समकालीन राजनीतिक मुद्दे", साहित्य भवन पब्लिकेशन आगरा, २०१० पृष्ठ क्रमांक २१९.
२) क्रॉनिकल ईयर बुक, २००६, क्रॉनिकल पब्लिकेशन (प्रा.) लि. पृष्ठ क्रमांक ५६७
३) सारंग दर्शने, "अटलजी कवी हृद्याच्या : राष्ट्रीय नेत्यांची चरित कहाणी", राजहंस प्रकाशन, पुणे २०१८ पृष्ठ क्रमांक ४३९.
४) जयश्री देसाई, "राजयोगी नेता अटलबिहारी वाजपेयी", चंद्रकला प्रकाशन, पुणे १९९८ पृष्ठ क्रमांक १३९.
५) राजबाला सिंह, "भारत की विदेश नीति", अविष्कार पब्लिशेर्स डिस्ट्रीब्युटर्स, जयपूर २००५ पृष्ठ क्रमांक, ८१
६) शैलेंद्र देवळाणकर, "भारत आणि जग : भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि सुरक्षा संबंध", सकाळ प्रकाशन, पुणे, २०१४, पृष्ठ क्रमांक ६५
७) लोकराज्य, मे २०१८.
८) शैलेंद्र देवळाणकर, "भारताचे परराष्ट्र धोरण : नवीन प्रवाह", सकाळ प्रकाशन, पुणे २०१७ पृष्ठ क्रमांक २१
९) समाज प्रबोधन पत्रिका, आक्टोंबर डिसेंबर २००८ कमांक ४२६.

पंडित नेहरूंचे अण्वस्त्र धोरण

प्रा. डॉ. माधव कदम
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी कॉलेज, कंधार

भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू आणि प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ डॉ.होमी भाभा यांना भारताच्या अण्वस्त्र धोरणाचे 'संस्थापक' समजले जाते. कारण भारताच्या अणवस्त्र धोरणाची पार्श्वभूमी आणि भविष्यकालीन रूपरेखा पंडित नेहरू आणि होमी भाभा यांच्याच काळात आखण्यात आली. आण्विक शक्तीच्या संदर्भात मानव आणि समाज यांच्यावर होणारा परिणाम-दुष्परिणामाच्या बाबततीत नेहरू पूर्णपणे परिचीत होते. म्हणून पंडित नेहरूंची १३ नोव्हेंबर १९४५ ला पत्रकार परिषेत स्पष्ट केले की, "अणु शक्तीचा शोध निश्चितपणे मानवी सभ्यतेसाठी एक महान क्रांती आहे. परंतु अणुशक्तीमुळे मानवी सभ्यता समाप्त सुद्धा होऊ शकते. तसेच अणुशक्तीमुळे विकासाचे शिखर गाठता येते."[१] भारताचे आण्विक धोरण निर्धारित करीत असताना तत्कालीन पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी 'जागतिक शांतता व नि:शास्त्रीकरण' या धोरणाचा पाठपुरावा करून अणु शक्तीचा वापर शांततेसाठी व आर्थिक विकासासाठी केला पाहिजे व जागतिक पातळीवर सर्व अण्वस्त्रांचे नि:शस्त्रीकरणे केले पाहिजे. अशी आदर्शवादी भूमिका घेऊन आण्विक धोरणास सुरूवात केली. नेहरूंनी भारतीय अण्वस्त्र धोरणाची दोन मुख्य ध्येय निर्धारीत केली. एक म्हणजे अणुबॉम्बची नर्मिती न करण्याचा निश्चय करणे आणि जागतिक नि:शास्त्रीकरणाला संपूर्ण पाठिंबा देणे. दुसरे म्हणजे, अणुशक्तीचा उपयोग शांततेसाठी व आर्थिक विकासासाठी करण्याच्या हेतूने अणुसंशोधन करीत राहणे.[२]

पंडित नेहरूनी राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भात अण्वस्त्राच्या विकासापेक्षा आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय विकासाला प्राधान्य दिले. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भात नेहरूनी सुरूवातीपासूनच आण्विक उर्जेच्या शांततापूर्ण विकासावर भर दिला. वस्तूत: भारताची अण्वस्त्र नीती प्रारंभापासूनच 'शांततेसाठी अणु' ची राहिलेली आहे. जेव्हा १९४८ ला डॉ. होमी भाभा यांच्या अध्यक्षतेखाली परमाणू उर्जा आयोगाची स्थापना करून अण्वस्त्र कार्यक्रमाची सुरूवात करण्यात आली तेव्हा पंडित नेहरूंनी होमी भाभांना पुर्ण सहकार्य केले. भारतीय शास्त्रज्ञ आपले ज्ञान आणि कौशल्याचा वापर करून अण्वस्त्र शक्तीच्या संदर्भात सक्षम झाले असते. परंतु पंडित नेहरुच्या नि:शस्त्रीकरणावरील आस्थेमुळे भारताला अण्वस्त्राच्या स्पर्धेपासून दूर ठेवले.[३] भारतीय संविधानाची निर्मिती प्रक्रिया सुरु असतानाच भारताच्या अण्वस्त्र धोरणाची रुपरेखा आखली जात होती. २२ जानेवारी १९४७ ला संविधान सभेत बोलत असताना नेहरुंनी असे म्हटले की, "आम्ही अणुबॉम्ब आणि त्यांच्या वेगवेगळ्या उर्जेसंबंधी ऐकलो आहोत. परंतु आज विश्वामध्ये दोन गोष्टीच्या संदर्भात विवाद आहेत. ते म्हणजे एक अणुबॉम्ब आणि दुसरे मानवतेची भावना. मला अशी आशा आहे की, भारत संपूर्ण विश्वात महान आणि चांगली भूमिका घेईल. भारत मानवतेच्या रक्षणासाठी आपली शक्ती लावेल. माझा असा विश्वास आहे की, या जगात अणुबॉम्बवर मानवांच्या भावना मात करतील."[४]

जून १९४६ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघासमोर अण्वस्त्र उत्पादन बेकायदेशीर ठरवण्याचा व त्याचे उल्लंघन करणाऱ्यावर कडक निर्बंध लादण्याचा ठेवला गेलेला प्रस्ताव निष्फळ ठरला. यामुळे नेहरु फार

खिन्न झाले. अमेरिकेचे प्रतिनिधी म्हणून करोडपती बनॉर्ड बाराख यांनी हा प्रस्ताव मांडताना म्हटले की, "आज आपल्याला त्वरीत कृती किंवा मृत्यू यातून एकाची निवड करावयाची आहे."[५] पंडित नेहरुंनी शस्त्रास्त्राच्या संदर्भात भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे स्पष्टीकरण करित असताना अमेरिकेने हिरोशिमा आणि नागासाकीवर टाकलेल्या अणुबॉम्बचा तीव्र विरोध केला. नेहरुंच्या मते भारताने विश्वातील अन्य राष्ट्रांना सोबत घेऊन अशा प्रकारच्या विनाशकारी शस्त्रास्त्राच्या विकासावर प्रतिबंध घातला पाहिजे. त्यासाठी भारताने आपली सक्रीय भूमिका घेतली पाहिजे. पंडित नेहरू हे गांधीच्या मार्गावर चालणारे गांधीचे अनुयायी असल्यामुळे शांतता आणि अहिंसा या तत्वाचा संस्कार नेहरुवर झाला. त्याचा प्रभाव भारताच्या परराष्ट्र धोरणाबरोबर अण्वस्त्र धोरणावर ही झालेला दिसून येतो. त्यामुळे नेहरू अणुशक्तीचा शांततापूर्ण कार्यासाठी उपयोग करण्याच्या बाजूने होते. म्हणून २४ जुलै १९५७ ला पंडित नेहरूंनी अशी घोषणा केली की, "भारत कधीही विध्वंसक कार्यासाठी अणुशक्तीचा दुरुपयोग करणार नाही आणि प्रत्येक वेळी शांततेसाठीच अणुशक्तीचा वापर करेल. त्याचबरोबर भारतातील भविष्यात येणारी सरकार सुध्दा शांततेच्याच नीतीचा अवलंब करतील अशा प्रकारची मला आशा आहे."[६]

जागतिक शांततेचा आग्रह धरीत असताना नेहरूंनी कधीही राष्ट्रहित आणि राष्ट्रीय सुरक्षेशी तडजोड केली नाही. युध्दविरहित विश्वासाठी प्रयत्न करीत असताना अणुशक्तीच्या वापराची क्षमता निर्माण करुन त्याचा वापर करणे भारताला क्रमप्राप्त आहे हे ही नेहरूंनी ओळखले होते. २ फेब्रुवारी १९४८ मध्ये भारताचे संरक्षणमंत्री बलदेवसिंग यांना पत्र लिहिताना असे म्हटले की, "अणुशक्ती वापरणाऱ्यांनाच आता भविष्य आहे. देशाचा तो प्रमुख उर्जास्त्रोत आहे आणि संरक्षणाचा त्यांच्याशी घनिष्ठ संबंध आहे आणि त्याचे राजकीय परिणाम विचारात घेण्यासारखे आहेत."[७] १९४८ मध्ये पंडित नेहरूंनी अणुउर्जा विधेयक संसदेमध्ये सादर करीत असताना असे म्हटले की, "या विधेयकाचा उद्देश आण्विक उर्जेचा विकास आणि त्यावर नियंत्रण करणे हा आहे. आण्विक शक्तीचा प्रथमत:च विनाशासाठी उपयोग करून आण्विक शक्तीच्या चांगल्या बाजू झाकून टाकल्या हे दुर्भाग्यपूर्ण आहे. अधीकाधिक लोक असा विचार करतात की, आण्विक शक्ती ही फक्त अणुबॉम्बच्या निर्मीतीसाठीच उपयोगाला येऊ शकते की, जी शक्ती मानवी विनाशासाठी उपयोगात येऊ शकते. परंतु आण्विक उर्जेमध्येच पूर्ण विश्वाला सुध्दा बदलण्याचे सामर्थ्य आहे."[८]

सभागृहामध्ये या विधेयकावर उलट-सुलट चर्चा मोठ्या प्रमाणात झाली. विधेयकाचे समर्थन करित असताना सेठ गोविंद दास यांनी असे म्हटले की, "नवनिर्माण आणि विनाश करण्याची शक्ती विज्ञानामध्ये आहे. आतापर्यंत विनाशाचेच काम झालेले आहे. परंतु आता विज्ञानाला नवनिर्माणाचे कार्य करावयाचे आहे आणि हे निर्माणाचे काम भारतच अधिक चांगल्या प्रकारे करू शकतो. आमच्या जवळ शास्त्रज्ञ आणि खनिज पदार्थाची मोठ्या प्रमाणात उपलब्धता आहे. आम्ही स्वातंत्र्य सुध्दा अहिंसेच्या मार्गाने मिळवले आहे. या अहिंसक तत्वज्ञानामुळेच आण्विक उर्जेचा शोध व त्याचा उपयोगही शांतता आणि विकासाच्या कार्यासाठीच केला जाईल."[९] अणुउर्जा विधेयकावर सभागृहात चर्चा होत असताना चर्चेला उत्तर देताना नेहरू म्हणाले की, "आम्हाला जर एक राष्ट्र म्हणून विश्वात सर्वात समोर रहायचे असेल तर आण्विक उर्जेचा विकास युध्दासाठी न करता शांततापूर्ण कार्यासाठी वापर करावा लागेल. अशा प्रकारची आशा ठेवूनच अणुचा विकास करित आहोत. पुढे नेहरू म्हणाले की, मला आशा आहे की, आण्विक

शक्तीचा उपयोग मानवी जीवनाच्या विकासासाठी आणि मानवी जातीच्या आनंदासाठी करण्यात येईल. परंतु विश्वात किंवा मानवा-मानवात घृणा किंवा युध्दासाठी आण्विक शक्तीचा वापर करण्यात येणार नाही."[१०]

जगाच्या इतिहासामध्ये भारताने आतापर्यंत कोणत्याही राष्ट्रावर आक्रमण केलेले नाही. 'जगा आणि जगू द्या' या धोरणाचाच भारताने नेहमी अंगिकार केला आहे म्हणून भारताने नेहमीच युध्द आणि शस्त्राचा धिक्कार केला आहे. पंडित नेहरूंच्या शब्दामध्ये, "अहिंसेच्या सिध्दांतावरील आमची निष्ठा आणि विश्वातील घडणाऱ्या घटनामुळे आमचा समज असा झाला आहे की, जर संपूर्ण विश्वाला युध्द आणि विनाशामध्ये ढकलायचे नसेल तर सर्व राष्ट्रांनी नि:शस्त्रीकरणाचे ध्येय ठेवले पाहिजे."[११] पंडित नेहरूंचा दृष्टिकोन मानवतावादी असल्यामुळे त्यांनी युध्द आणि युध्दाला प्रेरक असणाऱ्या सर्व घटकांना विरोध केला. नेहरू शस्त्र आणि अणुबॉम्बच्या विनाशासी संपूर्ण परिचित होते. म्हणून १४ ऑगस्ट १९४७ ला संविधान सभेत भाषण देताना असे म्हणाले की, "आपण अणुबॉम्ब तसेच आण्विक शक्तीच्या संदर्भात बरेच ऐकले आहे. पण आज अणुबॉम्ब आणि मानवी भावाना यांच्यात संघर्ष चालू आहे. परंतु मला अशी आशा आहे की, भारत या क्षेत्रात जबाबदारीची भूमिका घेऊन अणुबॉम्बपेक्षा मानवतेच्या रक्षणाला प्राधान्य देईल."[१२] नेहरूच्या मते भारत उत्पादन आणि विकासासाठी अणुउर्जेच्या प्राप्तीसाठी व विकासासाठी सक्रीय राहिल. परंतु भारताची मानवतावादाप्रति वचनबध्दता असल्यामुळे अणुचा वापर हिंसा किंवा सैन्यासाठी करणार नाही. अण्वस्त्रासंबंधी आपले धोरण स्पष्ट करीत असताना नेहरू आपल्या भाषणात असे म्हणाले की, "हे पूर्णपणे स्पष्ट आहे की, अणुउर्जेचा मानवी कल्याणासाठी व शांततापूर्ण कार्यासाठी उपयोग करता येऊ शकतो. काही वर्षानंतर अणुचा उपयोग योग्यरीतीने करता येऊ शकतो. मी सभागृहाला आठवण करुन देऊ इच्छितो की, भारताजवळ उर्जासाधने कमी असून सुध्दा फ्रान्ससारख्या औद्योगिक व विकसित राष्ट्रापेक्षा आण्विक तंत्रज्ञानाचा उपयोग शांततेसाठी करणे अधिक महत्त्वाचे आहे."[१३]

पंडित नेहरूंची वैज्ञानिक प्रवृत्ती आणि विकसित तंत्रज्ञानाकडे असलेला कल तसेच डॉ. होमी भाभा, शांतिस्वरुप भटनागर आणि पी.कृष्णन यांच्यासारख्या शास्त्रज्ञांच्या तांत्रिक ज्ञानामुळे भारताच्या अणुउर्जा विकासाला चालना मिळाली. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर विश्वात सर्वत्र अणुयुगाला सुरुवात झाली होती. त्यामध्ये अमेरिका-रशियात चाललेल्या शितयुध्दाने मोठी भर टाकली. परंतु भारताने प्रारंभापासूनच आण्विक शस्त्राच्या स्पर्धेला विरोध केला. एवढेच नाही तर शस्त्रास्त्रावर प्रतिबंध घालण्यासाठी विश्वाला आवाहन केले. २ एप्रिल १९५४ ला पंडित नेहरू लोकसभेत भाषण करीत असताना म्हणाले की, "आण्विक, रासायनिक आणि जैविक उर्जेचा उपयोग शस्त्रास्त्र बनवण्यासाठी करण्यात येऊ नये."[१४]
आण्विक उर्जा विकासामध्ये पंडित नेहरूबरोबर डॉ. होमी भाभा यांचा सिंहाचा वाटा आहे. पंडित नेहरूंनी होमी भाभांना केवळ सहकार्यच केले नाही तर वेळोवेळी त्यांना कार्यासाठी प्रोत्साहित केले. एप्रिल १९४८ मध्ये घटनात्मक परिषदेंमध्ये भाभांच्या योजनेला विधीमान्यता देण्यासाठी अणुशक्तीविषयक विधेयक मांडण्याचे नेहरूंनी मान्य केले. त्यावेळेस त्यांनी सांगितले की, "आता आपल्याला अणुयुगाला सामोरे जायचे आहे आणि बाष्पशक्ती किंवा वीज यापेक्षा ही शक्ती फार प्रचंड आहे. जगात सर्व क्षेत्रात आपल्याला आघाडीवर रहायचे असेल तर अणुशक्तीचा विकास आपण केला पाहिजे. इथे युध्दाचा विचार

नाही. उलट मला वाटते की, शांततामय हेतूसाठीच आपण अणुशक्ती विकसित केली पाहिजे. तथापि, राष्ट्र म्हणून आपल्यावर तिचा अन्य उपयोगासाठी वापर करण्याची वेळ आलीच, तर कोणताही धार्मिक, भावनात्मक विचार त्यापासून देशाला रोखू शकणार नाही."[१५]

विश्वामध्ये आण्विक शक्ती आणि शस्त्रास्त्राच्या संदर्भात क्रांतीकारी आणि नवनवीन प्रयोग चालू होते. त्यावेळी भारतातील प्रतिभाशाली शास्त्रज्ञ डॉ. होमी भाभा यांनी पंडित नेहरूंना पत्र लिहून स्वतंत्र भारतामध्ये आण्विक शक्तीच्या विकासाला आरंभ करण्याची शिफारस केली. भारताच्या आण्विक विकासाची एक विशेषता आहे ती म्हणजे भारताच्या अणु विकासाला राष्ट्रातील शास्त्रज्ञ, राष्ट्रप्रेमी भांडवलदार आणि शासन यांच्या सहकार्यातून अणु कार्यक्रम आणि धोरण विकसित झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय अण्वस्त्र धोरणाच्या संदर्भात सर्व सत्ताधारी सरकारांची एकच सैध्दांतीक निती राहिलेली आहे ती म्हणजे भारत आण्विक शस्त्रास्त्र निर्माण करणार नाही. विशेषत: नेहरूंच्या काळात अण्वस्त्र धोरण अधिक दृढ राहिले. पंडीत नेहरुंनी भारताची आजची आण्विक नीती भविष्यातही कायम राहिले असे म्हटले. २० जानेवारी १९५७ टाम्बे मध्ये आशियातील पहिले रिएक्टर 'अप्सरा' चे उद्घाटन करताना नेहरू म्हणाले की, "भविष्य कोणत्याही व्यक्तीच्या हातामध्ये नाही. परंतु मी माझ्या सरकारच्या वतीने सांगू इच्छितो की, मी भविष्यातही कोणत्याही सरकारच्या वतीने असे आश्वासन देतो की, काहीही झाले तरी कोणत्याही परिस्थितीत आम्ही वाई कार्यासाठी आण्विक शक्तीचा उपयोग करणार नाहीत."[१६]
आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शितयुध्दाने अणुबॉम्ब आणि शस्त्रास्त्राच्या विकासाला मोठया प्रमाणात चालना मिळाली. जेव्हा अमेरिकेकडून प्रथम अणुचाचणी घेऊन अणुबॉम्ब बनवण्यात आला. तेव्हा पंडित नेहरुंनी अणुबॉम्बवर प्रतिबंध घालून सर्वच प्रकारच्या अणुचाचण्या थांबवण्याची विश्वाला विनंती केली. २ एप्रिल १९५४ मध्ये संसदेमध्ये भाषण करीत असताना नेहरू म्हणाले की, "आम्हाला अशा प्रकारच्या शस्त्रास्त्रावर सर्व संमतीने प्रतिबंध घालता आला पाहिजे. आम्हाला विश्वास आणि आशा ठेवून या विनाशकारी व धोकादायक अशा शस्त्रास्त्राच्या निर्मितीला थांबवता आले पाहिजे."[१७]

पंडित नेहरुंच्या काळात भारताचे अण्वस्त्र धारेण हे नैतिकतेला अनुसरुन होते. नेहरूंनी आदर्शवाद आणि व्यवहारवाद यांचा संगम आपल्या अण्वस्त्र धोरणाच्या माध्यमातून साधला होता. नेहरूंनी २६ जून १९४६ ला मुंबईमध्ये एका सभेमध्ये बोलत असताना असे म्हटले की, "जेव्हापासून सृष्टीची रचना झालेली आहे. तेव्हापासून प्रत्येक राष्ट्र जमेल तसे उपलब्ध असलेल्या अत्याधूनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मानवी सुरक्षेसाठी करीत आहे. म्हणून मला कसलीही शंका नाही. कारण भारत वैज्ञानिक संशोधनाचा विकास करेल आणि भारतीय शास्त्रज्ञ अणुशक्तीचा उपयोग रचनात्मक कार्यासाठी करतील. परंतु जेव्हा कधीही भारताच्या सुरक्षेचा प्रश्न निर्माण होईल किंवा भारताच्या सुरक्षेला धोका निर्माण होईल तेव्हा आपल्या जवळ असणाऱ्या प्रत्येक साधनाचा वापर आपल्या राष्ट्राच्या सुरक्षेसाठी करण्यात येईल."[१८] पंडित नेहरूंच्या अण्वस्त्र धोरणात मुख्यत: दोन गोष्टी दिसून येतात. जेव्हा विश्वामध्ये सैनिकी व शस्त्रीकरणाची स्पर्धा निर्माण झालेली होती. तेव्हा भारताला सैनिक शक्ती बनवण्याचा विचार नेहरूंना शिवला नाही. दुसरी शांततापूर्ण विकासासाठीच अणुशक्तीच्या विकासाला चालना देणे आणि आण्विक धोरणाचे पर्याय खुले ठेवणे. पंडित नेहरूंचे असे मत होते की, "महासत्ता कधीही आपल्या बलाढ्य सैनिक सामर्थ्याद्वारा आपले परराष्ट्र धोरण आणि संरक्षण धोरणाचे चांगले प्रदर्शन करु शकत

नाही. कारण अण्वस्त्रापेक्षा सत्ता संतुलनाच्या माध्यमातूनच चांगल्या प्रकारे करता येऊ शकते. त्यांच्या दृष्टिने अमेरिका, रशिया च चीननंतर भारत ही विश्वातील चौथी सर्वात मोठी सत्ता होती."[१९]

१९५० च्या दशकानंतर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताच्या अण्वस्त्र धोरणाची भूमिका सकारात्मक आणि विधायक स्वरूपाची राहिलेली नाही. १९५६ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महासभेत भाषण देत असताना वी.के. कृष्णमेनन यांनी शस्त्रनियंणासाठी केवळ नियम बनवून चालणार नाही असे म्हटले. त्यांच्या मते, "अण्वस्त्राच्या संदर्भात केवळ एकच कार्य करणे आवश्यक आहे आणि ते म्हणजे शस्त्रास्त्राची समाप्ती होय."[२०] पंडित नेहरूंचा विध्वंस आणि विनाशापेक्षा रचनात्मक कार्यावर विश्वास होता. म्हणून त्यांनी अणुबॉम्ब आणि शस्त्रास्त्राला कडाडून विरोध केला. गांधीच्या सत्य आणि अहिंसा तत्त्वावर त्यांची निष्ठा होती. म्हणून हिंसेला प्रेरित करणाऱ्या शस्त्रास्त्राचा त्यांनी धिक्कार केला. नेहरूंनी शस्त्रास्त्राच्या प्राप्तीपेक्षा त्यांच्या समाप्तीवर भर दिला. त्यांच्या मते कोणत्याही राष्ट्राने शस्त्रास्त्राची प्राप्ती करणे म्हणजेच मानवतेच्या विरुद्ध अपराध करण्यासारखे आहे. १९५७ ला नेहरू लोकसभेत बोलताना असे म्हणाले की, "आम्ही स्पष्ट स्वरुपात अशी घोषणा केली आहे की, जरी आमच्या जवळ अण्वस्त्र निर्मितीची क्षमता असली तरीही आम्ही अणुबॉम्ब बनवण्यामध्ये कसलीही रूची दाखवणार नाहीत. तसेच कोणत्याही परिस्थितीत अणुउर्जेचा उपयोग विनाशकारी कार्यासाठी करणार नाहीत. तसेच मला अशी आशा आहे की, भारतातील भविष्यातील येणाऱ्या सरकारचे धोरण सुद्धा हेच असेल."[२१]

१९५५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघटनेमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व करीत असताना कृष्णमेनन यांनी आण्विक परीक्षणावर प्रतिबंध घालण्याची मागणी केली. कारण नवीन संकल्पानुसार शस्त्रास्त्रामध्ये कपात आणि त्यांच्या वापरावर पूर्णपणे प्रतिबंध घालण्यासाठी करार करता येईल. त्याचबरोबर कृष्णमेनन यांनी नि:शस्त्रीकरणाच्या संदर्भातील चर्चेची प्रक्रिया आणि निष्कर्षाप्रत पोहचण्याच्या असमर्थतेच्या बाबतीत खेद व्यक्त केला. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेत बोलताना कृष्णमेनन यांनी स्पष्ट शब्दात सांगितले की, "आम्ही नि:शस्त्रीकरणाच्या चर्चेच्या नवव्या वर्षात आहोत आणि आम्ही स्वत:लाच प्रश्न विचारला पाहिजे की, आमच्या प्रयत्नामुळे आम्ही युद्धाच्या एकाद्या तरी शस्त्राचा त्याग केला आहे का ? पारंपारिक शस्त्र किंवा शस्त्रास्त्राचे भांडार मर्यादित करू शकलो. नि:शस्त्रीकरणाच्या चर्चेमध्ये आणि करारामध्ये काही प्रगती झाली आहे आणि याचे उत्तर नाही असेच आहे."[२२] भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची जडण-घडण होत असताना शस्त्रास्त्राच्या संदर्भात अमेरिकेद्वारा जपानच्या हिरोशिमा आणि नागासकी या दोन शहरांवर टाकलेल्या अणुबॉम्बचा तीव्र विरोध केला. नेहरूंच्या मते, भारताने अन्य राष्ट्रासोबत राहून अशा प्रकारच्या विनाशकारी शस्त्राच्या विकासावर प्रतिबंध घालण्यासाठी सक्रीय भूमिका घ्यावी. नेहरूंनी सर्व प्रकारच्या अण्वस्त्राच्या विकासाला विरोध दर्शविला. नेहरूंच्या शब्दात "आमची अशी सूचना आहे की, अणुचाचणी करणे थांबवावे किंवा शेवटी ती समाप्तच करण्यात यावी."[२३]

पंडित नेहरू यांच्यावर महात्मा गांधीच्या विचाराचा प्रचंड प्रभाव होता. गांधीजी अण्वस्त्राचा उपयोग-दुरूपयोगाबद्दल साशंक होते. गांधीजींची सत्य आणि अहिंसा या तत्वावर अभेद्य निष्ठा होती. जेव्हा अमेरिकेने जपानच्या शहरावर बॉम्ब टाकला. तेव्हा गांधीनी त्यावर कोणतीही प्रतिक्रीया देण्याचे टाळले. २९ सप्टेंबर १९४६ रोजी महात्मा गांधी बोलत असताना म्हणाले की, "माझ्या मनाप्रमाणे सर्व स्त्री-पुरुष व बालकांच्या विनाशासाठी अणुबॉम्बचा उपयोग करणे म्हणजे विज्ञानाचा विनाशकारी उपयोग आहे."२४

त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात सामान्य आणि महत्त्वाच्या उद्देशासाठी आण्विक शस्त्रास्त्रे नष्ट करण्यावर भर दिला. अमेरिकेचे राष्ट्रपती हाइजेनहॉवर यांनी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेत 'शांततेसाठी अणु' हा ठराव मांडत असताना म्हटले की, प्रत्येक राष्ट्राच्या आण्विक क्रियेवर नियंत्रण व देखरेख करण्यासाठी एका आंतरराष्ट्रीय एजेंसीची स्थापना करण्यात यावी. तसेच या एजेंसीची स्थापना संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारा करण्यात यावी. हाइजेनहॉवर यांच्या प्रस्तावावर बोलताना पंडित नेहरू म्हणाले, "आम्ही सर्व या प्रस्तावावर संमत आहोत की, आण्विक सामग्री आणि त्याच्या योग्य वापरासाठी उचित आंतरराष्ट्रीय नियंत्रणाची आवश्यकता आहे. ज्यामुळे सर्व राष्ट्र संशोधनाचे कार्य योग्य प्रकारे योग्य उद्देशासाठी करू शकतील. परंतु अडचण ही आहे की हे कार्य कोणत्या पद्धतीने करता येईल. राष्ट्रपती हाइजेनहॉवर यांनी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचा एजन्सीचा स्वरूपात केलेला उल्लेख योग्य आहे. परंतु आपणाला हे पहावे लागेल की, वेगवेगळ्या राष्ट्रांनी अणुउर्जा नियंत्रणासंबंधी कोणकोणते प्रस्ताव दिले आहेत. अमेरिकेने या वर्षाच्या सुरुवातीलाच असे म्हटले की, आंतरराष्ट्रीय नियंत्रण एजेन्सीची स्थापना संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारा करण्यात यावी. वास्तवत: ही एजेन्सी संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि सुरक्षा परिषद यांच्यापासून स्वतंत्र आणि मुक्त असेल. फक्त संयुक्त राष्ट्र संघटनेला नियंत्रण एंजेन्सीची स्थापना करण्याचा अधिकार असेल. ही एक स्वतंत्र संघटना असेल आणि या संघटनेला निरीक्षण आणि नियंत्रणाचे अमर्यादित अधिकार असतील. कोणत्याही राष्ट्राला ज्यांना अणुउर्जा उत्पादन आणि संशोधनाची अनुमती मिळालेली आहे त्या प्रत्येक राष्ट्राच्या सीमेच्या अंतर्गत निरीक्षण व नियंत्रण करण्याचा अधिकार एजेन्सीला असेल. अशाप्रकारे अणुउर्जा घटकाला सर्वोच्च दर्जा प्राप्त होईल. तसेच एजेन्सीचा स्वत:चा कर्मचारी वर्ग आणि सर्व सहायक साधने असतील या एजेन्सीचे नाव कोणतेही असू शकेल."[२५]

'विश्वशांती' हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे मूलतत्त्व आहे म्हणून शांततेची प्रस्थापना हे भारताचे प्रथम उद्दिष्ट आहे. २५ ऑगस्ट १९५४ मध्ये के.एम. पन्निकर यांनी असे म्हटले की, "जर वेळ आली तर भारताला स्वत:ला स्वत:च्या क्षमतेनुसार महासत्ता बनण्याची संधी आहे. परंतु भारताला याची चिंता आहे की, भारताची प्रगती आणि विकास व सामान्यपणे मानवी समुदायाच्या उन्नतीला अवरोध करणाऱ्या युद्धाचा प्रारंभ न होवो."[२६] पंडित नेहरूच्या नेतृत्वाखालील भारताचे आण्विक धोरण हे दोन मूलभूत पायावर आधारले गेले होते. अणुविज्ञानाचा शांततामय कार्यासाठी वापर करण्यासाठी संशोधन आणि अणुकार्यक्रमाबरोबर स्वावलंबनासाठी प्रयत्न या भूमिकेचा दुसरा भाग म्हणजे अणुबॉम्बची निर्मिती न करण्याचा विचार आणि जागतिक नि:शस्त्रीकरणाला सक्रीय पाठिंबा १२ जून १९५२ मध्ये तृतीय विश्व युद्धाच्या शक्यतेच्या संदर्भात आपले शांततावादी धोरण स्पष्ट करीत असताना पंडित नेहरूंनी अशी घोषणा केली की, "आमचे प्रथम धोरण हे असले पाहिजे की, भयंकर आणि विध्वंस स्वरूपाच्या आपत्तीला प्रतिबंध घातला पाहिजे. दुसरे धोरण अशा आपत्ती व संकटापासून स्वत:चा बचाव करणे आणि तिसरे धोरण असे असले पाहिजे की, अशी परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे की, युद्धाची उत्पत्ती झाली तरी ते युद्ध थांबवण्यास आम्ही समक्ष असलो पाहिजे."[२७]

पंडित नेहरू शस्त्रास्त्राच्या बाबतीतील वास्तविकता पूर्णपणे जाणून होते. त्यांच्यामते शस्त्रास्त्राची पूर्णपणे समाप्ती करणे कधीही शक्य नाही. परंतु अण्वस्त्राच्या विकासाला उर्ध्व आणि क्षैतिज स्तरावर प्रतिबंध घालता येऊ शकतो. भारतीय अण्वस्त्र धोरणावर नैतीकतेचा प्रभाव असून सुद्धा नेहरू मोठया

प्रमाणात द्वंद्ववादी बनले होते. नेहरूंचा पश्चिमी संस्कृतीशी जवळचा संबंध आला होता. त्यामुळे पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव नेहरुवर होता. म्हणून राष्ट्रीय विकासासाठी आण्विक तंत्रज्ञानाचा विकास त्यांना आवश्यक वाटत होता. नेहरूंच्या मते आण्विक उर्जा शांततामय विकासासाठी उपयोगात आणावी. कारण बहुतांश लोक आण्विक तंत्रज्ञानाची प्राप्ती म्हणजे भारताचा आधुनिक युगातील प्रवेश समजत होते. नेहरूच्या मते आण्विक शस्त्रास्त्राचे परीक्षण सुद्धा आण्विक शस्त्रास्त्राच्या प्रयोगापेक्षा कमी नाही. त्यामुळे नेहरूंनी आपले पूर्ण सामर्थ्य वापरून परीक्षणावर प्रतिबंध घालण्याचा पूर्णपणे प्रयत्न केला. अण्वस्त्रांचे नि:शस्त्रीकरण आमच्या सुरक्षात्मक हितासाठी आवश्यक आहे. हे आमचे धोरण, आमचे आदर्श, आमची नैतिक मूल्ये आणि आमच्या सिद्धांताप्रती समन्वय साधते.[२८]

नेहरूच्या मते, "विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा वापर मानवी संहाराऐवजी मानवी कल्याणासाठी झाला पाहिजे अशा कार्यातील गुप्तता नष्ट करून पारदर्शकता निर्माण केली पाहिजे. आम्हाला तर असे वाटते की, वैज्ञानिक संशोधनाचे कार्य जाहीरपणे केले तर त्याचा फायदा विश्वातील अन्य राष्ट्रांना होऊ शकतो. मी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील गुप्त कार्याचा विरोध करतो. परिस्थितीनेच आम्हाला मजबूर बनवले आहे. नाही तर या क्षेत्रातील प्रगतीला खिळ बसेल. आम्हाला या क्षेत्रातील विकास व प्रगतीसाठी घाई करावी लागेल."[२९] पंडित नेहरूंच्या अण्वस्त्र धोरणात नैतिकता आणि आदर्शवादाबरोबर व्यवहारवाद सुद्धा दिसून येतो. म्हणून नेहरूंचे असे म्हणणे होते की, "जर आपण शक्तीशाली नसेल तर शांततेसाठी आपले म्हणणे कोणीही ऐकणार नाही. म्हणून चर्चेमध्ये सहभागी होऊन आपला प्रभाव निर्माण करण्यासाठी प्रथमत: आपण शक्तीशाली होणे आवश्यक आहे. परंतु पंडित नेहरूंचे असेही म्हणणे होते की, शक्तीशाली होऊन चर्चेमध्ये सहभागी होण्यासाठी शस्त्रास्त्राच्या माध्यमातूनच शक्तीशाली होण्याची गरज नाही. तर हे सामर्थ्य प्रभावशाली परराष्ट्र धोरण आणि शक्ती संतुलनाच्या माध्यमातूनही प्राप्त करता येते."[३०]

भारतीय अण्वस्त्र धोरणाच्या विकासातील १९४७ ते १९६४ चा कालखंड अतिशय महत्त्वाचा राहिलेला आहे. ज्याप्रमाणे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वैचारिक आणि तात्त्विक जडण-घडण पंडित नेहरूंनी केली त्याप्रमाणे भारताच्या अण्वस्त्र धोरणाची पायाभरणी सुद्धा नेहरूंनी केली. म्हणून पंडित नेहरू आणि डॉ. होमी भाभा हे खऱ्या अर्थाने भारतीय अण्वस्त्र धोरणाचे शिल्पकार ठरतात. नेहरूंनी आपल्या धोरणात अणुशक्तीचा विरोध केला नाही तर अणुशक्तीचा वापर मानवी कल्याणाऐवजी विनाशासाठी होत असेल तर त्याला विरोध केला. म्हणून नेहरूंनी शस्त्रास्त्राच्या अस्तित्वापेक्षा अण्वस्त्राच्या उद्देशावर जास्त भर दिला आहे. त्यांच्या मते आण्विक शक्तीचा वापर विध्वंसाऐवजी नवनिर्माणसाठी आणि मानवी समुदायाच्या कल्याणासाठी झाला पाहिजे. तसेच नेहरूच्या मते आण्विक क्षेत्रातील बड्या राष्ट्रांचा एकाधिकार नष्ट झाला पाहिजे. अणु शक्तीची प्राप्ती आणि विकास करण्याचा प्रत्येक राष्ट्राला अधिकार असला पाहिजे. सारांश रुपाने नेहरुकालीन भारतीय अण्वस्त्र धोरण हे शांततावादी, मानवतावादी आणि सर्वसमावेशक स्वरूपाचे राहिलेले आहे.

संदर्भसूची :

१. *मनु राठी, भारत-अमेरिका संबंध : आण्विक नीति के संदर्भ में, गौड पब्लिशर्स एवं डिस्ट्रीब्यूटर्स, लक्ष्मीनगर दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९, पृ.२६.*

२. *डॉ. विजय खरे, जागतिक राजकारणात भारत, के सागर पब्लिकेशन्स, शनिवार पेठ, पुणे, आवृत्ती दुसरी २००८, पृ.८०.*

३. अजय उपाध्याय, नाभिकीय भारत परमाणु करार का यथार्थ, राधा पब्लिकेशन्स, अंसारी रोड दरियागंज, दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९ पृ.६.
४. डॉ. श्याम बिहारी श्रीवास्तव, भारतीय परमाणू नीति-शताब्दिकी चुनौतिया, राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००६, पृ.१८८.
५. राज चेंगप्पा, मदन पाटील, शांति-अस्त्र, श्री स्वामी पब्लिकेशन्स, शनिवार पेठ, पुणे, पृ.७१.
६. मनु राठी, भारत-अमेरिका संबंध : आण्विक नीति के संदर्भ में, गौड पब्लिशर्स एवं डिस्ट्रीब्यूटर्स, लक्ष्मीनगर दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९, पृ.२६.
७. राज चेंगप्पा, मदन पाटील, शांति-अस्त्र, श्री स्वामी पब्लिकेशन्स, शनिवार पेठ, पुणे, पृ.७१.
८. आदित्य अवस्थी, भारत की परमाणु यात्रा, आकाशगंगा प्रकाशन, नई दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९, पृ.२२.
९. कित्ता, पृ.२४.
१०. कित्ता, पृ.२५.
११. एअर कमोडोर जसजीत सिंह, भारतीय परमाणु शस्त्र, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९, पृ.८६.
१२. जे.एन.दीक्षित, भारतीय विदेश नीति, प्रभात प्रकाशन, आसफ अली रोड, नई दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २०१२, पृ.२६४.
१३. कित्ता पृ. २६५.
१४. आदित्य अवस्थी, भारत की परमाणु यात्रा, आकाशगंगा प्रकाशन, नई दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९, पृ.६७.
१५. राज चेंगप्पा, मदन पाटील, शांति-अस्त्र, श्री स्वामी पब्लिकेशन्स, शनिवार पेठ, पुणे, पृ.७६.
१६. शालिनी दुबे, भारत की परमाणु नीति, पोकरण विस्फोट-II, आदि पब्लिकेशन्स, जयपुर, आवृत्ती प्रथम २०१०, पृ.४२.
१७. अजय उपाध्याय, नाभिकीय भारत परमाणु करार का यथार्थ, राधा पब्लिकेशन्स, अंसारी रोड दरियागंज, दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९ पृ.७७.
१८. मनु राठी, भारत-अमेरिका संबंध : आण्विक नीति के संदर्भ में, गौड पब्लिशर्स एवं डिस्ट्रीब्यूटर्स, लक्ष्मीनगर दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९, पृ.२७.
१९. कित्ता, पृ. २८.
२०. एअर कमोडोर जसजीत सिंह, भारतीय परमाणु शस्त्र, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९, पृ.८९.
२१. अजय उपाध्याय, नाभिकीय भारत परमाणु करार का यथार्थ, राधा पब्लिकेशन्स, अंसारी रोड दरियागंज, दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९ पृ.६.
२२. एअर कमोडोर जसजीत सिंह, भारतीय परमाणु शस्त्र, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९, पृ.९०.
२३. डॉ. श्याम बिहारी श्रीवास्तव, भारतीय परमाणू नीति-शताब्दिकी चुनौतिया, राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००६, पृ.७५.
२४. प्रा.ए.पी.चौधरी, सौ. अर्चना चौधरी, भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती जुन २००३, पृ.१३५.
२५. जे.एन.दीक्षित, भारतीय विदेश नीति, प्रभात प्रकाशन, आसफ अली रोड, नई दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २०१२, पृ.२६४.
२६. शालिनी दुबे, भारत की परमाणु नीति, पोकरण विस्फोट-II, आदि पब्लिकेशन्स, जयपुर, आवृत्ती प्रथम २०१०, पृ.३२.
२७. कित्ता, पृ.३२.
२८. कित्ता, पृ.४३
२९. आदित्य अवस्थी, भारत की परमाणु यात्रा, आकाशगंगा प्रकाशन, अंसारी रोड, दरीयागंज, नई दिल्ली, आवृत्ती प्रथम २००९, पृ.२३

दक्षिण आशियासमोरील आव्हाने आणि सार्क

डॉ. नंदाजी सातपुते
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, महिला महाविद्यालय, गडचिरोली.

प्रस्तावना:-

सामूहिक विकास साध्य करण्यासाठी आतापर्यत जागतिक स्तरावर तथा प्रादेशिक स्तरावर विविध स्वरूपाच्या आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन करण्यात आली आहेत. यातील काही संघटनांना आपले इप्सित उदिष्ट्ये साध्य करण्यात यश आले तर काही संघटना या आपल्या समोरील आव्हानाचा सामना करू शकली नाहीत. या प्रकारची विविध उदाहरणे देता येतील. या आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन करताना सर्वाना भेडसावणाऱ्या समान समस्या सोडविण्याचा विचार केला जातो. असाच एक प्रयत्न दक्षिण आशियाच्या संदर्भात १९८५ साली करण्यात आला. जगातील सर्वात अधिक लोकसंख्येचा उपखंड म्हणून दक्षिण आशिया ओळखला जातो. या उपखंडात भारत,पाकिस्तान, बांग्लादेश, श्रीलंका, भूतान, नेपाळ,आणि मालदीव या सात संस्थापक सदस्य राष्ट्रांचा समावेश होतो. अफगाणिस्तानला २००७ साली सार्कचा आठवा सदस्य देश म्हणून मान्यता दिली. याशिवाय इतर नऊ देश व संघटना अशा आहेत की ज्यांना सार्कमध्ये निरीक्षकाचा दर्जा प्राप्त आहे. त्यात प्रामुख्याने चीन, अमेरिका, युरोपियन महासंघ यांचा समावेश आहे. या सार्क राष्ट्रांना भौगोलिक,सांस्कृतिक, भाषिक आणि धार्मिक संबंधाची एक विस्तृत अशी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभली आहे. असे असले तरी या दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना वारंवार विविध स्वरूपाच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांना आणि नैसर्गिक आपत्तींना सामोरे जावे लागते आहे. या समस्यातील समानता आणि भौगोलिक जवळीकता यामुळे एखाद्या देशांतील घटनेचा परिणाम दुसऱ्या देशावर लागलीच पडताना दिसतो. यामुळे सार्क देशासमोर एकसमान वाटणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी विभागीय सहकार्याची आवश्यकता वाटू लागली या आवश्यकतेतूनच सार्क संघटनेचा जन्म झाला.

सार्क ही दक्षिण आशियातील देशांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेली संघटना आहे. या देशातील लोकांचे जीवनमान व आर्थिक स्थितीत सुधारणा आणि समाज कल्याणाचे उद्दिष्ट समोर ठेवून या संघटनेची स्थापना करण्यात आली. दक्षिण आशिया उपखंडात एक सामूहिक बाजारपेठ निर्माण करण्याच्या उद्देशाने स्थापन केलेली संघटना म्हणजे सार्क होय. याद्वारे दक्षिण आशियातील देशांत आर्थिक देवाण-घेवाण म्हणजेच सहकार्य वाढीस लावण्याकरिता हे एक व्यासपीठ निर्माण करण्यात आले. आज एकविसाव्या शतकात वावरत असताना सार्क ही संघटना चाळीस वर्षाच्या पूर्ततेकडे वाटचाल करीत आहे. असे असले तरी ज्या हेतूने तथा उद्देशाने या संघटनेची स्थापना करण्यात आली. त्यातील बहुतांश उद्दिष्ट्ये अजूनही कागदावरच असल्याची म्हणजेच प्रत्यक्षात उतरली नाहीत. तसेच सार्कच्या अधिवेशनात महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले जातात. मात्र त्या निर्णयाच्या अंमलबजावणीसाठी राजकीय इच्छाशक्ती सदस्य देश दाखविताना दिसत नाही, किंवा सार्कला म्हणावे तितके यश मिळत नाही. यामागचे कारण म्हणजे दक्षिण आशिया समोरील असलेली विविध समस्या किंवा आव्हाने होत.

दक्षिण आशियासमोरील आव्हाने आणि सार्क

दक्षिण आशियातील देशांनी १९४७ ते १९८५ या काळात प्रदीर्घ चर्चा करून दिनांक ८ डिसेंबर १९८५ रोजी सार्क संघटनेची ढाका येथे मुहूर्तमेढ रोवली. या संबधी बांग्लादेशाचे तत्कालीन अध्यक्ष जनरल इर्शाद यांनी अंतिम पुढाकार घेतला होता. मात्र दक्षिण आशियातील काही समस्या सार्क समोरील अडथळे ठरत आहेत. सार्कच्या यशस्वीमध्ये सर्वात मोठा अडथळा राहिला आहे, तो म्हणजे सार्क संघटनेतील भारत-पाकिस्तान या दोन मोठ्या देशातील असलेला संघर्ष होय. स्वातंत्र्यापासूनच या दोन्ही राष्ट्रात वैरत्व राहिले आहे. पाकिस्तानने भारताला शह देण्यासाठी अमेरिकेच्या पुढाकाराने स्थापन केलेल्या सिएटो व सेन्टो या लष्करी संघटनेचे सदस्यत्व स्वीकारले आणि शीतयुद्धाचा दक्षिण आशिया उपखंडात शिरकाव झाला. शीतयुध्दोत्तर काळात अमेरिकेने आपल्या दक्षिण विषयक धोरणात बदल घडून विभागीय सत्ता समतोल टिकवण्याला प्राधान्य दिले. याचाच एक भाग म्हणजे भारताच्या वाढत्या प्रभावाला संतुलित करण्यासाठी पाकिस्तानला मदत करणे आणि आशियातील चीनच्या वाढत्या सामर्थ्याला संतुलित करण्यासाठी भारताला 'Counter Weight' म्हणून समोर करत आहे. मात्र महासत्ता असलेल्या अमेरिकेच्या आशियातील सत्ता समतोलाचा राजकारणामुळे भारत व पाकिस्तान या दोन राष्ट्रात मैत्री व सहकार्याच्या संबंधाची निर्मिती होत नाही. परिणामी या दोन्ही राष्ट्राच्या संघर्षाचा परिणाम सार्क संघटनेच्या कामकाजावर पडताना दिसत असल्याचे आजपर्यंतचा इतिहास आहे. म्हणजेच सार्कच्या आतापर्यंतच्या वाटचालीवर नजर टाकल्यास असे लक्षात येते की, भारत-पाकिस्तान यांच्यातील ताणलेले संबंध हा सार्कच्या यशस्वीतेमधील मोठा अडथळा ठरलेला आहे.

शीतयुध्दोत्तर काळात भारत आणि पाकिस्तान या राष्ट्र बरोबरच श्रीलंका, नेपाळ व बांगलादेश या दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये शस्त्रास्त्र स्पर्धा मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. कारण या देशांचे एकमेकांशी ताणलेले संबंध होय. सोबतच सोबतच यास दक्षिण आशियातील राष्ट्रांमध्ये वाढलेले वांशिक संघर्ष, दहशतवादी हल्ले, धार्मिक मूलतत्त्ववादाचा वाढता प्रसार, अंमली पदार्थांचा व्यापार,लष्करशाहीचा उदय, फुटीरतावादी चळवळी आणि राजकीय अस्थिरतेमुळे लोकशाहीला आलेले अपयश इत्यादी कारणे कारणीभूत ठरलेले आहेत. एकंदरीत दक्षिण आशियाई राष्ट्रातील वाढती शस्त्रास्त्र स्पर्धा आणि संरक्षणावरील वाढता खर्च याचा निश्चितच सार्क संघटनेच्या वाटचालीवर परिणाम झाल्याचे म्हणता येईल.

दक्षिण आशियाई देशाच्या राजकीय स्थितीचा विचार केला तर असे लक्षात येते की, राजकीय अस्थिरता आणि या देशांचा अतूट संबंध राहिला आहे. विशेषतः शीतयुद्धाच्या काळात या देशात राजकीय स्थिरता अभावानेच राहिल्याचे दिसून येते. विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात भारतात आघाडीचे सरकार सत्तेवर आले. तसेच या कालावधीत नेपाळ, बांगलादेश आणि पाकिस्तान या देशात लोकशाही सरकार सत्तेवर आली. मात्र या लोकशाही शासन प्रणालीला राजकीय अस्थिरतेचे ग्रहण लागले. त्यामुळे लोकशाही म्हणावी तितकी रुजू शकली नाही. या राजकीय अस्थिरतेचा परिणाम असा झाला की, दक्षिण आशियाला त्रासदायक ठरणाऱ्या वांशिक संघर्ष, धार्मिक मूलतत्त्ववाद, दहशतवाद आणि शस्त्रास्त्र स्पर्धा यासारख्या समस्यांचा विस्तार झाला. या समस्यांचा निश्चितच सार्कच्या वाटचाली समोर आव्हाने निर्माण केल्याचे दिसून येते.

परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप हे दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या राजकारणाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य राहिले आहे. मागील पन्नास साठ वर्षाच्या घटना-घडामोडी वरून यास पुष्टी मिळते. स्वातंत्र्यापासूनच काश्मीरच्या प्रश्नावरून पाकिस्तानने भारताच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप केला आहे. तर 1971 साली बांगलादेश निर्मितीत भारताला तत्कालीन परिस्थिती लक्षात घेता पाकिस्तानच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करावा लागला होता. तसेच 1980च्या दशकात भारताने तामिळ बंडखोरांचे केलेले समर्थन तर नव्वदीच्या दशकात काश्मीर प्रश्नावरून पाकिस्तानने जम्मू-काश्मीर क्षेत्रात फोफावले दहशतवादाचे जाळे इत्यादी. ही सर्व दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या एकमेकांच्या अंतर्गत कारभारात केलेल्या हस्तक्षेपाची काही उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. यामुळेच दक्षिण आशियातील राष्ट्रांमध्ये एकमेकांविषयी अविश्वास आणि संशयाची भावना वाढीस लागली. अशा प्रकारची भावना सार्कच्या यशस्वीतेमध्ये बाधक ठरल्याचे दिसून येते.

भारत दक्षिण आशियातील इतर देशांच्या तुलनेत भौगोलिक, लोकसंख्या, आर्थिक, लष्करी, औद्योगिक, व्यापार, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान अशा सर्वच बाबतीत सरस आहे. दक्षिण आशिया खंडाच्या एकूण आकारमाना पैकी एकट्या भारताचे आकारमान हे 70 टक्के आहे. केवळ दक्षिण आशियाच्या नव्हे तर आशिया खंडातील आर्थिक आणि राजकीय घडामोडी वरही भारताचा प्रभाव पडतो.यामुळे साहजिकच दक्षिण आशियातील पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान व श्रीलंका यासारख्या शेजारी व छोट्या देशांना भारताच्या श्रेष्टविषयीची एक सुप्त भीती वाटते. या भीतीला खतपाणी घालण्याचे काम पाकिस्तान आणि चीन या देशांनी केले आहे. परिणामी भारताविषयीच्या भीतीमुळे दक्षिण आशियातील काही लहान देशांनी अमेरिका आणि युरोपियन राष्ट्राबरोबर अनेक करार केले आहेत. भारताच्या श्रेष्ठत्वामुळे दक्षिण आशियातील इतर देशांना एक भीती भेडसावत असते की, जर या लहान देशांनी सार्क संघटना अंतर्गत आपली अर्थव्यवस्था आणि बाजारपेठ भारतासाठी मुक्त केली तर तेथील देशी उद्योग धंद्यावर गदा येईल. त्यांच्या बाजारपेठा या भारतीय मालाने भरून जातील आणि त्यांची अर्थव्यवस्था डबघाईस येतील. भारतालाही या भीतीची कल्पना आहे. त्यासाठी भारतानेही आतापर्यंत विविध धोरणाच्या माध्यमातून दक्षिण आशियातील इतर लहान राष्ट्रांना मदत केले आहे. मात्र भारताचे हे प्रयत्न कमी पडताना दिसत आहेत. थोडक्यात भारताविषयीच्या सुप्त भीतीमुळे दक्षिण आशियातील राष्ट्रामध्ये विभागीय सहकार्याला म्हणावे तितके यश प्राप्त होत नाही.

आजमितीस दहशतवादाच्या समस्येने वैश्विक स्वरूप धारण केले आहे. दहशतवादाचा सर्वाधिक फटका बसलेल्या देशांमध्ये निश्चितच दक्षिण आशियाई देशांचा समावेश करावा लागेल. कारण या देशांना देशांतर्गत, सीमापार आणि जागतिक स्तरावरील अश्या तिन्ही प्रकारच्या दहशतवादाचा सामना करावा लागत आहे. उदा-1983 पासून श्रीलंकेत सुरू झालेल्या तमिळ बंडखोरांच्या दहशतवादामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवित व वित्तहानी झाली आहे. तर दक्षिण आशियातील सर्वात मोठे राष्ट्र असलेल्या भारताला 1989 पासून पाकपुरस्कृत दहशतवादाचा सामना करावा लागत आहे. भारताला याची सर्वात मोठी किंमत जम्मू-काश्मीरमधील हिंसाचारामुळे झालेल्या जीवित व वित्तहानी रूपात चुकवावी लागेल आहे. तसेच सार्कचे सर्वात शेवटी सदस्यत्व प्राप्त झालेले राष्ट्र म्हणजे अफगाणिस्तान होय. हे अफगानिस्तान राष्ट्र 1990 च्या दशकापासून दहशतवादाचे केंद्र बनले आहे. येथूनच भारत, चीन, रशिया मध्य आशियातील

राष्ट्र आणि युरोपातही दहशतवादी हल्ले करण्यासाठी प्रशिक्षित करण्यात आलेले दहशतवादी पाठविले जात असत.

अमेरिका सारख्या महासत्तेला हादरवून सोडणाऱ्या सोडणाऱ्या 9 /11 च्या दहशतवादी हल्ल्याचा मास्टरमाइंड ओसामा बिन लादेन आणि अल् कायदा या दहशतवादी संघटनेचे धागेदोरे अफगाणिस्तान व पाकिस्तान मधील दहशतवादी संघटनेशी जोडले आहेत. एकंदरीत सार्क मधील बहुतांश राष्ट्र दहशतवादाचा प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरीत्या शिकार बनले आहेत. यामुळे सार्कच्या वाटचालीवर त्याचा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. दहशतवादाला हद्दपार करणे, सार्कच्या ठरावात घेतले जाते. मात्र पाकिस्तानच्या आडमुठ्या धोरणामुळे त्यात म्हणावी तशी प्रगती साधता येत नाही. अलीकडचे सार्कचे पाकिस्तान मध्ये होणारे अधिवेशन दहशतवादाच्या कारणावरून रद्द करण्यात आले आहे.

समारोप:-

सार्कने आपल्या जवळपास 40 वर्षाच्या वाटचालीत काही क्षेत्रात यश प्राप्त केले असले तरी ज्या उद्देशासाठी ही संघटना स्थापन करण्यात आली. ती उद्दिष्टे साध्य करण्यात सार्क अद्याप दूर असल्याचे दिसून येते. याचे कारण म्हणजे शीतयुध्दोत्तर काळात दक्षिण आशियात सत्ता संतुलनासाठी होत असलेला महासत्तेचा हस्तक्षेप, भारत -पाकिस्तानातील संघर्ष ,दक्षिण आशियातील छोट्या,मोठ्या राष्ट्रांत चाललेली शस्त्रास्त्र स्पर्धा आणि त्यातून निर्माण झालेल्या समस्या, दक्षिण आशियातील देशात असलेली राजकीय अस्थिरता, परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करण्याची प्रवृत्ती, भारता विषयी असलेली सुप्त भीती आणि दहशतवादाची समस्या इत्यादी. सार्कला जर आपले उद्दिष्ट साध्य करायचे असतील तर त्यासाठी भारत-पाकिस्तान संघर्ष संपुष्टात आणले पाहिजे, दक्षिण आशियातील देशांचा आर्थिक विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे तसेच भारताविषयी इतर देशांनी सुप्त भीती बाळगण्यापेक्षा व्यापार, उद्योगधंदे आणि आर्थिक विकासाच्या संधी शोधल्या पाहिजेत. तसेच दहशतवाद संपुष्टात आणण्यासाठी सार्क राष्ट्रांच्या एकत्रित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

संदर्भसूची:-

१) बी. एल. फडिया, " अन्तर्राष्ट्रीय राजनीती : सिद्धांत एवं समकालीन राजनीतिक मुद्दे", साहित्य भवन पब्लिकेशन आगरा, २०१०.
२) राजबाला सिंह, "भारत की विदेश नीति", अविष्कार पब्लिशेर्स डिस्ट्रीब्युटर्स, जयपूर २००५
३) शैलेंद्र देवळाणकर, "भारत आणि जग : भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि सुरक्षा संबंध", सकाळ प्रकाशन, पुणे ,२०१४.
४) शैलेंद्र देवळाणकर, "भारताचे परराष्ट्र धोरण : नवीन प्रवाह", सकाळ प्रकाशन, पुणे २०१७.